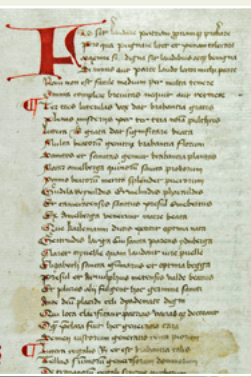

2013
deel 30

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 30

2013

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-70641-97-9

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

Zuidelijk
Historisch
Contact

erfgoed
brabant

hvb
Historische
Vereniging
Brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda

Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2013

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2013
deel 30

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2013 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

Redactie

prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
mw. mr. C.L. van Blom
mr. E.J.M.F.C. Broers
dr. C.M.A. Caspers
mw. drs. J. de Haan
dr. K.A.H.W. Leenders
drs. J.A.F.M. van Oudheusden
dr. D. Raeymaeckers
dr. J. Rosendaal
drs. L. Toorians
dr. G. verhoeven

Eindredactie

mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Kruisstraat 66
5014 HV Tilburg
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@planet.nl

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Uitgeverij Zuidelijk Historisch Contact

mw. dr. J.J.A.M. Gorisse
St. Janstraat 11
4901 LR Oosterhout
Tel: 0162-450502
ZHC@signifikant.nl

Inhoud

Ten geleide	9
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld en Kitty de Leeuw</i>	
De laatmiddeleeuwse transitie en de oorsprong van gemeintes en heerlijke rechten op de wildernis in de Meierij van 's-Hertogenbosch	13
<i>Martien van Asseldonk</i>	
Hendrik de Coster uit Oisterwijk (Oisterwijk circa 1400-Brussel 1446), <i>medicorum minimus</i>?	51
<i>Frans Goris</i>	
Henricus Custodis de Oesterwijck en zijn <i>Lof van Brabant</i>. Tekst en vertaling	75
<i>Michiel Verweij</i>	
Visserij aan Brabantse grenzen	105
<i>Piet Martens</i>	
Rabauwen, vagebonden en andere ledige personen. Strafrechtelijke vervolging van criminele gezelschappen in de zeventiende en achttiende eeuw	149
<i>Erik-Jan Broers</i>	
Tussenpersoon, handhaver en initiator. Mr. Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst, commissaris van de koningin in Noord-Brabant 1894-1928	169
<i>Francien van den Heuvel</i>	
Kroniek	
<i>Algemeen</i>	
- Baas, H., B. Groenewoudt, P. Jungerius, H. Renes (red.), <i>Tot hier en niet verder. Historische wallen in het Nederlandse landschap</i> (Karel Leenders)	201
- Buiks, C.J.M. e.a., <i>Baarle op de kaart gezet. Veldnamen van Baarle, Castelre, Ulicoten en Zondereigen</i> (Karel Leenders)	201
- Caspers, Thijs, Annelieke Kelderman e.a. <i>Landgoederen in Noord-Brabant. Het lief en leed dat landgoed heet</i> (Jan van Oudheusden)	202
- Delaruelle, S. en B. Tops, <i>Turnhout en de Grote Markt. De geschiedenis archeologisch bekeken</i> (Karel Leenders)	204
- Eynde, Guido van den, en Lauran Toorians (red.), <i>Moerenburg in veelvoud. Een historische buitenplaats in Tilburg herleeft</i> . Tilburgse Historische Reeks 17 (Arnoud-Jan Bijsterveld)	204

- Franken, Jan, Ad van den Oord en Wim de Bakker, <i>Oisterwijk. Een geschiedenis van meer dan 800 jaar</i> (Jeroen Ketelaars)	205
- Gast, Cees de e.a., <i>Geschiedenis van het Land van Heusden en Altena geschreven en getekend voor kinderen</i> (Kitty de Leeuw)	207
- Graef, Mart, <i>Kasteel Horn en zijn bewoners</i> (Lauran Toorians)	208
- Historische reeks Land van Heusden en Altena 20 (Joost Rosendaal)	209
- <i>Jaarboek De Ghulden Roos 71</i> (2011) (Karel Leenders)	209
- Janssen, Roger, <i>Oord van helder licht. 800 Jaar Orde van het Heilig Kruis 1210-2010</i> (Charles Caspers)	210
- Leeuwen, Wies van, <i>De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant</i> (Lauran Toorians)	211
- Leune, J.M.G., <i>De landgoederen Ekelenberg en Padmos in Steenberg</i> (Karel Leenders) ..	212
- Minnen, Bart (red.), <i>Den Heyligen Sant al in Brabant. De Sint-Martinuskerk van Wezemaal en de cultus van Sint-Job 1000-2000</i> (Charles Caspers)	213
- Otten, Gerard, <i>De Hartel, een Terheijdense buurtschap in Breda</i> (Karel Leenders)	214
- Sonnemans, Gerard, Jürgen Pigmans en Theo Cuijpers, <i>Blikken op Brabant. De canon van Nederland in Noord-Brabants perspectief</i> (Kees Ribbens)	214
- Vermunt, Marco en Alexander van der Kallen, <i>Opgravingen in Bergen op Zoom</i> (Nico Arts)	216
- Wijk, W., <i>Historische atlas van de Biesbosch. Zes eeuwen Biesbosch in 78 kaarten</i> (Karel Leenders)	217
- Zalinge-Spooren, Lia van, H. Roosenboom, H. van de Laarschot en T. Thelen, <i>Asten 800. Verhalen uit de geschiedenis van Astén, Heusden en Ommel</i> (Karel Leenders) ..	218

Prehistorie en Romeinse tijd

- Broeke, Peter van den, <i>Het handgevormde aardewerk uit de ijzertijd en de Romeinse tijd van Oss-Uden. Studies naar typochronologie, technologie en herkomst</i> (Lauran Toorians) ..	219
--	-----

Middeleeuwen en Ancien Régime

- Bastiaensen, Jean, Krista Caimo, Brenda Cijffers-Rovers, Joss Hopstaken en Stefan van Lani, <i>Monumenten van Zielzorg. Norbertijnen en hun pastorieën in Brabant van 1600 tot 1850</i> (Arnoud-Jan Bijsterveld)	220
- Boels, Henk (red.), <i>Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850</i> (Karlijn van Blom)	222
- Faure, Johan, <i>Beknopte geschiedenis van de stad Bergen op Zoom. Een geschiedenisboek uit 1761</i> , ingeleid en geannoteerd door Willem van Ham (Joost Rosendaal)	223
- Hoorens, Vera, <i>Een ketterse arts voor de heksen. Jan Wier (1515-1588)</i> (Charles Caspers)	224
- Rosendaal, Joost, <i>Tot nut van Nederland. Polarisatie en revolutie in een grensgebied, 1783-1787</i> (Raymond Kubben)	224
- Sanders, Jan, <i>Kartuizers in het land van de Dommel. Klooster Sint-Sophia van Constantinopel bij 's-Hertogenbosch, 1466-1641</i> (Lauran Toorians)	227
- Taverne, Ed e.a. (red.), <i>Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing</i> (Lauran Toorians)	229

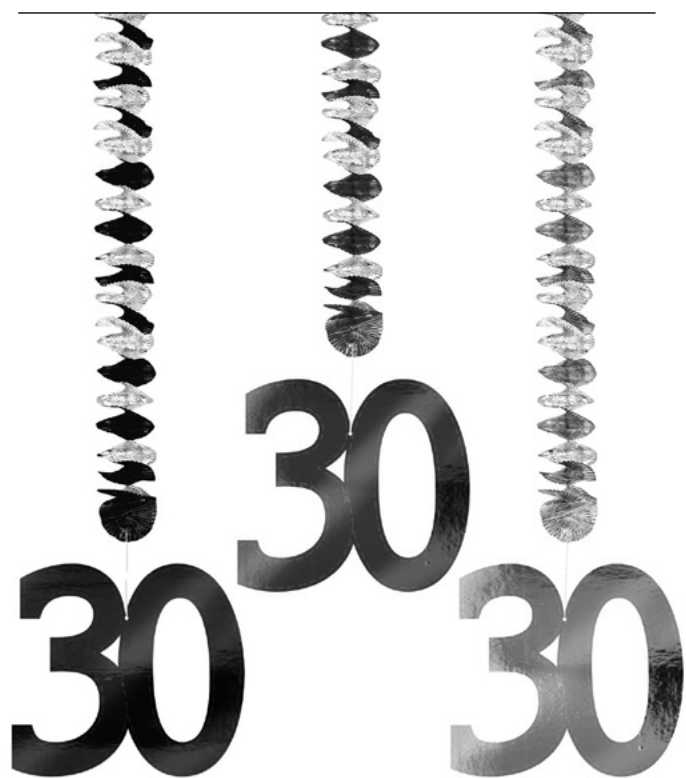
Negentiende en twintigste eeuw

- Arts, Jos, <i>Vlisco. Textiel voor Afrika</i> (Lauran Toorians)	230
- Etty, E., C. Hereijgers, L. Voermans, L. Tibbe, A. Rens, <i>Henriette & Richard Holst. Het boek van de Buissche Heide</i> (Karel Leenders)	231
- Gaal, Frans van, en Niek van der Donk, <i>De fabriek in de etalage. De Gruyter: opkomst, bloei en ondergang van een systeem</i> (Jan van Oudheusden)	232
- Grosfeld, Jeroen, en Helma van der Holst, <i>Max Liebermann in Dongen</i> (Jan van Oudheusden)	233
- Heijden, Cor van der, <i>Door het leven getekend. Een Tilburgse geschiedenis in zes levensverhalen (1850-1950)</i> (Lauran Toorians)	233
- Leeuw, Kitty de, <i>Alles Flink Dicht. De invloed van religie en ideologie op kledinggedrag in Nederland (met casus Tilburg) 1914-1970</i> (Marjet Derks)	234
- Meere, Jan de, <i>Petrus van Schendel (1806-1870). Een leven tussen licht en donker</i> (Lauran Toorians)	236
- Traa, Mark, <i>Prinses Paulina. Het tragische verhaal van het kleinste vrouwtje van Nederland</i> (Jan van Oudheusden)	238

Summaries	239
------------------------	-----

Auteurs	244
----------------------	-----

Index van persoons- en plaatsnamen	246
---	-----

Ten geleide

Aangezien in 1984 het eerste deel verscheen van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, maakt dit deel de dertigste jaargang vol. Jaargang 30 opent met een artikel van dr. Martien van Asseldonk over de oorsprong van gemeintes en de heerlijke rechten op de wildernis in de Meierij van 's-Hertogenbosch. Van Asseldonk kruist hierin de degens met mr. Hein Vera, die in zijn in 2011 verdedigde proefschrift een andere visie hierop ontplooidde. Volgens Vera hadden de plaatselijke grondbezitters al vóór 1100 zeggenschap over de wildernis in de Meierij op basis van privébezit. Van Asseldonk stelt daarentegen dat de koning (of in afgeleide zin diens leenman ter plaatse) in zijn functie van landsheer – dus op publiekrechtelijke grondslag – de baas was over de wildernis, zoals ook voor het verschijnen van Vera's dissertatie de gangbare opvatting was. Van Asseldonk draagt hiervoor onder meer gegevens aan uit zijn onderzoek naar de historische geografie van Veghel. Hij geeft deze visie bovendien meer reliëf door een verband te leggen met de laatmiddeleeuwse transitie, het geheel van veranderingen in samenleving, landschap en landbouw in de periode tussen ongeveer 1175 en 1250 waarin onder andere gehuchten verplaatst werden, steden werden gesticht, gemeintes ontstonden en een einde kwam aan de horigheid. In de Meierij waren rond 1190 al de nodige vrije boeren die opkwamen voor hun rechten op het gebruik van delen van de wildernis, de gemene gronden.

In de twee volgende artikelen staat Hendrik de Coster uit Oisterwijk (Henricus Custodis de Oesterwijck, circa 1400-1446) centraal. Frans Goris gaat in zijn bijdrage in op de familie en achtergrond in het Oisterwijkse van deze doctor in de medicijnen en bespreekt zijn levensloop en carrière. De Coster was de tweede hoogleraar die aan de medische faculteit van de toen nog piepjonge universiteit van Leuven benoemd werd. Hij had daarnaast een eigen praktijk als geneesheer. Ook adviseerde hij het stadsbestuur van Leuven in medische aangelegenheden, zoals de vorming van en het toezicht op chirurgijns en de te treffen maatregelen bij een pestepidemie. Hij werd af en toe geconsulteerd door twee opeenvolgende hertogen van Brabant: Filips van Sint-Pol en Filips de Goede. In januari 1442 had hij Leuven verlaten en werd hij aangesteld als stadsarts te Brussel.

Behalve medicus en hoogleraar was Hendrik de Coster in ieder geval voor één keer in zijn leven ook dichter. De neolatinist dr. Michiel Verweij laat zijn licht schijnen over het aan de hertog van Brabant opgedragen gedicht *Carmen in laudem Brabantiae*, dat De Coster waarschijnlijk in de periode 1427-1430 heeft geschreven, met een herwerking kort daarna in verband met het overlijden van hertog Filips van Sint-Pol en de opvolging door Filips de Goede. Verweij bespreekt de in zijn ogen niet al te grote verdiensten van de doctor als poëet, al is zijn oordeel milder dan dat van zijn leermeester Joseph IJzewijn, die De Costers gedicht in 1969 aan de vergetelheid ontrukte. Waar IJzewijn het klassieke Latijn als toetssteen gebruikte, plaatst Verweij de ode in de middeleeuws-Latijnse traditie van De Costers tijd. Vervolgens presenteert hij het totale gedicht van 193 regels – om precies te zijn: dactylische hexameters – in het Latijn, levert er de Nederlandse vertaling bij en voorziet het geheel van uitleg en commentaar.

Hoewel men bij Brabantse bedrijvigheid niet meteen aan visserij denkt, blijken verrassend veel Brabanders gedurende de laatste vijf tot zes eeuwen hun inkomen geheel of grotendeels verdiend te hebben met vissen in de wateren langs Brabantse grenzen. Dr. Piet Martens beschrijft de ontwikkelingen in de diverse vormen van visserij, de producten, de betekenis van de visserij voor de verschillende vissersplaatsen en de geschillen tussen de vissers, die niet altijd zachtzinnig werden uitgevochten. Bergen op Zoom stond bekend om de weer-visserij in de Oosterschelde op ansjovis, een product waarmee de plaatselijke VVV nog altijd koketteert. Vanuit Moerdijk en Willemstad trokken ankerkuilers en bootjesvissers naar Volkerak, Hollands Diep en Haringvliet om spiering, prik en paling te vangen. In de Biesbosch – vroeger bekend als Grote Verdrongen Waard of Bergse Veld – werd op grote schaal gevestigd op zalm, elft en steur. Geertruidenberg was het centrum waar alle vis moest worden aangevoerd. Toen deze wateren verzandden, namen in de negentiende eeuw grote zegenvissersrijen op de Nieuwe Merwede de zalmvangst over. Woudrichem was een typische vissersplaats; in het stadswapen staan twee zalmen. Vanwege de combinatie van veel volk en weinig viswater namen de Woudrichemers het niet altijd even nauw met de visrechten. Ze stonden dan ook als ‘stropers’ bekend, een kwalificatie die zij zelf uiteraard van de hand wezen. Ook Werkendam telde relatief veel vissers en genoot bovendien enige faam vanwege de productie van uitstekende wilgentenen korven voor de aalvisserij.

In de zeventiende en achttiende eeuw had Brabant veel te lijden van rondzwervende groepen vagebonden die zich schuldig maakten aan bedelarij en criminele activiteiten als oplichting, zakkenrollen, roof en brandstichting. Dr. Erik-Jan Broers laat de lezer kennis maken met het reilen en zeilen van de bende van Engele Jantje. Ook andere vagebonden en bendes komen aan de orde, waaronder die van zigeuners. Aan de hand van de juridische stappen die tegen hen werden genomen, laat Broers zien hoe opsporing, vervolging en berechting plaatsvonden. Een groot probleem daarbij was dat de jurisdictie lokaal of regionaal begrensd was. Vagebonden waren zwervers per definitie en konden zich aan de rechtsgang onttrekken door tijdig hun hielen te lichten. De overheid kwam met oplossingen: klopjachten, het opstellen van opsporingsnamenlijsten en het instellen van snelrecht waarbij verhoor op de pijnbank mocht worden ingezet en de rechter een veroordeling kon uitspreken over de strafbare zaken die dan werden bekend, ongeacht in welk rechtsgebied die hadden plaatsgevonden. Als straf werd vaak geseling, brandmerken en/of verbanning opgelegd, bij zware geweldpleging en brandstichting dood aan de galg of wurgpaal. Hoewel verbanning geen straf is waarvan een vagebond erg schrikt, wist de overheid uiteindelijk de bendes uit te roeien dan wel te verstrooien.

Als Nederland in de negentiende eeuw een natiestaat wordt, zijn deze juridische problemen voorbij. Om de betrekkingen tussen landelijke en plaatselijke overheden in goede banen te leiden, wordt de functie van commissaris van de koning(in) in het leven geroepen. Mw. Francien van den Heuvel (MA) bespreekt in haar artikel hoe één van hen, mr. Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst, commissaris van de koningin in Noord-Brabant in de periode 1894-1928, aan dit ambt invulling gaf. Zij laat zien hoe hij optrad als een tussenpersoon of *mediator* tussen centrale overheid en lokale en regionale belangen in het proces van de implementatie van wetgeving. We zien de commissaris aan het werk bij het aandringen op landelijke voorschriften betreffende de salariering in het lager onderwijs, het voorkomen van de uitbraak van een grootschalige spoorwegstaking in zijn provincie in 1903, het optreden tegen onregelmatigheden in de boekhouding van een gemeenteontvanger in Halsteren, het ten uitvoer leggen van de Woningwet en het

voorbereiden en uitvoeren van een grootschalige gemeentelijke herindeling, waarbij het samengaan van zes gemeenten in Groot-Eindhoven in 1920 als casus wordt behandeld.

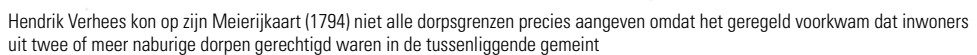
De Kroniek ten slotte bevat meer dan dertig recensies en signalementen van tot en met 2012 verschenen wetenschappelijk getinte boeken, bundels en jaarboeken die zijn gewijd aan de geschiedenis van (Noord-)Brabant.

Afgelopen jaar namen we afscheid van redactielid dr. Jord Hanus (Universiteit Antwerpen). Wij danken hem voor zijn waardevolle inbreng. Onlangs is de redactie versterkt met drie nieuwe leden: mw. Jopie de Haan (namens de Historische Vereniging Brabant), dr. Dries Raeymaekers (Radbouduniversiteit Nijmegen) en dr. Gerrit Verhoeven (Universiteit Antwerpen).

De eindredactie van deze jaargang van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* was ook dit jaar in handen van mw. dr. Kitty de Leeuw.

Namens de redactie,

Prof.dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, *voorzitter*
mw.dr. Kitty de Leeuw, *redactiesecretaris*

Martien van Asseldonk

De laatmiddeleeuwse transitie en de oorsprong van gemeintes en heerlijke rechten op de wildernis in de Meierij van 's-Hertogenbosch¹

Wie was van oudsher de baas over de wildernis, zoals bossen, heiden, moerassen en vennen? Waren die van de koning, van de plaatselijke heer, van het dorp, van niemand of van iederen? De algemene opvatting was tot voor kort: van de koning in zijn functie als landsheer. Hein Vera schreef in 2011 een proefschrift over de wildernis in de Meierij en komt tot een ander antwoord: het was privébezit van plaatselijke grootgrondbezitters. Het gebied van de latere Meierij van 's-Hertogenbosch zou volgens Vera al vóór 1100 nagenoeg afgedekt zijn met landgoederen ofwel domeinen met bijbehorende wildernis. De latere gemeintes zouden hier uit voortgekomen zijn.²

Nieuw waren ze niet, die 'vlakdekkende domeinen'. Dat vlakdekkende past in de gewoonte om gouwen, graafschappen, heerlijkheden en schepenbankgebieden voor te stellen als omgrensde gebieden.³ We moeten voorzichtig zijn met het trekken van lijnen. Gezag kan zich beperkt hebben tot bepaalde percelen, huizen of mensen en die nuance gaat verloren als we lijnen gaan tekenen.⁴ Er zijn in de Meierij slechts enkele beschrijvingen van middeleeuwse grenzen van landgoederen bekend, zoals die van Sterksel in 1172⁵ en van het goed Heugten, gelegen tussen Someren, Heeze en Maarheeze, in 1225.⁶ Eerder werd betoogd dat er in Helmond⁷ en Bergeijk⁸ geen sprake was van die veronderstelde vlakdekkende domeinen. Verbazingwekkend dat Vera ze weer voor de dag toverde, want dit lijkt leek voorgoed begraven. Of had Vera toch gelijk? Alle reden om een nieuw onderzoek in te stellen, waarvan het verslag voor u ligt.

¹ Hartelijk dank aan Karel Leenders voor waardevolle adviezen, het zoeken naar verklaringen voor het toponiem Speelheuvel, voor het plaatje van de raatakkers bij de Hoenderboom (pagina 20) en de eerste versies van de afbeeldingen op pagina 21 (rechts) en 40. Ook dank aan Laurant Toorians en Frans Theuws voor het meedenken over de betekenis van de term *watriscafo* en aan Arnoud-Jan Bijsterveld voor zijn hulp bij het interpreteren van een middeleeuwse oorkonde. Hoewel ik in grote lijnen en op kernpunten een ander model schets dan Hein Vera, doet dat geen afbreuk aan mijn respect voor zijn omvangrijke en belangrijke werk.

² Vera, *Gemeene gronden*, 127-182. Gemeintes waren afgebakende delen van de wildernis die door een aantal boeren gezamenlijk gebruikt werden. Naast wildernis waren ook wegen, waterlopen en pleinen gemeenschappelijk bezit.

³ Enkele voorbeelden wat betreft de gouwen kan men vinden in Theuws, *De archeologie*; Souverijns en Bijsterveld beschrijven in 'De graven' hoe Baerten (1969) de oorsprong van het graafschap Loon op die manier reconstrueert. Van Ham en Vriens gaven in 1980 een kaart met schepenbankgebieden in de Meierij van 's-Hertogenbosch uit, waarop een aantal kadastrale gemeentegrenzen van kort na 1800 teruggeprojecteerd wordt in de tijd.

⁴ Van Asseldonk, *De Meierij*, met name h. 4.

⁵ Camps, *ONBI*, 105-107 nr. 68 d.d. 1172.

⁶ Camps, *ONBI*, 199-200 nr. 130 d.d. 1225 februari 17.

⁷ Van Bussel, 'De ochtenstond', 43, gaat uit van een vlakdekkend domein in Helmond. Bestreden door Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.1.

⁸ Een vlakdekkend domeingoed in Bergeijk is voorgesteld door Vangheluwe, 'Gemeintsgrenzen en gemeentegrenzen'; Theuws, 'Middeleeuwse parochiecentra'. Bestreden door Van Asseldonk, 'Bergeijk', par. 4. Voor een meer recente toepassing door Theuws van dit model op Hulsel, zie: Theuws, 'The archeology', 284.

In dit artikel leggen we eerst het betoog van Vera op de ontleedtafel. Als dat waterdicht zou zijn, dan hoeven we immers niet verder te gaan. Maar dat blijkt niet het geval en daarom bespreken we daarna de resultaten van ons eigen onderzoek. Eerst gaan we in op de laatmiddeleeuwse transitie, de periode tussen ongeveer 1175 en 1250 waarin een einde kwam aan de horigheid. We maken hiervoor ook gebruik van enkele resultaten van een langdurig onderzoek naar de historische geografie van Veghel.⁹ Op basis hiervan formuleren we een model voor het ontstaan van gemeintes, dat we vervolgens testen aan de hand van de bronnen. Daarna komen achtereenvolgens de privéwildernis en het overheidsgezag over de wildernis aan bod. Het artikel sluit af met een samenvatting van de belangrijkste bevindingen. De gangbare opvatting van vóór 2011 wordt bevestigd en krijgt meer reliëf door een verband te leggen met de laatmiddeleeuwse transitie.

Het betoog van Hein Vera

Vera's betoog draait grotendeels om de vraag of de heerlijke rechten op de wildernis in de volle en late middeleeuwen een privaatrechtelijk dan wel publiekrechtelijk karakter hebben. In middeleeuwse teksten komen deze woorden niet voor. Het is daarom zaak goed te definiëren wat we met deze termen bedoelen in een middeleeuwse context. In dit artikel bedoelen we met publiekrechtelijk gezag over de wildernis gezag ontleend aan de rechten van de koning in zijn functie als landsheer. We gebruiken daarvoor ook de term overheidsgezag. Privaatrechtelijk gezag over wildernis definiëren we als gezag dat is verkregen door koop, vererving, schenking, langdurig alleengebruik en dergelijke. We duiden deze wildernis ook aan met privéwildernis of eigen wildernis. In de beleving van de hertog van Brabant en van heren was er lang niet altijd een duidelijk onderscheid tussen hun privé-eigendom en wat openbaar of publiek was.¹⁰ Dat gold ook voor de wildernis.

Kort samengevat gaat Vera's betoog als volgt. Tot voor kort werd onder invloed van De Blécourts standaardwerk *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht* de herkomst van de heerlijke rechten op de gemeenschappelijke gronden verklaard vanuit het wildernisregaal, ofwel de rechten van de koning op de wildernis.¹¹ Dit wildernisregaal zou samenhangen met het gangbaar worden van het gebruik van het Romeinse recht in de elfde eeuw. Vera toont aan dat deze opvatting niet wordt gestaafd door de opvattingen van alle juristen uit de zestiende tot de negentiende eeuw. Bovendien maakt Vera aannemelijk dat het gebruik van het Romeinse recht aan het hof van de hertog van Brabant pas in de vijftiende eeuw gangbaar werd. Het Romeinse recht biedt volgens Vera dan ook geen verklaring voor het gezag over de wildernis dat de hertog van Brabant al in de dertiende eeuw ontplooid. Hieruit kan natuurlijk nog niet worden geconcludeerd dat het wildernisregaal niet bestond. Dat hoeft immers niet per se met het Romeinse recht samen te hangen. Vera voert daarom nog andere argumenten aan tegen het bestaan van het wildernisregaal.

Vera wijst er op dat in stukken uit 1158 en 1159 de koninklijke rechten opgesomd worden, zonder dat het wildernisregaal daarbij genoemd wordt. Daar bestaat geen consensus over. Zo wordt in 1159 onder de koninklijke rechten het recht van *foreest* genoemd, een woord verwant aan het hedendaagse Engelse woord voor bos: *forest*. De woeste gronden waren in 1159 nog grotendeels bos of bosachtig. Rechtshistorici zijn verdeeld over de betekenis van het begrip. Kaspers betoogt bijvoorbeeld dat het recht van *foreest* het wildernisregaal inhoudt, terwijl Ter Kuile een verband veronderstelt tussen gezag over wildernis en grootgrondbezit.¹² Volgens Blok verengde het begrip *foreest* zich op den duur

tot het jachtrecht.¹³ Wat de term ook inhield, in 1314 had de hertog van Brabant in elk geval jachtrechten in de Meierij van Den Bosch, voor zover die regio toen onder zijn gezag viel.¹⁴

Volgens De Blécourt zouden de rechten op woeste gronden tot het in 1158 en 1159 genoemde koninklijk recht op de goederen zonder erfgenaam behoord hebben.¹⁵ Vera laat zien dat vroegere juristen als Hugo de Groot (1583-1645) en Pieter Bort (1615/16-1674) daar anders over dachten. Volgens hun opvatting was de wildernis oorspronkelijk van niemand.¹⁶ Andere rechtsgeleerden, zoals Petrus Stockmans (1608-1671) en Johan van Heurn (1716-1793), betoogden daarentegen dat de vorsten van oudsher wel gezag hadden over woeste gronden.¹⁷ Volgens Vera lieten de meeste vroegere juristen zich sterk leiden door hun eigentijdse situatie.¹⁸ Van de door Vera besproken juristen kende alleen Filips van Leiden (circa 1328-1382) de middeleeuwse situatie uit eigen waarneming. Hij studeerde rechtsgeleerdheid in Orléans en kwam in 1353 in dienst van graaf Willem V van Holland. Hij bespreekt in zijn werken onder andere het gezag van de vorst over wouden en onherbergzame gebieden; kennelijk bestond het wildernisregaal in zijn tijd.¹⁹

Om zijn opvatting verder te staven wijst Vera op een paragraaf in het testament van hertog Hendrik III van Brabant uit 1261:

*'Voert meer, wat wi mesdaen hadden in waranden, in wastinen ochte gemeine weiden ons lants, ons die aantreckende ochte die anderen lieden gevende, wi wille dat men dat betere ende corrigere, ter salicheid van onser zielen, bi onsen testamentoers vorscreven, na dat hem orborleken dunken sal.'*²⁰

Kennelijk had de hertog zich wildernis toegeëigend en maakte hij zich zorgen of dat wel juist en rechtvaardig geweest was. Dus, zo betoogt Vera, had hij geen formele rechtsgrond, dus geen wildernisregaal en dus was de wildernis privébezit van de hertog. Deze logica kan echter ook omgedraaid worden: geen rechtsgrond, dus was het geen privébezit, dus was het wildernisregaal. Dat schiet niet op. De genoemde *waranden* of jachtbossen zullen tot de privébezittingen van deze of gene heer gehoord hebben en met de *gemeine weiden* worden de gemeenschappelijke gronden of gemeintes bedoeld. Deze werden in die tijd voornamelijk door vrije boeren gebruikt en over vrije boeren werd overheidsgezag uitgeoefend. De hertog maakte zich dus zorgen over toegeëigende wildernis in zowel de privaatrechtelijke als publiekrechtelijke sfeer.

Vera toont aan dat rechten van de hertog en plaatselijke heren op de wildernis vanaf de dertiende eeuw in de bronnen nooit 'regaal' genoemd worden. Pas vanaf 1505 verschijnt deze term in de Meierijs bronnen. Het is dan een juridische constructie, een oud woord dat gerecycled werd om de eigentijdse situatie en die uit het verleden te beschrijven. Volgens Vera was dat niet terecht, omdat het gezag over de wildernis nooit een koninklijk recht geweest zou zijn. Volgens hem was wildernis privébezit van domeinbezitters.²¹

⁹ Beschikbaar op: www.oudzijtaart.nl.

¹⁰ Vanrie, 'Het hof', 51-52.

¹¹ Blécourt, *Oud-vaderlandsch burgerlijk recht*, 185-186, 211-215, 326-328, 334-341.

¹² Kaspers, *Comitatus nemoris*, 18-32; Ter Kuile, 'Het Grondregaal', 904-933.

¹³ Blok, 'De naam de Kempen', 62-63.

¹⁴ Krom en Sassen, *Oorkonden*, 9-14 nr. 9 d.d. 1314 juli 5; 14-15 nr. 10 d.d. 1314 juli 11

¹⁵ Blécourt, *Oud-vaderlandsch burgerlijk recht*, 337, noot 1.

¹⁶ Grotius, *De iure belli ac pacis*, boek II, h. II en III; Bort, *Tractaet*, par. 1.5-1.7.

¹⁷ Stockmans, *Decisionum*, 87; Van Heurn, *Dissertatio*.

¹⁸ Vera, *Gemene gronden*, 128-138.

¹⁹ Vera, *Gemene gronden*, par. 2.2.4.3 noemt ook Willem van Tanerijnen. Die behandelde de regalia niet.

²⁰ Vera, *Gemene gronden*, 134, verwijzend naar Boland en Lousse, *Le testament*, 59.

²¹ Vera, *Gemene gronden*, 139-145.

Dat het woord 'regaal' of varianten daarvan in de dertiende tot en met de vijftiende eeuw niet gebruikt wordt om de rechten van de hertog en plaatselijke heren op de wildernis te beschrijven zegt niet zoveel, want de hertog oefende in de Meierij al ruim vóór de zestiende eeuw andere rechten uit die in 1158 en 1159 tot de regalen gerekend worden, zoals het recht om beden te heffen en tolrechten, kennelijk zonder dat de hertog die rechten formeel van de koning kreeg en zonder dat die rechten in de Meierijs bronnen als regalen aangeduid worden.²² Het rechtshistorische deel van het betoog van Vera laat al met al ruimte voor andere scenario's.

Vera besteedt ook aandacht aan de internationale discussie over de oorsprong van de rechten op de wildernis. Rivière schreef dat in Bretagne (Frankrijk) de *communs* onder het gezag van de grondheer vielen.²³ In Engeland waren de heren van de *manors* eigenaar van de woeste gronden in hun rechtsgebied. Deze grondheren probeerden op verschillende momenten door middel van de *enclosures* wildernis om te zetten in schapendriften. Volgens de *Statute of Merton* uit 1236 ging dat zelfs zo ver dat de heren alles mochten aantasten, zolang zij maar voldoende overlieten voor de directe levensbehoeften van de boeren.²⁴ Vera geeft nog meer voorbeelden van grote en kleine grootgrondbezitters of heren met gezag over woeste gronden, onder andere in het land van Kessel, Utrecht, Holland, Brabant en Vlaanderen. Hier en daar gaat het over duizenden hectares onder het gezag van één grondheer. Door Vera en in de aangehaalde literatuur wordt veelal stilzwijgend aangenomen dat de wildernis van grondheren steeds dezelfde rechtsgrond had als hun ander bezit, met name hun grond. Beide zaken worden als privébezittingen beschouwd.²⁵ In onze optiek leidt grondbezit niet automatisch tot privaatrechtelijk gezag over wildernis, maar kon het ook bijdragen aan macht en daarmee aan overheidsgezag of publiekrechtelijk gezag over wildernis.

Vera verwijst naar Wehrenberg, die stelt dat in Duitsland uit de intensiteit van de heerlijke beschikkingsmacht over de '*allmende*' (gemene gronden) zonder meer de conclusie getrokken kan worden dat alle gemene gronden privé-eigendom van de grondheren waren, zelfs wanneer dat niet expliciet uit de oorkonden blijkt.²⁶ In zijn algemeenheid geldt deze bewering niet voor de Meierij. De boerenopstand te Jekschot (gelegen bij Sint-Oedenrode en Veghel) is daar een mooi voorbeeld van. De heer van Jekschot bezat een deel van de heide binnen de grenzen van zijn heerlijkheid als privébezit. Een ander stuk heide in deze heerlijkheid, het Cijnsveld, behoorde vanouds tot de gemene gronden van de boeren van Sint-Oedenrode. De heer pretendeerde dat alleen hij het Cijnsveld mocht gebruiken. Dat leidde tot grote problemen met de boeren van Sint-Oedenrode. Die werden zo boos dat ze in 1363 het huis van de heer met de grond gelijk maakten. Dat de heer het medegebruik door de Rooise boeren niet kon uitsluiten, wijst erop dat het Cijnsveld geen privéwildernis was: zijn gezag had hier een publiekrechtelijk karakter. In tegenstelling tot wat Wehrenberg stelt, waren de gemene gronden op Jekschot geen privéwildernis.²⁷

De privéwildernis van de heer van Jekschot was – met andere bezittingen en rechten – in 1311 door de hertog van Brabant aan de heer in spe geschonken als aflossing van een schuld.²⁸ Dat brengt ons op een ander onderscheid: privaatrechtelijk gezag over wildernis is beter gedocumenteerd. De eigenaren van privéwildernis hadden vaak oorkonden van schenking of koop. In de elfde en twaalfde eeuw was het gebruik van oorkonden weliswaar nog niet wijdverbreid, maar privéwildernis bleef over het algemeen privéwildernis en op een gegeven moment werden transporten daarvan opgetekend in oorkonden. Veel van die oorkonden zijn in de loop der eeuwen verloren gegaan, maar de schepenprotocollen bieden dan nog enig soelaas. Vera geeft enkele voorbeelden van vermeldingen van privéwildernis,

maar doet daar verder niets mee in de kern van zijn betoog.²⁹ Volgens mij is dat niet terecht. Vera is op zoek naar een oudere situatie en zet daarvoor een groot aantal aanwijzingen voor hoven en grondheren in de Meierij op een rij. Vervolgens stelt hij dat in de Meierij de grondheren omstreeks 1100 privaatrechtelijk gezag hadden over nagenoeg alle woeste gronden. Heerloze wildernis van enige omvang zou er in de tijd van de horigheid al niet meer geweest zijn.³⁰ De Meierijs bronnen staven deze bewering niet. We komen daar nog op terug.

Naar Vera's mening is de omvang van latere gemeintes een aanwijzing voor de omvang van verdwenen domeinen of landgoederen met bijbehorende wildernis, hoewel er wel het een en ander aangepast en veranderd kan zijn. In 31 plaatsen in de Meierij is een verband tussen een gemeint en een oud domein of landgoed met wat goede wil aannemelijk te maken, omdat in die plaatsen in de late middeleeuwen een plaatselijke heer met gezag over de wildernis vermeld wordt. Die heer kan de rechtsvolger zijn van een vroegere domeinbezitter. Goede wil is nodig omdat de gegevens uit de bronnen meestal niet ouder zijn dan de dertiende of veertiende eeuw terwijl Vera veronderstelt dat dit verband enkele eeuwen ouder is. In twintig andere plaatsen is de enige aanwijzing voor zo'n oud landgoed een kerk die door een plaatselijke heer gesticht kan zijn. In de resterende negentien gevallen vonden we geen enkele aanwijzing voor het door Vera veronderstelde verband tussen gemeintes en oude landgoederen.³¹ De bronnen geven dus wel wat ondersteuning voor Vera's model, maar overtuigend is die steun vooralsnog niet.

Het model van Hein Vera geeft geen elegante oplossing voor plaatsen waar meer hoven voorkwamen. Zo kan het gezag over de wildernis te Helmond eventueel in verband gebracht worden met het landgoed dat in handen van de hertog van Brabant terecht kwam, terwijl er wat de hof van Floreffe in Helmond betreft geen bijzondere rechten op de wildernis aanwijsbaar zijn.³² In Someren bezat de hertog van Brabant in de dertiende eeuw twee hoven en had het Luikse Sint-Lambertuskapittel waarschijnlijk ook een hof. Beide partijen hadden er rechten op de wildernis of pretendeerden die te hebben.³³ Vera signaleert dergelijke situaties wel. Zo schrijft hij:

‘Het grondbezit in de Meierijs dorpen zal door de eeuwen heen versnipperd, samengevoegd, weer versnipperd, etc. zijn. Er zullen in veel plaatsen zowel hoven met aangelegene erven, erven van andere hoven en mogelijk ook erven van niet of minder gebonden grondeigenaren gelegen hebben.’³⁴

²² Van Asseldonk, *De Meierij*, h. 5 en 9.

²³ Rivière, *Histoire*, 334-343.

²⁴ Zuckert, *Allmende*, 136-206.

²⁵ Vera, *Gemene gronden*, 145-181.

²⁶ Wehrenberg, *Die wechselseitigen Beziehungen*, 155.

²⁷ Van Asseldonk, *De geografie*, op www.oudzijtaart.nl.

²⁸ Camps, *ONBI*, 1014-1020 nr. 835 d.d. 1311 januari 12.

²⁹ Vera, *Gemene gronden*, 197.

³⁰ Vera, *Gemene gronden*, 159-171.

³¹ We hebben hierbij de kleinere gemeintes in plaatsen als Oirschot, Boxtel en Moergestel en de vooraarden buiten de telling gelaten, omdat het model van Vera voor die kleine gemeintes geen expliciete verklaring geeft. Als we ze wel meetellen, komt het model Vera nog slechter uit de verf.

³² Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.1. De hertog van Brabant lijkt in Helmond als eerste gezag over de wildernis uitgeoefend te hebben, zie par. 5.2.

³³ Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.3.3.

³⁴ Vera, *Gemene gronden*, 181.

Hoe een gemeint als eigen bezit verbonden aan een oud landgoed een dergelijk proces van versnippering en samenvoegingen zou kunnen overleven, is problematisch en wordt door Vera verder niet uitgewerkt, anders dan door 'respect voor oude verhoudingen' te veronderstellen.

Vera's model wringt ook in de plaatsen waar de plaatselijke heer geen gezag over de wildernis had. In Luyksgestel bijvoorbeeld is omstreeks 1299-1340 sprake van een lokale vrouw en Luyksgestel was later een gerechtsheerlijkheid, maar dan wel een zonder gemeint.³⁵ In Oirschot³⁶ en Herlaar³⁷ had de plaatselijke heer wel een stuk eigen wildernis, maar die was afgescheiden van de gemeintes in die plaatsen.

Er is nog een laatste probleem met het model van Vera. De streek van de latere Meierij van 's-Hertogenbosch was rond 550 nog nagenoeg onbewoond. Vera geeft geen antwoord op de vraag hoe die 'leegte' veranderde in een vlakdekkende structuur.³⁸

Al met al is er reden genoeg om nog eens goed te kijken naar de oorsprong van het gezag over de wildernis in de diverse plaatsen in het gebied van de latere Meierij. We doen dat in de context van ingrijpende veranderingen in de samenleving die in onze regio tussen rond 1175 en 1250 plaatsvonden en die samengevat worden onder de noemer 'de laatmiddeleeuwse transitie'.

De laatmiddeleeuwse transitie

In 2011 heeft Leenders de belangrijkste ontwikkelingen tijdens de laatmiddeleeuwse transitie op een rijtje gezet.³⁹ Het gaat om:

- Veranderingen in het landschap. Het areaal bos vermindert sterk. Boerderijen worden verplaatst naar de rand van de akkercomplexen en vormen daar nieuwe gehuchten. De akkers zijn voortaan onbewoond. Wel blijft er hier en daar eventueel een kerk en/of kerkhof in de akkers achter.
- Veranderingen in het bouwen. Gebintstaanders van boerderijen worden niet langer ingegraven, maar rusten voortaan op stenen (poeren). Putten worden niet langer gemaakt van boomstammen, maar van planken of ander materiaal. Introductie van baksteen.
- Veranderingen in de landbouw. Introductie van voedergras in de braakperiode.
- Veranderingen in het beheer van de wildernis: er ontstaan gemeintes.
- De stichting van steden (*nova oppida libra*), handelsplaatsen. Verlenen van privileges aan vrijheden. Vorming van handelsnetwerk gericht op steden.
- Horigen komen vrij. Voormalig horigenland wordt verpacht, vercijsd of verkocht. Hier en daar houdt een heer enkele grote pachthoeven over.
- De introductie van windmolens en grote watermolens.

Aan Leenders' lijstje kunnen nog toegevoegd worden:

- De invoering van grondcijnzen op percelen die zijn uitgegeven van de gemene gronden.
- Het beheer van de kerken gaat van de heren over naar de parochianen.

In deze paragraaf zullen we de veranderingen die verband houden met de wildernis verder verkennen, er enkele van proberen te dateren en enige causale verbanden voorstellen. Hieruit volgt dan een model voor het ontstaan van gemeintes.

Zwervende huiserven

Theuws publiceerde in 2011 een schematisch overzicht van de bewoningsgeschiedenis van de Kempen, gebaseerd op decennialang archeologisch onderzoek.⁴⁰ Vanaf rond 575 werd het gebied van de huidige provincie Noord-Brabant na een periode van nagenoeg gehele ontvolking weer bewoond. Deze bevolking werd aangetroffen op de vruchtbare bosbodems, door Theuws woon-akkergebieden genoemd. Archeologen vonden in het grootste deel van deze periode ‘zwervende huiserven’.⁴¹ Na enkele tientallen jaren werd steeds een eind verderop een nieuw huis gebouwd. Zwervende erven kwamen tot in de twaalfde eeuw voor. We onderzochten of huiserven zwierven vanwege roofofbouw, dus het uitputten van de akkers, waarbij de huizen meeverhuisden.⁴² Dat zou iets zeggen over de relatie tussen de bewoners van onze regio en het gebruik van de wildernis.

Waarom verhuisden de huizen? Een mogelijke reden is slijtage. Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat gebintstaanders van huizen na enkele decennia vervangen moesten worden en de opgraving van een reeks waterputten uit de vroege middeleeuwen op de Steenakkers bij Breda maakte duidelijk dat daar een houten put gemiddeld dik twintig jaar meeging.⁴³ Dat verklaart nog niet waarom men het nieuwe huis honderden meters verderop zou neerzetten. Men zou verwachten dat sociaaleconomische inbedding – nabijheid van het graf van de voorouders, toegang tot de akkers, nabijheid van burens en speelkameraden van de kinderen – tot meer standvastigheid zou leiden. In Geldrop en Uden zijn overigens wel nieuwe huizen uit de vroege middeleeuwen aangetroffen die pal naast het oude huis werden gebouwd, maar dat lijkt eerder uitzondering dan regel.⁴⁴ F.A. Gerritsen heeft geopperd dat het zwerven van erven niet zozeer samenhangt met de levenscyclus van het huis als wel met die van de bewoners. Jonge volwassenen bouwden een eind verderop een eigen huis.⁴⁵ Het moment waarop kinderen zelfstandig hun eigen huishouding gaan voeren, is ook nu nog een breekpunt in de sociaaleconomische inbedding. De ouders bleven nog enige tijd in het oude huis wonen. Tegen de tijd dat zij kwamen te overlijden, waren het ouderlijk huis, de bijgebouwen en de put zodanig versleten dat de plek niet langer bewoond werd. Het is ook mogelijk dat hun cultuur voorschreef dat men het huiserv van overledenen niet langer bewoonde.

In de beschrijving van de landgoederen die in onze streken in de periode 703-721 aan Willibrord geschonken werden, worden naast grond ook een zaalhuis met hof en tussen vier en elf afhankelijke huizen met horigen genoemd.⁴⁶ In Bakel is ook sprake van een kerk en in Hoksent van molens. Historici noemen een dergelijk geheel een domein. De

35 Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 29.2.1.4.

36 Camps, *ONB I*, 1037-1038 nr. 849 d.d. 1311 augustus 2: *limites thimi liberorum quamdam dictorum Deenkenskinderen*.

37 Op een kaart uit 1737 staan de grenzen van de grondheerlijkheid Herlaar getekend: GA Bergen op Zoom, Archief van de Raad en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom¹ inv. nr. D386; BHIC, Kaarten-, prenten- en tekeningenverzameling inv. nr. 2047.

38 Leenders, ‘Recensie Vera’, 242-245; Vera, *Gemene gronden*, 15 schrijft hierover: Uit de periode voor 1000 bestaat wat betreft het studiegebied nauwelijks geschikt materiaal en ook de bronnen buiten het studiegebied zijn schaars en meervoudig interpreteerbaar. Er is daarom uitgegaan van de status quo omstreeks de elfde eeuw.

39 Leenders, ‘Vier generaties dorpen’, 13.

40 Theuws en Van der Heiden (red.), *De archeologie*, 60-77, 92, 130-131.

41 Mogelijk met uitzondering van de periode rond 675-750 toen geclusterde nederzettingen ontstonden.

42 Voorgesteld door Timmers, *Historische boerderijen*, 14.

43 Berkvens en Taayke, *Nederzettingssporen*, 421-423.

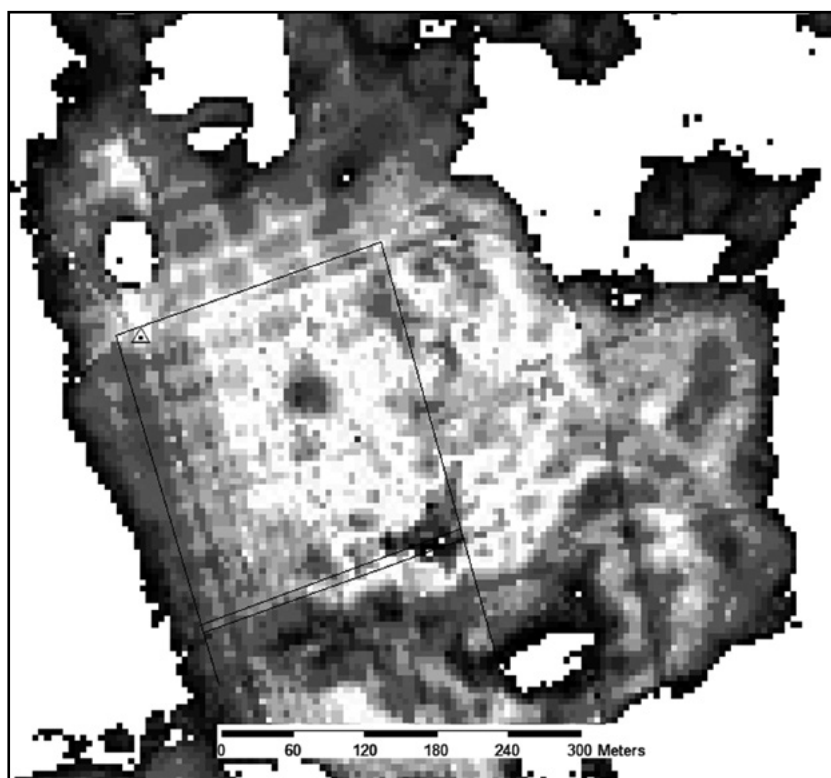
44 Van Ginkel en Theunissen, *Onder heide en akkers*, 238.

45 Van Ginkel en Theunissen, *Onder heide en akkers*, 152.

46 Alleen in de schenking van goed te Waalre ontbreekt het zaalhuis met hof. Dillo en Van Synghel, *ONB II*, vertalen *casata* als hoeve; Camps, *ONB I*, vertaalt *casata* soms niet en soms als hoeve; Ganshof, ‘Grondbezit’, geeft om taalkundige redenen de voorkeur aan huis. We volgen Ganshof, omdat hoeve ook huis met grond, of grond van een bepaald oppervlak kan betekenen.

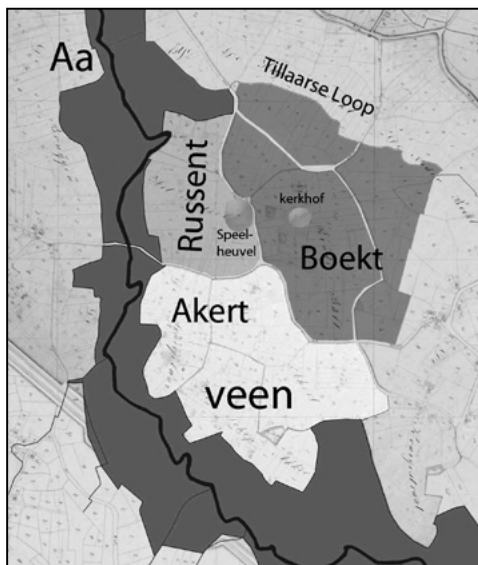
domeinheer sprak recht over zijn horigen of lijfeigenen. In de periode tussen de nieuwe of toegenomen bewoning van onze streek rond 575 en de data van de schenkingen aan Willibrord waren domeinen wellicht door ontginningen uitgebreid en verdeeld geraakt. Door huwelijken waren verschillende delen weer samengevoegd. Enkele schenkingen vermelden welke delen van moeders zijde gekomen waren. Mede hierdoor lagen onderhorige huizen soms in andere plaatsen dan het zaalhuis met hof.⁴⁷

Hoe verhoudt dat beeld uit de geschreven bronnen zich tot de zwervende huiserven die archeologen vinden? Bleef een familie een verlaten huiserv als eigen bezit claimen en gebruiken, of werd de plek als het ware weer teruggeven aan de wildernis? We weten het niet. Wel kan gesteld worden dat de vraag naar eigendomsrechten op verlaten percelen zich niet voor doet als het afhankelijke huizen waren die binnen het gebied van de grondheer zwierven, bijvoorbeeld op het centrale deel van een domein of door de wildernis van de domeinheer.

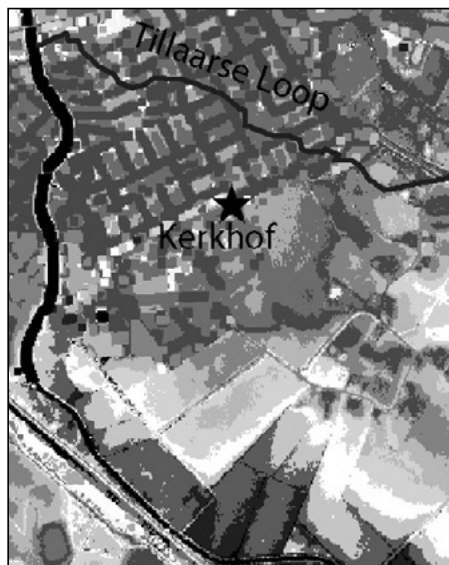

Sporen van raatakkers bij de Hoenderboom

Welke aanwijzingen hebben we dat huiserven zwierven vanwege roofofbouw? Uit de ijzertijd zijn in Nederland *celtic fields* of raatakkers bekend die een langdurig gebruik kenden. Bij Riethoven zijn op luchtfoto's sporen van raatakkers aangewezen.⁴⁸ Recent werden op de hoogtekaart ook sporen van raatakkers ontdekt bij de Hoenderboom halverwege Heeze en Lierop, ten zuiden van Mierlo. Permanente akkertjes waren op de Meierijse gronden in de ijzertijd dus wel mogelijk.

Het Vegehelse domein, op basis van veldnamen

Het Vegehelse domein, op basis van de hoogtekaart

Theuws neigt ook voor de vroege middeleeuwen naar permanent ploegland. Zo zouden zwervende erven in de buurt van de akkertjes blijven. Recent archeologisch onderzoek in de buurt van Oerle gaf geen uitsluitsel. Er werden wel sporen van landbouw uit de Merovingische en Karolingische tijd gevonden, maar het beeld was te complex en fragmentarisch om daar conclusies aan te kunnen verbinden. In Veghel op de Boekt bevond zich een oud kerkhof dat was aangelegd op een grafheuvel uit de ijzertijd.⁴⁹ Daar laat zich aan de hand van vroegmiddeleeuwse veldnamen en andere gegevens het centrale gebied van een vroegmiddeleeuws domein karteren. Er stond waarschijnlijk een kerkje en de veldnaam Speelheuvel zal naar de plaats verwijzen waar de heer recht sprak over zijn horigen.⁵⁰ In dit gebied is ook een concentratie van archeologische vondsten uit de Merovingische periode

47 Dillo en Van Synghel, *ONB II*, 1-3 nr. 888 d.d. 709 mei 21; Camps, *ONB I*, 3-4 nr. 3. d.d. 703 of 704 oktober 1, idem 5-6 nr. 4 d.d. 710 juli 29; idem 6-8, nr. 5 d.d. (712 of 713) maart 1; idem 8-10 nr. 6 d.d. 712 juni 1; idem 11-13 nr. 8 d.d. 721 december 12.

48 Van Ginkel en Theunissen, *Onder heide en akkers*, 143-144.

49 Aan het ronde oude kerkhof grensde de Tommelakker (van tumulus = grafheuvel). Het bijbehorende urnenveld uit de ijzertijd is gedeeltelijk opgegraven, zie Kleij en Verwers, 'Archeologische Kroniek', 133-134. Bij de begraafplaats werd op een gegeven moment waarschijnlijk een kerk gesticht. Zie www.oudzijtaart.nl.

50 Leenders verzamelde de volgende vermeldingen van de veldnaam Speelheuvel: Bakel (1485), Berkel bij Tilburg (1305), Erp (1392), Someren (1446), Veghel (1385) en Vught (1385). Varianten met het element 'speel' onder andere in: Bergeijk (aan de Speeldries des Abts van Sint-Jacob tot Luyck), Eersel (Speeldries), Veghel (Speelveld op het Middegaa 1624), Wouw (Spelreborg 1272). Er worden in de literatuur verschillende verklaringen gegeven voor 'speel-': 1) uitzichtheuvel, 2) vrolijk tijdverdrif en 3) oude gerechtsplaats. Taalkundige Rob Rentenaar wijst er in een e-mail aan Leenders op dat de naam Spielberg tientallen malen gevonden is in het west-germaanse taalgebied. De oudste vermelding Spilberg dateert al uit de eerste helft van de negende eeuw. Op zo'n vroeg tijdstip kon Specula => Spiegelberg zich volgens hem nog niet tot Spilberg of Spielberg ontwikkeld hebben, zodat de verklaring uitkijspost afvalt. Omdat speelbergen of speelheuvels als plaatsen waar gespeeld werd nauwelijks bekend zijn uit historische bronnen, denkt Rentenaar aan een uit gebruik geraakte functie; met name een oude gerechtsplaats. Hij verwijst naar het werk van Hermann, 'Grenznamen', 313, die schrijft dat de naam Spielberg in Beieren achttien maal voorkomt en dat deze steeds bij oude grenzen te vinden is, wat hem doet vermoeden dat het om vroegmiddeleeuwse 'Ding- oder Gerichtsplätze' gaat. Helsen, *Gehuchtnamen*, 91, ziet er het middenhoogduitse element 'spile' in; spijlen, ofwel puntige staven, waarmee de gerechtsplaatsen konden worden afgezet of omheind worden.

(525-725) en de Karolingische periode (725-900) aangetroffen.⁵¹ In het noordelijke deel van het domein ontbreken dergelijke vondsten, omdat daar huizen gebouwd werden zonder dat er op archeologische sporen gelet werd. Op de hoogtekaart (pagina 21) is duidelijk het ruitvormig patroon te zien dat wordt gevormd door het hedendaagse stratenpatroon. De oostelijke begrenzing van het domein werd gevormd door het einde van de dekzandrug die ongeveer overeenkomt met de grens van het gebied dat eertijds Boekt heette. Het zuidelijke deel van het gebied met de veldnaam Akert lag lager en was deels met veen bedekt, gezien de daar voorkomende veldnamen Kluitert en Schuifelaar. Het behoorde oorspronkelijk mogelijk niet tot het domein.

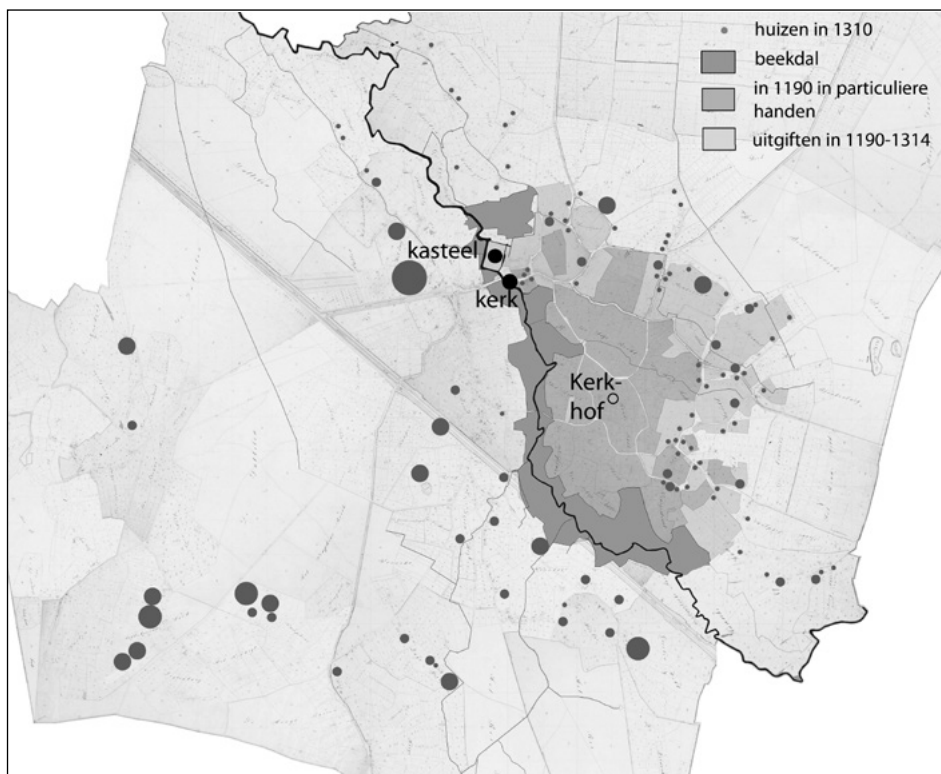
Nu zijn deze Veghelse vroegmiddeleeuwse veldnamen niet meer dan een echo uit een ver verleden en weten we niet zeker hoe het centrale gebied van het domein er precies uitgezien heeft. Wel wijzen de vroegmiddeleeuwse veldnamen Russent (grasland), Akert (ploegland) en Boekt (beukenbos) naar dezelfde elementen als we aantreffen in de standaard opsommingen van het toebehoren van de domeinen die in onze contreien in de periode 703-721 aan Willibrord geschonken werden. Uit wat zuidelijker streken kennen we gedetailleerde omschrijvingen van domeinen waarin de grootte van de bossen, akkers, weilanden en dergelijke precies omschreven worden.⁵² Het voortbestaan tot op heden van de vroegmiddeleeuwse Veghelse akkernaam Akert is een voorzichtige aanwijzing voor een vaste plek voor het ploegland in de vroege middeleeuwen.

De voorlopige conclusie luidt dat er geen duidelijke aanwijzingen zijn dat de huiserven zwierven vanwege het uitgeput raken van de akkers. Voor het zwerven van erven zijn ook andere plausibele verklaringen gegeven en de schaarse gegevens wijzen eerder naar permanente akkers dan naar roofofbouw.

Het verlaten van de akkers

Volgens archeologische gegevens lijkt de bevolking in onze regio in de late negende en de eerste helft van de tiende eeuw wat terug te lopen, waarna de bevolking weer toenam. In de elfde eeuw groeide het aantal huiserven gestaag en vanaf circa 1125 vond een ware explosie van ontginningen plaats. De woon-akkergebieden werden in de twaalfde eeuw grotendeels of geheel als akkerland in gebruik genomen. De meeste boerderijen bevonden zich in het midden van de twaalfde eeuw nog in het woon-akkergebied, maar rond 1250 waren zij nagenoeg allemaal naar de rand verhuisd.⁵³ In 1989 bracht Theuws op basis van werk van Heringa op de Veluwe deze verhuizing in verband met het droge klimaat in de tiende eeuw en daarmee samenhangend een verlaging van de grondwaterstand. De ontginningen, onder andere die van de beekdalen, zouden de waterafvoer nog verder bevorderd hebben. Bovendien zouden de nieuwe burchten van de opkomende elites de bevolking aangetrokken hebben, waardoor oudere nederzettingen verdwenen.⁵⁴

Op bijgaande afbeelding (pagina 23) is de situatie in Veghel in beeld gebracht. Het middengrijze gebied was in 1190 in particuliere handen, het lichtgrijze gebied werd in de periode 1190-1314 aan particulieren verkocht. Met donkergrijze stippen zijn de plaatsen van de huizen in 1310 aangegeven. De kaart laat zien dat ook in Veghel de kerk verplaatst werd. Bij de nieuwe plaats van de kerk werd in de dertiende eeuw de eerste aanzet gegeven van wat in de vijftiende eeuw kasteel Frisselstein zou gaan heten. De plaats van de nieuwe kerk en de voorloper van het kasteel is niet van grote invloed geweest op het verdwijnen van de bewoning van de akkers. Op de kaart is goed te zien dat de meeste huizen naar andere lagere delen in de buurt van het oude gebied verhuisden. In de literatuur worden

De laatmiddeleeuwse situatie in Veghel

die lagere delen vaak aangeduid als 'richting beekdal'. In Veghel lagen de lagere gebieden ook aan de andere kant van het woon-akkergebied dan het beekdal.

Het is goed mogelijk dat de verhuizing van de akkers direct samenhangt met het toenemen van de bevolking. Een groeiende bevolking heeft meer ploegland nodig. De kaart van Veghel suggereert nog een andere factor die een bijdrage geleverd kan hebben. Het oude domein viel uiteen en mogelijk verhuisde een groot deel van de vrijgemaakte voormalige horigen naar stukjes land die zij van de gemene gronden kochten, veelal in de buurt van de plek waar zij van oudsher woonden en werkten. In die situatie kan de reorganisatie van het grootgrondbezit tijdens de laatmiddeleeuwse transitie bijgedragen hebben aan het verlaten van de akkers. We komen daar nog op terug.

⁵¹ Het gaat om een oppervlaktevondst (Archis waarnemingsnr. 430276) en een uitgebreide opgraving in 2010. Daarbij werden uit de Merovingische periode (525-725) 16 aardewerkscherven en een waterput (gedateerd op 683 +/- 41 jr) gevonden en uit de Karolingische periode (725-900) of kort daarna 64 aardewerkscherven, een waterput (gedateerd op 920 +/- 65 jr) en drie huiserven. Zie: Van der Veken en Blom, *Wonen tussen de vennen*, passim. Archis waarnemingsnrs. 430276, 412002, 416986, 412714, 413499, 14421, 252090, 43748, 14751, 13927, 433171.

⁵² Zie: Ganshof, 'Grondbezit', 6-7 voor een voorbeeld van een Gents domein. Zie: Devroey, *Le polyptyque*, 15-59 voor de middeleeuwse bezittingen van de abdij Lobbes. Een typische omschrijving in het abdiarchief luidt: 'in villa (naam) mansus indominicatus (= centrale deel van het domein) de terra arabili bunario (aantal), de prato (aantal bunders), de cambio (aantal), ecclesia (aantal), silva (aantal varkens en hoeveelheid honing), mansi (aantal, soorten, verplichtingen), vineas (aantal carros)'.

⁵³ Theuws, 'De archeologie', 70-71.

⁵⁴ Theuws, 'Middeleeuwse parochiecentra', 184; Theuws' suggesties worden tegenwoordig in de professionele literatuur niet meer herhaald. Men schrijft nu: we weten het niet, zie: Leenders, *Turnhoutervoorde*, 479-480; De Bont, *Al het merkwaardige*, 78-79; Van Ginkel en Theunissen, *Onder heide en akkers*, 191.

Het verdwijnen van het bos

Het bos op en bij de woon-akkergebieden werd gebruikt voor beweiding en bosproducten. Men liet varkens onder de bomen en in het struikgewas hun kostje bij elkaar scharrelen, het zogeheten akeren. Er werd gevist en gejaagd. Uit het bos haalde men hakhout voor het vuur en groot bouwhout om na pakweg een generatie de boerderij en bijhorende waterput te herbouwen. Hier en daar werd houtskool gebrand. Dan waren er nog de ontginningen (kappen, rooien, afbranden) voor landbouwdoeleinden. Sommige gebruikswijzen konden weinig kwaad, andere waren direct of op termijn schadelijk voor het bos.⁵⁵ Omstreeks 1200 had de Meierij daardoor een parkachtig landschap met uitgestrekte loofbossen en bosschages, akkers, weiden, verveende vennen en ook heidevelden en zandverstuivingen. Het overgebleven bosareaal verminderde tussen 1200 en 1400 drastisch. Behalve de sterke bevolkingsgroei droeg ook de handel in hout, op gang gebracht of versterkt door de integratie van het gebied in het hertogdom Brabant, daar aan bij. Gekapte bosterreinen die niet verder ontgonnen werden, verwilderden snel tot heidevelden.⁵⁶ De sterke terugloop van het bosareaal zal de beschikbaarheid van grote bomen teruggedrongen hebben. Hierdoor verminderde het gebruik van grote boomstammen voor putten. Ook plaatste men gebintstaanders voortaan op stenen poeren, zodat die langer meegingen.

Het grotendeels verdwijnen van de bossen op veel plaatsen heeft de agrarische bedrijfsvoering grondig veranderd, met name wat het houden van vee betreft. De situatie in Jekschot gelegen bij Sint-Oedenrode en Veghel is illustratief. In 1311 kreeg de heer-in-spe van de hertog het recht zijn varkens te laten akeren in de bossen van de hertog. In 1359 was het bos bij Jekschot verdwenen en vroegen de Rooise boeren aan de hertog wat in de oorkonde van 1311 precies bedoeld was. De hertog antwoordde dat zijn bos inmiddels de gemene gronden van Sint-Oedenrode waren geworden en dat de heer van Jekschot *'der ghemeynten van Sente Oeden Roeden ghebruken zal ende syne beesten gelyc den anderen luden van Sente Oeden Rode dair op driven ende driven doen.'*⁵⁷ Het recht om varkens te akeren in de bossen werd dus aangepast tot het recht om beesten (runderen, schapen) op de gemeint te laten grazen. Dit voorbeeld laat zien dat de overgang van boslandbouw naar heidelandbouw deels nog in de veertiende eeuw plaats vond. Deze overgang zal ongeveer gelijke tred gehouden hebben met het verminderen van het bosareaal. Dat proces was in de twaalfde eeuw al gaande en versnelde in de dertiende eeuw en veertiende eeuw. Jekschot is dus een laat voorbeeld. Vermoedelijk was voor het weiden van runderen of schapen meer wildernis nodig dan voor het akeren van varkens in een bos. Dit zal extra druk gezet hebben op het gebruik van de wildernis. Daarbij was het vruchtbaar houden van het toenemende areaal aan ploegland alleen mogelijk met een effectief systeem van bemesting, braaklegging en vruchtwisseling. De wildernis werd daarom ook steeds belangrijker om strooisel te winnen voor de mestproductie. Door dit alles groeide de behoefte het gebruik van de wildernis (verder) te reguleren.

Het verdwijnen van de horigen

In de twaalfde en dertiende eeuw zijn in de Meierij nog sporen van onvrijheid te vinden, maar omstreeks 1300 waren de persoonlijke afhankelijkheid en horigheid in deze regio grotendeels verdwenen. Deze ontwikkeling wordt in verband gebracht met de bevolkingsgroei. Het werd aan het einde van de twaalfde en in de dertiende eeuw voor de grootgrondbezitters voordeliger hun land te verpachten of in cijns uit te geven dan het te laten bewerken door horigen. Landgoederen verloren hun samenhang en horigen kwamen vrij. Steeds meer boeren bewerkten land dat ze in eigendom hadden, pachtten of als leen dan wel

cijnsgoed gebruikten.⁵⁸ De hoven – exploitatiecentra waar tot op zekere hoogte recht werd gesproken over eigen bezittingen – kregen vaak het karakter van laat-, cijns- of leenhoven. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw werd een dergelijk geheel aan bezittingen in de Meierijse bronnen een ‘grondheerlijkheid’ genoemd.⁵⁹

Een vroege aanwijzing in de geschreven bronnen voor de aanwezigheid van vrije lieden in de Meierij zijn de vijf in de periode tussen 1195 en 1233 door de hertog van Brabant gestichte dan wel geprivilegieerde steden en vrijheden. De inwoners van deze plaatsen waren vrije lieden. Voordat zij in deze plaatsen woonden, konden zij zowel horigen als vrije lieden zijn geweest.⁶⁰ Verder wordt in 1203 de eninge van de Kempen genoemd en in 1229 het graafschap Rode. De termen ‘eninge’ en ‘graafschap’ worden geassocieerd met rechtspraak over vrije lieden. Het kan hier vanouds vrije lieden betreffen, maar mogelijk ging het deels ook om al vrijgemaakte voormalige horigen van de domeinen.⁶¹ Vanaf rond 1190 betaalden vrije lieden voor het eerst een cijns voor gebruiksrechten van percelen die uitgegeven werden van de gemene gronden. In de dertiende eeuw verschijnen de eerste vermeldingen van gemeenschappen bestaande uit vrije lieden in oorkonden. Zo verklaarden de geburen van Lierop in 1242 geen rechten te hebben op het bos Asselt en in 1244 stemden zij er mee in dat gemene gronden door de hertogin weggeschonken werden.⁶² Kennelijk was hun instemming van belang en dat is iets wat je bij vrije lieden met rechten op die gemene gronden verwacht, niet bij horigen.

Het is opmerkelijk dat vrije lieden vanaf ongeveer 1190 in de Meierijse bronnen vrij plotseling op verschillende manieren hun neus laten zien. Dat zal betekenen dat hun aantal behoorlijk toegenomen was en dat het stelsel van horigheid aan het einde van de twaalfde eeuw aan het uiteenvallen was. Over de vraag of er in de Meierij al vóór rond 1190 vrije boeren waren, werd tot op heden slechts gespeculeerd. We kunnen daar nu wat meer over zeggen.

Vrije lieden vóór de laatmiddeleeuwse transitie

Recent onderzoek heeft aannemelijk gemaakt dat er in Veghel al vóór de laatmiddeleeuwse transitie vrije boeren waren. Op bijgaande afbeelding (pagina 26) zijn enkele grote blokken weergegeven die in Veghel al vóór 1190 uitgegeven werden. Het betreft de Poederveldse Hove met de ten noorden daarvan gelegen stroken, samen honderd bunder groot, en het Langvelt van veertig bunder. Er was kennelijk ook behoefte aan kleinere percelen, gezien de uitgften in dezelfde periode van de Heijse Bunders. Dit blok was in achttien percelen verdeeld van precies één bunder groot.⁶³ In Veghel werden in vermoedelijk de twaalfde

55 Vriendelijke mededeling van Karel Leenders.

56 Vera, *Gemene gronden*, 419.

57 BHIC, toegang nr. 350, Collectie van Philips en Rogier van Leefdael, 1172 – 1686, inv. nr. 8, fol. 307-312; www.oudzijaart.nl.

58 Blickle, *Deutsche Untertanen*, 23-60 en 137-142.

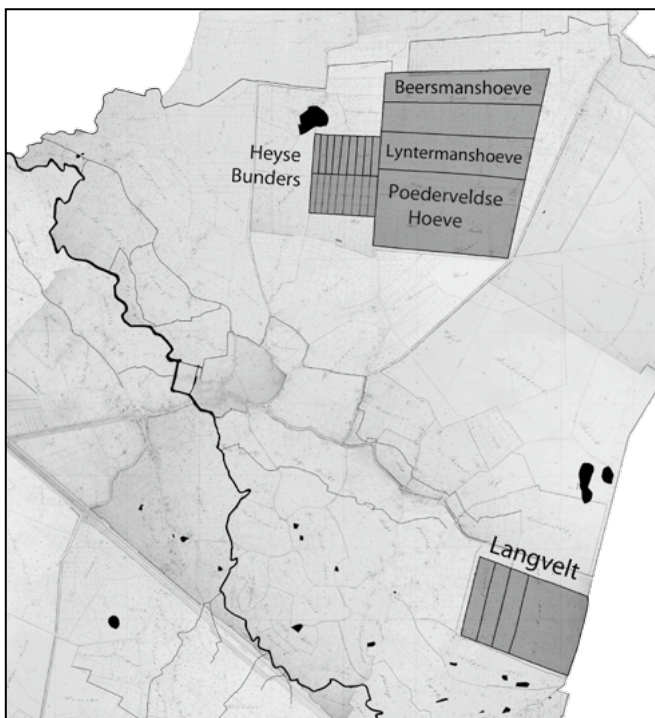
59 Hoppenbrouwers, ‘De middeleeuwse oorsprong’, 55-56; Smulders, ‘Dorp’, 6-7; Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 6.2 en 6.7. De oudste vermelding van een grondheer in de Meierij dateert uit 1262. In mijn proefschrift betoog ik dat de term ‘grondheer’ werd gebruikt voor plaatsen waar al in de Late Middeleeuwen een plaatselijke heer of vrouwe wordt genoemd. De term ‘heer’ houdt verband met hun rechtspraak over eigen bezittingen. Een aantal van hen verkreeg de status van gerechtsheer met openbare rechtspraak over de lieden in hun ressort, die niet onder het gezag van een andere heer vielen. De term ‘grondheerlijkheid’ verschijnt vanaf 1670 in de Meierijse bronnen.

60 Voor de steden en vrijheden: Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 5.2. Voor een beschrijving van de Brabantisering: Van Asseldonk, *De Meierij*, h. 28-33.

61 Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 2.6.

62 Camps, *ONBI*, 274 nr. 195 d.d. 1242 maart; idem, 278-279 nr. 201 d.d. 1244 januari 31.

63 De Bossche bunder of een maat die daar erg op lijkt, is dus ouder dan de stad ‘s-Hertogenbosch. De oorspronkelijke verkaveling van het zuidelijk blok van de Heijse Bunders ging verloren nadat secretaris Gerardus de Jong en Heer Gijselaar in de jaren rond 1728 deze percelen aankochten en er een bos aanplantten. In de jaren rond 1800 werd dit gebied opnieuw verkaveld en aan verschillende lieden verkocht. Zie www.oudzijaart.nl.

Enkele georganiseerde gronduitgiften in Veghel in de twaalfde eeuw

eeuw dus blokken verkaveld van verschillende grootte, kennelijk om aan de vraag naar zowel kleine als grote percelen te kunnen voldoen. Dit wijst op een samenleving met vrije lieden met verschillende welstand: grootgrondbezitters, grotere en kleinere vrije boeren. Horigen konden over het algemeen geen grond kopen. Overigens lijkt een deel van de grote blokken verkocht te zijn aan mensen van elders.⁶⁴ Eén uitgifte in Veghel is archeologisch gedateerd. Op de afbeelding op pagina 23 ziet men ten oosten van de kerk en het kasteel een trapeziumvormig middengrijs blok. Archeologisch onderzoek ter plaatse heeft aangetoond dat op dit blok vanaf rond 1050 gewoond werd en dat het daarvoor nog wildernis was.⁶⁵

Er is nog een tweede bron die ons informeert over de vrije boeren in Veghel. In de dertiende eeuw en in 1310 werden twee cijnzen die de inwoners van Veghel aan de hertog van Brabant betaalden voor hun gemene gronden omgeslagen over de bewoners. Omdat het cijnsbedrag nooit meer veranderde, versteende deze omslag direct. De bedragen verbonden aan de diverse huizen gingen niet verloren. Ze verhuisden niet of hoogst zelden en nooit ver. Als een huis afgebroken werd, bleven de cijns en het recht op het gebruik van de gemeint aan het betreffende perceel verbonden. Lieden die zich later in Veghel vestigden en die het medegebruik van de gemeint wensten, werden niet opgenomen in deze omslag van de cijnzen voor de gemeint. Met hen werden afzonderlijke regelingen getroffen.⁶⁶ Deze versteende omslag geeft ons een uniek en direct beeld van de plaatsen en verspreiding van de Veghelse huizen in 1310.⁶⁷ Bepaalde lieden kunnen afgezien hebben van rechten in de gemeint, bijvoorbeeld ambachtslieden die niet tevens boer waren. De eigenaar van de voorganger van kasteel Frisselstein betaalde niet voor zijn burcht, wel voor de boerderijen die hij bezat. De rest van de boeren werd voor verschillende bedragen aangeslagen; ongetwijfeld werd de aanslag berekend op basis van welstand en grondbezit. We weten dus waar de arme

en waar de rijke boeren in 1310 woonden. Op de afbeelding op pagina 23 zijn de huizen met donkergrijze stippen aangegeven. Hoe vetter de boer hoe vetter de stip.

Nu is er iets merkwaardigs aan de hand. Aan de westkant van de Aa (het huidige Dorshout, Zijtaart en Eerde) vinden we minder huizen, maar het zijn wel rijkere boeren, terwijl aan de oostzijde veel meer mensen woonden, waaronder relatief veel armen. Het is geen subtiel verschil, het lijken wel twee andere werelden. De 38 huizen aan de rijke westkant brachten ongeveer 60 % van het bedrag voor de cijns bij elkaar en de 144 huizen aan de oostkant samen slechts 40 %. Aan de rijke westkant betaalde 81 % twee stuivers of meer, aan de oostkant was dat slechts 16 %. In de rijke westkant komt 79 % van het bedrag van huizen die zeven stuivers of meer geven, aan de oostkant is dat slechts 8 %. Dat grote verschil vraagt om een verklaring.

De vruchtbaarheid van de bodem kan geen rol gespeeld hebben, want in dat geval zouden we verwachten dat de oostkant waar de meeste vruchtbare gronden lagen, een voorsprong had en geen achterstand. Als we naar de afbeelding op pagina 23 kijken, dan dient zich een andere verklaring aan. We betoogden eerder dat aan de oostkant van de Aa rond het Oude Kerkhof een vroegmiddeleeuws domein lag. Over de ontwikkeling daarvan in de loop der eeuwen is niets met zekerheid bekend. Het domein zal zich wel uitgebreid hebben, maar onduidelijk is hoeveel en waar. We kennen de situatie in Veghel pas enigszins vanaf rond 1190. Nu blijken in 1310 relatief veel van de armere Veghelse boeren in de tussen 1190 en 1314 uitgegeven strook grond om het oude domein heen te wonen (lichtgrijs op de kaart). Het lijkt er op dat dit veelal de nazaten zijn van horigen die enkele generaties daarvoor vrijgelaten waren. Ook elders aan de oostzijde van de Aa woonden relatief veel armen. Mogelijk bevonden de onderhorige huizen zich voornamelijk aan de oostkant van de Aa of bleef men na de vrijlating vooral daar wonen. De Aa lijkt tot op zekere hoogte een natuurlijke barrière geweest te zijn. Het beeld is in de periode van ongeveer een eeuw die verstreek tussen het vrijlaten van de horigen en 1310 wel wat vertroebeld. Mensen konden in de tussentijd naar elders verhuizen en sommige boeren zullen zich meer opgewerkt hebben dan andere boeren, maar als groep waren de bewoners van dit gebied gemiddeld nog steeds relatief arm.

Volgens de literatuur was een horige verplicht een aantal dagen op het land van zijn heer te werken en had hij daarnaast grond die hij voor zichzelf bewerkte, waarvan een deel van de opbrengst naar de heer ging. Hoe dit in Veghel precies geregeld was, is niet bekend. Zo is niet zeker of er buiten het centrale domein wel afhankelijke huizen stonden. Nu hoeft een horige niet altijd en overal armer en slechter af te zijn dan een vrije boer. Er wordt immers verondersteld dat door bevolkingsgroei in de periode rond 1175-1250 het economisch niet langer aantrekkelijk was om horigen te onderhouden. Het kan toen dus zo zijn geweest dat men het als vrije boer nog slechter had. Maar op de lange duur waren boeren die eigen grond bewerkten ongetwijfeld beter af dan horigen. Zij konden eventuele overschotten van de oogst verkopen en hadden bovendien de mogelijkheid hun boerenbedrijfjes door nieuwe ontginningen uit te breiden. Iets dergelijks lijkt te zijn gebeurd in Veghel aan de westzijde van de Aa. Daar woonden in 1310 de boeren meer verspreid en ze waren rijker dan die aan de oostkant.

64 De namen van de oudst bekende eigenaren, Lyntermans, Beersmans en Van Bille Van Liewis komen later in Veghel niet meer voor. In 1314-1340 werd op Krijtenburg 36 bunder uitgegeven aan een inwoner van Sint-Oedenrode. Zie www.oudzijtaart.nl.

65 Mooren, *Veghel Peellandstraat*, 116.

66 www.oudzijtaart.nl.

67 De cijns voor de gemeente werd in 1310 omgeslagen over 182 huizen. In 1374 werden in Veghel 153 gezinnen of haardsteden geteld zonder de armen en in 1438 273 niet-arme en 101 arme gezinnen. Zie Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlagen 2 en 3.

Een derde aanwijzing voor het bestaan van vrije boeren in Veghel in de twaalfde eeuw is het hertogelijk leengoed de Baecxhoeve in Zijtaart. Volgens het oudst bewaard gebleven leenboek uit de veertiende eeuw gold voor dit leengoed toen het Rooise leenrecht. Dit wijst er op dat deze hoeve eertijds een leengoed was van de heer van Rode.⁶⁸ De meest aannemelijke gang van zaken is dat een van de vrije boeren in de twaalfde eeuw zijn eigen landgoed aan de heer van Rode opdroeg om het als leengoed terug te ontvangen. Het is ook mogelijk dat deze hoeve eigen bezit was van de heer van Rode en daarna als leengoed uitgegeven werd. In beide gevallen is de hoeve in de twaalfde eeuw van een vrij persoon geweest. De Baecxhoeve lag inderdaad daar waar we op basis van andere gegevens vrije lieden situeerden: in Zijtaart aan de westzijde van de Aa.

De Veghelse vrije boeren, wier nazaten we in 1310 vooral ten westen van de Aa aantreffen, vormden in de tijd van de horigheid een relatief kleine en welgestelde groep. Waar kwamen zij vandaan? We weten het niet. Het kunnen vrije lieden van elders zijn geweest die op een onbekend moment in Veghel neerstreken of nazaten van de lokale domeinheer. Het is ook mogelijk dat het ging om nazaten van voormalige horigen die al voor de laatmiddeleeuwse transitie inzette in een lossere juridische en economische verhouding tot hun heer kwamen te staan of al veel eerder vrij man werden. Het is voorstelbaar dat bevolkingsgroei op het oude domein een overschot aan arbeidskrachten veroorzaakte. Dan is het houden en onderhouden van horigen economisch geen logische keuze. Men kan dan het domein met nieuwe ontginningen uitbreiden om zo het economisch evenwicht te herstellen. Een andere optie is de opbrengst van deze nieuwe percelen geheel aan de bewerkers van het land laten, met andere woorden: horigen (deels) vrij te laten. Het is goed mogelijk dat de laatmiddeleeuwse transitie een lange voorfase kende, waarbij het domeingoed als het ware geregeld vrije lieden produceerde. Al deze scenario's en combinaties daarvan zijn mogelijk. Een ding is wel duidelijk: in Veghel waren al vrije boeren vóór de laatmiddeleeuwse transitie inzette.

Het overschatte grondbezit van geestelijke instellingen

Steurs beperkt zich in zijn studie naar de 'geboorte van de regio' tot oorkonden uit veelal de twaalfde en dertiende eeuw, wat bij hem leidde tot een beeld waarin kloosters een overheersende rol speelden. Steurs geeft wel aan dat veel kloosterbezit weer teruggaat op lekenbezit, maar gaat daar niet verder op in.⁶⁹ Vera veronderstelt dat de meeste domeinheren opvolgers waren van geestelijke instellingen wier bezittingen zij zich toe-eigenden.⁷⁰ Bijsterveld heeft de uitbreiding van het grondbezit van de Luikse bisschop en Luikse geestelijke instellingen tussen ongeveer 972 en 1122 aannemelijk gemaakt. In zijn visie was de Luikse bisschop een machtige voorganger van de hertog van Brabant.⁷¹ We zullen nu proberen iets meer te zeggen over de hoeveelheid grondbezit en de macht van de geestelijke instellingen ten opzichte van die van de wereldlijke heren in de twaalfde en dertiende eeuw.

Het Veghelse domein is voor zover te overzien nooit in handen geweest van een geestelijke instelling. Het wordt mede daarom niet vermeld in bronnen.⁷² Kerkelijke instellingen raakten in Veghel pas gegoed in waarschijnlijk de dertiende eeuw (het klooster van Heilisseem) en vijftiende en zestiende eeuw (een aantal Bossche instellingen).⁷³ Er waren in de regio meer domeinen in handen van wereldlijke heren. Aan domeinen waren veelal hoven verbonden, waar recht werd gesproken over eigen bezittingen. Vera heeft de middel-eeuwse vermeldingen van dergelijke hoven op een rijtje gezet.⁷⁴ Hij noemt 23 hoven van geestelijke instellingen en 22 van wereldlijke heren. We mogen aannemen dat het aantal hoven van de wereldlijke heren groter is geweest, omdat over het algemeen hun oorkonden minder goed bewaard zijn gebleven dan die van de kloosters.

Een aantal van deze wereldlijke en geestelijke heren verwierf in de Meierij in de late twaalfde of dertiende eeuw de openbare rechtspraak in een bepaalde plaats. Luikse geestelijke instellingen slaagden daarin in Lith (Lambertuskapittel) en in Maren & Kessel (bisschop van Luik).⁷⁵ Andere geestelijke instellingen verwierven openbare rechtspraak in nog eens drie andere plaatsen.⁷⁶ In elf plaatsen zijn aanwijzingen dat een plaatselijke of regionale heer (vijf maal) of de hertog van Brabant (zes maal) als functionaris van een geestelijke instelling openbare rechtspraak verwierf.⁷⁷ In totaal komt de openbare rechtspraak dus in zestien plaatsen direct of indirect mede voort uit grondbezit en rechten van een geestelijke instelling. Wereldlijke heren verwierven in twintig andere plaatsen openbare rechtspraak.⁷⁸ Zij boekten dus vaker succes dan de geestelijke instellingen.⁷⁹

Het verwerven van die openbare rechtsmacht was gebaseerd op macht. De basis daarvan kon het bezit van grond of andere rechten in de betreffende plaats zijn, maar vaak speelden ook nog andere factoren een rol, zoals een positie als voogd of meier van een geestelijke instelling of steun van een sterke leenheer. De geestelijke instellingen konden profiteren van de steun van hun voogd, in de meeste gevallen de hertog van Brabant. We mogen aannemen dat de wereldlijke en geestelijke heren in de plaatsen waar ze openbare

68 ARB, Casselboek, fol. II-23: 'huis ende hof met allen synen toebehoorten gehleghe in de prochie van Veghele ane de Zittert ten Roedschen rechte'

69 Steurs, *Naissance*, passim.

70 Vera, *Gemene Gronden*, 15.

71 Bijsterveld, 'Van Texandrië naar de Kempen', 67 schrijft: '... toen de macht van de bisschop (van Luik) plaats maakte voor die van de hertog van Brabant.' Meer recent Bijsterveld, 'Aristocratic Identities'; Bijsterveld betreft een groter gebied dan de Meierij in zijn betoog, met name het gebied aan de Maas.

72 Bijsterveld heeft zich afgevraagd of Lambertus als patroon van de Veghelse kerk een aanwijzing zou kunnen zijn voor bezit van het Luikse Lambertuskapittel in Veghel. Veghel zou mooi liggen aan een landroute tussen Someren en bezittingen van het kapittel aan de Nedermaas. Zie: Bijsterveld: 'Van Texandrië naar de Kempen', 71-73 en Theuws en Bijsterveld, 'Der Maas-Demer-Schelde-Raum', met name de kaart op blz. 132. Dat is een interessante invalshoek. Bijsterveld schrijft dat in 10 van de 28 plaatsen met een Lambertuskerk in de Meierij en het gebied langs de Maas bezit van het Lambertuskapittel aanwijsbaar is en in nog eens 4 plaatsen misschien. Omdat kerkelijk bezit veelal sporen in de bronnen nalaat, is het onwaarschijnlijk dat het kapittel ook in het merendeel van de andere helft van de plaatsen gegoed was. In Bakel werd in 721 een kerk aan onder andere Lambertus gewijd, zonder dat er van Luiks bezit in Bakel sprake is. Lambertus kon dus ook door anderen dan het Lambertuskapittel als patroon van een kerk gekozen worden. De enige aanwijzing van Veghelse banden met Luik zijn tot dusver aangetroffen in de oudst bewaard gebleven Veghelse dorpsrekening van 1604-1605. Het corpus of dorp Veghel was een jaarlijkse rente schuldig aan 'de domheer van Luijck'. Naar het laat aanzien was de domheer van Luik een van de vele partijen waarvan de Veghelaren aan het einde van de zestiende eeuw geld leenden vanwege de betalingen die men moest doen aan onder andere de oorlogvoerende partijen. Oudere Luikse rechten zouden kunnen samenhangen met de kerk (patronaatsrecht, tienden) of betrekking hebben op grond dan wel cijzen of op leengoed, maar daarvan zijn geen sporen gevonden. Voor een transcriptie van de dorpsrekening van 1604-1605. Zie www.oudzijaart.nl.

73 www.oudzijaart.nl.

74 Vera, *Gemene gronden*, 159-169.

75 Verder was de bisschop van Luik leenheer van de heer van Herlaar voor de heerlijkheid Herlaar met toebehoren, waaronder bepaalde rechten in Waalre en Hilvarenbeek. Mijns inziens heeft de bisschop van Luik hier zijn positie niet te danken aan grondbezit. Zie Asseldonk, *De Meierij*, h. 30.

76 Zie par. 'De hertog van Brabant en de plaatselijke heren' verderop in dit artikel en Van Asseldonk, *De Meierij*, h. 28-32. Sterksel (Averbode), Lieshout (Floreffe) en Alem (Sint-Truiden).

77 Plaatselijke heren in Deurne (via Echternach en leenband met hertog), Waalre (via Echternach), Budel (via OLV-kapittel te Aken), Woensel (via Sint-Truiden), Empel (via Crespin); de hertog in Lierop (via Floreffe), half Bergeijk (via Thorn, de andere helft van Bergeijk behoorde tot het graafschap Loon), half Hilvarenbeek (als co-patroon van het kapittel), Lithoijen (via Remigiusabdij), Oostelbeers (via de abdij van Berne) en Berlicum (via de abdij van Berne).

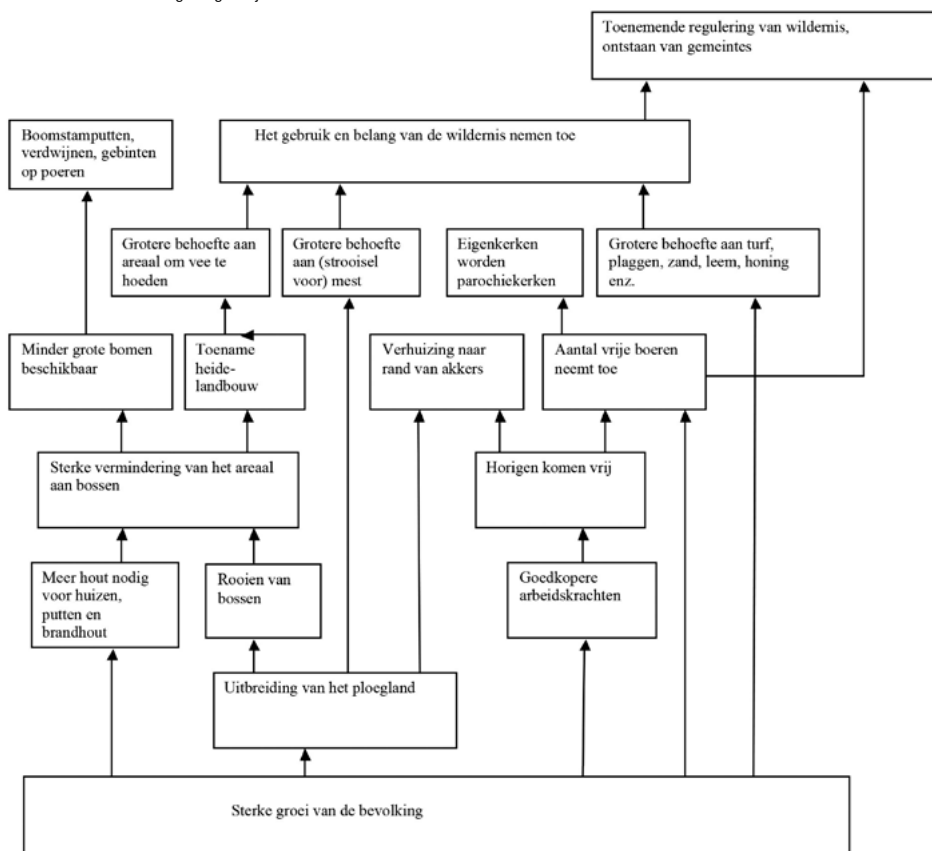
78 Heeze, Asten, Aalst, Drunen (waaronder Waalwijk, Loon op Zand en Gansoijen), Tilburg; Geldrop (als leen van Gelre): Vught (als leen van Gelre); Luyksgestel (als leen van de graaf van Loon); Nieuwkuijk (als leen van de heer van Hoogstraten); Boxel (als leen van de keizer); Heeswijk met half Dinther (als leen van de graaf van Megen); Herlaar en mogelijk Sint-Michielsgestel (als leen van de bisschop van Luik); Verder als leen van de hertog van Brabant: Geffen (deels ook leen van de heer van Empel en Meerwijk), Eckart, Hagoort, Mierlo en Moergestel. In Eindhoven, Oirschot en Hilvarenbeek wist de plaatselijke heer de helft van de openbare rechtspraak te verwerven en de hertog de andere helft.

79 Er zijn in de Meierij meer schepenbanken geweest, maar die hadden hun oorsprong niet mede in grondbezit. Ze werden door de hertog ingesteld vanwege strategische redenen, vanwege het regelen van de openbare rechtspraak of bij de instelling van een nieuwe heerlijkheid. In enkele plaatsen bestonden burengerechten, terwijl in Haaren een schepenbank ingesteld werd op verzoek van de inwoners. Zie Van Asseldonk, *De Meierij*, h. 28-33.

rechtspraak verwerven, al eerder gegoed en gerechtigd waren, wellicht met uitzondering van een aantal plaatsen in het graafschap Rode en de eninge van de Kempen.⁸⁰

Verder was er ook nog kleinschaliger grondbezit. Ter illustratie de situatie in Veghel. In de bewaard gebleven oorkonden van vóór 1310 worden in Veghel twee landgoederen vermeld: een goed dat behoorde aan het klooster van Heilisse in het huidige België en verder het goed Ten Boemgarde van Gherlacus van den Bossche.⁸¹ Wie alleen op bestaande oorkonden afgaat, zou uitgaande van deze twee vermeldingen kunnen denken dat de ene helft van het grondbezit in Veghel in handen was van geestelijke instellingen en de andere helft in die van wereldlijke personen en eventueel ook dat er in Veghel alleen grootgrondbezit was. In werkelijkheid waren er in 1310 echter 182 huizen waarvan er slechts één in handen was van een geestelijke instelling. Dit laat zien hoe sterk de bewaard gebleven oorkonden de werkelijkheid kunnen vertekenen. Veel van de bewoners van die 182 huizen waren opvolgers van voormalige horigen, maar daarnaast was er in de periode rond 1100-1150 ook al een aantal vrije boeren. Het klooster van Heilisse volgde in Veghel waarschijnlijk een van de kleinere grondbezitters op. Dit klooster bezat volgens latere gegevens een hoeve en cijnsgoed gelegen tussen en op het Middegaal en het Ven. Dat was een ander goed dan het oude domein op de Boekt. Als een geestelijke instelling in een plaats gegoed was, hoeft dat dus niet altijd en overal veel voor te stellen. Het kan, zoals in Veghel het geval was, om een van de vele landgoederen of boerderijen ter plaatse gaan.

Model van oorzaken en gevolgen tijdens de laatmiddeleeuwse transitie

Al met al verdient het beeld van de overheersende rol van de kloosters en andere geestelijke instellingen heroverweging. Het grondbezit en de macht van de wereldlijke heren was in de Meierij in de twaalfde en dertiende eeuw voor zover is te overzien groter. Bovendien illustreert de situatie in Veghel dat er in die periode ook veel kleinschalig grondbezit was, in handen van vrije boeren. De bisschop van Luik en Luikse instellingen waren weliswaar actieve spelers in het geheel, maar lijken er niet in geslaagd te zijn een overheersende rol te gaan spelen.

In het schema op pagina 30 zijn de belangrijkste hiervoor besproken oorzaken en gevolgen tijdens de laatmiddeleeuwse transitie nog eens bij elkaar gezet. Wat betreft de factoren die van belang zijn geweest voor het op gang brengen of versnellen van het proces van afbakening van gebruiksrechten op de wildernis en de vorming van gemeintes springen er twee uit: de toename van het aantal vrije boeren en het toenemende belang van de wildernis voor de bevolking, met name voor de agrarische bedrijfsvoering. Deze factoren bleven ook na de vorming van de gemeintes een steeds grotere druk zetten op de gemene gronden. Hiermee hebben we een model voor de vorming van de gemeintes. Dat is mooi, zult u zeggen, maar klopt dit model ook met de bekende historische gegevens? Die vraag proberen we in de volgende paragraaf te beantwoorden.

Het ontstaan van de gemeintes

We testen ons causale model aan de hand van wat de bronnen ons te vertellen hebben over twee cruciale elementen: het tijdstip van het ontstaan van gemeintes en de rol die de boeren en de heren hierin speelden.

De oudste vermelding van een gemeint

Vanaf 1196 verschijnen de gemeintes in de bronnen.⁸² Volgens Vera bestaat er echter een oudere vermelding: Wigbaldus schonk in de eerste helft van de negende eeuw een hoeve en een wat Vera vertaalt als 'gemeenschappelijk bos' te Rosmalen aan de abdij Lorsch.⁸³ De tekst is alleen bekend uit een aantekening in de *Codex Laureshamensis* uit het einde van de twaalfde eeuw. De datering is gebaseerd op de plaatsing van de tekst in de codex tussen vermeldingen van schenkingen uit 815 en 850.⁸⁴ Bijsterveld wijst er op dat er in deze

⁸⁰ In Van Asseldonk, 'Texandrië', schets ik het volgende hypothetisch scenario, gebaseerd op de schaarse beschikbare gegevens: via graaf Ansfried junior, tevens bisschop van Utrecht (995-1010), kwam het grafelijk gezag in de gouw Texandrië bij de bisschop of kerk van Utrecht terecht, waarna dat gezag verwaterde. Later in de elfde en in de twaalfde eeuw verschijnt naast de geestelijke instellingen ook de lokale en regionale aristocratie in de bronnen. Een aantal van hen – waaronder ook de bisschop van Luik en Luikse instellingen – eigende zich plaatselijk openbare rechtspraak toe, iets wat eerder een recht van de graaf van Texandrië was. Wat betreft het graafschap Rode kan men ook denken aan delegatie van overheidsgezag. De graaf van Gelre usurpeerde als voogd van de Utrechtse kerk de oude rechten op de gouw Texandrië, maar kon inmiddels niet om de positie van de aristocratie en geestelijke instellingen heen. Zijn rechten, waaronder een tolweg, de openbare rechtspraak en wat later ook het gezag over de wildernis, bleven beperkt tot het oude kerngebied van de gouw, dan de eninge van de Kempen genoemd. De hertog van Brabant werd door de Utrechtse kerk met rechten op de Kempen beleend en beide pretendenden beslechtten de kwestie met een oorlog, die de hertog van Brabant in 1203 won.

⁸¹ Camps, *ONB* 1, 683-684, nr. 569 d.d. maart 1298; idem, 787-789, nr. 660 d.d. 1304 januari 6.

⁸² Camps, *ONB* 1, 145-147 nr. 85 d.d. 1196 (tussen 13 mei en 4 juni) (Heeswijk); 278-279 nr. 201 d.d. 1244 januari 31 (Lierop). Vera concludeert mijns inziens ten onrechte dat Maria van Brabant als privé persoon over deze gemeint te Lierop beschikte. De toestemming van de geburen van Lierop wordt door hem afgedaan met 'En de burenen mochten er ook nog wat van vinden'. Zie Vera, *Gemene gronden*, 163.

⁸³ Vera, *Gemene gronden*, 190; Camps, *ONB* 1, 23-24 nr. 17 (815-850?), *mansum l et silve communionem*.

⁸⁴ Eerder vroeg ik me af of de woorden *et silve communionem* niet pas bij de aanleg van het Codex toegevoegd zouden kunnen zijn, wat zou aansluiten bij andere aanwijzingen voor de uitoefening van rechten op de wildernis vanaf het einde van de twaalfde eeuw, zoals de invoering van cijzen op nieuwe uitgiften.

oorkonde geen sprake was van een gemeenschappelijk bos, maar van een gemeenschappelijk aandeel in een bos.⁸⁵ Daarmee valt deze vermelding af. We houden dan als oudste vermelding van gemeenschappelijke gronden die uit 1196 over. Dat sluit goed aan bij ons model dat de gemeintes laat ontstaan tijdens de laatmiddeleeuwse transitie.

Grenzen van heerlijkheden en gemeintes

In de veertiende eeuw kwam een aantal heerlijkheidsgrenzen en gemeintsgrenzen overeen, zoals blijkt uit de omschrijvingen in oorkonden. Het volgende overzicht is niet uitputtend.

Tabel 1 Voorbeelden van samenvallen van grenzen van gemeintes en heerlijkheden

grenzen van:	Jaar	Omschrijving
Gemeint van Geffen	1303	<i>infra terminos seu limites iurisdictionis Henrici de Nuwelant</i> ⁸⁶
Gemeint van Strijp	1303	<i>ad limitationem Wilhelmi domini de Cranendonck</i> ⁸⁷
Gemeint van Woensel	1307	also als si streckt in elken ende in also velen als onse gherichte vulcomelike dat besleet ⁸⁸
Gemeint van Eersel c.s.	1326	<i>debitam devisionem comitis Lossensis</i> ⁸⁹

Waar grenzen van heerlijkheden en gemeintes overeenkwamen, zouden deze in beginsel terug kunnen gaan op oude domeingoederen, zoals Vera betoogt. Het is ook mogelijk dat de situatie pas tijdens de laatmiddeleeuwse transitie ontstond, dat is op basis van de bronnen niet direct te zeggen. De voorbeelden in bovenstaande tabel betreffen steeds de buitengrenzen van heerlijkheden en gemeintes. In sommige heerlijkheden kwamen verschillende kleinere gemeintes voor. Dan waren er ook grenzen van de kleine gemeintes gelegen binnen de heerlijkheid; we noemen dit de binnengrenzen van de gemeintes. De belangen van de heer waren nooit in het geding bij het vaststellen van de binnengrenzen, eventueel wel bij de buitengrenzen. We zullen hierna nog betogen dat dit het verloop van de gemeint van Esch aan de kant van Vught kan verklaren. Een ander voorbeeld vinden we in Moergestel. Daar gaf de plaatselijke heer verschillende kleine gemeintes uit aan een of meerdere gehuchten.⁹⁰ De heer van Moergestel bemoeide zich in 1389 met de buitengrens van de gemeint van Oisterwijk en de heerlijkheid Moergestel.⁹¹ Een vergelijkbare situatie bestond in Oirschot en ook in Boxtel met een wirwar van veelal kleine gemeintes. De heer van Boxtel bemoeide zich in 1540 met de afbakening van rechten in de Theereheide, gelegen aan weerszijden van de grens van Boxtel en Sint-Michielsgestel.⁹²

In Tilburg-Oisterwijk werden tussen 1300 en 1327 vier gemeintes uitgegeven aan verschillende gehuchten. De ligging van de gehuchten en hun gemeintes is erg onregelmatig.⁹³ Dit grillige patroon kan verklaard worden door ervan uit te gaan dat de heer zich hier niet met het vaststellen van grenzen heeft bemoeid, omdat het slechts om binnengrenzen in zijn territorium ging. Deze heer was toen de hertog van Brabant, die al vóór 1223 de heer van Tilburg had uitgerangeerd. De stichting van de heerlijkheid Oisterwijk door de hertog kort voor 1212 heeft geen invloed gehad op het verloop van de grenzen van gemeintes. Deze lagen rond 1212 dus al grotendeels of helemaal vast.

Ook in het graafschap Rode bemoeide de heer (de graaf van Gelre) zich niet met de binnengrenzen, waaruit het onregelmatige verloop van gemeintsgrenzen verklaard kan worden. Zo hadden de drie gemeenschappen Aarle, Rixtel en Beek een gezamenlijke gemeint en hadden de inwoners van Aarle ook rechten in de gemeint van Bakel.⁹⁴ In de eninge van de Kempen

zien we diverse combinaties van gehuchten samenwerken in gemeintes van verschillende groottes.⁹⁵ Dit onregelmatig patroon wijst erop dat ook hier sprake is van binnengrenzen van een rechterlijk ressort, in dit geval de eninge van de Kempen.⁹⁶ Vera's poging dit patroon te verklaren uit de begrenzing van oudere domeingoederen is niet overtuigend, omdat er nogal wat domeinen voor de dag getoverd moeten worden waarvoor verder geen enkele aanwijzing bestaat.⁹⁷ Ook verklaart Vera daarmee niet hoe het kan dat een gehucht in verschillende gemeintes participeerde, wat toch geregeld voorkwam.

Het bovenstaande wijst er op dat de grenzen van de gemeintes primair door gebruikersgroepen onderling vastgesteld werden, onder het waakzame oog van de heren die over hun heerlijke belangen waakten. Er kan een zekere wisselwerking geweest zijn tussen de belangen en rechten van boeren en heren. Heren kunnen gezag geclaimd hebben over wildernis die door hun onderdanen gebruikt werd. Waar heerlijkheidsgrenzen bestonden, konden boeren die grens als argument gebruiken om rechten ten opzichte van naburige gemeenschappen te verdedigen. Dergelijke dynamiek is in de veertiende eeuw in de bronnen aantoonbaar en zal waarschijnlijk van oudere datum zijn, al moeten we wel bedenken dat heerlijkheidsgrenzen op sommige plaatsen wat later ontstonden dan de gemeintsgrenzen.⁹⁸

De wisselwerking tussen de belangen van heren en boeren was niet dwingend. De boeren hoefden zich niet per se te laten leiden door het rechterlijk ressort van hun heer. Een fraai voorbeeld hiervan is de Bodem van Elde. De gebruikersgroep van de gemeint bestond in 1314 uit onderdanen van de hertog van Brabant (een deel van de inwoners van Sint-Oedenrode, Schijndel en Middelrode), van de heer van Boxtel (deel van Boxtel) en van de heer van Herlaar (deel van Sint-Michielsgestel). Ook hier hebben deze heren in de loop der eeuwen wel hun heerlijke belangen bewaakt, bijvoorbeeld wat betreft het recht op het hout en bij het uitgeven van percelen.⁹⁹

⁹⁵ Bericht van Bijsterveld d.d. 10 februari 2013.

⁹⁶ Camps, *ONBI*, 768-769 nr. 642 d.d. 1303 mei 16.

⁹⁷ Camps, *ONBI*, 772 nr. 645 d.d. 1303 juli 17.

⁹⁸ Camps, *ONBI*, 898-900 nr. 752 d.d. 1307 september 17.

⁹⁹ Enklaar, *Gemeene gronden*, 51-52 nr. 24 d.d. 1326 december 20.

⁹⁰ Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 11.

⁹¹ Enklaar, *Gemeene gronden*, 181-182 nr. 95 d.d. 1389 oktober 12.

⁹² Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 11.

⁹³ Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 11.

⁹⁴ Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 11.

⁹⁵ Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 11. Een aantal voorbeelden: 1) Zand-Oerle, Knegsel, Hoog-Casteren, Vessem en Wintelre; 2) Zonderwijk, Meerveldhoven, Zeelst en Blaarthem; 3) Veldhoven, Steensel, Sittard (onder Oerle) en Wolfshoek; 4) Knegsel en Kattenberg; 5) Zeelst en Strijp; 6) Eersel, Berkt, Broek, Weebosch, Hapert, Hoog-Casteren en Duizel; 7) Hoogeloon en Casteren; 8) Schadewijk, Hobbel en Bovenheuvel; 9) Bergeijk en Westerhoven; 10) Broekhoven en Riethoven en 11) Vessem en Wintelre.

⁹⁶ Naast de cijsdata en de afwezigheid van andere gerechtsheren in dit ressort is dit is een onafhankelijke bevestiging voor de ligging en omvang van de eninge van de Kempen.

⁹⁷ Vera, *Gemeene gronden*, 196-197: Vera schrijft: 'het (is) hypothetisch zeer goed mogelijk dat deze conglomeraten van gemeenschappen teruggaan op oude domeinen en dat de grenzen van de gemeynt de grenzen van het oude domein vormden. (...) men (zou) bijvoorbeeld kunnen stellen dat Oerle, Vessem, Wintelre, Knegsel, Hoogcasteren of tenminste delen daarvan met een deel van Oostelbeers en Hees op een bepaald moment één domein hebben gevormd.'

⁹⁸ Van Asseldonk, 'Bergeijk', 22-28: Eerder veronderstelde ik dat de grenzen van Bergeijk in 1285 nieuw waren. Nu ik de vorming van de grenzen van gemeintes beter bestudeerd heb, denk ik dat de rechterlijke grenzen van Bergeijk in 1285 afgeleid werden van een al bestaande afbakening van gebruiksrechten op de wildernis, die ook als basis diende voor de gemeintsgrenzen van Bergeijk die in 1331 geformaliseerd werden. Camps, *ONBI*, 482-483 nr. 386 d.d. 1282 april 13 (grens tussen Asten en Lierop); 582-584 nr. 481 d.d. 1292 juli 26 (grenzen van Mierlo).

⁹⁹ In het cijsboek van de hertog van 1340 werden de cijsnen voor percelen uitgegeven in de Bodem van Elde in de onderscheiden dorpen geadministreerd. In 1775 was er een conflict tussen Schijndel en de gezworenen van de Bodem van Elde over uitgegeven percelen. Zie Van Asseldonk, *'s Hertogs tienduizend bunders*; Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 10.3.4.2.7; Camps, *ONBI*, 602-603 nr. 496 d.d. 1293 juli 9, regeling betreffende het hout.

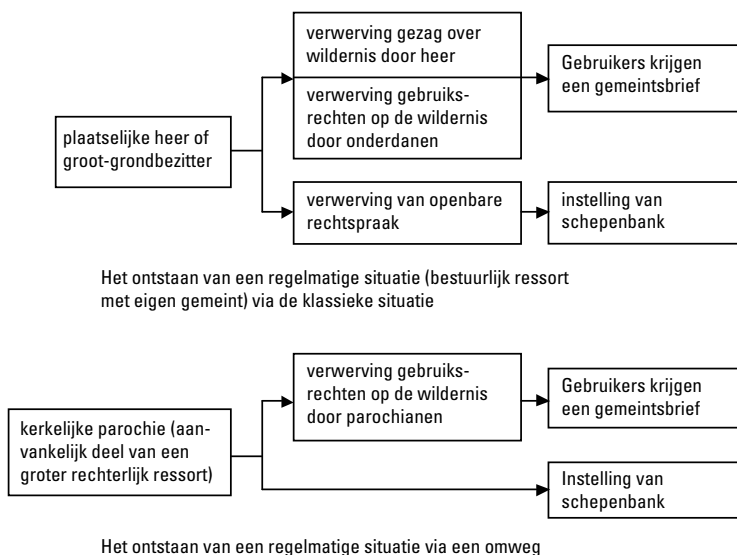
De indeling in gebruikersgroepen

De indeling in gemeintes met bijbehorende gebruikersgroepen kreeg na rond 1190 binnen enkele decennia grotendeels zijn beslag. We baseren die datum op de oudste vermeldingen van gemeintes in bronnen (vanaf 1196) en de situatie in Tilburg-Oisterwijk (voor rond 1212) en in Sint-Oedenrode (voor 1232-1233, zie hierna). Deze indeling is een eeuw of meer ouder dan de meeste schepenbanken en daarmee de bestuurlijke indeling in het graafschap Rode en de eninge van de Kempen. Daar waar het om grillige binnengrenzen ging en inwoners uit meerdere plaatsen of gehuchten samen een gemeint gebruikten, waren de grenzen van de gemeintes niet bruikbaar als dorpsgrenzen. Dat bemerkte Hendrik Verhees toen hij in de decennia vóór 1794 de dorpsgrenzen op zijn Meierijkaart wilde tekenen (zie afbeelding pagina 12). In het gebied van de eninge van de Kempen, het graafschap Rode en op nog enkele andere plaatsen was hij gedwongen een aantal dorpsgrenzen weg te laten.¹⁰⁰

Gerechtigden in een gemeint woonden lang niet altijd binnen de grenzen van hun gemeint. Hier en daar – maar lang niet overal – kwamen gebruikersgroepen overeen met hun parochie, zoals te Dommelen, Lommel, Mierde, Hilvarenbeek, Veghel en Erp.¹⁰¹ Sint-Oedenrode bestond in die tijd nog uit twee gemeenschappen rond twee kerken: Eerschot en Sint-Oedenrode.¹⁰² Beide hadden hun eigen gemeint.¹⁰³ In 1232 of 1233 kregen deze twee gemeenschappen een gezamenlijke schepenbank, maar op dat moment waren de twee afzonderlijke gemeintes al gevormd; de schepenbank speelde daar geen rol meer in.¹⁰⁴

Het is aardig om te zien dat een aantal parochiegemeenschappen met een gemeint in de dertiende of veertiende eeuw ook een eigen schepenbank kregen.¹⁰⁵ Via een omweg ontstond er toch nog een regelmatige situatie: een bestuurlijk-rechterlijk ressort met een eigen gemeint (zie schema pagina 34). We moeten die plaatsen niet verwarren met de klassieke situatie van een plaatselijke heer die tijdens de laatmiddeleeuwse transitie openbare rechtspraak en gezag over de wildernis in zijn heerlijkheid verwierf. Daarvan was in het graafschap Rode en in de eninge van de Kempen nergens sprake, omdat die rechten in handen waren van de graaf van Gelre.

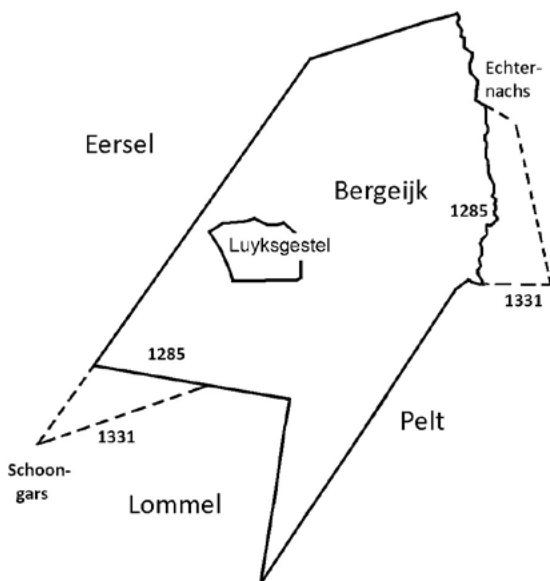
Twee manieren voor het ontstaan van een regelmatige situatie

De grenzen in de gemeentsbrieven

In de gemeentsbrieven die vanaf het einde van de dertiende eeuw werden uitgegeven, worden deels bestaande en deels ook nieuwe gemeentsgrenzen beschreven. Dit sluit beter aan bij het idee dat de globale indeling in gemeentes pas rond 1190-1230 zijn beslag kreeg dan bij de door Vera veronderstelde oude grenzen van domeinen.

Hier en daar bestonden voor verschillende rechten verschillende regelingen of grenzen. Het is moeilijk daar algemene conclusies aan te verbinden; elke regeling had haar eigen logica.¹⁰⁶ Als er wildernis was die door boeren uit meerdere gemeenschappen gezamenlijk gebruikt werd, waren er diverse oplossingen mogelijk. Vaak werd in de gemeentsbrief of al eerder een grenslijn vastgesteld om wederzijdse rechten af te bakenen. Een andere oplossing was dat men een gezamenlijk gebruikt stuk wildernis aan de gebruikende gemeenschappen gezamenlijk uitgaf, zoals te Rixtel, Aarle en Beek gebeurde. Ook kwam het wel eens voor dat hetzelfde stuk wildernis aan verschillende gemeenschappen uitgegeven werd, zodat er overlappende gemeentes ontstonden, zoals die van Lommel en Bergeijk (zie de afbeeldingen hiernaast).¹⁰⁷ Alleen de eerste mogelijkheid, het vaststellen van een eenduidige grens, past in Vera's model. Alle mogelijkheden passen in het door ons voor- gestelde model.

De grenzen van de heerlijkheid (1285) en gemeint (1331) van Bergeijk. De gemeentsgrens van 1331 week af van de in 1285 vastgestelde heerlijkheidsgrens die vermoedelijk weer afgeleid was van oudere gemeentsgrenzen. Politieke belangen van de hertog van Brabant speelden hierbij een rol. Zie noot 95.

Grenspunt de Schoongars op de Meerijkaart van Hendrik Verhees

¹⁰⁰ Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 41.1.2.

¹⁰¹ Camps, *ONB* 1, 999-1001 nr. 824 d.d. 1310 augustus 5; Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 10.2.1.

¹⁰² Van Asseldonk, *Census domini ducis*, 77-78; *De Meierij*, par. 28.2.2.2.

¹⁰³ Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 11.

¹⁰⁴ Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.3.1.

¹⁰⁵ Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 33.1.

¹⁰⁶ Vera, '650 jaar Beerse gemeint', 172 (afbakening van rechten in de gemeint van Oost- en Middelbeers); BHIC, RAV, inv. nr. 10, fol. 270 (afbakening van rechten op de gemeint tussen Veghel en Erp); Vangheluwe, 'Gemeentsgrenzen', 71-75 (het recht om percelen uit te geven was in Lommel gekoppeld aan de jurisdictie van de schepenbank; Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 10.3.4.2.7 (hetzelfde recht was in Schijndel gekoppeld aan de grens van de gemeint)).

¹⁰⁷ De gemeentsgrens van 1331 week af van de in 1285 vastgestelde heerlijkheidsgrens die vermoedelijk weer afgeleid was van oudere gemeentsgrenzen. Politieke belangen van de hertog van Brabant speelden hierbij een rol. Zie noot 95.

De vooraarden

Als we scherper op de details gaan letten, komt de bemoeienis van de boeren bij de vorming van de gemeintes en gemeintsgrenzen nog duidelijker naar voren. In een aantal gemeintes lagen zogeheten vooraarden. Dat waren delen van een grotere gemeint waar bepaalde gemeenschappen het alleengebruik hadden. Vooraarden bestonden onder andere in Vessem, Kerk-Oerle, Duizel, het gehucht Waalwijk in de parochie Riethoven en te Berkt in de parochie Bergeijk.¹⁰⁸ Dergelijke vooraarden gaan niet terug op oude landgoederen, maar ontstonden door langdurig gebruik van bepaalde delen wildernis door de in de nabijheid wonende boeren.

Het model getest

Eerder formuleerden we een causaal model waarin het ontstaan van gemeintes een gevolg was van de toename van het aantal vrije boeren en het toenemende gebruik van de wildernis tijdens de laatmiddeleeuwse transitie. Door in detail te kijken naar de situatie in een aantal plaatsen konden we bevestigen dat de gemeintes in de eerste decennia na 1190 ontstonden. Dat past goed in het model. Verder wijzen de historische gegevens erop dat de gemeintes vooral door vrije boeren ingesteld werden. Ook dat bevestigt ons model, dat daarmee de eerste test doorstaan heeft. Vera's model (gemeintes bestonden al rond 1100 en waren het werk van de heren) krijgt geen steun. Ook de situatie in Veghel, waar in de twaalfde eeuw zowel een domein met horigen als vrije boeren existeerden, is niet goed te rijmen met Vera's model van vlakdekkende domeinen rond 1100. In de volgende paragraaf kijken we naar een andere bewering van Vera: volgens hem zou het gezag over de wildernis oorspronkelijk een privaatrechtelijk karakter hebben. Hoe zat het met die eigen of privéwildernis?

De eigen wildernis

We inventariseren eerst wat de bronnen over de privéwildernis te melden hebben. Daarna gaan we in op de toenemende druk op de wildernis en de rechtsgrond van het gebruik van de wildernis.

Vermeldingen van privéwildernis vóór circa 1190

Er is een aantal oorkonden bewaard gebleven uit de achtste tot en met de tiende eeuw waarin schenkingen aan abdijen worden beschreven. Het gaat om domeinen met horigen en toebehoren, zoals akkers, weiden, beemden en ook wildernis. In de opsomming van weggeschonken bezittingen wordt ook een aantal malen het *watriscafo* vermeld. Leenders zag er 'waarschap', ofwel gebruiksrechten van wildernis, in.¹⁰⁹ Tiefenbach verklaart het woord als het recht op het gebruik van water, wat aannemelijker is.¹¹⁰ Wildernis wordt vermeld als water, bos, broekland en als niet in cultuur gebracht land (*terrae incultae*).¹¹¹ Deze wildernis was verbonden aan domeinen of landgoederen. Over de omvang van die eigen wildernis maken de oorkonden ons meestal niets wijzer. Alleen van de omvang van de wildernis die bij een van de hertogelijke landgoederen te Orthen hoorde, kunnen we ons een beeld vormen, omdat Den Bosch gesticht werd in een bos van de hertog dat bij een van die Orthense landgoederen hoorde. De afstand tussen de kerken van Orthen en Den Bosch was ongeveer twee kilometer. Als we de omvang van het landgoed benaderen met een vierkant met zijden van twee kilometer, dan was het vierhonderd hectare groot. Aan het landgoed te Orthen was meer wildernis verbonden dan voor de landbouw nodig geweest zal zijn, maar deze wildernis werd ook gebruikt als hertogelijk jachtbos of warande.¹¹² Een

tweede warande wordt in 1314 in Helmond vermeld. Daar resideerde in het midden van de dertiende eeuw Maria van Brabant.¹¹³ Er werden ook gebruiksrechten op de wildernis weggeschonken. Het gaat dan om visrechten¹¹⁴ en het recht om varkens in de bossen te akeren.¹¹⁵ Er is geen enkele aanwijzing dat al vóór rond 1175 plaatselijke machthebbers of grondbezitters in de Meierij gezag claimden op wildernis die niet verbonden was aan hun domein of landbouwbedrijf of die niet als warande in gebruik was.

Vermeldingen van privéwildernis tijdens en na de laatmiddeleeuwse transitie

De laatmiddeleeuwse transitie maakte geen einde aan overdrachten van privéwildernis. Die worden ook tijdens en na deze laatmiddeleeuwse transitie in oorkonden vermeld. Zo droeg Dirk van Altena in 1212 woeste gronden in Mierde, gelegen tussen de hofstede Culitsrode en het beekje de Stroom, over aan de abdij van Averbode.¹¹⁶ De abdij Terkameren verwierf in 1313 een hof met wildernis in Giersbergen, gelegen tussen de gemeintes van Drunen en Helvoirt.¹¹⁷ Een ander voorbeeld is de Binderse Gemeynt, aan de abdij van Binderen gekomen bij de verwerving van het goed Houthem te Sint-Oedenrode.¹¹⁸ In de dertiende en veertiende eeuw ging het steeds om overdrachten van eigen wildernis van beperkte omvang. In enkele gevallen ontstond door dergelijke overdrachten een samenhangend bezit met wildernis met de omvang van een klein dorp, zoals Sterksel, Hooidonk, een deel van Hapert-Hoogeloon en het grotere dorp Reusel.¹¹⁹ Een groot dorp waar de heer privaatrechtelijk gezag op de wildernis had, zoals Reusel, was in de Meierij een uitzondering en niet de regel.

De druk op de wildernis

Als eigen wildernis vooral verbonden was aan domeinen of landgoederen, dus landbouwbedrijven, dan kunnen we ons afvragen hoeveel wildernis daarvoor nodig was. De wildernis zal in de twaalfde eeuw minder intensief zijn gebruikt dan in de veertiende eeuw het geval was, omdat er toen nog minder boeren woonden. Met de toename van de bevolking en het cultuuraaraal nam de druk op de wildernis geleidelijk toe. Voor Veghel is berekend dat het cultuurland rond 1190 zo'n tachtig percent was van het areaal in het begin van de veertiende eeuw.¹²⁰ Voor Bergeijk was dat – met wat voorbehoud – ongeveer dertig percent.¹²¹ Als we

108 Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 11.

109 Leenders, *Turnhoutervoorde*, 185, 226.

110 Tiefenbach, *Studien*, 92-96. Enkele pertinentieformules in oorkonden uit de achtste eeuw die schenkingen aan Willibrordus beschrijven, sluiten af met *cum ingresso et egressu et watriscafo*, een uitdrukking die vertaald kan worden als 'het recht op het ongehinderd ingaan en uitgaan over wegen en op het gebruik van water of waterlopen'. Zie Camps, *ONB I*, 5-6 nr. 4 d.d. 710 juli 29; 6-8 nr. 5 d.d. (712 of 713); 8-10, nr. 6 d.d. 712 juni.

111 Bijvoorbeeld Camps, *ONB I*, 3-4 nr. 3 d.d. 703 of 704 oktober 1 (water en bos); 23-24 nr. 17 (815-850?) (bos); 27-29 nr. 21 d.d. <931 (ongecultiveerde gronden); nr. 32 (1076 april 27 – 1099 april 14) (bos, ongecultiveerde gronden en water); 71-73 nr. 46 1146 (maart 13 – april 3) (bos); 145-147 nr. 85 1196 (tussen 13 mei en 4 juni) (broekland).

112 Van Asseldonk, *De Meierij*, h. 32; Camps, *ONB I*, 50-53 nr. 32 (1076 april 27 – 1099 april 14), vermelding van *venationibus*.

113 Krom en Sassen, *Oorkonden*, 9-14 nr. 9 d.d. 1314 juli 5; 14-15 nr. 10 d.d. 1314 juli 11. Steurs, *Naissance*, 285 noot 13.

114 Camps, *ONB I*, 23-24 nr. 17 (815-850?); 50-53 nr. 32 (1076 april 27 – 1099 april 14); 192-194 nr. 124 d.d. 1223.

115 Camps, *ONB I*, 20-21 nr. 15 d.d. (815 jan. 28 - 816 jan. 27): In 815 kreeg het klooster van Lorsch het recht om varkens te houden in de bossen van Orthen, Rosmalen en *Osteral* (Oosterhout of Oisterwijk); 168-170 nr. 101 d.d. (ca. 1205) (akeren in het bos van Dinther); 476-477 nr. 381 d.d. 1281 december 2 (akeren in het bos van Lieshout); 1014-1020 nr. 835, 1311 januari 12 (akeren in de hertogelijke bossen bij Jekschoot onder Sint-Oedenrode).

116 Camps, *ONB I*, 176-177 nr. 107 d.d. 1212.

117 Fasel, *Inventaris Helvoirt*, 6.

118 Sanders, *Kartuizers*, vooral 49 en het kaartje op 213.

119 Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.2.2.5, 28.3.24, 29.2.2.5 en 29.2.2.7.

120 Van Asseldonk, *Gronduitgiften I en II*, passim.

121 Van Asseldonk, 'Bergeijk', 38-45. Het cijfer voor Bergeijk is afgeleid van een belastingregister uit de zestiende eeuw en minder betrouwbaar als dat van Veghel, dat is berekend op basis van de kadastrale gegevens. Voor Bergeijk is aangenomen dat de boeren in de zestiende eeuw hun percelen 15 % te laag opgaven. Als dat 40 % te laag was, dan was het uitgegeven oppervlak in Bergeijk in 1190 36 % vergeleken met 1340, wat het beeld niet drastisch wijzigt.

veronderstellen dat de benodigde hoeveelheid wildernis voor de landbouw evenredig was aan de hoeveelheid cultuurland, dan kunnen we stellen dat in deze plaatsen voor de landbouw rond 1190 nog maar dertig tot tachtig percent van de wildernis nodig was vergeleken met datgene waarmee de boeren het in het begin van de veertiende eeuw moesten doen. Rond 1190 kan er tot op zekere hoogte nog sprake zijn geweest van 'boslandbouw'. In de volle en late middeleeuwen verschoof het accent geleidelijk naar 'heidelandbouw'. Het lijkt aanmerkelijk dat er voor boslandbouw vergeleken met heidelandbouw eerder minder wildernis gebruikt werd dan meer. In dat geval was de druk op de wildernis rond 1190 nog lager dan de berekende dertig tot tachtig percent vergeleken met het begin van de veertiende eeuw. Kortom, er kan rond 1190 nog heel wat wildernis geweest zijn die niet of slechts extensief gebruikt werd.

Het gebruik van wildernis zonder privaatrechtelijke claims

Hoeveel wildernis behoorde rond 1190 tot het overdraagbaar bezit van deze of gene? In het graafschap Rode en de eninge van de Kempen wordt een aantal hoven en grondheren genoemd.¹²² De doorgroei van die heren naar de status van gerechtsheer met gezag over de plaatselijke wildernis werd veelal gestuit door de graaf van Gelre, die in die territoria rond 1190 zowel de openbare rechtspraak als het heerlijk gezag over de wildernis had. Als gevolg hiervan waren hier eigen wildernis en overheidsgezag over de wildernis tijdens en na de laatmiddeleeuwse transitie in verschillende handen. Dat geeft ons de mogelijkheid ons een beeld te vormen van de hoeveelheid eigen wildernis rond 1190. Daarbij blijkt het maar om kleine oppervlakten te gaan, zoals in Rixtel, Hooidonk, Millheeze, het stuk eigen wildernis van de abdij van Thorn bij Bergeijk, de wildernis van Dirk van Altena in Mierde en dergelijke. Naar schatting lag op minder dan tien percent van de wildernis in het graafschap en de eninge een privaatrechtelijke claim.

We berekenden dat de druk op de wildernis rond 1190 hooguit dertig tot tachtig percent – maar waarschijnlijk lager – was vergeleken met het begin van de veertiende eeuw. Maximaal tien percent van de wildernis was privé-eigendom en die privéwildernis was maar op een beperkt aantal plaatsen aanwezig. Dat betekent dat de heren, hun onderhorige boeren en de vrije boeren rond 1190 ook wildernis gebruikten waarop geen privaatrechtelijke claim lag. Vergelijk bijvoorbeeld de abdij van Thorn, die in Bergeijk een stuk eigen wildernis had, met de abdij van Sint-Jacob, die aldaar ook gegoed was en die participeerde in de gemeint van Bergeijk en Westerhoven.¹²³ Deze situatie kwam vermoedelijk voort uit het gebruik van de wildernis door deze abdijen in de twaalfde eeuw: als eigen wildernis of zonder daar een speciale claim op te leggen. Met andere woorden: niet aan elk hof of domein was (voldoende) eigen wildernis verbonden. Horigen gebruikten ook wildernis die geen privébezit van hun heer was. Ook vrije boeren, zoals die we in Veghel aantreffen, zullen in het midden van de twaalfde eeuw wildernis gebruik hebben waarop niemand een privaatrechtelijke claim liet gelden.

Het publiekrechtelijk gezag over de wildernis

Hoe zat het met het overheidsgezag over de wildernis? In de Karolingische tijd waren de regionale verdediging en de gezags- en rechtshandhaving door de landsheer opgedragen aan graven die een bepaald ambtsgebied hadden. Zij trokken daarin rond en hielden in iedere plaats van belang jaarlijks een aantal rechtsdagen. Verschillende oorkonden uit de

tiende eeuw informeren ons over de rechten op de wildernis van de koning. Zo bevestigt de koning bijvoorbeeld in twee oorkonden uit 944 de bisschop van Utrecht in het *ius forestense* of foreestrecht binnen de in het graafschap van Everhard gelegen *pagus Forestenus* en *pagus Thriente* en verbiedt hij het jagen op edel wild aldaar door anderen. Mol heeft betoogd dat het om de gouwen Salland en Drenthe ging.¹²⁴ Het foreestrecht omvatte in deze oorkonden minimaal het jachtrecht en kan begrepen worden als het wildernisregaal. De koning kon in de tiende eeuw in elk geval nog bepaalde rechten op de wildernis overdragen aan anderen.

In de elfde en twaalfde eeuw verzwakte het gezag van de Duitse koning. Een aantal van de oude graven en nieuwe opkomende heren verwierf grote autonomie in bepaalde gebieden en oefende vaak een aantal voorheen koninklijke rechten uit. In het gebied van de latere Meierij vermelden de bronnen in de twaalfde eeuw voor het eerst plaatselijke heren, zoals die van Rode, Boxtel, Dinther, Herlaar, Tilburg, Lieshout en Heeze. Deze heren hebben zich, rechtens of niet, veelal ook het gezag over de wildernis toegeëigend. Vanaf het einde van de twaalfde eeuw en in de dertiende eeuw bracht de hertog van Brabant op verschillende manieren het grootste deel van deze heren onder zijn gezag. Daarmee kwam ook de wildernis van de plaatselijke heren – voor zover zij daar al rechten op hadden geclaimd – bij de hertog van Brabant terecht. De eerste concrete aanwijzing van gezag van plaatselijke en regionale heren en vorsten over de wildernis zijn de percelen die zij van de wildernis verkavelden en tegen betaling van een jaarlijkse cijns uitgaven.¹²⁵ In de afbeelding op pagina 40 is samengevat waar de graaf van Gelre, de hertog van Brabant, dan wel een plaatselijke heer als eerste percelen van de wildernis uitgaf.¹²⁶

De graaf van Gelre

In het graafschap Rode en in de eninge van de Kempen was de graaf van Gelre de eerste die wildernis tegen een cijns uitgaf. Voor ons betoog zijn twee zaken van belang. In de eerste plaats was dit een nieuwigheid van rond 1190 en in de tweede plaats was het verciynzen gebaseerd op publiekrechtelijk gezag over de wildernis. Dat het een nieuwigheid was blijkt uit het jaartal 1190, dat berekend werd uit de hoeveelheid oude en nieuwe penningen in de cijnsboeken, uit de regelmatige cijnskringen, uit het gegeven dat de cijnsinning aanvanke- lijk vanuit Sint-Oedenrode georganiseerd was en uit de regelingen die de graaf van Gelre in Deurne-Bakel, Vessem en Hilvarenbeek-Diessen trof met concurrenten die ook aanspraak maakten op het gezag over de wildernis.¹²⁷

122 Camps, *ONBI*, 116-117, nr. 71 d.d. 1179 maart 12 (het hof van de abdij van Floreffte te Lierop); 476, nr. 380 d.d. 1281 november 14 (een grondheer te Gerwen); 211-212, nr. 138 d.d. 1227 juli (het hof van het kapittel van Hilvarenbeek te Lommel); 267-268 nr. 188 d.d. 1239 mei 30 (het hof van Tuldel onder Hilvarenbeek); 313-314 nr. 235 d.d. 1249 juli 9 (*nobilis matrona Berta de Oerle*); 176-177 nr. 107 d.d. 1212 (het hof van de abdij van Averbode in Mierde); 55-56, nr. 34 (1100 januari 6 – 1110 april 3) (de hoven van Echternach te Deurne en Diessen); Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.2.2.5 (de grondheerlijkheid van Hooibonk onder Nederwetten, vanaf 1146 ontstaan); Dillo en Van Synghe, *ONBI* II, 264-266 nr. 996 d.d. 1244 juni 30 (het hof van de abdij van Thorn te Bergeijk); Theuws, 'Middeleeuwse parochiecentra', 122 (het hof van de abdij van Sint-Jacob te Bergeijk).

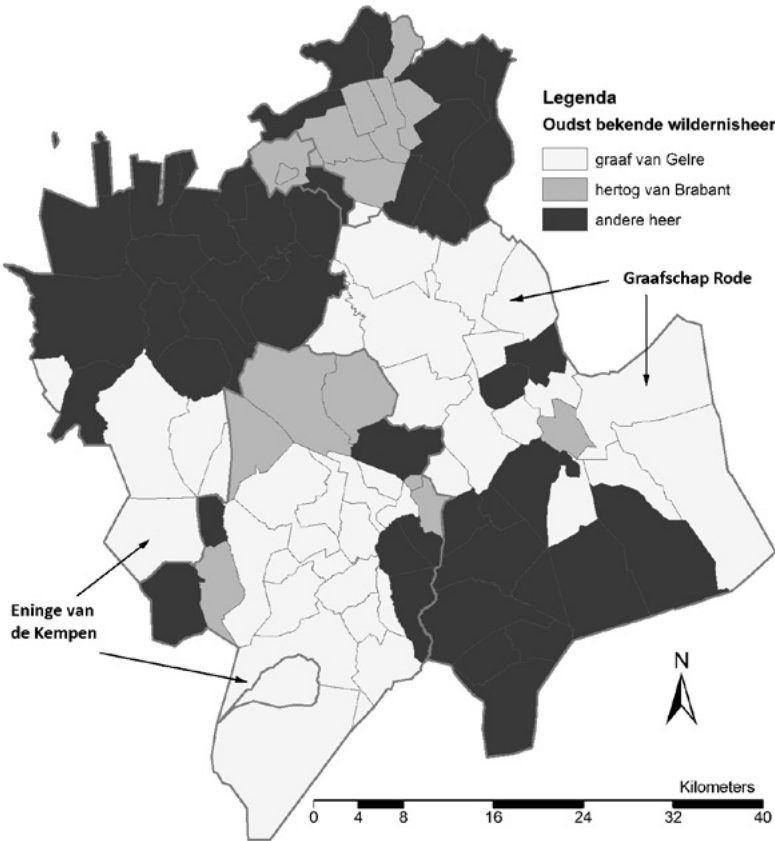
123 Van Asseldonk, 'Bergeijk', 29-30.

124 Mol, 'De middeleeuwse veenontginningen', 55-61.

125 In principe gebeurde dat met toestemming van de cijnsheer. In de praktijk was (minstens vanaf de veertiende eeuw) de betaling van een gewincijns voldoende.

126 Voor sommige plaatsen geldt enig voorbehoud. Verder geeft de kaart slechts een indicatie. Precieze grenzen van gemene gronden kunnen anders gelopen hebben of nog niet goed bekend zijn geweest. Verder bevond zich in het besproken gebied een aantal grondheerlijkheden waar een heer gezag had over de wildernis als eigen bezitting; daarvan zijn alleen Reusel en Rixtel opgenomen. Kleine stukken eigen wildernis van deze of gene zijn niet op de kaart weergegeven. En verder was natuurlijk maar een deel van alle gronden wildernis.

127 Van Asseldonk, 'Census Domini Ducis', 63-81; idem, *De Meierij*, par. 28.2 en par. 29.2. In eerdere publicaties werd veelal 1180 aangehouden als begindatum voor het verciynzen van wildernis door de graaf van Gelre. Tegenwoordig neig ik naar 1190, vanwege de klacht in 1192 van de abdij van Echternach dat de graaf van Gelre en de hertog van Brabant het de abdij moeilijk maken in de Peel, Taxandria en de Betuwe. Bovendien besloot de abdij kort vóór 1200 haar hoeven in Bakel en Deurne te verciynzen en niet meer zelf te exploiteren. Dit kan met de verzwakking van haar rechten in die plaatsen verband houden. Zie Camps, *ONBI* I, 139-140 nr. 91 d.d. (1192 mei 17 – augustus 24); Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.2.2.3. Zie ook: par. 28.1.4, 28.2.2.3, 29.2.1.1, 29.2.2.2 en 30.4.

De eerste wildernisheren in de twaalfde eeuw

De termen 'enige' en 'graafschap' worden beide geassocieerd met openbare rechtspraak.¹²⁸ Bovendien werden hier percelen van de wildernis verkocht aan lieden die daarvan het alleengebruik kregen en er jaarlijks voor betaalden. Dat doet niet denken aan horigen, maar aan vrije lieden en over vrije lieden werd openbaar recht gesproken.¹²⁹ Openbare rechtspraak was een attribuut van het publiekrechtelijk gezag. Toen de koning in de tiende eeuw de zaak nog in de hand had, kon hij de openbare rechtspraak en gezagshandhaving nog afzonderlijk delegeren van rechten op wildernis, zoals we hiervoor zagen. Bij de usurpaties van de plaatselijke heren in de twaalfde eeuw lijkt dat onderscheid verdwenen. Die lijken dan zoveel mogelijk 'de hele buit' (openbare rechtspraak plus wildernis en eventueel nog andere rechten) binnengehaald te hebben. In die visie heeft hun gezag over de wildernis een publiekrechtelijk karakter. Ook oefenden plaatselijke heren hier en daar nog andere rechten uit die in 1158-1159 nog onder de regalen gerekend werden. Zo inden de heer van Geldrop (vermeld in 1377) en de heer van Herlaar (1381) beden.¹³⁰ Van een rechtmatige overgang van het gezag op de wildernis of andere rechten van de koning naar de graaf van Gelre, hertog van Brabant of plaatselijke heren is niets bekend.¹³¹ Er moet eerder sprake zijn geweest van het zich toe-eigenen van rechten op basis van macht, mogelijk gemaakt door het ontbreken van effectief koninklijk gezag dat dit misbruik kon tegengaan.

Vera heeft in zijn proefschrift deze opvatting niet overtuigend bestreden. Hij gaat niet in op de aard en omvang van de eninge van de Kempen.¹³² Zoals gezegd associeert hij het gezag over de wildernis met landgoederen. Een landgoed met de omvang van de eninge was Vera wel wat te gortig. Hij veronderstelt binnen dat gebied landgoederen met bijbehorende wildernis van kleinere omvang, overigens zonder dat met bronnen te staven.¹³³ Wat het graafschap Rode betreft stelt Vera dat het gezag van de heren van Rode (vermeld in de periode 1094-1133) gebaseerd was op hun eigen grondbezit.¹³⁴ Bijsterveld heeft de sociale, economische, militaire en ideologische basis van de macht van de heren van Rode beschreven en grondbezit was daar inderdaad een deel van. Aanvankelijk zal de rechtspraak van de heren van Rode wel beperkt zijn geweest tot hun eigen bezit, maar vanaf een gegeven moment werd er daarnaast ook openbaar recht gesproken. Bijsterveld wijst erop dat de heren van Rode nooit de titel graaf gevoerd hebben, maar wel grafelijke rechten als de openbare rechtspraak uitgeoefend kunnen hebben.¹³⁵ Vera's opvatting dat het territorium waar de Van Rodes recht spraken samenhang met de ligging hun eigen bezittingen, spoort ook niet met de ligging van twee leengoederen van de heren van Rode te Zeelst.¹³⁶ Deze lagen buiten de regio waar zij de openbare rechtspraak uitoefenden. Leengoederen en privébezittingen lagen wel vaker buiten het gebied of de regio waar een heer openbare rechtsmacht bezat. Leengoederen van de heer van Herlaar lagen bijvoorbeeld over de hele Meierij verspreid, terwijl de openbare rechtspraak van deze heer in de Meierij beperkt bleef tot Sint-Michielsgestel en half-Hilvarenbeek.¹³⁷

Behalve in het graafschap Rode en de eninge van de Kempen had de graaf van Gelre ook nog rechten te Geldrop. In 1334 blijkt Geldrop een Gelders leen.¹³⁸ Een aannemelijke gang van zaken is dat een plaatselijke aanzienlijke op een gegeven moment bezit opdroeg aan de graaf van Gelre en dat bezit vermeerderd met heerlijke rechten, waaronder de openbare rechtspraak en het gezag over de wildernis, als leen terugontving. Dit is te begrijpen in de periode rond 1200 toen de graaf van Gelre de machtigste man was in die regio.

De hertog van Brabant en de plaatselijke heren

Buiten het graafschap Rode en de eninge van de Kempen werd het initiatief om wildernis te vercijnzen genomen door ofwel de hertog van Brabant of een plaatselijke heer. De hertog verwierf gezag in een deel van het gebied van de latere Meierij in dezelfde periode als

128 Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 2.6: een eninge is een openbaar rechterlijk ressort met één openbaar rechterlijke instelling waarbinnen hetzelfde recht geldt en waarvan de bewoners tot verschillende nederzettingen met een zekere mate van zelfstandigheid behoren; par. 2.7, waarin de openbare rechtspraak als attribuut van een graafschap behandeld wordt, verwijzend naar: Arnold, *Princes and territories*, 112-120, 186-199; Baerten, *Het graafschap Loon*, 113-119; Ganshof, 'Saint-Bertin', 553 (voor het graafschap Vlaanderen).

129 Zie Soenen, 'A propos de "ministeriales"', 139-159. Volgens Soenen konden sommige onvrijen wel eigen bezittingen hebben. Vanwege hun juridische relatie tot hun heer moesten zij altijd aan de heer toestemming vragen om een deel van zijn bezit te vervreemden.

130 Enklaar, *Gemeene gronden*, 103-105 d.d. 1377 juli 10; 80-82 d.d. 1381 november 17.

131 Vera, *Gemeene gronden*, 139-140.

132 Vera, *Gemeene gronden*, 14 schrijft: '(Er is) gekozen voor een "schone" opzet. Vigerende opvattingen worden wel genoemd, maar niet in detail bestreden. In de plaats daarvoor is een positieve opzet gekozen: (er) wordt een nieuw beeld gecreëerd.' Hiermee rechtvaardigt hij het negeren van opvattingen die niet in het eigen verhaal passen.

133 Vera, *Gemeene gronden*, 196-197.

134 Vera, *Gemeene gronden*, 170. Voor dezelfde opvatting zie ook Melssen, 'Het wapen van Eersel', 53-54; Theuws en Bijsterveld, 'Der Maas-Demer-Schelde-Raum', 129-130 en noot 99.

135 Bijsterveld, 'Aristocratic Identities'. Bijsterveld vergelijkt de positie van de Van Rodes met hun tijdgenoot Folkold van Berne, die in 1134 de abdij van Berne stichtte en ook nooit graaf genoemd wordt. De stichtingskroniek van Berne beschrijft precies welke plaatsen al dan niet onder jurisdictie van Folkold van Berne behoorden en noemt dat ressort ook een graafschap.

136 Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 24. In Zeelst lagen twee hertogelijke leengoederen waarvoor in 1312 nog het Rooise recht van toepassing was. De meeste leengoederen met het Rooise recht lagen geclusterd rondom Sint-Oedenrode en het betreft vrijwel zeker voormalige leengoederen van de heren van Rode.

137 Spierings, 'Oud-Herlaar', passim.

138 Verkooren, *Chartes*, 375 d.d. 1334 augustus 2.

waarin wildernis voor het eerst vercijsnd werd. Hoe komen we er dan achter wie daar mee begon? In plaatsen die pas na rond 1232¹³⁹ (zie hierna) of nooit¹⁴⁰ onder het gezag van de hertog kwamen, was het de plaatselijke heer. Maar hoe zat het met de goederen en plaatsen die de hertog in de late twaalfde en de eerste decennia van de dertiende eeuw verwierf? In de volgende tabel staan de bekende gegevens op een rijtje.

Tabel 2 Overzicht van plaatsen waar de hertog al voor rond 1250 gegoed was met cijsdatum en conclusie wie er als eerste wildernis vercijsnde

Plaats en datum verwerving door de hertog van Brabant ¹⁴¹	Cijsdatum	Conclusie, wie vercijsnde wildernis als eerste
Orthen: een goed in 1076-1085 (van de Utrechtse Sint-Maartenskerk) en een in 1114-1120 (van de aartsbissschop van Keulen)	Sint-Maarten en Tweede Paasdag	Toen de hertog wildernis begon te vercijsen gebruikte hij een al bestaande cijsdatum, die voor een ander doel ingesteld was. ¹⁴²
Den Bosch: gesticht rond 1185 op grond van een van de Orthense domeinen. ¹⁴³	Sint-Maarten (afgeleid van Orthense cijsdag)	Hertog
Oirschot: eerste goed in 1155-1196 ¹⁴⁴ , later gedeelde heerlijke rechten ¹⁴⁵	Sint-Hubertus (afkomstig van plaatselijk kapittel) ¹⁴⁶	Hertog. Hij nam (cijs-)goed van het kapittel over en handhaafde de bestaande cijsdag. Nieuwe uitgften werden op Sint-Hubertus betaald.
Lithoijen: 1200	-	Het is onduidelijk of hier rond 1200 nog wildernis was.
Bladel: vóór 1215 ¹⁴⁷ en mogelijk voor verwerving enige in 1203, omdat Bladel onder het schoutambacht Herentals hoorde	Onbekend	Mogelijk hertog vanwege vroege tijdstip van verwerving.
Helmond: kort voor 1220	Zondag na Sint-Maarten (afgeleid van Bossche cijsdatum)	Hertog
Eindhoven: voor 1232	Week na Sint-Maarten (afgeleid van Bossche cijsdatum) ¹⁴⁸	Hertog
Stratum: na 1203, eerste decennia 13de eeuw	Maandag na Sint-Dionysius (toegevoegd aan cijskring van de enige, die de hertog in 1203 verwierf)	Hertog
De Beerzen: na 1203, mogelijk 1231-1232	Tweede maandag na Sint-Dionysius (toegevoegd aan cijskring van de enige)	Hertog
Berlicum: 1231-1232	Achtste dag na Sint-Dionysius (ondergebracht bij Middelrode, deel van de cijskring van het graafschap Rode, die de hertog in 1231 verwierf.)	Hertog
Rosmalen, Nuland en Hintham: eerste decennia van de dertiende eeuw ¹⁴⁹	2 en 3 februari	Hertog
Drunen, Waalwijk, Gansoijen en Loon-op-Zand: 1232	Sint-Maarten (Loon-op-Zand)	Plaatselijke heer, want de hertog inde op die dag al cijsen in Orthen en Den Bosch
Lieshout: via voogdij tussen 1182 en 1194, in 1246 grenzen wildernis geregeld	Derde dag na Sint-Remigius, voormiddag (toegevoegd aan de cijskring van het graafschap Rode, die de hertog in 1231 verwierf)	Hertog, na de regeling in 1246. Floreffe vermoedelijk al eerder.
Someren: landgoederen voor 1244, schepenbank in 1301	Vijfde dag na Sint-Remigius, namiddag (toegevoegd aan de cijskring van het graafschap Rode)	De Hertog na verdrijving van het Sint-Lambertuskapittel in 1301. Het Sint-Lambertuskapittel waarschijnlijk al eerder.
Sint-Michielsgestel en Herlaar: eerste decennia van dertiende eeuw ¹⁵⁰	Sint-Michiel	Plaatselijke heer vanwege het gebruik van de plaatselijke patroonheilige als cijsdatum
Oss, Nistelrode en Heesch: eerste decennia van dertiende eeuw ¹⁵¹	Sint-Willibrordus te Oss en een dag later te Nistelrode en Heesch	Plaatselijke heer vanwege het gebruik van de plaatselijke patroonheilige als cijsdatum
Vught en Esch: 1232-1257 ¹⁵²	Sint-Lambertus (Vught) en week na Sint Lambertus (Esch)	Plaatselijke heer, vanwege het gebruik van de plaatselijke patroonheilige als cijsdatum
Tilburg en Oisterwijk 1205-1223	21 december (Oisterwijk) en 26 december (Tilburg)	Plaatselijke heer omdat de hertog één cijsdag of twee aaneensluitende cijsdata ingesteld zou hebben. Een andere aanwijzing daarvoor zijn de novale tienden die de nakomelingen van de heer in 1234 en 1242 in Berkel en Tilburg bezaten. ¹⁵³ Novale tienden werden betaald uit nieuwe ontginningen.
Den Dungen	Kerstmis	Plaatselijke heer. Als de hertog daarmee begon, dan zou te verwachten zijn dat de cijsen op Sint-Maarten in Den Bosch betaald werden.

Voor de periode waarbinnen de cijnzen voor nieuwe uitgiften ingevoerd zijn, kunnen we de volgende conclusie trekken.

Tabel 3 Periode waarbinnen de cijnzen voor nieuwe uitgiften ingevoerd zijn.

	Vroegste begindatum voor het verciynzen van wildernis	Laatste begindatum voor het verciynzen van wildernis
De graaf van Gelre	Na rond 1190	Voor 1203, verwerving van de eninge van de Kempen door de hertog van Brabant
De hertog van Brabant	Na verwerving bezit, onder andere: na 1076 (Orthen), na 1155 (Oirschot) en na circa 1220 (Helmond)	Op veel plaatsen in de eerste decennia van de dertiende eeuw, vanwege de hoeveelheid ciynsgoed in 1340 ¹⁵⁴
De plaatselijke heren	In Helmond (kort voor 1220) en Berlicum (1231-1232) had de plaatselijke heer nog geen ciynsdatum ingesteld toen de hertog daar gegoed werd.	Voor 1223 (Tilburg en Oisterwijk); voor 1232 (Loon-op-Zand, Drunen en Waalwijk)

Uit tabel 3 volgt dat in de Meierij vanaf circa 1190 voor het eerst wildernis verciynsd werd, hoewel niet helemaal uitgesloten mag worden dat de hertog van Brabant en de graaf van Gelre daar al wat eerder mee begonnen waren. Rond 1232 was dit gebruik in de Meierij algemeen gangbaar geworden. Deze datering (veelal niet eerder dan rond 1190 en niet later dan rond 1232) sluit aan bij de oudste gegevens uit andere streken. In 1187-1188 gaf de graaf

139 Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.3.11, 30.3, 28.3.5, 28.3.20, 28.3.21, 28.3.22, 29.2.2.4, 29.2.2.5, 31.10. 31.11. 28.3.6, 29.3.4, 30.13, 31.5 en 31.6: Maren & Kessel, Alem, Netersel, Mierlo, Moergestel, Cranendonk, Heeze, Asten, Dinther. Heeswijk, Budel, Boxel, Waalre & Valkenswaard en Aalst. In Mierlo, Moergestel en Cranendonk kan eventuele sprake geweest zijn van het opdragen van bepaalde bezittingen aan de hertog, waarna de heer die bezittingen vermeerderd met de openbare rechtspraak en het gezag over de wildernis in leen terug ontving. Op de kaart houden we het er op dat de heer er als eerste gezag had over de wildernis.

140 Woensel, Lith en Empel en Meerwijk.

141 Om het notenapparaat te beperken volsta ik met het eenmaal noemen van: Van Asseldonk, *De Meierij*, h. 28-33; ‘Census Domini Ducis’, passim; *’s Hertogs tienduizend bunders*, passim. De datering van verwerving door de hertog – ‘eerste decennia van de dertiende eeuw’ – is steeds gebaseerd op de hoeveelheid ciynsgoed in 1340 en het gegeven dat in Veghel (een middelmatige plaats) in de dertiende eeuw gemiddeld 1.8 bunder per jaar uitgegeven werd.

142 Vera, *Gemene gronden*, 160. In Orthen waren in 1428-1429 nog vijf personen die een hoofdcijns betaalden. Zij waren mogelijk de nakomelingen of rechtsvolgers van de horigen verbonden aan dit goed. Deze horigen kregen bij de opdracht in 1076-1085 het recht van de Sint-Maartensmannen.

143 Van Asseldonk, ‘Census domini ducis’, 58-60: eerder heb ik het goed van de Utrechtse kerk in verband gebracht met Maalstroom, omdat Maalstroom dichter bij Den Bosch lag. Gezien het feit dat de Orthense kerk de parochiekerk was van Den Bosch, geef ik er nu de voorkeur aan het Utrechtse goed te Orthen te situeren en het Keulens goed in Maalstroom.

144 Toirkens, *Regesten Oirschot*, 1486, regest nr. 174: Volgens een akte uit 1486 lag het Hertogenland in het centrum van Oirschot.

145 De plaatselijke halfheer van Oirschot nam genoegen met de helft van de cijnzen en had er bovendien een stuk eigen wildernis. Camps, *ONB I*, 1037-1038 nr. 849 d.d. 1311 augustus 2: *limites thimi liberorum quamdam dictorum Deenkenskinderen*.

146 De hertog inde in Oirschot ook cijnzen op Vooravond van Maria Geboorte (dit was een versteend pakket afkomstig van de plaatselijke halfheer) en op 1 november voor het verciynsde bos Gunterslaar.

147 Steurs, *Naissance*, 147.

148 De hertog paste deze ciynsdag niet in de ciynskring van de eninge van de Kempen, die hij in 1203 verwierf. Dat deed hij wel met de ciynsdatum van Stratum. Dat wijst er op dat de hertog mogelijk al vóór 1203 gegoed was te Eindhoven en de nieuwe stad stichtte op zijn eigen grond.

149 Leenders, *Landschapsgeschiedenis*, 6. Op basis van landschappelijke gegevens concludeert Leenders dat in Heeseind in de dertiende eeuw een 450 hectare groot blok ontgonnen en van een eigen gerecht voorzien werd.

150 In Sint-Michielsgestel was mijns inziens sprake van verdrijving van een lokale heer, die mogelijk een leenband had met de bisschop van Luik. Herlaar kwam vermoedelijk deels onder de hertog door een leenopdracht in de dertiende eeuw, een ander deel van Herlaar was een Luiks leen. Later erkende de heer van Herlaar alleen de Luikse bisschop nog als leenheer. Op de kaart van Oud Herlaar uit 1737 staat binnen het heerlijk domein een heiveld van ongeveer 30 hectare getekend met de aanduiding ‘de grondheerlijkheid Herlaar’.

151 Vera speculeert over een groot Echternachs domein in Oss en omstreken. Zie: Vera, *Gemene gronden*, 174-175 en 196, noot 2121. Er is geen reden om hier aan de abbdij van Echternach te denken, want de abbdij bezat in Oss slechts kerkelijke rechten en geen grond of cijnzen. Er is mijns inziens sprake van een kwaadschiks verdreven plaatselijke heer.

152 Esch was een deel van de heerlijkheid Vught vanwege de samenhang van de ciynsdata en omdat de gemeint van Esch zich over een groot deel van Vught uitstrekte.

153 Camps, *ONB I*, 253-254, nr. 175 d.d. 1234 mei 1; 273-374, nr. 194 d.d. 1242 maart 18.

154 Vergeleken met het uitgiftempo van 1,8 bunder paar jaar in Veghel in de dertiende eeuw.

van Gelre ook op de Veluwe grond tegen een cijns uit.¹⁵⁵ Het Luikse Sint- Maartenkapittel gaf al in 1157 grond tegen een cijns uit te Breust, ten zuiden van Maastricht.¹⁵⁶ De graaf van Loon gaf in 1218 gronden tegen een cijns uit in Neerpelt, in het huidige België ten zuiden van Borkel en Schaft.¹⁵⁷

Bemoeienis met de wildernis vóór 1190

Hadden plaatselijke gerechtsheren al heerlijk gezag over de wildernis voordat vanaf circa 1190 het gebruik gangbaar werd percelen daarvan tegen een cijns uit te geven? Een concrete aanwijzing hiervoor vonden we in Veghel. Daar werd bij het huidige Mariaheide vóór 1190, waarschijnlijk in de twaalfde eeuw, honderd bunder van de gemene gronden in regelmatige stroken verkaveld en uitgegeven aan vijf lieden. Zij moeten grootgrondbezitters geweest zijn; zo niet dan werden ze het bij deze. Een soortgelijk groot blok van veertig bunder bij het Ham, het Langvelt genaamd, werd aan vier andere lieden uitgegeven. Nog een andere uitgifte uit die periode, de Heijse Bunders, bestond uit achttien stroken van precies één bunder groot. Daar waren landmeters aan te pas gekomen, er werden sloten gegraven en de Beekgraaf werd deels gekanaliseerd (zie afbeelding pagina 26).¹⁵⁸ Bij dergelijke georganiseerde uitgiften ligt bemoeienis van de landsheer, hier de graaf van Gelre, in de rede. Bewijzen ontbreken, omdat er geen oorkonden van overgeleverd zijn en er toen ook nog geen cijnzen gevraagd werden.

Samenvatting

Vera stelt dat het heerlijk gezag op de wildernis aanvankelijk een privaatrechtelijk karakter had. In de elfde eeuw zou het gebied van de latere Meierij nagenoeg afgedekt zijn geweest met domeinen of landgoederen die veelal aan kloosters toebehoorden met bijbehorende wildernis. Hier zouden de gemeintes uit voortgekomen zijn. We constateerden dat zijn betoog niet waterdicht is en gingen zelf op onderzoek uit.

We stelden een model voor waarin het ontstaan van de gemeintes tijdens de laatmiddeleeuwse transitie aangezwengeld werd door twee factoren: een toename van het aantal vrije boeren en een intensiever gebruik van de wildernis. Wat de vrije boeren betreft, maakten we aannemelijk dat die er in Veghel al waren voor de laatmiddeleeuwse transitie inzette. Numeriek lijken ze daar in het midden van de twaalfde eeuw in de minderheid vergeleken met het aantal horigen, maar gemiddeld waren ze welgestelder. In onze regio kwamen horigen vanaf ongeveer het laatste kwart van de twaalfde eeuw vrij. Hierdoor nam het aantal vrije boeren sterk toe.

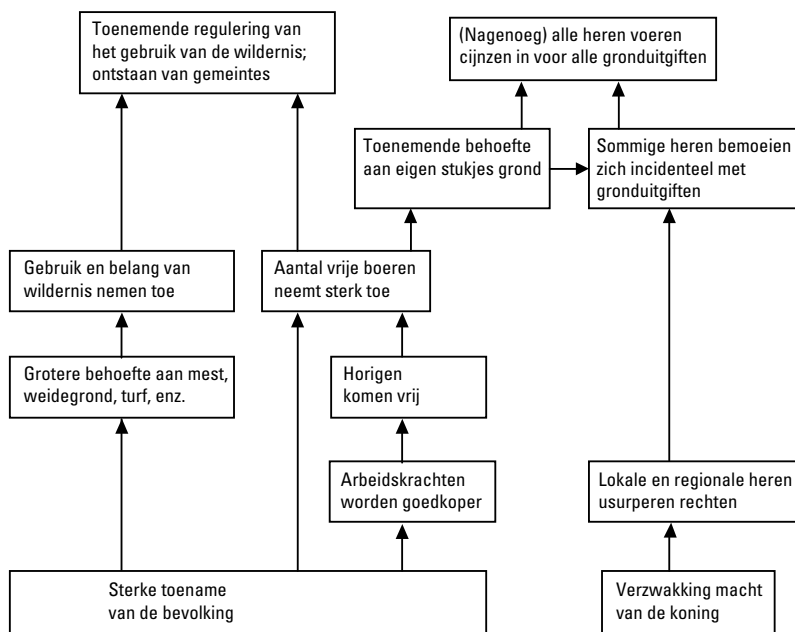
Het intensiever gebruik van de wildernis hield deels direct verband met de bevolkingsgroei. Dat leidde tot een grotere behoefte aan zaken als turf, strooisel en andere producten die men in de wildernis haalde. De grotere bevolking gaf aanleiding tot een groter areaal aan ploegland en het belang van de wildernis voor de aanlevering van grondstoffen voor de mestbereiding nam daardoor ook toe. In dezelfde periode verminderde het areaal aan bossen sterk en maakte de boslandbouw geleidelijk plaats voor de heidelandbouw. Dat leidde tot een toenemend gebruik van de wildernis voor het weiden van het vee. Al deze factoren droegen bij aan een intensiever gebruik van de wildernis en daarmee aan een grotere behoefte aan (verdere) regulering van het gebruik daarvan. De toegenomen groep vrije boeren speelde vervolgens een cruciale rol in de instelling van de gemeintes. Door hun toegenomen aantal waren zij beter dan voorheen in staat hun belangen te beschermen. Dit model werd bevestigd door gegevens uit de Meierijse bronnen. Daaruit blijkt dat gemeintes

in de eerste decennia na circa 1190 voornamelijk door vrije boeren ingesteld zijn, waarbij heren over hun belangen waakten. Deze gegevens ondersteunen Vera's model (gemeintes zijn er al rond 1100 en zijn het werk van de heren) niet.

Vervolgens onderzochten we de privéwildernis en het heerlijk gezag over de wildernis. Privé-wildernis wordt al vermeld in oorkonden uit de achtste eeuw. Het gaat om gebruiksrechten en om beperkte oppervlakten verbonden aan domeinen of landgoederen of gebruikt voor de jacht. Privéwildernis bleef tot op heden bestaan. In de late twaalfde eeuw was het gebruik van wildernis niet beperkt tot wildernis die men als eigen bezit beschouwde. Vrije boeren en personen verbonden aan landgoederen gebruikten veelal wildernis zonder dat daarop een privaatrechtelijke claim gelegd werd.

Er lijkt niets mis met de opvatting dat de koning eertijds in zijn functie als landsheer gezag had over de wildernis. We gaven daar een voorbeeld van uit 944. In de elfde en twaalfde eeuw verwaterde dat gezag. In de late twaalfde en in de dertiende eeuw oefenden in de Meierij plaatselijke en regionale gerechtsheren en vorsten publiekrechtelijk gezag over de wildernis uit. Deze gaven vanaf de eerste decennia na circa 1190 delen van de wildernis tegen een cijns uit. We onderzochten wie de oudst bekende wildernisheren waren in de Meierij. Slechts bij enkele vroege aanwinsten was dat de hertog van Brabant. Op de meeste plaatsen gingen de plaatselijke heren en de graaf van Gelre hem voor.

Enkele causale verbanden tijdens de laatmiddeleeuwse transitie

155 Heringa, *Tijnsen op de Veluwe*.

156 Hartmann, *De reconstructie*, 290-292.

157 Baerten, *Het graafschap*, 119.

158 Van Asseldonk, *Beersmanshoeve* op www.oudzijtaart.nl.

159 Het is bijvoorbeeld mogelijk dat de zuidelijke punt van de gemeint van Bergeijk samenhangt met oude rechten in een turfven aldaar, zie afbeelding pagina 35. Rechten op grote bomen worden beschreven in de Lex Sallica. Zie Hermesdorf, *De volksaard*, 12.

Het is opmerkelijk dat zowel de vorming van gemeintes als het vercijnzen van wildernis in de eerste decennia vanaf circa 1190 zijn beslag kreeg. Dat was geen toeval. Beide verschijnselen hingen samen met de sterke toename van het aantal vrije boeren, onder andere door het vrijkomen van horigen. Deze gingen het gebruik van de wildernis onderling regelen en hadden tevens behoefte aan lapjes eigen grond. De heren waren niet te beroerd om daar wat aan te willen verdienen. In Veghel lijkt het uiteenvallen van de domeinorganisatie ook bijgedragen te hebben aan het verhuizen van de huizen van de akkers naar de randgebieden.

Voor de periode vóór circa 1190 ontbreken directe bronnen, maar we kunnen er toch wel iets over zeggen. De georganiseerde grote gronduitgiften in Veghel in de twaalfde eeuw zijn een aanwijzing dat de graaf van Gelre zich ook al vóór die tijd in incidentele gevallen bemoeide met de gemene gronden. Het is daarnaast goed mogelijk dat boeren en plaatselijke grondheren al vóór de vorming van gemeintes regelingen troffen betreffende het gebruik van plaatsen of hulpbronnen met een bijzondere sacrale, sociale of economische betekenis (denk bijvoorbeeld aan kerkhoven, heilige plaatsen, wegen, waterlopen, turfvennen, grote bomen), maar daarvoor ontbreken harde bewijzen.¹⁵⁹ Verder is nog vermeldenswaard dat de situatie in Veghel illustreert dat niet alle vroegmiddeleeuwse domeinen in handen van geestelijke instellingen geweest zijn. Door de eenzijdige bronnenoverlevering zijn dergelijke 'lekendomeinen' en ook contemporaine vrije boeren tot dusver onder de radar van historici gebleven. Het grondbezit van de wereldlijke heren was voor zover is te overzien in de twaalfde en dertiende eeuw groter dan dat van de geestelijke instellingen. In de volgende tabel zijn de verschillende opvattingen nog eens naast elkaar gezet.

Tabel 4 Overzicht van de verschillende opvattingen

Opvattingen	Ontstaan van heerlijk gezag over de wildernis		Ontstaan van de gemeintes
	Privaatrechtelijk gezag	Publiekrechtelijk gezag	
Gangbare opvatting vóór 2011	Bestaan van delen eigen wildernis werd erkend.	Gezag over wildernis was ontleend aan het wildernisregaal.	Dateren van vóór de verlening van de gemeintsbrieven.
Betoog van Hein Vera in 2011	In de elfde eeuw was wildernis verbonden aan (nagenoeg) vlakdekkende domeinen. Het gezag over die wildernis had een privaatrechtelijk karakter.	Het gezag van de koning en later de plaatselijke regionale heren en vorsten over de wildernis had geen publiekrechtelijk karakter. Het juridisch concept 'wildernisregaal' is een ontwikkeling van na de middeleeuwen.	Komen voort uit oude domeinen.
Dit betoog	Privéwildernis wordt in de bronnen al vanaf de vroege middeleeuwen vermeld. Het betrof relatief kleine oppervlakten. Privéwildernis blijft tot op heden bestaan.	In de tiende eeuw kon de koning rechten op de wildernis overdragen aan anderen. Zijn gezag verwaterde in de elfde en twaalfde eeuw. In de twaalfde eeuw claimden plaatselijke en regionale gerechtsheren en vorsten op basis van macht gezag over wildernis en gaven er vanaf circa 1190 delen van uit tegen een cijns.	De globale indeling in gemeintes en gebruikersgroepen kreeg grotendeels vorm in de periode 1190-1232. Het ontstaan van de gemeintes werd gestimuleerd door een toename van het aantal vrije boeren en door een toegenomen gebruik en belang van de wildernis.

Van wie was de wildernis van oudsher? Het antwoord luidt: in de tiende eeuw was dat gezag des konings in zijn functie als landsheer. Hierna verwaterde het koninklijk gezag. In de loop van de twaalfde eeuw legden plaatselijke en regionale heren en vorsten claims op die

wildernis en gaven er vanaf de eerste decennia na circa 1190 delen van uit tegen een cijns. Ons betoog sluit nauw aan bij de gangbare opvatting van vóór 2011, die nu meer reliëf krijgt door een verband te leggen met de laatmiddeleeuwse transitie.

Afkortingen

ARB	Algemeen Rijksarchief Brussel
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum te 's-Hertogenbosch
GA	Gemeente Archief
ONB	<i>Oorkondenboek Noord-Brabant</i>
RAV	Rechterlijk Archief van Veghel
SRE	Streekarchief Regio Eindhoven te Eindhoven

Archivalia

Algemeen Rijksarchief Brussel (ARB)

Casselboek, fol. II-23

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

Collectie van Philips en Rogier van Leefdael, 1172 – 1686, inv. nr. 8, fol. 307-312

Kaarten-, prenten- en tekeningenverzameling, inv. nr. 2047

Rechterlijk Archief van Veghel, inv. nr. 10, fol. 270

Gemeentearchief Bergen op Zoom

Archief van de Raad en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom, inv. nr. D386

Literatuur en bronbewerkingen

Arnold, B., *Princes and Territories in Medieval Germany* (Cambridge 1991).

Asseldonk, M.M.P. van, 'Gronduitgiften in Veghel: Zijtaart (1200-1832)', *Van Vehchele tot Veghel* (periodiek Heemkundekring Vehchele) 1993, 3-11.

Asseldonk, M.M.P. van, 's Hertogs tienduizend bunders. *Het cijnsboek van de hertog van de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1340. Analyse en Bewerking* (niet-uitgegeven studie; 3 bdn.; Negombo, Sri Lanka 1998). Ter inzage in de studiezaal van het BHIC. <http://users.bart.nl/~leenders/10000bu/index.htm>.

Asseldonk, M.M.P. van, 'Census domini ducis. De cijzen van de hertog van Brabant in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1340-1351', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 16 (1999) 33-95.

Asseldonk, M.M.P. van, *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen ca. 1200-1832* (Tilburg 2002).

Asseldonk, M.M.P. van, 'Texandrië in de 11e en 12e eeuw', *Taxandria, Jaarboek van de Koninklijke Geschied- en oudheidkundige kring van de Antwerpse Kempen* 74 (2002) 5-15.

Asseldonk, M.M.P. van, 'De Tol van Venloen en het gezag in de regio Drunen-Dongen omstreeks 1230', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 22-23 (2005-2006) 235-288.

Asseldonk, M.M.P. van, 'Bergeijk in de late middeleeuwen. Aspecten van heerlijk gezag en het ontstaan van grenzen', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 27 (2010) 10-55.

Asseldonk, M.M.P. van, *De geografie van de heerlijkheid Jekschot*, www.oudzijtaart.nl.

Asseldonk, M.M.P. van, *Beersmanshoeve*, www.oudzijtaart.nl.

Asseldonk, M.M.P. van, en K.A.H.W. Leenders, 'Een Hoogmiddeleeuwse IJzeren Rijn? De route Antwerpen – Roermond', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 20 (2003) 53-92.

Baerten, J., *Het graafschap Loon (11de – 14de eeuw). Ontstaan – politiek – instellingen*. Maaslandse Monografieën 9 (Assen 1969).

Beijers, Henk, en Geert-Jan van Bussel, 'Van d'n Aabeemd tot de Zwijnsput'. *Toponiemen in de cijnskring Helmond vóór 1500 in naamkundig en nederzettingshistorisch perspectief* (Helmond 1996).

- Berkvens, R., en E. Taayke, *Nederzettingssporen uit de Vroege Middeleeuwen (450-1050 n.Chr.)* in: C. Koot en R. Berkvens (red.), *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei* (Breda 2005) 397-423.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Dona dantes et vota voventes. De stichting en dotatie van het norbertijnenklooster te Postel (1128/1138-1179)', *Analecta Praemonstratensia* 73 (1997) 5-47.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Van Texandrië naar de Kempen. Het noorden van het bisdom Luik in de volle Middeleeuwen', *Brabants Heem* 54 (2002) 67-77.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Aristocratic Identities and Power Strategies in Lower Lotharingia. The Case of the Rode Lineage (Eleventh and Twelfth Centuries)' in: *La Lotharingie en question: identités, oppositions, intégration. Lotharingische Identitäten im Spannungsfeld zwischen integrativen und partikularen Kräften. Actes des 14es Journées Lotharingiennes. 10-13 octobre 2006. (Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg; Publications du CLUDEM, ter perse).*
- Blécourt, A.S. de, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht* (Groningen 1939).
- Blickle, P., *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch* (München 1981).
- Blok, D.P., 'De naam de Kempen', *Brabants Heem* 36 (1984) 62-63.
- Boland, G., en É. Lousse, 'Le testament d'Henri III, duc de Brabant (22-janvier)-1248', *Revue d'histoire ecclésiastique* 38 (1942) 59-96.
- Bont, C. de, '...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...' *Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Brabantse Heem 36 (Waalre 1993).
- Bort, P., *Tractaet van de domeynen van Hollandt* (Leiden 1681).
- Bussel, G.J. van, 'De ochtenstond heeft geen mond.' De verwerving van Helmond en de stichting van de stad als onderdeel van de hertogelijke machtspolitiek, 1179-1241', *De Vlasbloem. Historisch Jaarboek voor Helmond* 10 (1989) 31-50.
- Camps, H.P.H. (ed.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn.; Den Haag 1979).
- Devroey, J.-P., *Le polyptyque et les listes de biens de l'abbaye Saint-Pierre de Lobbes. IXe-XIe siècles. Edition critique.* (Commission Royale d'Histoire, Brussel 1986).
- Dillo, M., en G.A.M. van Syngel (m.m.v. E.T. van der Vlist) (red.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000).
- Enklaar, D.Th., *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen*. Werken der Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, derde reeks 9 (Utrecht 1941).
- Enklaar, D.Th., 'Aanvulling op "Gemeene Gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen" in: *Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsch Recht* 10 (1948) 2, 226-236.
- Fasel, W.A., *Inventaris van de archieven der gemeente Helvoirt* (Helvoirt 1981).
- Ganshof, F.L., 'Saint-Bertin et les origines du comté de Guines', *Revue belge de Philologie et d'Histoires* 10 (1931).
- Ganshof, F.L., 'Grondbezit en gronduitbating tijdens de vroege middeleeuwen in het noorden van het Franse rijk en meer bepaald in Toxandrie', *Brabants Heem* 6 (1954) 3-19.
- Ginkel, E. van, en L. Theunissen, *Onder heide en akkers. De archeologie van Noord-Brabant tot 1200* (Utrecht 2009).
- Grotius, Hugo, *The Rights of War and Peace. (De iure belli ac pacis)* Richard Tuck ed. from the edition by Jean Barbeyrac (3 dln.; Indianapolis 2005).
- Hackeng, R.A.W.J., *Het middeleeuws grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn* (Maastricht 2006).
- Ham, W. van, en J. Vriens, *Historische kaart van Noord-Brabant 1795. De gebieden van de schepenenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795* ('s-Hertogenbosch 1980).
- Hartmann, J.L.H., *De reconstructie van een middeleeuws landschap. Nederzettingen en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eijsden bij Maastricht (10e-19e eeuw)* (Assen/Maastricht 1986).
- Helsen, A.-M., en J. Helsen, *Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen* (Leuven 1978).
- Heringa, E., *Tijdsen op de Veluwe* ('s-Gravenhage 1931).
- Hermann, E., 'Grenznamen und grenzanzeigende Begriffe (aus Erhebungen in Nordostbayern)' in: R. Schützeichel (Hrsg.), *Gießener Flurnamen-Kolloquium* (Heidelberg 1985) 304-315.
- Hermans, C.R. (red.), *Geschiedkundig Mengelwerk over de provincie Noord-Brabant* (2 dln.; 's-Hertogenbosch 1840).
- Hermesdorf, B.H.D., *De volksaard der Salische Franken uit eigen rechtsoptekening benaderd*, Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem 2 (1951).
- Heurn, Joannes van, *Dissertatio juridica de regalibus in Belgio praecipue in agro Sylvaducensi usitatis* (Utrecht 1772).
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'De middeleeuwse oorsprong van de dorpsgemeente in het noorden van het hertogdom Brabant', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 45-90.
- Kaspers, Heinrich, *Comitatus nemoris. Die Waldgrafschaft zwischen Maas und Rhein* (Düren / Aachen 1957).
- Kleij, P., en W.J.H. Verwers, 'Archeologische Kroniek 1993', *Brabants Heem* (1993) 127-137.
- Krom, C., en A. Sassen (red.), *Oorkonden betreffende Helmond* (Helmond 1884).
- Kuile, G. J. ter, 'Het grondregaal' in: *Rechtskundige opstellen op 2 november 1935 door oud-leerlingen aangeboden aan prof. mr. E. M. Meijers* (Zwolle 1935) 904-933.
- Leenders, K.A.H.W., *Van Turnhoutervoorde tot Strienmonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied. 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996).

- Leenders, K.A.H.W. (met bijdragen van N. Dijk, H. Koopmanschap en L. Toorians). 'Landschap, ontginning en bewoning ffl 500 – 1568' in: C. Gorisse (red.), *Oosterhout, niet van gisteren. De geschiedenis van een vitale en veerkrachtige stad van de oude steentijd tot 2009*. (Oosterhout 2009) 53-89. Leenders, K.A.H.W. *Landschapsgeschiedenis van de Hooge Heide tussen Rosmalen en Nuland* (Den Haag 2009, eigen uitgave).
- Leenders, Karel, 'Vier generaties dorpen in het Brabantse zand', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 28 (2011) 10-30.
- Leenders, K.A.H.W., 'Recensie van: Vera, H.L.M. ... dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkopen. Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertgang 1000 - 2000. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de rechtsgeleerdheid', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 29 (2012) 242-245.
- Melssen, J.Th.M., 'Het wapen van Eersel, een historische verkenning' in: A. Dams, F.J.P. Huijbregts en J. Spoorenberg (red.), *Eersel Duizel Steensel. Drie Zaligheden. Een bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert 1989) 49-74.
- Mol, J.A., 'De middeleeuwse veenontginningen in Noordwest-Overijssel en Zuid-Friesland: datering en fasering', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 14 (2011) 49-90.
- Mooren, J.R., *Veghel Peellandstraat. Opgraving in combinatie met inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven*, BAAC rapport A-08.0290 (april 2011).
- Rivière, Armand, *Histoire des biens communaux en France. Depuis leurs origine jusqu'à la fin du XIIIe siècle* (Paris 1856).
- Sanders, J.G.M., *Kartuizers in het land van de Dommel. Klooster Sint-Sophia van Constantinopel bij 's-Hertogenbosch, 1466 - 1641* (Woudrichem 2012).
- Smulders, F.W., 'Dorp, parochie, gemeynt, gericht', *Brabants Heem* 7 (1955) 1-7.
- Soenen, M., 'A propos de "ministeriales" brabançons propriétaires d'alleux aux XIIe et XIIIe siècles' in: *Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899 - 1965)* (Brussel 1965) 139-159.
- Souvereyns, G., en A.J.A. Bijsterveld, 'De graven van Loon', *Limburg. Het Oude land van Loon* 87 (2008) 2, 111-152.
- Spierings, M., 'Oud Herlaar: Het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid. III De heren en vrouwen van Herlaar', *Brabants Heem* 29 (1977) 105-113.
- Steurs, W., *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*. Académie royale de Belgique. Mémoire de la Classe des Lettres. Collection in-8°, 3e série tome 3 (Bruxelles 1993).
- Stockmans, Petrus, *Decisionum curiae Brabantiae sesqui centuria* (Brussel 1670).
- Theuws, F.C.W.J., 'Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350' in: A. Verhoeven en F. Theuws (red.), *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*. Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 33 (Waalre 1989) 97-216.
- Theuws, F.C.J.W., 'The archeology of the curia of the abbey of Saint-Trond at Husel (province of North Brabant) (c. AD 700 – 1300)' in: F. Theuws en N. Roymans red., *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*. Amsterdam Archaeological Studies 4 (Amsterdam 1999) 241-308.
- Theuws, F. en A.-J. Bijsterveld, 'Der Maas-Demer-Schelde-Raum in Ottonischer und Salischer Kaiserzeit' in: H.W. Böhme (red.), *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit* (2 dln.; Sigmaringen 1991) I 109-146.
- Theuws, F.C.J.W., en M. van der Heiden (red.), *De archeologie van de Brabantse akkers. Toegelicht aan de hand van het onderzoek van de Universiteit van Amsterdam in Veldhoven* (Amsterdam 2011).
- Tiefenbach, H., *Studien zu Wörtern volkssprachiger Herkunft in karolingischen Königsurkunden* (München 1973).
- Timmers, Jan, 'Deel 1 Ontwikkeling en karakteristieken' in: *Historische boerderijen van Peelland tot Land van Cuijk – Handreikingen voor het behoud van het ruraal erfgoed* (Stichting de Brabantse Boerderij 2012).
- Toirkens, J., *Regesten van het rechterlijk archief van Oirschot (1463-1640)* <http://home.planet.nl/~vera0000/oirschotraover.html>.
- Vangheluwe, D., 'Gemeintsgrenzen en gemeentegrenzen' in: R. Knaepen, J. Biemans, K. de Nooijer en D. Vangheluwe, *Bergeijk in kaart* (Bergeijk 2009) 56-96.
- Vanrie, A., 'De hertogelijke Raad vóór de komst van het huis van Bourgondië (12de eeuw-1430)' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 73-94.
- Vanrie, A., 'Het hof van de hertogen van Brabant vóór de komst van het huis van Bourgondië' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 51-71.
- Veken, B. van der, en E. Blom (red.), *Veghel De Scheffelaar II Wonen tussen de vennen*. Archeoprojecten, rapport 3350 (Amersfoort 2013).
- Vera, H.L.M., '650 jaar Beerse Gemeijnt', *Campinia* 14 (1984) 111-121, 168-180; 15 (1985) 7-21.
- Vera, H.L.M., *dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkopen. Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch. Tussen hertog en hertgang 1000-2000* (Moergestel 2011).
- Verkooren, A. (red.), *Inventaire des Chartes en Cartulaires des duchés de Brabant et Limbourg et des pays d'Outre-Meuse* (Brussel 1910-1912).
- Wehrenberg, Dietmar, *Die wechselseitigen Beziehungen zwischen Allmendrechten und Gemeinfronverpflichtungen vornehmlich in Oberdeutschland* (Stuttgart 1969).
- Zückert, Hartmut, *Allmende und Allmendaufhebung. Vergleichende Studien zum Spätmittelalter bis zu den Agrarreformen des 18./19. Jahrhunderts* (Stuttgart 2003).

Hoogleraar medicijnen Guy de Chauliac (circa 1300-1368) doceert. Hij schreef een standaardwerk over chirurgie, *Chirurgia Magna*, dat tot in de zeventiende eeuw toonaangevend was en Hendrik de Coster vast gebruikt zal hebben (images.fineartamerica.com)

Frans Goris

Hendrik de Coster uit Oisterwijk

(Oisterwijk circa 1400 – Brussel 1446), *medicorum minimus*?

In 2012 vierde Oisterwijk dat het achthonderd jaar eerder stadsrechten zou hebben ontvangen. Historisch gezien is dat dubieus; lokale historici houden het op de eerste vermelding van de vrijheid Oisterwijk in 1212.¹ Toch leek het feestjaar een goede aanleiding om aandacht te besteden aan Hendrik de Coster, de eerste hoogleraar uit Oisterwijks verleden, die vooral bekend werd als dichter van de ode *Carmen in laudem Brabantiae*.²

Tot nu toe waren de gepubliceerde gegevens over Hendrik de Coster beperkt en gedeeltelijk onjuist. Een van de oorzaken daarvan was dat Hendriks zeer uiteenlopende naamsvarianten niet met elkaar in verband werden gebracht zodat een goede identificatie uitbleef. Dit artikel probeert allereerst dit probleem op te lossen. Daarbij is dankbaar gebruik gemaakt van recent gepubliceerde transcripties van Oisterwijkse bronnen op de websites van De Kleine Meijerij en het Regionaal Archief Tilburg. Zonder het monnikenwerk van onder anderen de Oisterwijker Wim de Bakker was dit deel van de zoektocht een onmogelijk karwei geweest.³

Daarna presenteert dit artikel een reconstructie van Hendriks carrière en levensloop, voor zover aan de hand van de schaarse gegevens mogelijk is. Daarin zal blijken dat deze Leuvense hoogleraar, Brusselse stadsarts en lijfarts van twee hertogen tot zijn dood een band behield met zijn geboorteplaats Oisterwijk. Niet alleen hield hij daar zijn familiebezittingen aan, hij kocht er later in zijn leven het goed Swaenenborch. Ook de verwerving van een jaargetijde voor hem in het Oisterwijkse klooster Catharinenberg wijst op die verbondenheid.

Helaas was Hendriks geboorteplaats in de eerste helft van de vijftiende eeuw niet belangrijk genoeg om een plaatsje te krijgen in zijn *Carmen in laudem Brabantiae*. De middeleeuwse vrijheid Oisterwijk moest genoeg nemen met de naamsvermelding ‘*De Oosterwijck Henricus*’ aan het slot van dit gedicht.

Hendriks familie en achtergrond

Rond 1400 verbleven in de vrijheid Oisterwijk Jacob van Eel Aert Houtappelszoon en zijn vrouw Elisabeth Henric Costersdochter. Zij was eerder getrouwd geweest met Peter Gobelens.⁴ Elisabeth had nabij de kerk van Oisterwijk een huis en hof met daarop enkele

¹ Franken, *Oisterwijk*.

² Arnoud-Jan Bijsterveld verdient mijn dank, zowel voor zijn inhoudelijke steun in het begin van mijn onderzoek als voor zijn bekende positieve benadering der zaken. Mijn dank gaat ook uit naar Michiel Verweij, die ondanks alle drukte bereid was aan dit project mee te werken. Zie zijn artikel verderop in dit Jaarboek.

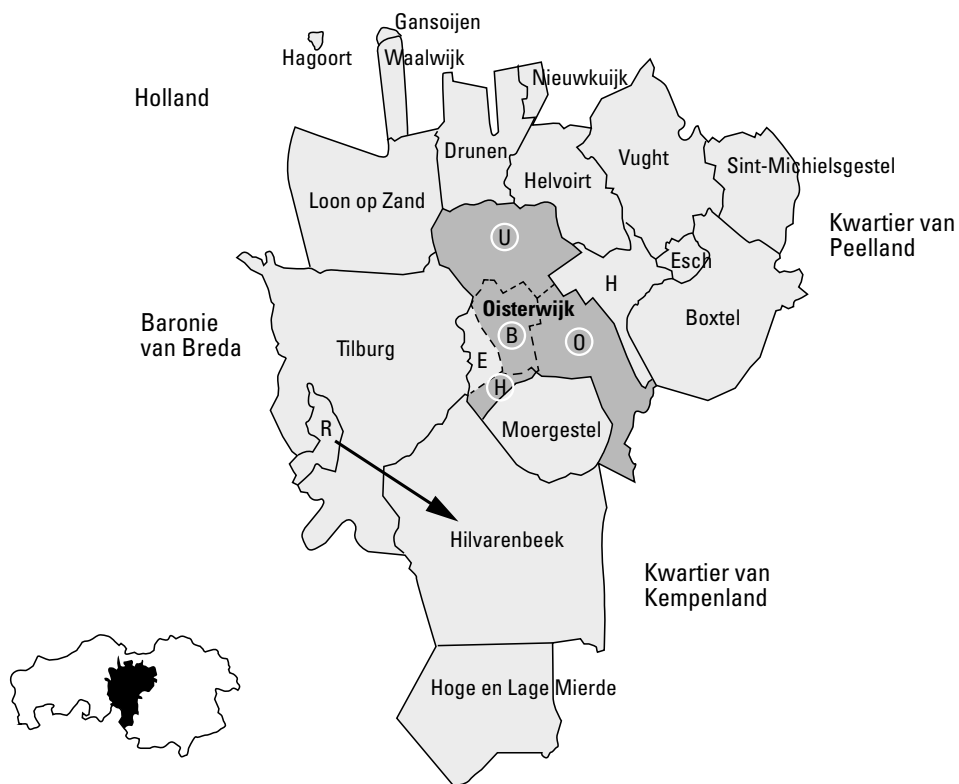
³ Brekelmans wees in ‘Hendrik de Coster’ nog op de behoefte aan ‘veel tijdovend onderzoek’ om meer gegevens over Hendrik te kunnen achterhalen.

⁴ De Bakker en Berkelmans, *De vrijheid*.

bouwsels, waar zij met haar man en kinderen woonde. De pastorie waar onder anderen pastoor Walter Moliart van de Leuvense priorij van Sint Geertrui verbleef, lag om de hoek.⁵ De genoemde hof lag tegenover het woonhuis. Verder bezat Elisabeth nog een stukje land op deze plek en de Zwartakker, die achter de kerk van Oisterwijk in de Heukelomse Akkeren lag. Elisabeths vader Hendrik de Coster, koster van Oisterwijk en mogelijk in 1349, 1353 en 1365 ook schepen in die plaats, was dan ook een vermogend man.⁶ Hij was een broer van Willem de Coster, die als geestelijke verbonden was aan de kerk van Oisterwijk en in het midden van de veertiende eeuw ook actief was als notaris. Elisabeths grootouders waren Jan de Coster en Catharina. In 1307 werd overigens in Oisterwijk al een eerste (Hendrik) de Coster vermeld. Het gaat dus om een oud Oisterwijks geslacht met de nodige status en bezittingen.

De familie De Coster had ongetwijfeld een goede band met de priorij Sint-Geertrui in Leuven, die in Oisterwijk het patronaatsrecht had en ook de koster benoemde. Hendriks grootvader van moederskant moet veelvuldig persoonlijk contact met de pastoor(s) hebben gehad. Gezien de omvang van de Oisterwijkse kerk en parochie en zijn werkzaamheden als koster ligt dit voor de hand. Omdat de priorij slechts een beperkt aantal kanunniken en parochies kende, waren er waarschijnlijk rechtstreekse contacten tussen de Oisterwijkse parochie en de prior. Daar waren ook financiële redenen voor: de hertog van Brabant had al eerder de tienden van Oisterwijk overgedragen aan de priorij, samen met andere bezittingen van wat ooit de oude parochie van Oost-Tilburg was.⁷

De parochie Oisterwijk met Oisterwijk, Udenhout, Berkel en Heukelom en de parochie Helvoirt (Bron: Franken, *Oisterwijk*, 66)

Elisabeths echtgenoot, Jacob van Eel Aert Houtappelszoon, bezat een woonhuis aan de Lind, in het nieuwere deel van Oisterwijk. Dit pand werd waarschijnlijk verhuurd.⁸ Ook de familie Van E(e)l(e) is al vanaf het begin van de veertiende eeuw in Oisterwijk bekend. Zo meldt De Tafel van de Heilige Geest in 1320 de gebroeders Jan en Gerit van Eel. Rond 1350 is Jan van Eel schepen in Oisterwijk. De familie heeft dan, evenals de familie De Coster, een geestelijke-notaris in de gelederen, namelijk Johannes van Eel. Een mogelijk verwante notaris Van Eel, eveneens geestelijke, vinden we in Dinther in het begin van de vijftiende eeuw. Ook de Oisterwijkse notaris en schoolmeester Henrik Lucen, eind veertiende eeuw, zou lid van de familie Van Eel zijn geweest, evenals de in die tijd in Oisterwijk benoemde kwartierschout Heinen van Ele.⁹

Al met al is de familie Houtappels-Van Eel, evenals de familie De Coster, te karakteriseren als een vooraanstaande en ontwikkelde familie met contacten in zowel het wereldlijke als het geestelijke. Jacob, Elisabeths tweede echtgenoot, was net als zijn vader, Aert Houtappel, schepen in Oisterwijk.¹⁰ Daarnaast was hij er langdurig provisor van de Tafel van de Heilige Geest.¹¹ Aangezien de Tafel onder de verantwoordelijkheid van de parochie viel, had ook de familie Van Eel hierdoor nauwe relaties met de Oisterwijkse pastoors van de priorij in Leuven. Binnen deze families werd rond 1400 Hendrik de Coster geboren.¹²

Hendriks moeder Elisabeth had uit haar eerste huwelijk met Gobelens vier dochters meegebracht.¹³ Van Jacob kreeg ze naast Hendrik nog één zoon, Jacobus (Jacobszoon) van Eel, en vier dochters: Beatrix, Marije, Aert (geheten Appelken) en Elisabeth Jacobs van Eel († voor 1421).¹⁴ In totaal kreeg Elisabeth dus tien kinderen. Na haar overlijden rond 1413 hertrouwde Jacob met Aleyt Vannys en kreeg Hendrik er nog twee halfbroers bij: Hendrik Appels († 1471) en Arnoldus Appels († na 1484).¹⁵ De aanwezigheid van twee Hendriken met dezelfde vader, maar een andere moeder (De Coster en Vannys) noopte uiteraard tot een extra variatie in de naamgeving. Het werd respectievelijk Hendrik de Coster en Hendrik

5 Smeyers, 'Abbaye de Sainte-Gertrude', 908-911. Snel na Moliarts intrede in de priorij werd hij pastoor van Oisterwijk. In 1420 werd hij vice-prior. Mogelijk was hij pastoor tussen 1411 en 1420. In 1411 was namelijk Theodoricus Boest er nog pastoor (investiet). Zie Ketelaars, *Aantekeningen uit het Bosch Protocol 1408 – 1425*.

6 RAT, 727 *Inventaris archief Tafel van de Heilige Geest van Oisterwijk, 1302-1810*, 1 Regestenlijst. Elisabeths vader is voor 7 januari 1385 overleden. Elisabeth ontvangt dan van wijlen Henric Costers een erfpacht, zodat zij in 1385 mogelijk al volwassene was.

7 Het belang hiervan mag blijken uit het feit dat anno 1533 een derde deel van de inkomsten van deze in 1449 tot abdy verheven priorij uit de meierij van Den Bosch kwam (Oisterwijk en Helvoirt). Zie Jacobs, *L'Abbaye noble*, 132. Oudere gegevens waren niet beschikbaar. De Bakker en Berkelmans, 'Lindeind 24'. In 1433 deed Aleyt Jan Vannys, Hendriks stiefmoeder, afstand van haar tocht daarin ten gunste van haar eigen kinderen: Hendrik en Aart Appels.

9 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, Bijlage 1 op CD-rom, Biografische aantekeningen, nr. 254. De precieze verwantschap tussen deze Van Eels is niet duidelijk. Evenmin de relatie met een Van Eel die kwartierschout was van Kempenland.

10 Hendriks grootvader was Aert Houtappels. Mogelijk betreft het hier, in tegenstelling tot wat Van Schijndel in 'Oude Brabantse families' meldde, Aart (ook Arnt) Houtappel Jacobszoon, die in 1367, 1375, 1380, 1382 en 1384 schepen te Oisterwijk was. In 1399 is deze Aert nog in leven. Zie De Bakker en Berkelmans, *De vrijheid Oisterwijk*, Paragraaf Houtappels. Mogelijk stammen beide takken af van Herman Houtappel x Bertha, vermeld in het Hertogelijk cijsregister van 1340. Er is tenslotte nog een Aert Houtappels die in 1400 schout werd van Oisterwijk. Zie Beijers, *Schoutsrekeningen ARA Brussel*, inv.nr. 2752 (periode 1401). Dit zou eventueel Aert Houtappel Gijsbrechtszoon kunnen zijn, gehuwd met Hillegonde van Oesterzeel uit Breda.

11 RAT, 727, *Inventaris archief Tafel van de Heilige Geest van Oisterwijk, 1302-1810*, regest 49. Zijn kleinzoon Aert is rond 1450 als provisor actief. Diens broer meester Henrik Appels wordt iets later notaris en secretaris van Den Bosch.

12 Toelichting: in 1427 is hij na de verplichte Artes, doctor in de medicijnen, een lange studie. Zie ook Bijsterveld *Laverend tussen Kerk en wereld*, 151. Zijn latere collega Van Eel zou dertig jaar zijn geweest toen hij dezelfde studies in Parijs afrondde. Op basis hiervan het hier geschatte geboortjaar van Hendrik.

13 Luetgard, Engelberen, Avezoete en Kathelij. Zie De Bakker en Berkelmans, *De vrijheid*.

14 Ketelaars, *Aantekeningen Bosch Protocol 1425-1450*, 26-02-1449, 1219 / 166v-4 t/m 167-4. Hier worden goederen die beloofd waren aan Hendrik, inmiddels overleden, overgedragen aan zijn broer Jacobus. Het ging om 8 ½ mud rogge vruchtgebruik uit een erfpacht; RAT, 847 *Archief Schepenbank en Eninge van Oisterwijk, 1418-1811*, inv.nr. 143, microfiche 5-D2, f.113-2, aktenr. 855, 08-10-1421.

15 Akte van overdracht door Elisabeth Hendric Costers aan de kerk van Oisterwijk van een cijs van 12 schellingen op St. Thomasdag in 1413: RAT, 734 *Archief parochie St. Petrus Banden te Oisterwijk, 1408-1968* (inventaris De Bakker 1993). Hendriks stiefmoeder was Aleyt Jans Vannys. Zie ook De Bakker en Berkelmans, 'Lindeind 24'. Hun stamboom was van belang bij de reconstructie van het probleem van de twee Hendriken binnen één gezin. Hoewel ook hier nog niet de juiste oplossing werd aangetroffen.

Appels. Hendriks vader overleed tussen 1418 en 1420, zodat zijn stiefmoeder achterbleef met ten minste twee jonge kinderen.¹⁶

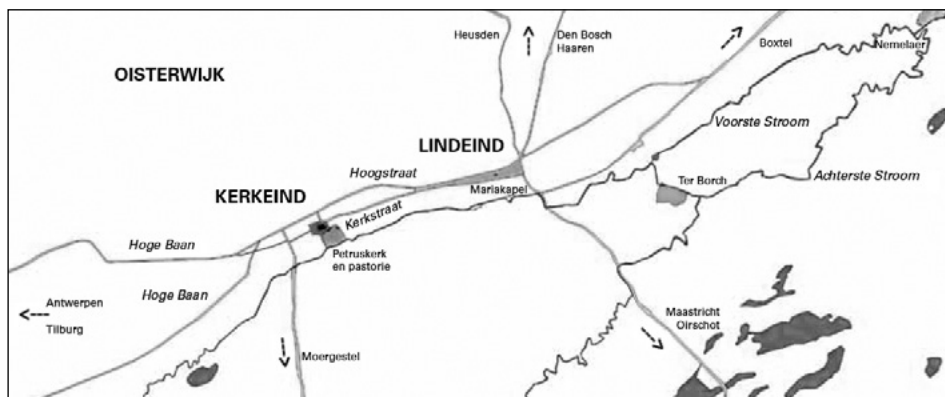
Hendriks eigen moeder moet tamelijk bemiddeld zijn geweest. Zo kreeg Hendrik in 1421 uit de erfdeling een weide genaamd Stickers Beemd, een heidehoeve in Tilburg en een stuk land in de Akkeren van Heukelom achter de kerk.¹⁷ Dit waren slechts enkele onderdelen van de erfenis die de tien kinderen uit de twee huwelijken van Elisabeth Henrics Coster ontvingen. Hetzelfde jaar nog kreeg Hendrik van zijn volle zussen Marije en Appelken hun deel uit dezelfde erfenis.¹⁸ Zo kwam hij in het bezit van onroerend goed nabij de kerk van Oisterwijk waaronder het hierboven genoemde huis en hof.

Genealogisch overzicht

Jan de Coster × Catharina:		
Henric de Coster († vóór 1385), koster aan de kerk in Oisterwijk, huwt NN:	Willem de Coster, priester aan de kerk van Oisterwijk, ook notaris aldaar.	
Elisabeth Henric Costers dochter (vóór 1364 - circa 1413) huwt:		
1. Peter Gobelens:	1. Luetgaerd (v.) 2. Engelberen (v.) 3. Avezoete (v.) 4. Kathelyn (v.)	
2. Jacob Houtappels Aert Houtappelszoon, alias Appels en Van Eel. Schepen en Provisor van de tafel van de Heilige Geest (zoon van Aert Houtappels Jacobszoon en NN.):	1. Marije (v.) 2. Appelken (v.) 3. Beatrijs (v.) 4. Elisabeth (v.) 5. Jacob Jacobsz. (m.) ¹⁹	
	6. Hendrik (m.) (vóór 1400-1446) Huwt circa 1430 Margaretha ²⁰ († vóór 1471) :-->	Katharina, huwt rond 1452 ²¹ Willem Trabekier († 1482). (o.a. zilversmid en stadsbode van Mechelen). Geen nageslacht.
Jacob Houtappels Aert Houtappelszoon († rond 1418) hertrouwt rond 1413 met Aleyt, dochter van Jan Vannys:	1. Hendrik Appels (m.), na 1460 werkzaam in Den Bosch († 1471) 2. Aert Appels (m.) († na 1484)	

Uit het voorgaande moet ondertussen voldoende duidelijk geworden zijn dat het voor Hendriks familie geen probleem was een universitaire opleiding 'buiten sinen lande' te financieren. Ook lijkt de keuze voor zo'n opleiding goed te passen binnen deze families met schoolmeesters, kosteren, notarissen en geestelijken.²² Het bezoeken van de universiteit begon bovendien in die tijd in alle grotere dorpen in West-Europa toe te nemen, in het bijzonder als er sprake was van een bestuurs- of handelscentrum.²³ Zoon Hendrik had daarnaast ongetwijfeld een bevoorrechte positie in het gezin met de vele dochters. Bij de kinderen Houtappels-Coster kwamen op dat moment slechts twee kinderen in aanmerking voor een universitaire studie: de zonen Jacobus en Hendrik. Het werd Hendrik. Hij blijkt ook vermogend genoeg te zijn geweest om later, als leek zonder prebendes en beneficies, in Leuven te kunnen leven als hoogleraar en een gezin te onderhouden. In zijn latere leven lijkt Hendrik bovendien nog het nodige aan zijn vermogen toe te voegen. Zo verwierf hij in 1442 een erfcijs van tien gouden overlense Rijngulden (Rg.) uit de hoeve Te Kouwenberg te Tilburg, beloofde Arnoldus Willelmi van der Heijden hem in 1443 77½ gouden rijder en evenveel Rg. en verkocht een jaar later Aert Appels, zijn halfbroer, hem een cijs van twee gouden Rg..²⁴

Kort voor zijn dood had hij in ieder geval voldoende financiële middelen om in Oisterwijk nog een grote hofstede aan te kopen.

Oisterwijk ontstond bij een knooppunt van wegen (Bron: Franken, *Oisterwijk*, 48)

Oisterwijk was in 1388 nog door de Geldersen overvallen, geplunderd en verwoest:

*'Dus toegh van Gelre die hertoge vri/ Ierst tOesterwijk, dat brande hi/ Entie scoen linde, doe ic u cont./ Op Sente Laureins avont Int jaer voirscreven, doe ic verclaer/ XIIIc achtentachtentich jaer.'*²⁵

Hendrik zal daarvan in zijn jonge jaren met eigen ogen ongetwijfeld nog de gevolgen hebben gezien.

Oisterwijk had in die jaren zo'n 680 bewoonde huizen.²⁶ De wolnijverheid en wolhandel waren er in opkomst en wekelijks was er een markt.²⁷ Tweemaal per jaar mocht men bovendien een grote jaarmarkt organiseren.²⁸ Ook hadden er zich ondertussen verschillende liefdadigheidsinstellingen gevestigd, waaronder in de Kerkstraat een Heilige Geesthuis. Sinds het midden van de veertiende eeuw was er een notaris beschikbaar en in ieder geval sinds

16 RAT, 847 *Archief Schepenbank en Eninge van Oisterwijk*, 143 microfiche 2-E5, folium 48-3, aktenr. 435, 26-05-1420. Jacob Appels, zoon van wijlen Jacob van Ele Aert Houtappels zoon, zag af van vernadering. Mogelijk overleed hij zelfs al voor 1418. Toen verkochten namelijk (half-)broers en -zusters nog een beemd voor de toen nog onmondige kinderen van stiefmoeder Aleijt Jan Vannys. Peter Jans Vannijs trad toen op als broer van Aleijt Jan Vannijs. Haar echtgenoot Jacobus, Hendriks vader, zal dus toen al zijn overleden. RAT, 847 *Archief Schepenbank en Eninge van Oisterwijk*, 1418-1811, 143, microfiche 1-A6, folium 2v, aktenr. 23, 24-08-1418.

17 RAT, 847 *Archief Schepenbank en Eninge van Oisterwijk*, 1418-1811, 143, microfiche 5-D2, f.113-2, aktenr. 855, 08-10-1421. Het goed was afkomstig van Elisabeth Henric Costers dochter (Elisabeth Henrici). Zij bewoonde eerder het huis en hof met de timmeringen gelegen bij de kerk van Oisterwijk.

18 Zus Marie trouwt secretaris Jacob van der Elst, de zoon van Jan Dirks van der Elst uit diens 'voirbedde' met Marie, de dochter van Jacob van Ele Aert Houtappelszoon; haar zoon is dus ook weer secretaris.

19 Volgens De Bakker en Berkelmans huwt deze Jacob Jacobsz. ene Heilwich Kuijst. Hij krijgt bij haar blijkbaar ook een zoon die 'meester Henricus die Coster' wordt genoemd. Deze leeft nog in 1449 en kan dus zeker niet onze Hendrik zijn. Zie Ketelaars, *Aantekeningen Bosch Protocol 1425-1450* (f), 774. 26-02-1449 1219 / 166v-4 t/m 167-4.

20 Dit is niet Margriet Back: zij was gehuwd met zijn halfbroer Hendrik Appels en leefde nog in 1471.

21 Ketelaars, *Aantekeningen Bosch Protocol 1450-1475*, 175. 1223/123-8/18-11-1452: 'Willelmus Trabukier, man van Katharina dochter van wijlen meester Henricus van Eele alias van Oesterwijk, gaf aan Arnoldus Appels zoon van wijlen Jacobus van Eele de bevoegdheid zijn goederen onder 's-Hertogenbosch te manen.'

22 Ook zijn jongere halfbroer Hendrik zou later, 1427, een universitaire studie doen.

23 Schwinges, 'On recruitment', 40.

24 Ketelaars, *Aantekeningen Bosch Protocol 1425-1450* (d) 528. 26-07-1442 1212 / 288v-1; 572. 04-07-1443 1213 / 327v-17; De Bakker en Berkelmans, 'Lindeind 9/10'.

25 Boendale, *Brabantsche yesten*. Vers 9557 e.v.

26 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 65. Er waren in 1438 684 bewoonde huizen.

27 Adriaenssen, 'Oisterwijkse wolaankopen', 81 e.v.

28 Vanden Hoevel, *Beschrijvinge van Oisterwijk*.

1380 ook een schoolmeester.²⁹ De parochie viel, zoals we zagen, onder de invloedrijke adellijke Sint-Geertrui priorij te Leuven. Bestuurlijk was de vrijheid Oisterwijk de hoofdplaats van een groot kwartier, genoemd het Kwartier van Oisterwijk. Het dorp moet in die dagen al met al redelijk welvarend zijn geweest, al zal de alledaagse werkelijkheid er wel iets minder rooskleurig zijn geweest dan kapelaan Anton Huijbers het in de twintigste eeuw schetste:

‘Als de L. Vrouwe-processie door de kerk trok, onderscheidde men, tusschen de met goudketens belegde laken-tabbaards der poirters van het wollen ambacht, ook reeds het kostelijk fluweel van Oisterwijks rijke kooplieden, en in het licht der flambouwen vonkten vrouwenjuweeltjes in oor en haarwring. Er kwam al een tikje Fransche zwier tusschendoor, sinds in 1406 het Brabantsche hertogdom was overgegaan op Antonius, den eersten Bourgondiër.’³⁰

Zeker is wel dat er ter plaatse voldoende mogelijkheden moeten zijn geweest voor de eerste vorming van Hendrik. Wellicht ook in de familiekring, want een Latijnse school ontbrak destijds in Oisterwijk. De praktische invulling van Hendriks studie verliep ongetwijfeld via de netwerken van zijn familie en het lokaal bestuur en mogelijk ook via de parochie.³¹ Een opleiding tot magister in de Artes lag voor de hand. Ze bood de toenmalige student in die tijd al een redelijk toekomstperspectief: ‘Alsic dan weder thus come,/ So bem ic meester vander arten,/ Ende wille eten vleesch ende tarten.’³²

Op deze ronde kaart van Brabant van circa 1400 is de vrijheid Oisterwijk niet ingetekend. Deze ligt bovenaan in het midden, tussen Breda en 's-Hertogenbosch (Bus au duc). Leuven (Loeve) ligt rechts onder het midden. (Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel, ms. 2088-98, f.87v)

Hendrik blijkt echter een buitenbeentje. Hij koos na een (volledige) artesopleiding ook nog voor een medische opleiding, die hij afsloot als *medicinae doctor*. Met zijn medicijnenstudie alleen al behoorde Hendrik tot de minderheid van twee procent van de studenten in West-Europa die dit vak koos. Slechts een fractie hiervan schopte het tot *doctor medicinae*. Het was een lange en dure studie. De machthebbers waren in Hendriks jaren wel bezig met de professionalisering in de gezondheidszorg zodat mogelijk ook binnen Hendriks familie een studie medicijnen tot de *scientiae lucrativae* (winstgevende wetenschappen) werd gerekend. In ieder geval werden voor zijn studie de nodige fondsen beschikbaar gesteld. Enige steun van het netwerk van de Oisterwijkse pastoors en hun invloedrijke Leuvense Sint-Geertrui priorij zal wellicht ook niet hebben ontbroken. De ontwikkeling van Oisterwijk was ook in hun financieel belang.

Hendriks benoeming in Leuven

Over Henriks jeugdijaren is vooralsnog verder niets bekend. Pas in 1427 duikt hij weer op als hij onder de naam Henri Custodis wordt ingeschreven aan de nieuwe universiteit van Leuven.³³ De oprichting van een universiteit in Leuven past binnen de voor de vijftiende eeuw typerende ‘regionalisering’ van het hoger onderwijs, waarbij ook het beoogde publiek niet meer uit geheel Europa kwam, maar voornamelijk uit de eigen omgeving, voor Leuven dus Brabant en de rest van de (Bourgondische) Nederlanden. Deze universiteit moest de jeugd – vooral die uit de elite – de kans gaan geven om dichterbij huis, familie en netwerken en ook goedkoper te studeren. Hendrik had zelf noodgedwongen zijn studies wel *buten sinen lande* moeten verrichten.

*‘Om conste ende wijsheit, der ic wel lien,
Te leere, die si te dien tien
Buten sinen lande elderswaer
Soeken moesten hier ende daer.’*³⁴

Waar hij artes en medicijnen studeerde, is niet helemaal zeker, maar Parijs ligt vooralsnog het meest voor de hand.³⁵ Daar studeerden namelijk ook Johannes van den Eel en de twee collega-docenten Arnould Bremis en Godefroid van der Willighen.³⁶ Zij waren het die in 1426 de opstart van de medische faculteit van Leuven organiseerden, en wel volgens het leerplan van de Parijse universiteit.

In 1427 wordt Hendrik in Leuven de tweede hoogleraar in de medicijnen. De eerste was de medicus Johannes van den Eel, naar zijn geboorteplaats ook Johannes van Breda

²⁹ De schoolmeester was Henricus, genoemd Lucen, van Oisterwijk: Van den Bichelaer, *Het notariaat*, Biografische aantekeningen, nr. 254. Huybers, *Oud Oisterwijk*, 15. Onze Hendrik komt in zijn historische verkenning overigens niet voor.

³¹ Hoewel Sint-Geertrui een adellijk klooster was, valt niet helemaal uit te sluiten dat Hendrik (ook) hier voor zijn vooropleiding als gast heeft verbleven. Het klooster herbergde namelijk vele gasten.

³² Kruyskamp, *De Middelnederlandse boerden*, 97, regels 34/36.

³³ Reusens noemt 1427. Hendrik ontving juni 1428 zijn eerste salaris, zodat hij in ieder geval vanaf februari/maart moet hebben gedoopt. Reusens, *Actes*, 35.

³⁴ Boendale, *Brabantsche yeeften*, 133.

³⁵ Alle andere te Leuven benoemde leraren aan de medische faculteit kwamen dus uit Parijs. De medische opleiding aldaar behoorde tot de beste drie van Europa, naast Bologna en Montpellier. Om die reden zal men het model van Parijs hebben overgenomen, voor zo ver dat in de nog kleine Leuvense universiteit mogelijk was. Anders dan Johannes van den Eel is Hendrik echter niet in de beschikbare gegevens van Parijs aangetroffen. Mogelijk heeft dat te maken met de politieke onrust in Parijs tussen 1420 en 1425. Het is daarom ook niet uitgesloten dat Hendrik naar elders heeft moeten uitwijken.

³⁶ Van der Willighen stopte al per maart 1428. Bafort, *Bijdragen*, 126.

genoemd.³⁷ Het is onbekend of Hendrik, evenals Van den Eel, eerder al het beroep van lijfarts of stadsmedicijn uitgeoefend had.³⁸ Wel moet hij na zijn licentiaat tenminste zo'n twee jaar praktijkervaring hebben opgedaan, want dat was een absolute voorwaarde voor toelating als *medicinae doctor*.³⁹ Omdat Hendrik zo'n tien tot vijftien jaar jonger moet zijn geweest dan de eerder benoemde Van den Eel, moet de laatste hem op dit punt zeker hebben overtroffen.⁴⁰ Desalniettemin werd Hendrik al in 1428, kort na zijn benoeming in Leuven, als lijfarts van Filips van Sint-Pol gesignaleerd.⁴¹

Het aantal kandidaten voor het vacante hoogleraarschap naast Van den Eel zal niet groot zijn geweest.⁴² Begin vijftiende eeuw waren in West-Europa slechts zeer weinig medici beschikbaar die gekwalificeerd waren om hoogleraar te worden. De opleiding was namelijk relatief lang, alleen de allerbesten werden toegelaten en het kostenplaatje was hoog. Zo moest alleen al voor de 'promotie' voor alles en iedereen betaald worden. In Leuven was men verplicht een groot feestmaal te geven waarvoor op zijn minst alle leden van de faculteitsraad, alle medische studenten die hun baccalaureaat hadden behaald en alle abten van Leuven en omstreken moesten worden uitgenodigd. Daarnaast dienden ook de stadsbestuurders te worden gefêteerd. De eigen hoogleraren ten slotte ontvingen bij die gelegenheid aanzienlijke geschenken in natura. Zo werd Hendrik in november 1439 door een promovendus maar liefst '48 gelten ryns wyns' (144 liter rijnwijn) cadeau gedaan.⁴³

De stad Leuven zal het schaarse aanbod van gekwalificeerde medici als een probleem hebben ervaren. Dat werd overigens ook in de hand gewerkt door het weinig riant salaris dat de stad bood. Dat kon worden aangevuld door de prebendes en beneficies die Kerk en staat voor de universiteit ter beschikking stelden. Hendrik kwam hiervoor niet in aanmerking. Hij was blijkbaar in de geestelijke hiërarchie niet verder gekomen dan de voor studenten verplichte lagere wijding met kruinschering. Omdat later, in 1471, bij de donatie voor zijn jaargetijde in Oisterwijk expliciet sprake is van een echtgenote, lijkt hij met zekerheid niet tot het celibaat verplicht te zijn geweest. Ook wordt zijn dochter nergens vermeld als natuurlijke of illegitieme dochter. Zij geestelijke status week af van die van meeste andere Leuvense hoogleraren die kanunnik waren van de Sint-Pieterskerk van Leuven.⁴⁴

Gelukkig voor Hendrik bestond zijn inkomen in Leuven niet alleen uit het salaris van de stad. Zoals we al eerder zagen, had hij inkomsten uit zijn eigen familiebezit en uiteraard zal hij daarnaast in de loop der jaren via een klantenkring van rijke particulieren een en ander hebben 'bijverdiend'. Tot die clientèle behoorde mogelijk ook de rijke, adellijke priorij van Sint-Geertrui onder leiding van de oud-pastoor van Oisterwijk, Walter Moliart.⁴⁵

Ondanks de eerder genoemde krapte op de arbeidsmarkt is het toch opmerkelijk dat Hendrik al op vrij jonge leeftijd tot hoogleraar benoemd werd. Nog opmerkelijker is echter dat de eerder benoemde Johannes van den Eel uit Breda een collega kreeg met dezelfde familienaam. Hendrik de Coster heette namelijk in Oisterwijk ook Hendrik van Eel. Het is

Het zegel van de Katholieke Universiteit Leuven vermeldt het oprichtingsjaar 1425. In de omranding staat 'sedes sapientiae': zetel der wetenschap (nl.wikipedia.org)

mogelijk dat hun families (ver) aan elkaar verwant waren. Van den Bichelaer wijst in zijn studie over het notariaat in ieder geval op, nogmaals, *mogelijke* verwantschappen tussen de Oisterwijkse notaris Johannes van Eel (vermeld 1355), die de zoon was van Jacobus (geboren in 1320?), de Oisterwijkse schepen Jan van den Ele (vermeld 1402) en de Bredase medicus Johannes Zebregt van den Eel.⁴⁶

Een verdere aanwijzing voor een wederzijdse relatie tussen de Van Eel- Houtappels uit Oisterwijk en de Van den Eels uit Breda ligt in een derde familie als intermediair. Het betreft de familie Van Oesterzeel. Willem van Oesterzeel, zijn vrouw Liela en hun dochter Hillegonde waren vooraanstaande burgers in Breda, de stad waar Johannes van den Eel jarenlang als stadsdokter werkzaam was geweest. Hillegonde van Oesterzeel was getrouwd met Aert Gijsbrechts van Eel (Houtappels) en samen waren ze gegoed in Oisterwijk.⁴⁷ Deze Aert Gijsbrechts van Eel was met grote waarschijnlijkheid verwant aan Aert Jacobs van Eel, de grootvader van Hendrik de Coster. Omdat Liela van Oesterzeel, schoonmoeder van Aert Gijsbrecht van Eel-Houtappels, tot zeker 1440 in de Brugstraat in Breda leefde, zal zij de stadsarts Van den Eel ongetwijfeld gekend hebben, wat mogelijk ook gold voor haar dochter Hillegonde. Het is kortom denkbaar dat Hendrik als verre verwant langs deze lijn een extra gunstige aanbeveling kreeg bij de kort daarvoor in Leuven benoemde Bredase hoogleraar Van den Eel.

Naast de arbeidsmarktsituatie en mogelijke familierelaties is er echter nog een andere omstandigheid die bij de benoeming in Hendriks voordeel kan hebben gewerkt.⁴⁸ De eerder genoemde Oisterwijkse pastoor Walter Moliart was namelijk rond 1420 prior geworden van het Sint-Geertrui klooster te Leuven en deze zelfde priorij was zeer nauw betrokken bij de oprichting van de universiteit van Leuven. Zo

De Sint-Geertrui abdij te Leuven. Foto Johan Bakker, 2011 (commons.wikimedia.org. Onroerend erfgoed nummer 42128)

37 Gooskens, *Tekstuitgave*. Hij was de zoon van Zebertus van den Eel en diens vrouw Elisabeth.

38 Van Eel deed dat onder andere in 1419-20 (maistre Jehan de Neda physicien).

39 Huizenga, *Een nuttelijke practijke*, 226.

40 Deze was al dertig jaar toen hij in 1410 doctor werd. Zijn studie medicijnen in Parijs had zo'n zeven jaar in beslag genomen: Bijs-terveld, 'Johannes van den Eel'; Bafort, *Bijdragen*, 78-80. De Medicijnenstudie in Leuven bestond uit twee jaar bac., twee jaar lic., gevolgd door de promotie. Pas in 1617 werd het in Leuven mogelijk dit alles in drie jaar te voltooien.

41 Jansen-Sieben, 'La médecine', 145.

42 Huizenga, *Een nuttelijke practijke*, 226.

43 Bafort, *Bijdragen*, 90. Een gelt is 3 liter.

44 Bafort, *Bijdragen*, 132. Ook Hendriks collega medicus De Wesalia was met zekerheid gehuwd. Expliciet om die reden ontving hij geen prebende van de stad Leuven. Hendriks collega hoogleraar Johannes Van den Eel daarentegen was een kanunnik met de nodige beneficijs. Hij had overigens weer wel een zoon. Zie Bijs-terveld, 'Johannes van den Eel'.

45 Van 1436 tot 1453 was een Willem Moliart pastoor in Oisterwijk. Mogelijk een familielid van prior Walter Moliart, afkomstig uit Vilvoorde, wiens vader Willem heette. Zie Smeyers, 'Abbaye de Sainte-Gertrude'; Franken, *Oisterwijk* (bijlagen).

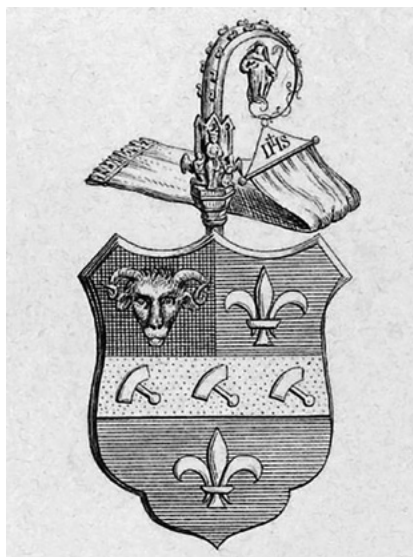
46 Een Zebregt is daarentegen in het Oisterwijkse bij de Houtappels, Elens en Costers niet aangetroffen.

47 Adriaenssen, 'De familie Van Oesterzeel', 162.

48 Met bijzondere dank aan kerkhistoricus Toon Brekelmans die mij per email op het belang van deze relatie wees. Ook voorzag hij mij, ter oriëntatie, van zijn ongepubliceerde ruwe vertaling (1982) van het grootste deel van het Latijnse gelegenheidsgedicht, in afwachting van de nieuwe vertaling van Michiel Verweij.

liet Walter Moliart in maart 1428 weten de pauselijke privileges voor de universiteit bestudeerd te hebben en werd hij in mei benoemd tot conservator van de universiteit.⁴⁹ Hij was daarmee de derde in rang van het universiteitsbestuur. Daarnaast was hij ook bij het burgerlijk bestuur van Leuven geen onbekende. Hij speelde namelijk een belangrijke rol in de ruimtelijke plannen van het stadsbestuur. Dit had hem gevraagd bij de paus toestemming te verwerven om een deel van het kerkhof te mogen gaan gebruiken voor de aanleg van een nieuwe stadskern. Het is aannemelijk dat Walter Moliart, die als pastoor en prior nauw bij Oisterwijk en de families Houtappels-van Eel en De Coster betrokken was geweest, in 1427/1428 voor zijn oud-parochiaan Hendrik een goed woordje heeft gedaan.

Een jaar na zijn aanstelling werd Hendrik voor een periode van drie maanden tot rector benoemd.⁵⁰ Een jaar later werd hij in die functie herbenoemd.⁵¹ Hoewel hij daarna nog vaak lid was van de belangrijke kleine selectiecommissie die de rector koos, zien we hem zelf in Leuven niet meer als rector terug, ondanks het roulatiesysteem en het beperkte aantal kandidaten binnen de kleine medische faculteit.⁵² Zijn lekenstatus alleen kan hier niet de oorzaak van zijn, aangezien zijn collega Johannes de Wesalia, die ook leek was, nog wel tot rector werd gekozen.⁵³ Mogelijk was Hendrik ondertussen gehuwd en was dit niet meer te verenigen met het uitoefenen van juridische macht over priesters. De huwelijkse staat zou dan ook de reden kunnen zijn waarom De Wesalia na 1438 geen rector meer wordt. Het jaar van diens eerste huwelijk wordt vooralsnog namelijk geschat op 1436.⁵⁴ Het jaar 1438 wijkt hier niet ver van af.

Het wapen van Walter Moliart (Moeliaert) (Bron: Genea. net. Eenvoudiger schets in: Jacobs, *l'Abbaye*, pl. □□)

Hendriks verdere carrière

Doctor Heinricus Custodis de Oesterwijn, doctor in Medicinis kreeg van de stad Leuven de opdracht dagelijks in de namiddag colleges te verzorgen. Zijn eerder benoemde collega Van den Eel nam dan waarschijnlijk de voormiddag voor zijn rekening.⁵⁵

In juni 1428 ontving Hendrik van de stad zijn eerste salaris.⁵⁶ Hij kreeg voor drie maanden arbeid het betrekkelijk bescheiden bedrag van 6¼ kroon, nog geen 8 Rg.⁵⁷ Dit was ook precies het salaris geweest van de juist vertrokken medicus Van der Willighen, zodat men kan aannemen dat hij diens taken overnam. Hendriks collega Johannes van den Eel had eerder een heel wat beter salaris weten te bedingen. Zijn 50 Rg. per trimester maakt duidelijk dat zijn marktwaarde bij de 'sollicitatie' door de stad beduidend hoger was ingeschat.⁵⁸ Omdat de geestelijke Johannes van den Eel daarnaast ook nog eens allerlei kerkelijke inkomsten ontving, moet het verschil in inkomen en status tussen beide hoogleraren aanzienlijk zijn geweest.⁵⁹ Onmiddellijk na het (tijdelijk) vertrek van Van den Eel in het jaar 1429 (zie hierna) werd Hendriks salaris verdrievoudigd tot 25 Rg.. Hij nam nu blijkbaar Van den Eels taken

Twee hertogen van Brabant. Links Jan IV (1403-1427), die de stichting van de universiteit van Leuven ondersteunde. Rechts Filips van Sint-Pol, die Hendrik de Coster enkele malen consulteerde (afbeelding uit *Memoriën* van Anthonio de Succa, 1601-1615, collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Handschriftenafdeling, hs. II 1862/1)

over. De nieuwe collega Johannes de Wesalia, eigenaar van de Heerlijkheid Steenberghe nabij Leuven, kreeg op dat moment 10 Rg. zodat de nieuwe verhoudingen duidelijk zijn.⁶⁰ In december 1430 al krijgt ook De Wesalia opslag en wordt het salarisverschil tussen Hendrik en De Wesalia verkleind tot slechts 5 Rg. per trimester.⁶¹

In de jaren 1429-1431 was Van den Eel actief als lijfarts bij onder andere de zieke hertog Filips van Sint-Pol (1427-1430) en daarna bij diens opvolger Filips de Goede (1430-1467).⁶² In die hoedanigheid vergezelde Van den Eel de hertog op zijn reizen in Brabant. Hendrik de Coster functioneerde dus feitelijk als zijn waarnemer in Leuven. Op zestien juli 1429 echter werd ook Hendrik, met De Wesalia, gesommeerd naar Brussel te komen vanwege de slechte

49 Peeters, *Analectes*, 99. De conservators moesten de universiteit beschermen tegen geestelijke en wereldlijke machten die haar privileges bedreigden.

50 Reusens, *Actes*, I, 35; Lamberts, *De universiteit*, 35. Lamberts stelt dat alleen geestelijken rector konden worden. Waarschijnlijk was het dus (de eerste jaren?) voldoende tot de lage clerus te behoren.

51 Reusens, *Actes*, I, 468.

52 Lid van de 'intransites' in de jaren 1434, 1436, 1439, 1440 en 1441. Iedere 3 maanden kwam in principe een andere faculteit aan de beurt en binnen de faculteit werd ook werd gerouleerd.

53 In 1430, 1433 en 1438.

54 Martens, 'Wytinc', 10.

55 Reusens, 'Extrait des comptes', 29.

56 Een vierde deel van het jaarsalaris werd telkens achteraf uitgekeerd, drie maanden na ingang van het contract. Bafort, *Bijdragen*, 126 e.v.

57 Reusens, 'Extraits des comptes', 29. Omgerekend volgens de vermelding in deze stadsrekening: 1 Rg = 50 plekken, en 1 kroon = 60 plekken. Ter vergelijking, een goed pensioen kostte een student 16 Rg.. Zie De Maesschalck, 'De criteria', 348.

58 Reusens, 'Extraits des comptes', 9.

59 Bijsterveld, 'Johannes van den Eel'.

60 Martens, 'Wytinc', 11. De Wesalia bezat in Leuven tevens een mansio en het huis De Valcke. Verder zou hij nog goederen hebben gehad in Wesel. Martens noemt hem 'een vermogend man'.

61 In de genoemde invalperiode worden Hendriks lessen blijkbaar afgewisseld met lessen van Johannes de Wesalia. Mogelijk een verklaring voor de salarisverhoging van De Wesalia: meer werk, meer geld.

62 Aerts en Vleeschouwers, 'Ziekte en dood', 317 e.v.. Van den Eel was dit volgens de auteurs al vanaf 1423 onder de naam *phiscien*. Dit zou een aanduiding zijn voor lijfarts, in tegenstelling tot de term *medecyn*. Jansen-Sieben meldt verder nog het jaar 1419. Van den Eel was in die rol o.a. in 1429 en 1430 betrokken bij het onderzoek naar de verdachte ziekte en dood van de pas 26-jarige hertog Filips van Sint-Pol. Volgens Jansen-Sieben was hij ook al eerder, in 1427, bij de hertog geroepen. Zijn familienaam is in Breda overigens ook: Neel, Eele, Elen, Eel, Neele, Nele. Zie Gooskens, *Tekstuitgave*.

gezondheidstoestand van Filips van Sint-Pol. Samen met de andere geneesheren moest hij bij het bed van de hertog waken. De vorst werd kort daarna, waarschijnlijk om praktische redenen, alsnog van Brussel naar zijn paleis in Leuven overgebracht. Daar waren drie geneesheren constant bij zijn bed aanwezig, tot hij op vier augustus 1430 overleed. In deze periode heeft Hendrik ongetwijfeld niet alleen zijn patiënt, maar ook de nieuwe vorst Filips de Goede en diens secretaris Edmond de Dwynter regelmatig getroffen. Vanwege vermoedens van vergiftiging vond op vijf augustus nog een uitgebreide autopsie plaats in het Leuvense gasthuis in het bijzijn van zeven doktoren. Hendrik zal niet ontbroken hebben.

In oktober 1431 keert hoogleraar Van den Eel terug in zijn vroegere functie op de universiteit. Hij moet het voortaan wel doen met een salaris van 25 Rg., de helft dus van wat hij in 1429 ontving. De jonge De Wesalia behoudt zijn eerder salaris van 15 Rg.. Interessanter is dat door de terugkeer van Van den Eel de stad werd geconfronteerd met het probleem van twee hooglerarschappen en drie rechthebbenden. Van den Eel was een oude rot en bij de studenten blijkbaar geliefd, maar de stad zal ook De Wesalia niet graag gemist hebben. Hij had enkele bijzondere kwaliteiten. Zo was hij expert in de astrologie en de mathematische wetenschappen. In 1431 kon hij misschien ook daarom uitgenodigd worden om blijvend in de Artes-faculteit mathematische wetenschappen te komen doceren.⁶³ Daarmee zou indirect het personeelsoverschot in de medicijnenfaculteit zijn opgelost, maar De Wesalia had hier geen trek in. Dat hij rond dat jaar een kleine en grote (jaar)almanak had samengesteld en aangeboden aan Filips de Goede, zal zijn positie in deze kwestie zeker geen kwaad gedaan hebben.⁶⁴ Zijn populariteit binnen de universiteitsgemeenschap zal nog verder gegroeid zijn toen hij eind 1430 voor de voltallige Leuvense universiteit zijn eigen voorspellingen voor het komende jaar had mogen voorlezen.⁶⁵ Hendrik had echter een bindend contract met een looptijd van nog twee jaar. In goed overleg werd nu besloten dat, mede op verzoek van de studenten, Hendrik vrijwillig afstand deed van zijn contractuele rechten. Hij ontving daarvoor wel een schadevergoeding van 100 Rg., een volledig jaarsalaris dus.⁶⁶

Het is mogelijk dat Hendrik tijdens zijn 'sabbatjaren' in de periode 1431-1434 zijn oorspronkelijke concept voor een ode op Brabant omwerkte om deze onder de titel *Carmen in laudem Brabantiae* aan de nieuwe hertog op te dragen.⁶⁷ Hij had deze Filips de Goede in 1430 mogen ontmoeten. Het gelegenheidsgedicht zal wellicht ook een strategische bedoeling hebben gehad, met het oog op herstel van zijn nu geschade carrière.

Overigens was Hendrik in de jaren 1432 en 1433 niet helemaal uit het Leuvense universiteitsleven verdwenen. Namens de medicijnenfaculteit was hij in ieder geval actief als librarius en als rechter van appel.⁶⁸ In december 1434 ontving hij van de stad opnieuw een bescheiden inkomen van 12 peters per trimester, later 12 schilden, zo'n 10 Rg.⁶⁹ Het is om en nabij het salaris dat hij verdiende toen hij in 1428 in Leuven binnenkwam. Toch moet zijn 'afwezigheid' in de jaren 1432-1434 voor de medicijnenfaculteit organisatorische problemen hebben opgeleverd, want in de *Acta* treffen we dan plotsklaps allerlei nieuwe personen aan. Ze worden vooral vermeld als assessor en soms als rechter van appel.⁷⁰ Na 1434 keren de vertrouwde namen weer terug.

In oktober 1439 verliet Johannes Van den Eel de universiteit definitief; zo goed als zeker werd hij stadsdokter van Brussel.⁷¹ Hendriks salaris werd kort daarna verhoogd tot 17 Rg.. De Wesalia ontving vanaf toen 25 Rg., hetgeen Hendriks blijvende ondergeschikte positie als hoogleraar lijkt te bevestigen. Eind december 1441 keerde ook Hendrik, na een verblijf van veertien jaar, de universiteit en de stad Leuven voorgoed de rug toe.⁷² Zijn salaris was al die jaren bescheiden gebleven. Dat gold trouwens ook voor zijn collega's 'in medicinen'. Bij de faculteiten voor theologie en voor geestelijk en wereldlijk recht werd in Leuven fors meer betaald.

Salaris per trimester in Rg.

	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432	1433	1434	1438	1439
De Coster	x	x	7,5	25	20	15 (sept.)	100 afkoop in maart	x	10 (Dec.)	10	17 tot 1442
Van Eel	50	50	50	Ged. afwezig	Ged. afwezig	25	25	25	25	25	x
v.d. Wilghen	x	7,5	x	x	x	x	x	x	x	x	x
De Wesalia	x	x	x	10	15	15	15	15	20	20	25
Totaal per trim.	50	57,5	57,5	35	35	55	140	50	55	55	42

De Leuvenaars hebben Hendrik als hoogleraar mogelijk niet bijzonder gewaardeerd. Molanus gunt hem een eeuw later in zijn boek over de stad Leuven in ieder geval geen plek in de toch wel zeer uitgebreide lijst van *beroemde* hoogleraren van de medische faculteit.⁷³ Hij wordt slechts vernoemd als vervanger van Johannes van den Eel. Als Hendrik, de geringste der medici, niet de eerste Latijnse dichter van de Leuvense universiteit was geworden, zou hij ongetwijfeld zijn vergeten, zelfs in zijn eigen geboorteplaats.

De dagelijkse praktijk in Leuven

Hoogleraar Hendrik moet iedere namiddag in gepaste kledij – rode bonnet en scharlaken-rode schoudermantel – zijn gang naar de collegezalen hebben gemaakt.⁷⁴ Die zalen bevonden zich tot 1433 in het Hof van Rode, een verbouwd patriciërshuis in de Muntstraat. Daarna kregen de medici twee ruimtes in de Hallen langs de Oude Markt.⁷⁵ Zijn colleges betroffen in het bijzonder de ziekteleer en de remedies.⁷⁶ Daarnaast zou ook hij, voor de komst van De Wesalia, korte tijd belast kunnen zijn geweest met (wiskunde)colleges op de artesafdeling. De stad hechtte namelijk veel waarde aan dat vak en Hendrik had tijd over want gevorderde studenten van de medische faculteit waren nog niet voorhanden. Vanaf september 1429 werden deze wiskundelessen onder anderen aan zijn hierin meer gespecialiseerde collega Johannes de Wesalia toevertrouwd.⁷⁷ Ook de colleges astrologie zullen ongetwijfeld door de laatste zijn verzorgd. Dat Hendrik vanaf 1428 de disputen van de medische faculteit (mede) leidde, lijkt daarentegen weer wel waarschijnlijk.

⁶³ O'Malley, *Andreas Vesalius*, 23.

⁶⁴ Veenstra *Magic and divination*, 134.

⁶⁵ VandenBroecke, S., *The limits of Influence*, 31.

⁶⁶ Reusens, 'Extraits des comptes', 30.

⁶⁷ Elders ook Carmina genoemd evenals Laus Brabantiae.

⁶⁸ Resp. juli 1432 en augustus 1433. Onder de taak van librarius viel het toezicht op de studieboeken, o.a. in verband met ketterij.

⁶⁹ Reusens, 'Extraits des comptes', 40. Dit is een schatting: de stadsrekening geeft namelijk geen omrekenwaarde van schild of peter.

⁷⁰ Latere nieuwe collega's waren tenminste, naast Stockelpot: Mathias de Leuwis; mathematicadocent in 1436 bij de medici vermeld; Albertus Brunonis Pyl de Trajecto (Utrecht) in 1441 vermeld als assessor; Nicolas de Valkenisse, in 1440 rector vanuit de med. fac.; Jean Sucquet; tot 1437 bij de artes, dan lic. med., na 1441 doctor medicinae.

⁷¹ Johannes van de Eel is dan niet in 1439 maar pas rond 1441 overleden, en in Brussel meteen opgevolgd door Hendrik. Zie hierna.

⁷² Reusens, 'Extraits des comptes', 77. Hendrik werd opgevolgd door Jean Sucquet. Na september 1444 staat er opvallend genoeg geen enkele medicus meer op de stadsrol. Zij ontvangen, als kanunniken van St. Pieter, alleen nog prebendes.

⁷³ Molanus, *Historia Lovaniensium*, 559.

⁷⁴ Bafort, *Bijdragen*, 89-90.

⁷⁵ Bafort, *Bijdragen*, 124.

⁷⁶ De Nave en De Schepper, *De geneeskunde*, 40.

⁷⁷ Ook een zekere Mathias Leuwis, in 1436 aangetroffen onder de medici, gaf in 1430 al mathematica bij de artes. VandenBroecke, *The limits*, 42.

De lakenhal in Leuven dateert uit 1317 en stond er dus ook tijdens Hendrik de Costers verblijf in de stad. De medische faculteit had er toen de beschikking over twee ruimtes. Nu biedt het gebouw onderdak aan het rectoraat van de Leuvense Universiteit (www.vlaanderenvakantieland.nl)

Of Hendrik in Leuven een eigen woning had en kostgangers hield, is niet bekend. Wel mogen we aannemen dat hij zijn nog zeer jonge (half)broer Hendrik Appels, student artes van 1427-1433, enige tijd onder zijn hoede heeft gehad. Deze was al op jonge leeftijd, rond 1418, wees geworden.

Hendriks ambtelijke nevenfuncties

Voor een vollediger beeld van Hendriks loopbaan lijkt het zinvol kort aandacht te besteden aan de rest van zijn takenpakket. Dit was namelijk, evenals bij zijn collega's, zeer divers. Zo was Hendrik lid van de raad van de universiteit, schrijver namens zijn faculteit, onderhandelaar voor de universiteit met de stad Leuven in 1434 en 1435, decaan, adviseur inzake de vormgeving van getuigschriften van studenten met een beneficie en bemiddelaar in een conflict tussen de faculteiten onderling.⁷⁸ Het vaakst zien we hem echter functioneren binnen het rechtsorgaan van de universiteit, in de rol van assessor en rechter van appel. Ook hier lijken de rollen echter evenredig verdeeld tussen hem en zijn naaste collega's. De bestuursvergaderingen vonden overigens plaats bij Moliart in de priorij Sint-Geertrui.

De universiteit had bij de stichting het recht verworven op haar eigen rechtspraak en als zodanig viel deze direct en alleen onder het gezag van de paus.⁷⁹ Als de leden van universiteit tegen buitenstaanders een juridische procedure wilden instellen, verliep dat via de promotor. De rector van de universiteit deed daarna als rechter de uitspraak, waartegen men in beroep kon bij de rechters van appel. Hendrik trad in deze laatste rol op in 1433, 1436, 1439, 1440 en voor het laatst in 1441. In de periodes dat Hendrik zelf rector was, had hij uiteraard ook de functie van rechter uitgeoefend.⁸⁰

Als assessor oordeelde hij in 1436, 1440 en 1441 ook over administratieve klachten. In deze rol werkte hij waarschijnlijk nauw samen met proost Walter Moliart, de conservator van de privileges.⁸¹ De straf die conservator Moliart achter de hand had als de gedaagde burger niet wenste te verschijnen, bestond uit de zware kerkelijke straf van excommunicatie.

De zaken die Hendrik in de loop der jaren zelf aanbracht, betroffen meestal klachten over zijn schuldenaars. In 1434 had hij een, niet nader bekend, geschil met de stad Mechelen. Deze kwestie werd opgelost toen de universiteitsraad op verzoek van Hendrik dit stadsbestuur een (vriendschaps)brief stuurde.⁸²

Bodes onderhielden de contacten tussen de hertog en zijn steden en tussen de steden onderling. Zo'n bode is afgebeeld op de achtergrond van het linker paneel van de triptiek *De Annunciatie van Maria* (the Mérode Altarpiece). Geschilderd door Robert Campin, 1425-1428 (www.backtoclassics.com, collectie Metropolitan Museum of New York)

Hendriks medische functies

Buiten de universiteit had de kleine medische faculteit de belangrijke taak om samen met de stadsbestuurders toe te zien op de vorming van de chirurgijns en hun praktijken in de stad Leuven.⁸³ In feite vormde men een medisch college zoals dat ook in andere grote steden voorkwam. In een gemeentelijke rekening van de stad Mechelen voor het jaar 1430-1431 ontdekken we dat de hoogleraren van Leuven ook geconsulteerd konden worden door andere steden. Zo ontving Mechelen dat jaar op het schepenhuis voor een gezamenlijk overleg 'de meesters van medecinen uit Leuven, Henric van Oosterwyc en Janne van Wezele, de geneesheer van Brussel Janne van den Eede' en de dokters van Antwerpen en Diest.⁸⁴ Ze dronken op kosten van de stad uiteindelijk zo'n 24 liter wijn. Daarnaast kreeg ieder een passend geschenk. Het advies was verder blijkbaar gratis.⁸⁵ Mogelijk waren zij hier in verband met de verdachte dood van Filips van Sint-Pol in augustus 1430.

⁷⁸ Schrijver in 1432: Reusens, *Actes*, I, 35. Onderhandelaar in zaken rondom excessen door studenten, een moord, en de vraag hoe het belangrijke concilie van Basel moest worden uitgelegd: Reusens, *Actes*, I, 188, 191. Bemiddelaar: Reusens, *Actes*, I, 206, 341.

⁷⁹ Lamberts, *De universiteit te Leuven*, 34.

⁸⁰ De autonomie in de rechtspraak was een van de privileges die de universiteit meteen bij haar oprichting van de stad Leuven ontving, naast bijvoorbeeld belastingvrijstellingen en het automatisch en gratis poorterschap van de stad. De universiteit kreeg verder ook de beschikking over haar eigen gevangenis binnen de Borchpoort. Lamberts, *De universiteit*, 67.

⁸¹ Jacobs, *L'Abbaye noble*, 40.

⁸² Reusens, *Actes*, I, 137.

⁸³ Zie voor het werk van de vijftiende-eeuwse chirurg het handboek: Boeck van Surgien. <http://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=scel001elee01>.

⁸⁴ De eerste twee zijn uiteraard Hendrik de Coster en Johannes de Wesalia. De naam Van den Eede zou kunnen verwijzen naar (kanunnik) Johannes de Eda, als lijfarts genoemd in: Van Hofstraeten, 'De dignitarissen', 236. In die tijd was echter (kanunnik) Johannes van den Eele, ook Johannes van Breda/Heda genoemd, lijfarts van de hertog in Brussel. Een lees- of schrijffout dus.

⁸⁵ Van Doorslaer, 'Aperçu historique', 138.

Het toezicht op de gezondheid van de stad Leuven zal vooral tijdens de grote pestepidemie van 1438-39 een slopende bezigheid voor Hendrik zijn geweest. Daar staat tegenover dat de epidemie hem extra inkomsten kan hebben opgeleverd, ook al ontvluchtte uiteindelijk een groot deel van de bevolking de stad. Rijke burgers waren dan eerder bereid zijn advies te vragen en daarvoor te betalen en het was niet ongebruikelijk dat medici tijdens pest-epidemieën van de stad aanvullende toelagen kregen. Bij de bestrijding van de epidemie stond voor de Leuvense hoogleraren het beleid aangaande de publieke hygiëne centraal. Eerder door hen voor de stad ontworpen regels over hoe te handelen met straatvuil, vee, kadavers, quarantaine, inrichting van publieke baden en de handel in bederfelijke goederen waren toen uiteraard bijzonder actueel. Hendriks collega De Wesalia schreef naar aanleiding van zijn ervaringen in deze periode later het boek *De epidemia contra pestem*.⁸⁶ Als naaste collega zal Hendrik tijdens de epidemie met hem hebben samengewerkt. Ongetwijfeld zullen ze over dit thema intensief van gedachten hebben gewisseld.

De medicinae doctor maakte, zoals bekend, in de dagelijkse praktijk van de interne geneeskunde liever niet zelf de handen vuil en beperkte zich ook daar tot het geven van adviezen.⁸⁷ Daarbij speelde in die tijd de astrologie een steeds grotere rol. Hoewel ook diagnose door middel van piskijken en het voelen van de pols gangbaar was en behandeling met kruiden en poeders werd gepraktiseerd, verwachtte men vooral van stads- en lijfartsen voortaan dat ze konden voorspellen aan de stand van de sterren. Zo schreef Hendriks collega De Wesalia de hierboven al genoemde astrologisch onderbouwde almanakken voor Filips de Goede.⁸⁸ Hendrik lijkt zich niet in deze trend te hebben verdiept. Voor zover bekend liet hij echter op ieder medisch terrein de academische pen rusten.

Aderlaten was een remedie die in Hendrik de Costers tijd veel door geneesheren werd voorgeschreven (nl.wikipedia.org. Uit: *Sieben weise Meister*, Dirmstein 1471, p. 55r)

Stadsdokter in Brussel

In december 1441 beëindigde Hendrik zijn carrière aan de universiteit. Daarmee kwam ook een eind aan zijn rol als stadsdokter van Leuven en moesten zijn Leuvense particuliere klanten uitzien naar een nieuwe geneesheer. Hendrik vertrok voor een volgende stap in zijn carrière naar de hofstad Brussel, waar hij op 22 december tot *stadt medicyn* werd benoemd. Hij kreeg voor deze functie precies hetzelfde honorarium als ‘tot hier toe’ Jan van den Eede, ‘dies ziele God genadich zy’.⁸⁹ Dat bedroeg vijf pond (oude grote) per jaar voor levensonderhoud met als extraatje zijn Brussels ambtskleed.⁹⁰ In januari 1442 legde hij de eed af in de raadszaal van Brussel:⁹¹

*‘Van meester Henricke van Oesterwyck, der stadt medicyn van Bruessel
Item int jair ons Heeren dusent IIIIc en XLI, des vrydaghs
XXII dage in decembri werdt bi den Borgemeesteren, scepenen ende raidsluden der stad van Bruessel ende by overdraghen der goeden luden van der selver stadraide gemeynlic onthouden ende genomen t’eenen medicyn voer de voerseide stad van Bruessel meester Henric Van Oesterwyck, doctoer in medicinen, op de wedden van vyf ponden ouder grote lyftocht gelts ende van sine cleede, in alle der vuegen ende manieren dat meester Jan Van den Eede (?) dies ziele God genadich zy, den zelve dienst tot hier toe gehadt heeft. Ende dede de selve meester Henric Van Oesterwyck hier toe sinen eede in behoerliker manieren voer de Borgemeesteren, scepenen ende raidsluden voirseide, in der Raetkamer daer zy zamentlic vergadert waeren, des disendaghs op ten anderen dach der maent van januarii int jaer XIIIIC ende XLI voirscreven.’⁹²*

Na zijn benoeming tot stadsdokter van Brussel bekleedde Hendrik bovendien opnieuw de eervolle functie van lijfarts van Filips de Goede.⁹³ Hij werd in die rol in ieder geval om een vooralsnog onbekende reden samen met Jacobus Despars naar Oudenaerde opgeroepen.⁹⁴ De zeer vermaarde en in Parijs opgeleide medicus Despars was toen al geruime tijd werkzaam in plaatsen als Brugge en Oudenaerde. In deze samenwerking is wellicht een nieuwe aanwijzing te vinden dat Hendrik als geneesheer de waardering had weten te verwerven die hij als docent leek te missen.

⁸⁶ Padmos en Van Paemel, *De geleerde wereld*, 116.

⁸⁷ Huizenga, *Een nuttelijke practijcke*, 269.

⁸⁸ O.a. in Veenstra, *Magic and divination*, 134.

⁸⁹ ‘Tot hier toe’ kan slechts betekenen ‘tot nu toe’. Als genoemde Jan van den Eede en Johannes van den Eel dezelfde persoon zijn, kan deze laatste dus pas na juli 1439 zijn overleden. De lijfarts/secretaris Jean de Eda kan hier niet bedoeld zijn: hij was zelfs in 1456 nog in leven. Zie Pinchart, *Inventaire des Archives*, 373.

⁹⁰ Die vijf pond was vergelijkbaar met 80 Rg., dus verdiende Hendrik per jaar ongeveer 12 Rg. meer dan in Leuven. Bron: ‘Geld in Roermond in de middeleeuwen’ www.ppsimons.nl/stamboom/munttenroermondmiddeleeuwen.htm. (Gebaseerd op “Roermond in de Middeleeuwen” C. J. A. Meerdink, dissertatie, 1909.)

⁹¹ Wauters, ‘Quelques mots’, 49. (*Pièces justificatives*)

⁹² Het jaar 1442 begon in de administratie blijkbaar na 1 januari.

⁹³ Jansen-Sieben, ‘La médecine’, 146. Hij wordt daar o.a. vermeld onder de naam Hugues van Oesterwyck, médecin, Louvain 1441.

⁹⁴ Waarschijnlijk Jacobus Despars, die op de Parijse universiteit met Joh. de Neel (alias Johannes Zeberti) studeerde. Denifle vermeldt hem in zijn *Chartularium* in 1403 en 1410. De Doornikse kanunnik Despars leefde van 1380-1458 en was tot 1419 verbonden aan de universiteit van Parijs. Zie Paavilainen, *Medieval pharmacotherapy*, 82. Hij hechtte, in strijd met de toenmalige trend, minder waarde aan de astrologie. Hij publiceerde i.t.t. Hendrik wel uitgebreid, met name over de Canon van Avicenna.

In december 1445 werd Hendrik door zijn voormalige werkgever in Leuven en de decaan van de Sint-Pieter aldaar ingeschakeld om voor de stad Leuven met de stad Antwerpen te gaan onderhandelen. De kwestie betrof een inbreuk op de privileges van de universiteit.⁹⁵ Blijkbaar had men in Leuven respect voor zijn juridisch bestuurlijke en diplomatieke bekwaamheden. Misschien had ook deze keer prior Walter Moliart, in diens functie als conservator van de privileges, hiervoor aan zijn vroegere parochiaan gedacht.

Vanwege Hendriks slechte gezondheidstoestand nam Johannes de Wesalia in 1446 de functie van stadsdokter van Brussel over.⁹⁶ Dat drie Leuvense oud-collega's elkaar in deze positie opvolgen maakt duidelijk dat de hofstad Brussel een goede plek was om na een hoogleraarschap verder carrière te maken. De stad was dan ook niet alleen hofstad, maar had ook 28.000 inwoners, zo'n 10.000 meer dan de universiteitsstad Leuven.⁹⁷

Hendriks levenseinde en nalatenschap

Op 9 februari 1447 deden Ghisbertus Back en Martinus van Zomeren, kanunniken in 's-Hertogenbosch die als notaris werkzaam waren, afstand van een hofstede met landerijen, beemden, weilanden, genaamd Zwanenburg, ten behoeve van Katharina, dochter van 'wijlen meester Henricus van Ele'.⁹⁸ Hendrik is dus met zekerheid voor 9 februari 1447 overleden. Uit de Acta van de Universiteit van Leuven blijkt dat op 20 december 1446 bij het universiteitsbestuur een verzoek van Dominus en Frater Henricus Custodis werd behandeld. Het betrof onder andere een dagvaarding.⁹⁹ Op basis van beide gegevens kan de overlijdensdatum worden gereduceerd tot de periode tussen 20 december 1446 en 9 februari 1447. Hendriks dochter Katharina was toen waarschijnlijk nog onmondig.

Het genoemde goed Zwanenburg bestond uit een huis, erf en tuin direct naast de gemeint. Het werd als Svanenberch eerder vermeld in het Hertogelijk cijnsregister anno 1340. Arnoldus Berijs betaalde toen de cijns van twaalf nieuwe penningen. In 1428 werd gesproken over beemden, landerijen, akkers en ander toebehoren. Zwanenburg was gesitueerd waar nu de scholengemeenschap 2College ligt, toen ten zuiden van de Voorste Stroom.¹⁰⁰ Het lag aan een dijk (weg), niet ver van het goed bij de kerk dat Hendrik in 1421 al van zijn zussen Marije en Appelken had ontvangen: de voormalige woning en hof van moeder Elisabeth de Coster. Hendrik had Zwanenburg op 20 oktober 1446, kort voor zijn dood dus, gekocht van Lucas van Erpe, zoon van wijlen Johannes Serijs (Saris) soen. Deze familie van Erp was verwant aan Leon (ook Lucas) van Erp, prior van het klooster van Sint-Geertrui in Leuven in de periode 1379-1402. Niet onbelangrijk in de aankoop lijkt verder dat Hendriks volle zus Elisabeth tot haar dood in 1422 getrouwd was met Willem van Erp, een natuurlijke zoon van Willem (genoemd Lucas) van Erp.¹⁰¹

De aankoop van het goed Zwanenburg kan ongetwijfeld worden gezien als een bewijs van de maatschappelijke stijging van Hendrik de Coster. Mogelijk werd hij tot deze aankoop geïnspireerd door de 'heerlijkheid Steenberg' die zijn Leuvense collega Johannes de Wesalia ten deel viel.¹⁰²

Tweeëntwintig jaar later, op 20 maart 1468, wordt in Oisterwijk ten behoeve van het klooster Catharinenberg bij de notaris een huurcontract opgemaakt:

'Daarin verhuurde Willem Trabekier uit Mechelen, aan het klooster St. Catharinenberg te Oisterwijk alle goederen aldaar die toebehoorden aan zijn echtgenote Katherijn. Deze was de dochter van wijlen Henrick Appels, stadsarts van Brussel. Het contract had een looptijd van meer dan 100 jaar en het klooster betaalde in erfpachten en erfcijnsen.'¹⁰³

Opmerkelijk is dat Hendrik in de twee documenten rond Zwanenburg eerst Van Ele heet, en daarna, in de notariële akte, Appels. Dit zal ook de reden zijn geweest dat in deze transactie door heemkundigen nooit aan hoogleraar Hendrik de Coster van Oisterwijk is gedacht.

In 1471 wordt voor Hendriks jaargetijde en dat van zijn overleden vrouw Margaretha aan de Zusters van St. Franciscus in Oisterwijk een erfcijns betaald uit het goed Zwanenburg.¹⁰⁴ De zusters moesten daarvoor aan Willem Trabekier (Oubeertszoon) 16 ½ gouden Peter betalen.¹⁰⁵ Dit bedrag werd enkele jaren later gelost met 313 ½ gouden Peter.¹⁰⁶ De jaarlijkse mis voor Hendrik moest voortaan plaatsvinden op iedere eerste woensdag na 13 december, een bevestiging van eerder genoemde periode van overlijden.¹⁰⁷

Hendriks schoonzoon Willem Trabekier was afkomstig uit de hogere bestuurlijke kringen van Mechelen en was onder andere stadsbode, rentmeester en Casmeester van de Sint-Romboutskerk.¹⁰⁸ Deze alliantie lijkt de hypothese van een duidelijke maatschappelijke stijging van de Oisterwijkse Hendrik te ondersteunen. Dat de verbintenis tot stand kwam via een schaking lijkt hierbij minder relevant.¹⁰⁹

Conclusie

De hoogleraar Hendrik de Coster, doctor medicinae, blijkt te zijn voortgekomen uit twee oude en vooraanstaande Oisterwijkse families. Mede door de twee huwelijken van zijn moeder was er bij haar overlijden sprake van een aanzienlijke erfenis. Hendrik kwam, dankzij zijn zusters, uiteindelijk in het bezit van een aanzienlijk deel van die erfenis. De inkomsten daaruit waren waarschijnlijk onmisbaar tijdens zijn studiejaren en de beginperiode van zijn slecht betaalde hoogleraarschap.

Zijn familie had ook op intellectueel gebied een traditie hoog te houden. Het was dan ook niet vreemd dat Hendrik naar de universiteit ging. Zijn keuze voor een medicijnenstudie en de afronding daarvan met een promotie was daarentegen voor het Oisterwijkse wel exceptioneel.

95 Reusens, *Actes*, II., 14.

96 O'malley, *Andreas Vesalius*, 24. Zie ook Abel en Martens, 'Le rôle de Jean de Vésale', 41-86; De Nave en De Schepper, *De geneeskunde*, 41.

97 Blockmans, 'Tussen crisis en welvaart', 51. Het cijfer van Brussel betreft het jaar 1438.

98 Ketelaars, *Aantekeningen Bosch Protocol 1425-1450*, 09-02-1447 1217 / 283-9. Later, 16-11-1448, wordt deze Henricus van Ele omschreven als doctor in medicina. De bovengenoemde 2 kanunniken waren o.a. notaris; Van den Bichelaer, *Het notariaat*, nummers 24 en 362.

99 Reusens, *Actes*, II, 59.

100 Kadastraal 1832, sectie B279, 3.5 ha.. In 1730 nog werd het gebruikt als buitenhof van predikant Petrus de Lange.

101 De Bakker en Berkelmans.

102 Het betreft, zoals eerder gemeld, Steenberg bij Leuven. Het domein was ook bekend als Zoet Water.

103 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 431.

104 Het klooster zou rond 1440 zijn gesticht, dus nog net tijdens Hendriks leven. In 1451 pas werd het door de bisschop van Luik bevestigd: Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom*, 283.

105 BHC, 250 *Klooster Catharinenberg in Oisterwijk*, inv. 1 Hoofdstuk Swaenenborch. dd. 1475.

106 Smulders, 'Een boek van Katharinenberg'. Ook: BHC, 250 *Klooster Catharinenberg in Oisterwijk*. Er wordt in de tekst gesproken over "noch hij (Trabukier), noch zijn nakomelingen". Mogelijk slechts een juridische formule. Vervolgens verklaarden genoemde Willelmus Trabekier en zijn vrouw, genoemde jonkvrouw Katharina, uit handen van genoemde Henricus die Gruijter, 313½ peters ontvangen te hebben. Ook: Ketelaars, *Aantekeningen Bosch Protocol 1475-1500* (a) 51. 1245/165-3/21-10-1475.

107 Ketelaars, *Aantekeningen Bosch Protocol 1425-1450*, 686. 09-02-1447 1217 / 283-9. 13 december werd nog gezien als de kortste dag.

108 Zie voor het belang van de functie van bode in de middeleeuwen: Lowagie, *Met brieven an die wet.*; Valerius, 'Vervolg der chronycke', (ongenummerd); Keijers en Tops, *Studieopdracht*, 186 e.v.; De Munck, *Gedenck-schriften*, 81, 250.

109 Greilsammer, 'Rapts de séduction', 75.

Toen in 1425 in Leuven een nieuwe universiteit werd gesticht, kwam Hendrik in de gelegenheid om daar korte tijd later hoogleraar te worden. Het lijkt aannemelijk dat Walter Moliart, de conservator van deze nieuwe universiteit, bij de benoeming een positieve rol heeft gespeeld. Deze Moliart was namelijk pastoor geweest in de parochie Oisterwijk, waar zijn priorij Sint-Geertrui beschikte over een groot deel van de tienden, het patronaatsrecht van de kerk, het benoemingsrecht voor de kosten en zeggenschap in de Tafel van de Heilige Geest. Zaken waar ook Hendriks familie nauw bij betrokken was.

Na een bliksemstart waarin hij ook enkele malen de functie van rector vervulde, werd Hendrik als hoogleraar geconfronteerd met de concurrentie van Johannes de Wesalia, expert op het gebied van de toen uiterst populaire astrologie. Hij kwam hierdoor in de jaren 1431-1434 grotendeels buitenspel te staan. Mogelijk heeft hij zich juist toen gewijd aan het lofdicht *Carmen in laudem Brabantiae*, dat hij opdroeg aan de nieuwe hertog Filips de Goede. Na enkele jaren 'betaald verlof' kwam hij terug als hoogleraar.

Als geneesheer was Hendrik van 1427 tot 1442 betrokken bij de gezondheidszorg van de stad Leuven. Hij zal daar ook, mede gezien de geringe inkomsten uit het hoogleraarschap, zijn eigen patiëntenkring hebben gehad. Het feit dat ook het hertogelijk hof meerdere malen van zijn diensten gebruik maakte, mag worden gezien als een aanwijzing voor zijn goede reputatie als medicus. Zijn latere benoeming als stadsarts van Brussel, de hofstad, lijkt deze gedachte te ondersteunen.

Tot slot lijkt Hendrik over aanzienlijke juridisch bestuurlijke en/of diplomatieke kwaliteiten te hebben beschikt. De Leuvense universiteit maakte daar in ieder geval geregeld gebruik van, ook nog na Hendriks benoeming tot stadsdokter in Brussel. Het is mogelijk dat ook daarbij sprake was van nauwere samenwerking met de conservator Walter Moliart, de derde in de hiërarchie van de universiteit.

Al snel na zijn dood is Hendrik de Coster, ook in Oisterwijk, langdurig in het vergeetboekje geraakt. Het was dankzij zijn ode *Carmen in laudem Brabantiae* dat hij in de tweede helft van de twintigste eeuw een 'comeback' maakte. Jozef IJsewijn bezorgde hem in 1969 de titel van 'the first Latin poet of the University of Louvain'.¹¹⁰ We hebben in dit artikel geprobeerd aan te tonen dat gelegenheidsdichter Hendrik ook om andere redenen zijn plaatsje in de Brabantse geschiedschrijving heeft verdiend. Hij eindigde zijn carrière in ieder geval niet als *medicorum minimus* (de minste der artsen), zoals hij zichzelf rond 1430 nog bescheiden omschreef.

110 IJsewijn, 'Henricus de Oisterwijk', 7.

Afkortingen

BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
RAT	Regionaal Archief Tilburg
Rg.	(overlense) Rijnsgulden

Archivalia

Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch (BHIC)

- 250 *Archiefklooster Catharinenberg in Oisterwijk*
 1 Hoofdstuk Swaenenborch dd. 1475

Regionaal Archief Tilburg (RAT)

- 727 *Inventaris van het archief van de Tafel van de Heilige Geest van Oisterwijk, 1302-1810*
 1 Regestenlijst
- 734 *Archief van de rooms-katholieke parochie St. Petrus Banden te Oisterwijk, 1408-1968*
 W. de Bakker, Inventaris (1993)
- 847 *Archief Schepensbank en Eninge van Oisterwijk, 1418-1811*
- 143 Microfiches

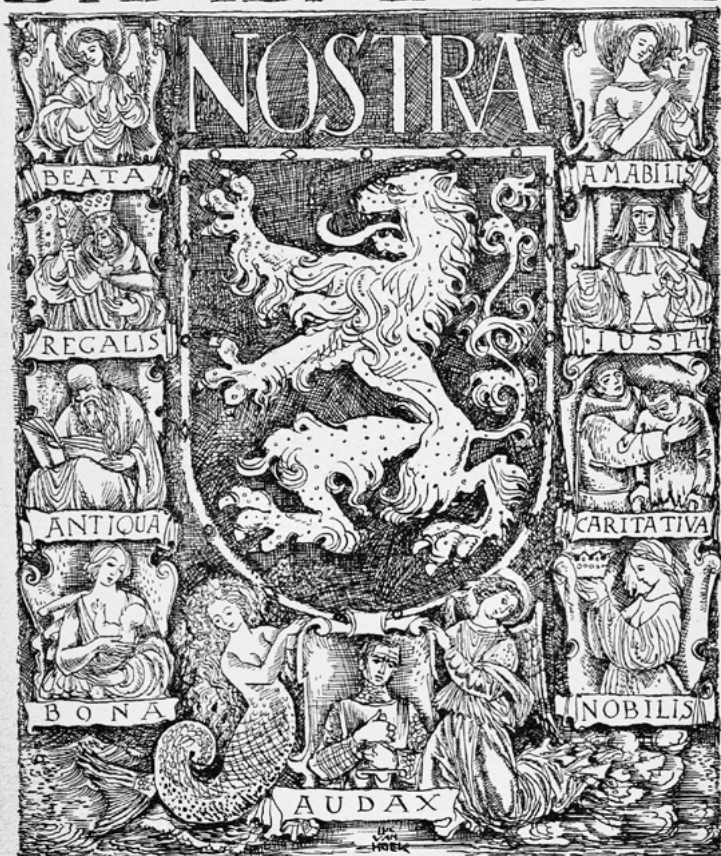
Literatuur

- Abel, A., en M. Martens, 'Le rôle de Jean de Vésale, médecin de la ville de Bruxelles, dans la propagande de Charles le Téméraire', *Cahiers Bruxellois* (Brussel 1956) 41-86.
- Adriaenssen, L.F.W., 'De familie Van Oesterzeel', *De Brabantsche leeuw* 49 (2000) 100-110, 158-165.
- Adriaenssen, L., 'Oisterwijkse wolaankopen in de late middeleeuwen', *De Kleine Meijerij* 53 (2002) 3, 81-90.
- Aerts, E., en C. Vleschouwers, 'Ziekte en dood van Hertog Filips van Saint-Pol' in: R. Bauer e.a. (red.), *In de voetsporen van Jacob van Maerlant* (Leuven 2002) 315-335.
- Bafort, K., *Bijdragen tot de vroegste geschiedenis van de Fakulteit der Geneeskunde aan de Universiteit te Leuven* (MA dissertatie K.U.L.; Leuven 1958).
- Baix, F., *La chambre apostolique et les "Libri annatarum" de Martin V: Introduction et textes*, I (Brussel 1947).
- Bakker, W. de, en G. Berkelmans, 'Lindeind 24', en 'Lindeind 9/10' in: *De vrijheid Oisterwijk* (Ongepubliceerd, zie hieronder).
- Bakker, W. de, en G. Berkelmans, *De vrijheid Oisterwijk, over ingezetenen en erfgoed aldaar* (Zie: www.devrijheid-oisterwijk.nl).
- Beijers, H., *Schoutsrekeningen ARA Brussel*, SR.062 (inv. nr. 2752, periode 1401).
- Bichelaer, A.H.P. van den, *Het notariaat in Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen* (Amsterdam 1998) Bijlage 1 op CD-rom, Biografische aantekeningen, nr. 254.
- Bijsterveld, A.J., *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Proefschrift V.U.; Amsterdam 1993).
- Bijsterveld, A.J.A. e.a., 'Johannes van den Eel (~1380-1439), medicus, hoogleraar en geestelijke', *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders* 4 (Amsterdam/Meppel 1996) 51-54.
- Boendale, Jan van (ed. J.F. Willems en J.H. Bormans 1839-1869), *Brabantsche yeesten* (www.dbnl.org).
- Blockmans, W.P., e.a., 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500' in: D.P. Blok e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 4 (Haarlem 1980) 42-86.
- Brekelmans, T., 'Hendrik de Coster, professor en dichter', *De Kleine Meijerij* 33 (1982) 6-8.
- Denifle, H., *Chartularium Universitatis Parisiensis* 4 (Paris 1897).

- Doorslaer, G. van, 'Aperçu historique sur la médecine & les médecins à Malines avant le XIXe siècle', *Mémoires, rapports et documents* 10 (Malines 1900) 121-311.
- Franken, Jan, Ad van den Oord en Wim de Bakker, *Oisterwijk, Een geschiedenis van meer dan 800 jaar*, Oisterwijkse Historische Reeks 5 (Oisterwijk 2012).
- Gooskens, F., *Tekstuitgave van de Bredase necrologia en obituarialia* (www.deoranjeboom.nl/, Publicaties, 2008-11-16).
- Greilsammer, M., 'Raps de séduction et raps violents en Flandre et en brabant à la fin du moyen-âge', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 56 (1988) 49-84.
- Hoewel, Lambert vanden (ed. W.P.M.J. de Bakker, 1962), *Beschrijvinge van Oisterwijk voor Jan van Grammay* (met plaatsbeschrijving Oisterwijk en kroniek 1566-1609) www.devrijheidooisterwijk.nl.
- Hofstraeten, B. van, 'De dignitarissen en grote kanunniken van het kapittel van Sint-Goedele en Sint-Michiel te Brussel (1450-1559)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 13 (2010) 210-260.
- Huizenga, E., *Een nuttelijke practijcke van chirurgien: geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818* (Hilversum 1997).
- Huybers, A., *Oud Oisterwijk* (Oisterwijk 1923).
- Ijsewijn, J., 'Henricus de Oesterwijck, the first Latin poet of the University of Louvain', *Humanistica Lovanensia* 18 (Leuven 1969) 7-23.
- Jacobs, J.L.A., *L'Abbaye noble de Sainte-Gertrude à Louvain depuis son origine jusqu'à sa suppression* (Leuven 1880; Reprint 151 van Algemeen Rijksarchief Brussel).
- Jansen-Sieben, R., 'La médecine sous Philippe le Bon. La médecine et Philippe le Bon', *Sartonia* 10 (1997) 117-162.
- Keijers, D.M.G., en B.P.C.A. Tops, *Studieopdracht naar een archeologische evaluatie en waardering van de kasteelsite te Wezemaal* (Raap rapport 2439, Weesp 2011).
- Ketelaars, S.J.J.M., *Aantekeningen uit het Bosch Protocol 1408-1425* (Rosmalen 1996-1998).
- Ketelaars, S.J.J.M., *Aantekeningen uit het Bosch Protocol 1425-1450* (Rosmalen 1996-1998).
- Ketelaars, S.J.J.M., *Aantekeningen uit het Bosch Protocol 1450-1475* (Rosmalen 1996-1998).
- Ketelaars, S.J.J.M., *Aantekeningen uit het Bosch Protocol 1475-1500* (Rosmalen 1996-1998). Bovenstaande vier delen te raadplegen via www.dekleinemeijerij.nl/.
- Kruyskamp, C. (ed.), *De Middelnederlandse boerden* (Den Haag 1957).
- Lamberts, E. (red.), *De universiteit te Leuven, 1425-1985* (Leuven 1986).
- Lowagie, H., *Met brieven an die wet. Een studie van het stedelijk briefverkeer in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen* (dissertatie universiteit Gent, Gent 2011).
- Maes, L.T., *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht* (Antwerpen 1947).
- Maesschalck, E. de, 'De criteria van de armoede aan de middeleeuwse universiteit te Leuven', *Revue belge de philologie et d'histoire* 58 (1980) 337-354.
- Martens, E., 'Wytinc wordt Vesalius' in: Luc Misotten (red.), *Omtrent Andreas Vesalius* (Antwerpen 2007) 7-21.
- Molanus, Johannes, *Historia Lovaniensium* (editie P.F.X. de Ram; Brussel 1861).
- Nave, F. de, en M. de Schepper, *De geneeskunde in de Zuidelijke Nederlanden, 1475-1660* (catalogus tentoonstelling Museum Plantin-Moretus; Antwerpen 1990).
- O'Malley, C.D., *Andreas Vesalius of Brussels, 1514-1564* (Berkeley 1964).
- Munck, J.J. de, *Gedenck-schriften dienende tot ophelderinge van het leven, lyden, wonderheden, ende duysentjaerige eer-bewysinghe van den heyligen bisschop ende martelaar Rumoldus, apostel ende patroon van Mechelen* (editie Joannes Franciscus van der Elst; 1777).
- Paavilainen, H.M., *Medieval pharmacotherapy, continuity and change* (Leiden 2009).
- Padmos, T., en G. van Paemel (red.), *De geleerde wereld van Keizer Karel* (Catalogus tentoonstelling 'Wereldwijd. Wetenschappers rond Keizer Karel'; Leuven 2000).
- Peeters, Ch., *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 29 (Leuven 1901).
- Pinchart, A., *Inventaire des Archives des Chambres des Comptes, précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions* (editie F. Hayez; Brussel 1837-1931).
- Reusens, E. (red.), *Actes ou procès-verbaux des séances tenues par le Conseil de l'Université de Louvain, I* (Brussel 1903).
- Reusens, E. (red.), *Actes ou procès-verbaux des séances tenues par le Conseil de l'Université de Louvain, II* (Brussel 1919).
- Reusens, E.H.J., 'Extrait des comptes de la ville de Louvain relatifs aux traitements des professeurs' in: *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)* II; 1 (Leuven 1903) 17-152.
- Schijndel, B.W. van, 'Oude Brabantse families (7) Houtappel', *De Brabantse Leeuw* 16 (1967) 3, 33-38.
- Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, 2 en 3 (Sint-Michielsgestel 1872).
- Schwinges, R.C., 'On recruitment in German universities from the Fourteenth to Sixteenth Centuries' in: W.J. Courtenay, *Universities and schooling in medieval society* (Leiden 2000) 32-48.
- Smeyers, M., 'L'abbaye de Sainte-Gertrude à Louvain', in: *Monasticon Belge* IV, *Province de Brabant* 4 (Luik 1970) 889 e.v.
- Smulders, F., 'Een boek van Katharinenberg, Oosterwijk', *De Kleine Meijerij* 7 (1953-1954) 3, 2-3.

- Valerius, Remmerus, 'Vervolgh der chronycke van Mechelen (1450-1467)' in: *Lovenschen almanach oft Tydt-verkonder voor het jaer 1757* (www.books.google.com/)
- Vanden Broecke, S., *The Limits of Influence: Pico, Louvain, and the Crisis of Renaissance Astrology* (Leiden 2003).
- Veenstra, J.R., *Magic and divination at the courts of Burgundy and France: text and context of Laurens Pignon's Contre les devineurs (1411)* (Leiden 1998).
- Wauters, A.G.G., 'Quelques mots sur André Vésale, ses ascendants. sa famille et sa demeure à Bruxelles nommée : « La Maison de Vésale »', in : *Mémoires couronnés et autres mémoires, publiés par l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* 55; 8 (Brussel 1898) 1-74.

BRABANTIA[†]

JAARGANG 9 — SEPTEMBER 1950 — NUMMER 1

Henricus Custodis de Oosterwijck presenteerde in zijn gedicht *Carmen in laudem Brabantiae* (v. 7-109) een uitweiding over de verschillende letters van de naam *Brabantia* (of: *Brabancia*) die als een acrostichon worden voorgesteld: *Beata Regalis Abundans Bona Audax Nobilis Tranquilla* (of: *Concors*) *Iusta Amabilis* (zalig, koninklijk, overvloedig, goed, edel, rustig (of: eendrachtig), rechtvaardig, lieflijk). De Tilburgse kunstenaar Luc van Hoek (1910-1991) tekende een acrostichon met bijna dezelfde begrippen: *Beata Regalis Antiqua* (oud) *Bona Audax Nobilis Caritativa* (weldoend) *Iusta Amabilis*. Deze sierde in 1950 de omslag van het septembernummer van het tijdschrift *Brabantia*.

Michiel Verweij

Henricus Custodis de Oesterwijck en zijn *Lof van Brabant*

Tekst en vertaling¹

Aan het eind van de jaren 1960 vormde de Leuvense hoogleraar Latijn Jozef IJsewijn (1932-1998) de in 1928 door Henry de Vocht gestarte reeks *Humanistica Lovaniensia* om tot een wetenschappelijk tijdschrift. Daarmee ontstond het huidige jaarboek dat het domein van de Neolatijnse literatuur, de wetenschap die zich bezighoudt met de studie van de Latijnse letterkunde vanaf de Renaissance tot nu, een allereerste eigen vaktijdschrift gaf. Jozef IJsewijn zou voor hetzelfde vakgebied ook het eerste handboek schrijven.² Hij zou bovendien aan de basis liggen van de oprichting van een internationale vereniging die de specialisten in dit domein samenbracht, de *International Association for Neo-Latin Studies*, alsmede van de organisatie van het eerste internationale wetenschappelijk congres in dit domein in Leuven in 1971. Geen wonder dat de te vroeg overleden Leuvense hoogleraar als de ‘paus van de Humanisten’ (in de Neolatijnse betekenis wel te verstaan) werd beschouwd en dat zijn naam in vakkringen nog altijd met een aureool omgeven is. Ook al hebben de Neolatijnse studies een aanzienlijke verbreiding verkregen, Leuven is nog altijd een belangrijk centrum voor dit vak en *Humanistica Lovaniensia* blijft het toonaangevend vakblad.

De tweede aflevering van het nieuwe tijdschrift opent met een artikel van IJsewijns hand, waarin hij een 193 dactylische hexameters tellend Latijns gedicht uit circa 1430 uitgaf van de hand van Henricus Custodis uit Oisterwijk, hoogleraar aan de faculteit van de geneeskunde van de kort daarvoor opgerichte Leuvense universiteit.³ De tekst bevat een lofzang op het hertogdom Brabant en geldt als het eerste poëtische gewrocht dat afkomstig was uit de schoot van de academische nieuwgeborene. IJsewijn beschouwde het product eigenlijk als verschrikkelijk: ‘The awkward language and style of the *Carmen in laudem Brabantiae* are a typical weakness of much later medieval Latin.’⁴ In zekere zin had hij absoluut gelijk. Er zijn echter twee opmerkingen bij IJsewijns oordeel te maken. Ten eerste is onze visie op literatuur sindsdien iets veranderd, waardoor we minder onze eigen esthetische normen en waarden op producten uit het

Prof. dr. Jozef IJsewijn (1932-1998) ontrukte het gedicht van Henricus Custodis in 1969 aan de vergetelheid.

¹ *Memoriae mei promotoris Iosephi IJsewijn haec contributio se vult dedicatam.*

² IJsewijn, *A companion*.

³ IJsewijn, ‘Henricus de Oesterwijck’.

⁴ IJsewijn, ‘Henricus de Oesterwijck’, 13.

verleden toepassen. Heel wat teksten en auteurs die destijds in het verdomhoekje stonden, hebben sindsdien een herwaardering ondergaan waarbij de teksten meer als een uiting van een bepaalde tijd werden gezien. Een goed voorbeeld hiervoor is de rederijkersliteratuur of het werk van Jacob van Maerlant.

Een tweede opmerking betreft het specifieke standpunt van Jozef IJsewijn zelf. Als briljant latinist beoordeelde hij een Latijnse tekst op de eerste plaats vanuit het standpunt van de Latijnse taal zelf. Hij zag (terecht) in het proces waardoor de eerste Italiaanse humanisten in de veertiende eeuw trachtten om in hun taal weer aan te sluiten bij het Latijnse taalgebruik van de klassieke auteurs, het kenmerkende gegeven dat de moderne Latijnse letterkunde (die van de Neolatijnse fase) van de voorgaande onderscheidt. Het heeft generaties geduurd voordat deze eerste humanisten zich het klassiek taaleigen eigen hadden gemaakt en in staat waren het heldere klassieke Latijn van Cicero, Caesar en compagnie te schrijven. Het Latijn was op dat moment nog altijd de internationale taal bij uitstek. Na de oudheid had het echter enkele wijzigingen ondergaan: een nieuwe woordenschat had het verrijkt en het Latijn had sterke invloed ondergaan van de taal van de oudchristelijke schrijvers (Augustinus, Hiëronymus, Gregorius de Grote) en vooral ook van de Vulgaat, de Latijnse Bijbelvertaling. In de laatste wemelt het

echter van de graecismen en hebraïsmen, zodat het niet bepaald als zuiver en klassiek Latijn in Ciceroniaanse zin kan worden beschouwd. Tegelijk vertoont het middeleeuws Latijn ook bepaalde kenmerken waarvan we de aanzet al vinden bij de klassieke auteurs van de eerste eeuw na Christus en later: uitbreiding van het gebruik van de conjunctief, parallelconstructies met voorzetsels naast de naamvallen (*de* begint de genitief te vervangen, *ad* de datief) enzovoort. Deze kenmerken zouden nog sterker aan den dag treden in de gesproken taal die zich zou ontwikkelen tot de hedendaagse Romaanse talen. De invloed hiervan is, met name bij de middeleeuws-Latijnse auteurs uit het Romaanse taalgebied, duidelijk te bespeuren. Na de Karolingische Renaissance van de negende eeuw, toen men met succes trachtte uit de Merovingische warboel weer een bruikbaar instrument te maken, beleefde het middeleeuws Latijn zijn hoogbloei in de elfde en twaalfde eeuw. Vanaf de dertiende eeuw zette echter onherroepelijk het verval in. Het is een nog altijd vaak gehoord cliché dat het middeleeuws Latijn een levende taal was en dat de Humanisten met hun terugkeer naar strikte klassieke regels het Latijn eigenlijk gedood hebben. Deze negentiende-eeuwse fabel houdt echter geen rekening met de volgende gegevens die juist vanaf de dertiende eeuw

Eerste pagina uit een vroeg-vijftiende-eeuws handschrift van Cicero's *De Oratore*, Noord-Italië. Het klassieke Latijn van Cicero was een groot voorbeeld voor de humanisten (nl.wikipedia.org)

optreden. Om te beginnen las men in de scholen niet langer de klassieke Latijnse auteurs maar enkel nog de grammatica's en stilistische handboeken. Daardoor verloor men het contact met de levende taal uit de oudheid. Even belangrijk was de opkomst en ontwikkeling van de volkstalen als literair instrument, waardoor het Latijn een deel van zijn toepassingsveld verloor. In feite werd het Latijn in toenemende mate beperkt tot de Kerk, het recht en de wetenschap, waardoor er een sterke neiging tot jargon ontstond, wat allesbehalve een 'levende taal' opleverde. Tot slot onderging het Latijn steeds sterker de invloed van de verschillende volkstalen, waardoor er italianismen, gallicismen en neerlandismen inslopen die maakten dat lezers uit andere volkstaalgebieden niet altijd meer begrepen wat de Latijnse auteur eigenlijk wilde zeggen. Juist hiertegen richtte zich het streven van de vroegste Humanisten. Dat zij succes hadden met hun pogen blijkt uit het feit dat het Latijn vervolgens voor heel Europa en daarbuiten nog enkele eeuwen als intellectuele lingua franca gebruikt is, met uitlopers tot op de dag van vandaag, zoals de terminologie in de exacte wetenschappen en binnen de katholieke Kerk. Er zijn ook enkele literaire uitlopers in de vorm van Latijnse vertalingen van kinderboeken en strips (bijvoorbeeld *Jippus et Jannica* door Harm-Jan van Dam) en het werk van hedendaagse Latijnse dichters als de Duitser Fidel Rädle, de Engelsman David Money, de Tilburger Alexander Smarius en Michael Pratensis Oirschotanus. Er bestaat zelfs een Latijnse versie van Wikipedia (Vicipaedia).

In de tijd dat Henricus Custodis actief was, had de stroming van het Humanisme de Alpen nog niet overschreden. In feite zal men pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw de eerste sporen van een proto-Humanistische belangstelling aantreffen, zoals in de abdij van Park nabij Leuven, onder abt Diederik van Tulden uit Hilvarenbeek (abt van 1462 tot 1494) of bij enkele geïsoleerde personen die in Italië hadden gestudeerd, zoals de Groningse Fries Rudolphus Agricola (1443-1485). In die zin is het niet meer dan logisch dat het gedicht van Henricus Custodis nog volledig in de middeleeuwse tradities geworteld is. IJsewijn beoordeelde, zoals gezegd, het taalgebruik vanuit de klassieke normen die de Humanisten opnieuw ontdekten en toepasten. Hierbij vertrok hij echter vanuit het resultaat (met andere woorden: schreef men klassiek?) en minder vanuit het streven (met andere woorden: probeerde men klassiek te schrijven, ook al lukt dat nog niet helemaal?). Ik denk dat de tweede optie ook al duidelijk als (proto-)Humanistisch op te vatten is en dat het standpunt van

Rudolphus Agricola (Roelof Huisman, 1443-1485) was een vroege humanist. Hij was één van degenen die in Nederland de proto-humanistische belangstelling aanwakkerde. Hij had in Italië gestudeerd (img.zvab.com)

IJsewijn hier dus iets te strikt en te eng was. Overigens doet dat niets af aan de juistheid van zijn oordeel over het Latijn van Henricus Custodis, ook al zou men op het moment misschien minder gemakkelijk woorden als ‘awkward’ in de mond durven nemen...

In zijn artikel in *Humanistica Lovaniensia* gaf IJsewijn een editie van de tekst op basis van het enige handschrift dat hij kende, ms. C 70 inf. in de Biblioteca Ambrosiana in Milaan. Paul Oskar Kristeller had dit handschrift en deze tekst al gesignaleerd in zijn *Iter Italicum*, waar overigens niets anders te vinden is dan: ‘C 70 inf. Misc. XV. Henr. de Oesterwich, carmina in laudem Brabantiae’.⁵ Zoals IJsewijn opmerkt, bevat het handschrift slechts één gedicht van Henricus en is *carmina* dus ten onrechte meervoud. Een feitelijke beschrijving van het handschrift ontbreekt nog steeds. IJsewijn vermeldt dat het om een vijftiende-eeuwse codex gaat van noordelijke oorsprong (dus vermoedelijk uit de Nederlanden of uit Brabant zelf), in een ‘heavy gothic letter’. Het gaat om een handschrift op papier dat circa 30 bij 22 cm meet. Het volume bevat drie teksten: f. 11r-3v: Henricus de Oesterwijck, *Carmen in laudem Brabantiae*; f. 41r-432v: Edmond de Dynter, *Chronica nobilissimorum ducum Lotharingiae et Brabantiae ac regum Francorum*; f. 436r-479r: anon., *De gestis et factis trium Regum Beatorum sive Magorum authore Germano anonimo*. De laatste tekst gaat over de Drie Koningen en wijst daarmee voor zijn ontstaan naar Keulen. Het feit dat de derde tekst niet onmiddellijk op de tweede volgt, maar dat er enkele lege folia zijn, suggereert dat deze derde tekst met een nieuwe katern begint en dat er daardoor enig verschil kan bestaan voor de productie van deze twee gedeelten. Een dergelijk verschil lijkt niet te bestaan tussen het gedicht van Henricus Custodis en de kroniek van Edmond de Dynter. Voor zover ik uit de beschrijving van IJsewijn kan opmaken, zou het gedicht inderdaad als een soort opening of aanloop van de Kroniek kunnen zijn gekopieerd. Gekopieerd, want dit zegt uiteraard allemaal niets over de feitelijke context van ontstaan: de Kroniek wordt gedateerd tussen 1443 en 1446, terwijl Henricus’ gedicht, zoals hierna beredeneerd zal worden, ouder is.⁶

In de meeste andere handschriften met de Kroniek van Edmond de Dynter is Henricus’ gedicht niet opgenomen. De exemplaren in de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel stammen allemaal uit de zeventiende of achttiende eeuw en hebben de tekst niet. Er bestaat echter toch een tweede codex met deze tekst, namelijk ms. 388 (655) van de Médiathèque municipale Saint-Vaast in Arras (Atrecht).⁷ Net als het Milanese handschrift stamt ook dit

Edmond de Dynter werd rond 1375 geboren in Grave. Hij was vanaf 1421 secretaris van drie opeenvolgende hertogen van Brabant: Antoon van Bourgondië, Filips van Sint-Pol en Filips de Goede. Tussen 1443 en 1446 schreef hij in opdracht van de laatste zijn *Chronica nobilissimorum ducum Lotharingiae et Brabantiae ac regum Francorum* (www.bhic.nl)

volume uit de vijftiende eeuw (tweede kwart of midden) en is het op papier. Het handschrift telt 387 folia en bevat de eerste vijf boeken van de kroniek van Edmond de Dwynter, ook al ontbreekt het eind. Net als de codex die IJsewijn kende, begint het volume met Henricus' gedicht (f. 1r-4r). Het handschrift is afkomstig uit de collectie van de kathedraal van Arras en bevat een aantal bezittersmerken: volgens een van deze zou het volume in 1669 in Brussel gekocht zijn door een heer de Rebeque bij de veiling van een heer 'de Cruninghe'. Een volgend bezittersmerk vermeldt dat een doctor van de Parijse Sorbonne en kanunnik in Arras, Blondin, het in 1720 in zijn bezit had. Vergelijking van de tekst in beide codices maakt duidelijk dat ze op een ander model teruggaan, met andere woorden dat de een niet een kopie van de ander is. De tekstoverlevering is vrij degelijk, slechts enkele varianten of fouten zijn te bespeuren. Meest opvallend is mogelijk (v. 36) de lezing *uribus* in het handschrift van Arras en *uribus* in dat uit Milaan voor *Urbis*, de Stad (Rome), waar beide handschriften een andere foutieve lezing bevatten. De uitdrukking *Urbis et orbis* staat hier voor 'de gehele wereld'. Een derde handschrift van De Dwynters Kroniek uit de vijftiende eeuw (Kortrijk, Openbare bibliotheek, Goethals-Vercruyssfonds, ms. 159) bevat het gedicht van Henricus de Oesterwijck niet.⁸ Dit handschrift is een tijd lang beschouwd als het exemplaar van Edmond de Dwynter zelf en werd in de priorij van Korsendonk gekopieerd. Mgr. P.F.X. de Ram, die de Kroniek van De Dwynter uitgaf, was overigens zelf niet overtuigd van de toeschrijving van het Korsendonks-Kortrijkse handschrift aan Edmond de Dwynter zelf. Dit handschrift is het enige uit de vijftiende eeuw dat hij voor zijn editie kende en gebruikt heeft.⁹

Daarmee stelt zich overigens een niet oninteressant probleem, namelijk wat de verhouding is geweest tussen Henricus de Oesterwijck en Edmond de Dwynter.¹⁰ Dat de twee elkaar gekend zouden hebben, is zeer wel mogelijk, zo niet waarschijnlijk. Edmond bewoog zich in hoge ambtelijke kringen rond de hertog en Henricus zat als universitair medicus ook dicht bij diezelfde bron. Bovendien is bekend dat Edmond de Dwynter zich zeer heeft ingezet voor de stichting van de Leuvense universiteit en dat hij het Leuvense gezantschap dat onder leiding van Willem de Neve in 1425 naar Rome was getrokken om van paus Martinus V de stichtingsbul te bemachtigen, daadwerkelijk heeft ondersteund. Henricus de Oesterwijck was uiteindelijk de tweede hoogleraar geneeskunde aan de nieuwe stichting. Toch hoeft dit laatste niet echt iets te betekenen, aangezien de professoren werden aangesteld door de stadsmagistraat van Leuven, niet door de hertog of zijn omgeving. Directe getuigenissen dat Henricus en Edmond elkaar inderdaad kenden, ontbreken voorlopig nog.

In de twee handschriften die we op dit moment kennen voor Henricus' gedicht, fungeert dit als aanloop tot de kroniek van Edmond, maar dat was zeker niet in alle handschriften het geval, zoals al is opgemerkt. Een echte proloog is het ook niet, aangezien elke referentie aan of allusie op de Kroniek ten enen male ontbreekt en het gedicht (zoals gezegd) meer dan tien jaar ouder is dan de Kroniek. Nu is in middeleeuwse handschriften niet altijd duidelijk waarom bepaalde teksten aanwezig zijn. Het is daarom vaak zinvol een onderscheid te maken tussen hoofdt teksten en neventeksten (wat overigens al te zelden gebeurt). Onder het laatste dient dan te worden verstaan een tekst die duidelijk is toegevoegd omdat er

5 Kristeller, *Iter Italicum*, 281.

6 Zie over de *Chronica* van Edmond de Dwynter Stein, *Politiek en historiografie*, 59-72.

7 Zie *Catalogue général, 4 Arras – Avranches – Boulogne*, 261-262 onder nummer 655. Met dank aan collega P. Rideau van de Médiathèque municipale Saint-Vaast te Arras.

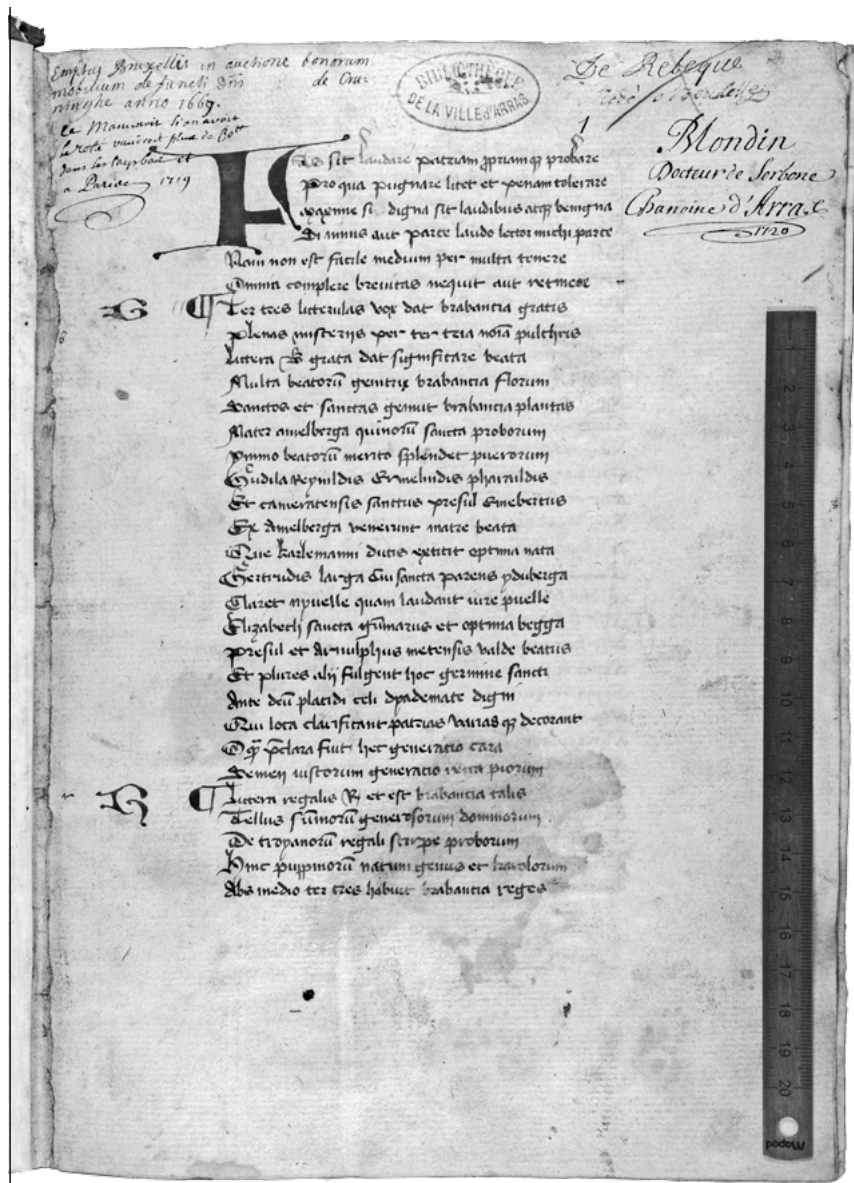
8 Zie Faider, *Catalogue des manuscrits*, 106-107.

9 Zie De Ram, *Chronique des ducs de Brabant*.

10 Voor een biografische schets van Edmond de Dwynter zie Stein, *Politiek en historiografie*, 73-99.

nog plaats over was en de eigenaar of kopiist geen perkament of papier verloren wilde laten gaan. In deze zin is het gedicht van Henricus de Oosterwijck echter duidelijk geen neventekst: als eerste tekst, meteen gevolgd door De Dynters Kroniek in hetzelfde katern, is de aanwezigheid in het handschrift vanaf het begin bedoeld geweest. Daarmee is overigens nog niets gezegd over de initiatiefnemer hiervan en zijn eventuele bedoelingen. De inhoud van een concrete codex wordt bepaald door de opdrachtgever van de codex, niet door de auteur van het werk. In dit geval wil dat dus enkel zeggen dat een bepaalde besteller van de Kroniek van Edmond de Dynther ervoor gekozen heeft deze tekst te laten voorafgaan door het gedicht van Henricus de Oosterwijck.

Beginpagina van het gedicht van Henricus de Oosterwijck in het manuscript van Arras (Médiathèque municipale, ms. 388 (655))

Suggestief is hierbij dat de twee handschriften waarin het gedicht van Henricus Custodis is opgenomen, sterke overeenkomsten vertonen: beide zijn op papier geschreven, hebben een klein folioformaat (circa dertig centimeter hoog) en zijn niet versierd met miniaturen of gedecoreerde initialen, maar slechts met eenvoudige rode lombarden (initialen in één enkele kleur). Het gaat allesbehalve om luxeproducten zoals de handschriften voor het hertogelijk hof in de Bourgondische periode of zijn omgeving. Ook al ontbreekt in de twee handschriften elke concrete aanwijzing, het is mogelijk dat het om handschriften gaat die niet zozeer voor hertogelijke beampten werden gemaakt, maar eerder uit het academische milieu stammen. Daarmee zou de aanwezigheid van Henricus' gedicht gemakkelijker verklaard kunnen worden, omdat hij tot datzelfde milieu behoorde. Dat brengt ons uiteraard ook tot de vraag van het doelpubliek van De Dynters Kroniek die werd geschreven tijdens de regering van Filips de Goede (in Brabant: 1430-1467). Traditioneel plaatst men het ontstaan van de *Chronica* 'volledig (...) in kringen van het Bourgondische hof', waarbij gewezen wordt op het feit dat de auteur tijdens het schrijven de secretaris van de hertog was maar ook betaald zou worden voor het schrijven van dit werk.¹¹ Er is echter geen spoor van de Latijnse tekst in de hofbibliotheek te vinden, maar misschien wel van een Franse vertaling van de hand van Jean de Wauquelin, die vaker optrad als redacteur, vertaler, auteur voor de hertogen van Bourgondië.¹² Het Frans was ook de normale taal aan het hof. Het leeuwendeel van de handschriften in de bibliotheek van de hertogen was in het Frans; het aantal Latijnse codices is, afgezien van de liturgische of daarmee in verband staande handschriften, eerder gering. Voor wie schreef Edmond de Dynter dan een volumineuze Latijnse kroniek op een moment dat de volkstalen voor zo'n doel vaker werden gebruikt? Ik kan hier niet veel meer doen dan de vraag stellen, maar het antwoord daarop zou ook voor Henricus' gedicht gevolgen kunnen hebben. Voor het moment moeten we, ook met het oog op de beperkte handschriftelijke overlevering, genoeg nemen met de constatering dat het gedicht enkel is overgeleverd in sommige handschriften met de Kroniek van Edmond de Dynter.

Het gedicht van Henricus Custodis moet overigens net iets ouder zijn dan De Dynters kroniek die gedateerd wordt tussen 1443 en 1447. Het ziet ernaar uit dat Henricus zijn gedicht begon tijdens de korte regering van Filips van Sint-Pol als hertog van Brabant (1427-1430). Dit blijkt uit de verzen:

*Nunc retinet grandem post Anthoniumque Iohannem
Cuius post obitum fratrem tenet ipsa Philippum.*

'Nu heeft het (= Brabant) na de grote Antoon en Jan
Na diens dood zijn broer Filips (als hertog)'

¹¹ Zie Doutrepont, *La littérature française*, 416 en 429-430; Stein, *Politiek en historiografie*, 60.

¹² Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, ms. 10229. Ms. 10229 is niet volledig. Het handschrift werd in 1746 door de Fransen mee naar Parijs genomen en keerde in 1770, voorzien van een nieuwe band met het Franse koninklijke wapen, terug. Gezien de geschiedenis van de bibliotheek betekent dat dat dit handschrift naar alle waarschijnlijkheid vanaf 1559 al in de collectie zat (moment van de oprichting van de Koninklijke Bibliotheek van Bourgondië door Filips II), aangezien er vanaf dat moment lange tijd geen of nauwelijks boeken bijkwamen (en zeker geen handschriften). Filips II bracht de boeken uit de verzameling van de hertogen van Bourgondië en van andere leden van de familie samen. Daarom lijkt het voor de hand te liggen als hypothese te formuleren dat dit handschrift uit kringen van de hertogelijke familie afkomstig is, ook al laat zich niets naders met zekerheid hierover zeggen. Zie Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits*, 8, 261-262, nr. 5649.

Filips van Sint-Pol was de broer van Jan IV (die de stichting van de Leuvense universiteit ondersteunde) en de zoon van Antoon van Bourgondië die in 1415 in de Slag van Azincourt sneuvelde. Na Filips' dood was deze zijtak van de Bourgondische dynastie uitgestorven en kwamen Brabant en Limburg aan de hoofdtak met Filips de Goede (hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen van 1419 tot 1467, hertog van Brabant van 1430 tot 1467). Kort na deze overgang moet Henricus zijn gedicht hebben aangepast, want onmiddellijk op de net geciteerde verzen volgt:

*Nunc post hos fortem tenet horum terra nepotem,
Qui Burgundiorum dux est, dominus et eorum
Sic et Flandrorum comes est, dominus et eorum.
Nam vix in mundo dux est potentior isto
Philippus dictus.*

‘Nu heeft het land na hen hun sterke neef,
Die hertog en heer van Bourgondië is,
En eveneens graaf en heer van Vlaanderen.
Want er is nauwelijks een machtiger hertog dan deze op aarde
Filips geheten.’

Daarmee komt de tijd van ontstaan van het gedicht wellicht op 1427-1430 met een herwerking kort na 1430.

Henricus' gedicht is geschreven in dactylische hexameters, de versmaat die sinds de klassieke oudheid in gebruik is voor de meer zwaarwichtige poëzie, met name voor het epos. Het is het metrum van Homerus, Vergilius en van Ovidius' *Metamorphoses*. Het gaat om een versregel van zes voeten, waarvan de eerste vijf een volledige dactylus hebben (lang kort kort) en de zesde een onvolledige (lang kort). In de klassieke metriek kunnen de twee korte door één lange worden vervangen, zodat men in plaats van een dactylus een spondee (lang lang) krijgt. De klassieke dichters wisten van deze versmaat een briljant iets te maken, soepel en wendbaar, waarbij (metrisch) vers en (syntactische) zin meestal niet samenvallen, zodat de tekst doorloopt en tot doorlezen uitnodigt of zelfs verplicht. In de middeleeuwse Latijnse poëzie verandert dit enigszins. Zonder de indruk te willen wekken dat deze middeleeuwse Latijnse poëzie minderwaardig zou zijn, moet er toch op worden gewezen dat het gevoel voor de subtiliteiten van de klassieke metriek en voor het spel dat men daarmee kan spelen om extra nuances te bieden, in de middeleeuwen grotendeels verloren ging. Het lijkt erop dat in veel gevallen de focus verschoof en het feit dat het metrisch schema beantwoordde aan het klassieke basispatroon op zichzelf al voldoende was om het als een geslaagd vers te beschouwen. Met andere woorden: men leek tevreden als het vers inderdaad een correcte dactylische hexameter was. Bovendien vond er nog een andere ontwikkeling plaats: in de oudheid bestond een vers uit een opeenvolging van lange en korte versvoeten, maar vanaf de late oudheid maakte deze plaats voor een opeenvolging van beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen. Het gevoel voor kort en lang verdween, terwijl zich een sterk intensiteitsaccent doorzette in het gesproken Latijn (en dan in de Romaanse talen: met name het Frans heeft hier sterk de gevolgen van ondervonden). Daar komt nog een derde kenmerk van de middeleeuwse-Latijnse poëzie bij, namelijk de voorkeur voor het rijm. Klassieke (en Neolatijnse) poëzie rijmt niet dan bij hoge uitzondering. In de middeleeuwen paste men echter met veel enthousiasme het rijm toe, tussen de verzen onderling of als binnenrijm, waarbij twee helften van een vers op elkaar rijmen.

(Detail uit) de afstammingslijn van de hertogen van Brabant, zoals weergegeven in *Die alder excellenste cronyke van Brabant* uit 1498, auteur onbekend, gedrukt door Roland van den Dorpe in Antwerpen (Bron: Tigelaar, *Brabants historie ontvouwd*, inlegvel)

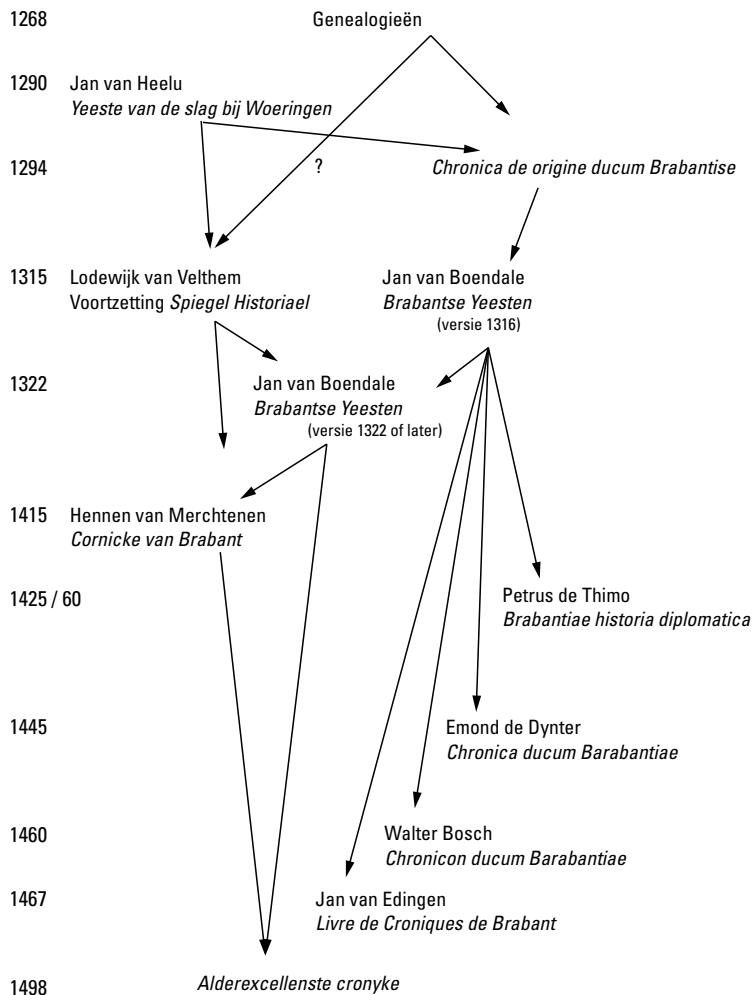
Het laatste vinden we bijna als regel in Henricus' gedicht (zie bijvoorbeeld v. 1-4). Rijm tussen twee verzen komt voor, maar is veel minder frequent. Met dat al vertoont een middeleeuws vers een heel andere aanblik dan een klassiek of humanistisch vers: de verwachting was ook anders. Zoals al gezegd: het feit dat het vers een 'correcte hexameter' was, liefst geciseleerd met binnenrijm, volstond om het geslaagd te doen zijn. Dat wil ook zeggen dat de dichters zich meer moeite leken te geven om steeds een afzonderlijk correct vers af te maken in plaats van het vers in het grotere geheel van een gedicht te zien. Men schreef 'per vers'.

Henricus Custodis is een extreem voorbeeld hiervan. Praktisch nooit loopt een zin over verschillende verzen door, behalve in opsommingen: vrijwel steeds komt een metrisch afgerond vers overeen met een syntactische eenheid van een zin, een bijzin of een bijstelling. De hierboven geciteerde verzen vormen hiervan al een goede illustratie. Dat maakt ook dat Henricus' gedicht in feite één enorm gedreun is. Deels hangt dat dus met de algemene kenmerken van de middeleeuwse Latijnse poëzie samen, deels ook met Henricus' vrij beperkt poëtisch talent.

De *Laus Brabantiae* bestaat in wezen uit twee onderdelen zonder enige logische, stilistische of andere verbinding. De eerste helft van het gedicht (v. 7-109) bestaat uit een uitweiding over de verschillende letters van de naam *Brabantia* of *Brabancia* die als een acrostichon worden voorgesteld: *Beata Regalis Abundans Bona Audax Nobilis Tranquilla* (of: *Concors*) *Iusta Amabilis* ('zalig, koninklijk, overvloedig, goed, edel, rustig (of: eendrachtig), rechtvaardig, lieflijk'). Het gaat om een procedé dat in de middeleeuwen (en later) geliefd was en men vindt dit rijtje ook elders.¹³ De eerste die – zij het in het Nederlands – dit rijtje als stramien voor een lof van Brabant zou hebben gebruikt, is Hennen van Merchtenen in zijn *Cornicke van Brabant*, voltooid in 1415.¹⁴ Het ging er Henricus ook niet om origineel te zijn (dat is een negentiende-eeuws concept), maar om Brabants lof op gepaste wijze te bezingen en daartoe leek dit schema hem zeer geschikt. Helaas ontbrak het hem aan voldoende versificatiekunst en verbeeldingskracht om dat op een voor ons boeiende manier te doen. Dat men er in

¹³ Zie over het aspect 'zalig' Tigelaar, *Brabants historie ontvouwd*, 57-81 en over het aspect 'koninklijk' Tigelaar, *Brabants historie ontvouwd*, 82-115.

¹⁴ Zie Anrooij, 'De lof op Brabancia'. Zie over de *Cornicke van Brabant* ook Anrooij, 'Literaire ambities'.

De kroniekschrijvers van Brabant hebben elkaar onderling beïnvloed. Hier zien we de invloedslijnen binnen de Brabantse historiografie ten aanzien van gegevens betreffende de regering van hertog Jan I van Brabant (Uit: Robert Stein, 'Het beeld van Jan I in de Brabantse historiografie', *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 10 (2003) 162-181, schema op p. 167)

zijn tijd anders over dacht, blijkt wel uit het feit dat de tekst toch in ten minste twee gevallen gekopieerd werd. De tweede helft (v. 110-190) bestaat dan uit een opsomming van de verschillende steden van het hertogdom, waarbij hij op dezelfde manier te werk zou gaan als de geografen en topografen van de zestiende en zeventiende eeuw. Elke stad wordt kort gekarakteriseerd. Helaas blijkt ook hier weer Henricus' gebrek aan verbeeldingskracht, want behalve enkele uitzonderingen weet hij in menig geval niet meer te zeggen dan steeds te herhalen dat de stad goed voorzien is van muren, poorten en rijke huizen. Van de andere kant: misschien was er ook niet veel anders van te zeggen, gevoeligheid voor monumenten zoals wij die claimen te hebben bestond nog niet... Zo volgen na een vrij uitgebreide passage over Brabants eerste en oudste hoofdstad Leuven Brussel, de abdijstad Nijvel, het tweeherige (en daardoor ook Brabantse!) Maastricht, 's-Hertogenbosch (ook weer iets uitgebreider),

Henricus Custodis noemde Breda als een van de 'sierlijke en aangename' steden van Brabant. Die kwalificatie lijkt terecht, gezien dit schilderij getiteld 'Christus en de Samaritaanse vrouw bij de stad Breda', geschilderd door een onbekende kunstenaar tussen 1518 en 1520. Dit waarschijnlijk oudste stadsgezicht van Nederland toont het laatmiddeleeuwse Breda (collectie Breda's Museum)

Antwerpen, Lier, Tienen en Diest. Dan volgen in drie verzen steeds zes kleinere steden: Breda, Steenberghe, Aarschot, Vilvoorde, Bergen op Zoom, Herentals, Helmond, Zichem, Geldenaken, Zoutleeuw, Hannuit, Gemblours, Ravenstein, Grave en Megen, waaraan in een laatste vers nog Heusden, Halen en Landen worden toegevoegd. Heusden is overigens een grensgeval en behoorde nu eens wel tot Brabant, dan weer tot Holland. Ook Ravenstein en Grave waren vaker niet-Brabants dan Brabants. Opvallend genoeg ontbreken Eindhoven en de plaatsen in de Meierij van 's-Hertogenbosch die steeds weer als stad worden betiteld, maar die in feite vrijheden waren: Sint-Oedenrode en Oisterwijk (Mechelen ontbreekt eveneens, maar die stad was in Henricus' tijd niet in Brabantse handen). Na de opsomming van deze steden volgt nog een relatief lange passage over de Kempen waarbij het gedicht opvallend lang halt houdt bij de priorij van Postel, om dan met een aansporing tot de hertog om dit Brabantse land lief te hebben te eindigen. Van de andere abdijen waarmee Brabant rijkelijk was gezegend (Park, Vlierbeek, Averbode, Tongerlo, Grimbergen, Affligem, Hemiksem, Villers-la-Ville, Gemblours enzovoort) ontbreekt elk spoor.

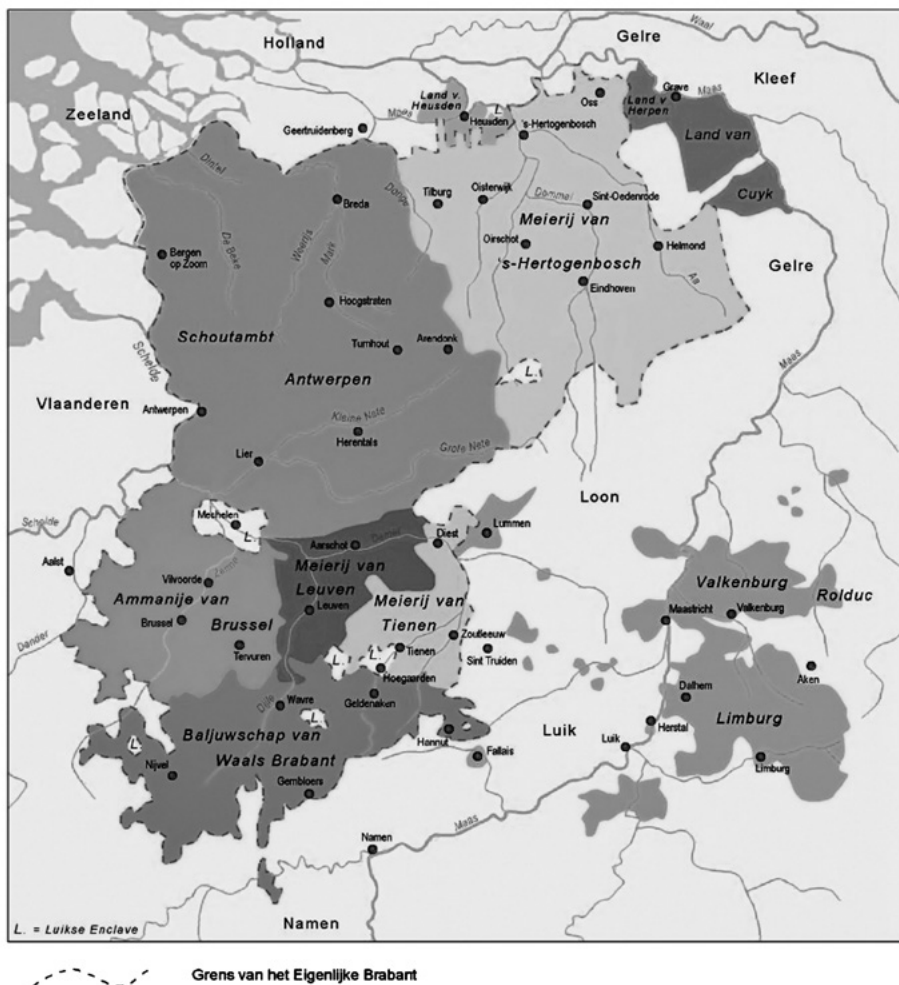
Drie geografische entiteiten worden dus iets uitvoeriger besproken dan de andere: Leuven, 's-Hertogenbosch en de Kempen. Leuven, hiërarchisch en historisch de eerste hoofdstad van het hertogdom, wordt geprezen om zijn Sint-Pieterskerk, zijn vijf parochies, zijn dubbele omwalling, zijn burcht, zijn Sint-Geertrui-klooster, zijn gasthuis en zijn net gestichte universiteit. Henricus voegt hieraan de vrome wens toe dat aan de *Alma mater* altijd eendracht en wijsheid zou heersen. Of hij zo uitgebreid op Leuven ingaat omdat hij

er zelf verblijft en doceert, is niet zeker: uiteindelijk was de stad, zoals het in het gedicht heet, *patrie caput* 'de hoofdstad van het vaderland'. Brussel mocht dan wel in de dertiende eeuw de voornaamste residentie zijn geworden, Leuven bleef zich als de echte hoofdstad beschouwen. Henricus maakt hier overigens de spitsvondige vergelijking met de patroon van de stad, Petrus, die hoofd van de apostelen was.

In de beschrijving van 's-Hertogenbosch valt vooral op dat de stad enerzijds geprezen wordt om haar liefdadige instellingen en anderzijds om haar onverschrokken karakter. Deels uit dit laatste zich op militair vlak – de stad is *aquosum* (vol water) en heeft zich fel geweerd tegen de Geldersen – en deels is dit een kwestie van strafrecht. Zo vermeldt Henricus expliciet de vervolging van rovers, dieven, nachtelijk zwervend gespuis en bovendien van valsemunters. Met dit alles wordt de stad haast de verpersoonlijking van de Brabantse deugden die in het eerste deel zijn genoemd. 's-Hertogenbosch gaat als vierde hoofdstad in het gedicht aan de derde hoofdstad, Antwerpen, vooraf. Het is mogelijk dat, zoals IJsewijn vermoedde, de langere passage over 's-Hertogenbosch (net als die over Leuven) samenhangt met een grotere persoonlijke betrokkenheid van Henricus, maar dat is moeilijk te bewijzen. Henricus' geboorteplaats Oisterwijk hoorde uiteraard wel onder 's-Hertogenbosch, maar daar is nog niet mee gezegd dat het patriottisme van een kleinere plaats noodzakelijkerwijs een grotere aandacht voor de kwartiershoofdstad met zich mee zou brengen. In Oirschot zou men vermoedelijk 's-Hertogenbosch zo veel mogelijk verzwijgen of negeren...

Naast de eigenlijke steden en stadjes wordt er één groter gebied besproken, namelijk de Kempen. In de eigenlijke en meest ruime betekenis omvat deze landstreek het gebied tussen de valleien van de Demer, de Schelde en de Maas, waarbij in het noordoosten de Peel deze functie van grenszone overneemt. Dat betekent dat inderdaad een zeer groot deel van het hertogdom tot de Kempen gerekend kan worden. Wij associëren traditioneel een beeld van grote armoede met de Kempen. Op natuurlijke rijkdom hoeft men inderdaad niet te rekenen, maar ons beeld is wel sterk bepaald door het verval van de regio tijdens en na de Tachtigjarige Oorlog (toen het frontgebied was en meer dan geregeld werd uitgeplunderd) en de Generaliteitsperiode (toen het gebied zich niet kon herstellen). Pas in de negentiende eeuw lijkt het tij dan te keren met de industrialisatie die tegenover de arme landbouw geplaatst wordt. Toch beleefde de Kempen juist in de vijftiende en zestiende eeuw een eerste bloeitijd, onder meer door de uitbreiding van de lakenproductie vanuit de steden naar het platteland. Met name Oisterwijk heeft hiervan geprofiteerd. De getuigen van deze eerste bloeitijd zijn nog steeds te zien in de grote Kempische kerken als die van Hoogstraten, Geel, Hilvarenbeek en Oirschot. Het flinke aantal studenten en vooraanstaande personen dat in de vijftiende en zestiende eeuw uit de Kempen afkomstig was, contrasteert scherp met de magere oogst die de zeventiende tot negentiende eeuw opleveren. Het beeld dat Henricus van de Kempen ophangt als een land dat rijk is aan bijen, schapen en linnen is wellicht iets te rooskleurig, maar als hij het aantal persoonlijkheden aan het bisschoppelijk hof in Luik of de Curie in Rome prijst of het aantal geleerden, is dat niet helemaal ten onrechte. Het spreekt vanzelf dat hij Edmond de Dynter en zichzelf daar ook wel toe gerekend zal hebben.

Het Latijn van Henricus Custodis laat zich eenvoudig beschrijven als 'extreem middeleeuws': op geen enkele wijze vertoont zijn Latijn aanleuning bij klassiekere vormen of auteurs uit de oudheid. De dwingende vorm van het vers beperkt uiteraard de mogelijkheden en heeft ook tot nogal wat herhaling geleid. Geregeld is zijn uitdrukkingswijze onhandig, maar zelden is wat hij zegt echt obscuur of onbegrijpelijk. De onhandigheid is dan ook wellicht toe te schrijven aan de dwang van het metrum. Wel is duidelijk dat Henricus geen

Kaart van Brabant anno 1400, gemaakt door Thor Smits (Uit: Erik Aerts, Arnout Balis, Arnoud-Jan Bijsterveld en Bruno Blondé, *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Zwolle 2011)

ervaren Latijns dichter was. Voor zover we weten is het ook bij dit ene gedicht gebleven. Bij ons oordeel over deze tekst moeten we ons er overigens voor hoeden al te zeer vanuit onze eigen maatstaven te vertrekken: volgens onze criteria is het gedicht eenvoudig een ramp. Maar Henricus had nooit de bedoeling grote poëzie te schrijven: hij wilde de lof van Brabant zingen en het gewest aanbevelen aan zijn hertog. Of daar nog andere zaken meespeelden of welke ambities hij eventueel kan hebben gehad, blijft voor ons in het duister. Het beeld dat hij schetst, zowel in het acrostichon als in de stedenbeschrijving, is dat van een rijk, trots en zelfbewust gewest, te vrezen voor wie kwaad wil, maar genoeglijk voor wie er woont. Met andere woorden: 'het leven is goed in het Brabantse land.'

Tekst

Sigla:

A: Arras, Médiathèque municipale, ms. 388 (655)

M: Milano, Biblioteca Ambrosiana, ms. C 70 inf.

*Henrici de Oesterwijck,**Medicinae professoris Lovaniensis,**Carmen in Laudem Brabantiae*

- 1 Fas sit laudare patriam propriamque probare,
 Pro qua pugnare licet et penam tollerare,
 Maxime si digna sit, laudabilis¹⁵ atque benigna.
 Si nimis aut parce laudo, lector, mihi parce.
- 5 Nam non est facile medium per multa tenere;
 Omnia complere brevis nequit aut retinere.
 Ter tres litterulas vox dat *Brabantia* gratis,
 Plenas misteriis per ter tria nomina pulchris.
 Littera B grata dat significare beata.
- 10 Multa beatorum genitrix *Brabantia* florum;
 Sanctos et sanctas genuit *Brabantia* plantas:
 Mater *Amelberga* quorum sancta proborum,
 ymmo beatorum merito splendet puerorum:
Gudila, *Reynildis*, *Ermelindis*, *Pharaildis*
- 15 Et *Cameracensis* sanctus presul *Emebertus*
 Ex *Amelberga* venerunt matre beata,
 Que *Karlemanni* ducis extitit optima nata.
Gertrudis larga, cui sancta parens *Yduberga*,
Claret Nyvelle, quam laudant iure puella.
- 20 *Elyzabeth* sancta, *Gummarus* et optima *Begga*,
 Presul et *Arnulphus Metensis* valde beatus,
 Et plures alii fulgent hoc germine sancti,
 Ante Deum placidi, celi dyademate digni,
 Qui loca clarificant, patrias variasque decorant.
- 25 O, quam preclara fuit hec generatio cara!
 Semen iustorum generatio recta piorum!
 Littera regalis R, et est *Brabantia* talis:
 tellus summorum generosorum dominorum,
 de *Trojanorum* regali stirpe proborum.
- 30 Hinc *Puppinorum* natum genus et *Karolorum*.
 Abs medio ter tres habuit *Brabantia* reges,
Puppinum, *Magnum Karolum*, septem quoque post hos
 Reges sceptratos, *brabiones*¹⁶ germine gratos,

¹⁵ *Laudabilis* M: *laudibus* A.

¹⁶ *Brabiones*: niet in de woordenboeken te vinden. Misschien dacht *Henricus Custodis* aan het wel geregeld betuigde *brabium* of *bravium* 'prijs' en zou het vandaar iets moeten betekenen als 'wie een prijs wint, held', maar dit blijft onder voorbehoud. Misschien ook wil het niets anders zeggen dan gewoon 'Brabanders' (dit laatste zou eerder passen bij *germine*; in de vertaling is deze mogelijkheid gevolgd).

Vertaling

*Lofzang van Brabant,
door Henricus van Oisterwijk,
hoogleraar in de geneeskunde te Leuven*

- 1 Het is juist het vaderland te loven en het eigene te verheffen
 Waarvoor men mag vechten en moeite verdragen,
 Vooral als het waardig, loffelijk en goedgunstig is.
 Als ik het te weinig of te veel loof, lezer, wil het mij vergeven.
- 5 Het is niet gemakkelijk te midden van veel dingen het midden te houden;
 Beknophtheid kan niet alles weergeven of behouden.
 De naam *Brabantia* bevat drie maal drie letters,
 Vol van geheimenissen door drie maal drie namen schoon.
 De fraaie letter B betekent *beata*, 'zalig'.
- 10 Brabant is een grote verwekker van heilige bloemen;
 Brabant bracht mannelijke en vrouwelijke heilige planten voort:
 Amelberga was de heilige moeder van vijf deugdzame,
 Nee, door de verdienste van heilige kinderen schittert zij:
 Goedele, Reinildis, Ermelindis, Veerle
- 15 En de heilige bisschop van Kamerijk Emebertus
 Kwamen voort uit heilige moeder Amelberga
 Die een dochter was van hertog Karloman.
 Door Geertrui, dochter van de heilige Iduberga,
 Is Nijvel wijd bekend, terecht door maagden geprezen.
- 20 De heilige Elisabeth, Gummarus en de goede Begga,
 En de zeer zalige bisschop Arnolf van Metz
 En vele andere heiligen schitteren uit dit nest afkomstig,
 Gelukkig vóór God, de hemelse diadeem waardig,
 Die hun streek beroemd maken en hun respectievelijk vaderland sieren.
- 25 O, wat was dat dierbaar geslacht beroemd!
 Het zaad van de rechtvaardigen is de terechte groei van de vromen!
 De R is een koninklijke letter en koninklijk is ook Brabant:
 Een land van de hoogste en edelste heren
 Gesproten uit het koninklijk geslacht van Troje.
- 30 Hier komt de familie van de Pepijns en de Karels vandaan.
 Uit zijn midden¹⁷ had Brabant drie maal drie koningen,
 Pepijn, Karel de Grote en zeven gekroonde koningen
 Na hen, goede Brabanders¹⁸ van afkomst,

¹⁷ De vertaling 'uit (eigen) midden' voor *abs medio* is niet zeker, maar ik zie geen beter alternatief.

¹⁸ De betekenis van het Latijnse woord *brabio* is onduidelijk (zie boven). Deze vertaling is dus heel voorlopig.

- Preter multiplices venerandos post venientes
 35 Eius erantque duces de regibus et probiores
 Urbis¹⁹ et orbis apicesque simul retinentes,
 Fratres Balduinus de Bulion et Godefridus,
 Victores terre sancte Iherosolomitane,
 Sunt Brabantini materno sanguine bini,
 40 Posthabitis²⁰ multis regali germine fultis.
 Post Wenceslaum regis natumque Bohemum
 Nunc retinet grandem post Anthoniumque Iohannem,
 Cuius post obitum fratrem tenet ipsa Philippum.
 Nunc post hos fortem tenet horum terra nepotem,
 45 qui Burgundorum dux est, dominus et eorum,
 sic et Flandrorum comes est, dominus et eorum.
 Nam vix in mundo dux est potentior isto,
 Philippus dictus: servet Deus hunc benedictus,
 Omnes regales Brabantos francigenales²¹,
 50 Gloria longa salus cui sit victoria virtus.
 Est A signans primum, plenum vel habundans.
 Est hac in patria multorum copia multa:
 Copia multorum fluit illic magna ciborum;
 Copia vinorum quam plurima multimodorum;
 55 Copia pannorum viget illic valde bonorum;
 Copia templorum, claustrorum, presbiterorum,
 Claustrorum, domino qui subveniunt onerato,
 Claustrorum, terre que prosunt tempore guerre,
 Et multis usque prosunt meritis precibusque;
 60 Terraque multorum magnatum pacificorum,
 Terra tot armorum, clarorum terra virorum;
 Terra facetorum²² morum bene compositorum.
 Altera B bona sit digne cum fertilis assit,
 Grata, ferax Cereris, Bacho gratissima vitis,
 65 Plenaque rivorum clarorum dulciflorum,
 Terraque silvarum, pratorum valde bonorum.
 Optime coniuncta sunt quatuor hic elementa:
 Ignis de lignis, aer purissimus ori,
 Predulces valde fontes per viscera terre.
 70 De post A sequitur, audacia significatur:
 Audax quam patria sit, monstrant tempora longa,
 Audacesque duces velud apri sive leones
 Senserunt patrie multe sensereque terre;
 Sensit Wilhelmus dux hanc patriam bene Gelrus,

19 Urbis *IJsewijn*: uribis A, uribus M.

20 Posthabitis *IJsewijn*: post habitis AM.

21 *Francigenales*: neologisme. *Francigena* (Fransman, persoon uit (het Noorden van) Frankrijk) en het adjectief *Francigenus* (Frans) zijn wel bekend. *Francigenalis* moet betekenen 'geboren in Frankrijk' of 'van Franse afkomst'. *IJsewijn* vermeldt ten onrechte 'the men of Brabant' als betekenis in zijn *index nominum*: het woord *Brabantos* staat net vóór *francigenales*.

22 Facetorum *IJsewijn*: fatetorum AM.

- Naast talrijke eerbiedwaardige vorsten na dezen
 35 Had het ook grote hertogen van koninklijken bloede
 Die de hoogste posities in Stad en wereld bezetten,
 De gebroeders Boudewijn en Godfried van Bouillon,
 Overwinnaars van het Heilig Land van Jeruzalem,
 Zijn beiden van moederskant van Brabantse afstamming,
 40 En velen van koninklijken bloede waren hun minderen.
 Na Wenceslas, zoon van de koning van Bohemen,
 Is nu hertog na de grote Antoon en Jan,
 Filips na de dood van zijn broer.
 Na hen heeft het land nu hun sterke neef
 45 Die hertog van Bourgondië is en hun heer,
 Die ook graaf van Vlaanderen is en hun heer.
 Want er is op aarde nauwelijks een machtiger hertog dan deze,
 Filips: de gezegende God behoeft hem
 En alle Brabanders van koninklijke Franse afkomst,
 50 Voor wie zij lange faam, heil, overwinning en deugd!
 De A betekent 'eerste', 'vol' of 'overvloedig'.
 In dit land is een grote hoeveelheid van veel dingen:
 Daar is een grote voorraad van talrijk voedsel;
 Een enorme hoeveelheid wijn van allerlei soorten;
 55 Daar vindt men een hoeveelheid van heel goede lakens,
 Een hoeveelheid kerken, kloosters, priesters,
 Van kloosters die hun zwaar belaste heer ondersteunen,
 Van kloosters die het land ten tijde van oorlog van voordeel zijn
 En ook anders van voordeel zijn door talrijke verdiensten en gebeden;
 60 Een land van talrijke vredelievende heren,
 Een land van zo veel wapens, een land van beroemde mannen,
 Een land van goede en sierlijke manieren.
 De tweede B is *Bona*, 'goed' omdat het waarlijk vruchtbaar is,
 Aangenaam, rijk aan graan, zeer vruchtbaar voor de wijnrank
 65 En vol heldere zoetvloeiende beekjes,
 Een land van bossen en heel goede weiden.
 Op de beste wijze zijn hier de vier elementen met elkaar verbonden:
 Vuur uit het hout, de zuiverste lucht,
 Zeer zoete bronnen in de ingewanden van de aarde.
 70 De A die volgt, betekent *audax* oftewel 'Moed':
 Hoe moedig het land is bewijst de geschiedenis
 En tal van landen en staten hebben gemerkt
 Hoe moedig de hertogen waren, als everzwijnen of leeuwen.
 Dat heeft Willem van Gelre goed gevoeld

- 75 et nunc dux magnus sensit Clocestricus Anglus.
Sunt quoque barones patrie quasi mente leones,
Audaces bellis, magni promptique duelles.
N post consequitur,²³ N nobilis insinuatur.²⁴
Nobilis hec patria genuit dyademata multa²⁵;
- 80 Nobilis hec patria propria terre bonitate;
Nobilis hec patria dominorum nobilitate;
Est quoque milicia patrie fortis probitate;
Splendet honestate civesque vigent pietate,
Nec Brabantinus dat toxica pessima virus.²⁶
- 85 T vel C sequitur, sicut vox sillabicatur.
Est T tranquilla, nec gens tranquillior illa,
Mitis, pacifica, tranquille pacis amica.
Si C scribatur, concordia connumeratur.
Concors multorum sanorum conciliorum
- 90 Est populus patrie domino bene conciliante.
Consulit insignes, viles spernendo bilingues,
Qui de lite suas cupiunt implere crumenas.
Consulit et cives cum prelatisque sagaces.
Idcirco dominus utatur²⁷ conciliando
- 95 Prudentum vere sensu fidei venerando,
Semper honestatem qui suadent et probitatem.
Tu, Concordia, sis ibi principium quoque finis.
I bene ius redolet; hec patria ius dare gaudet
Et ius accipere; sic cuique suum dare plaudet.
- 100 Ius domini terre sibi dat, vitat mala guerre,
Datque Deo iura sua spiritualia pura.
Est conservatrix recti iuris famulatrix,
Et fert imperii gladium dux marchio sacri,
Defendens patriam iuste tutando plateam,
- 105 Qua mercatores portant nummismate²⁸ merces.
Nona sit A signum quam amabilis est bene dignum,
Quod reperire velis ex dictis atque sequelis.
Sunt baronatus ibi magni ceu comitatus,
Claustraue formosa splendent ibi religiosa.
- 110 Opida laudanda tenet et multum peramanda, De opidis
Ter tria maiora retinet, tria sexque minora.
Splendet ibi grandis purgata Lovenna nephandis: Lovanium
Ecce Cephas celebrat Petrum; patrie caput extat,
Cuius in ecclesia sacra regula pollet amanda.

23 Consequitur A: sequitur M *IJsewijn*.

24 Insinuatur M: insunuatur A.

25 Nobilis hec patria genuit dyademata multa A *IJsewijn*: nobilis hec patria dominorum genuit dyademata multa M.

26 Virus M: verus A *post corr.*

27 Utatur A: vocatur M.

28 Nummismate M: nummismata A.

- 75 Net als nu de Engelse hertog van Gloucester.
 Ook de baronnen van het land zijn in hun gemoed als leeuwen,
 Moedig in de oorlog, grote en parate krijgsheren.
 N volgt hierna, N wijst op 'nobel':
 Dit nobele land bracht tal van kronen voort;
- 80 Nobel is dit land door de vruchtbaarheid van zijn grond;
 Nobel is dit land door de adel van zijn heren;
 Het leger van het land is ook sterk en krachtig;
 Het schittert door eergevoel en de burgers glanzen van vroomheid,
 En het Brabantse sap geeft niet het slechtste vergif.²⁹
- 85 Nu volgt een T of een C, al naargelang de spelling die men kiest.
 De T is *Tranquilla* 'rustig' en er is geen rustiger volk dan het Brabantse,
 Zachtmoedig, vredelievend, een vriend van de rustige vrede.
 Als men C schrijft, wordt het als *Concordia* 'eendracht' geduid.
 Het volk is eendrachtig in zijn vele verstandige raadsvergaderingen
- 90 En de heer van het land verenigt hen welwillend.
 Hij vraagt raad aan de vooraanstaanden, veracht een gespleten tong
 Die de eigen beurs wil vullen door een geschil.
 Hij vraagt raad aan de schrandere burgers en prelaten.
 Moge daarom de vorst beroep doen op de eenheid
- 95 Van de eerbiedwaardige opinie van de wijzen,
 Die altijd eerlijkheid en deugdelijkheid adviseren.
 U, Eendracht, wees daar begin en eind!
 De I klinkt naar *ius*, 'recht': dit land verheugt zich om recht te doen
 En te ontvangen; zo juicht het toe aan ieder het zijne te geven.
- 100 Het geeft zichzelf het recht van de landsheer, vermijdt de rampen van de oorlog
 En geeft aan God Zijn zuivere geestelijke rechten.
 Het is de behoeder van de rechtvaardigheid en de dienstbode van wat juist is,
 En de markgraaf van het Heilige Rijk voert het zwaard,
 Verdedigt het vaderland rechtvaardig, beschermt de wegen
- 105 Waar de kooplieden hun waren voor geld langs vervoeren.
 A is de negende letter. Hoe aimabel Brabant is, is wel waard
 Dat je dat wilt vinden in wat gezegd is en nog gaat volgen.
 Er zijn grote baronieën of graafschappen,
 Mooie religieuze kloosters stralen er.
- 110 Brabant heeft lofwaardige en zeer te beminnen steden, De steden
 Driemaal drie grote en driemaal zes kleinere.
 Daar glanst het grote Leuven gezuiverd van alle blaam: Leuven
 Zij vereert Sint-Pieter en is het hoofd van het land
 In wier heilige kerk een beminlijke wet heerst.

²⁹ Wat Henricus hier bedoelt is mij niet duidelijk, maar dit staat er in het Latijn.

- 115 Optima campanis ibi fit resonantia magnis.
 Ecclesiis variis fulgetque Lovennia claustris,
 Perrochiis quinis, castro, muris quoque binis.
 Splendet ibi claustrum sancte Gertrudis amandum,
 Hospitibus largum, normam servans venerandam.
- 120 Surgat ibi studium magnumque novum reverendum:
 Semper ibi fronesis, concordia semper ibi sis.
 Sunt silve, vites, populi sunt et sibi mites,
 Devoti dites sunt et raro sibi lites.
 Gratus huic gaudes, brevians sino laudes.
- 125 Splendida formosis muris, bonis preciosa
 Portis ceu Troya, domibus, templis speciosis,
 Precellens illa nimium fortissima villa
 Ut rosa flos florum; domus est ibi conciliorum.
 Pauce sunt tales, tot habet dotes speciales.
- 130 Gaudet Bruxella Gudila, Gertrude Nivella.
 Villa satis grata, fortis, Gertrude sacrata,
 Cetu virgineo splendet gratissima claustro.
 Traiectum Mose, cuius laudes speciose,
 Splendet Servacium magnum servando beatum,
- 135 Qui consanguineus Christi fuit, ymmo propinquus.
 Sunt ibi divina collegia dicia bina.
 Buscum formosum, peregrinus ecclesiarum
 Flos cui pulchrarum, domibusque foro spaciosum,
 Firmum, camposum, sociale, sagax et aquosum,
- 140 Audax, legale, domino proprioque fidele.
 Monstrat virgo satis ibi dona sue pietatis,
 Mater honestatis egris miseris tribulatis,
 Plurima pauperibus dat ibidem Spiritus almus.
 Crescit ibi cultus divinus denique multus.
- 145 Dampnat latrones, fures et vispiliones,
 Acriter infestans pseudo-falsasque monetas.
 Contra Gelrenses se defenditque per enses.
 Fulget mercatrix Antwerpia predominatrix
 Portu cum fluvio, foro, fortissima castro,
- 150 Divite collegio prestans gratim quoque clero.
 Advenit innumeris illic provisio terris.
 Est ibi decisa de Christi carneque visa,
 Cui nec est similis res, pellis prepucialis.
 Gummarus ex Lyra fecit miracula mirra
- 155 Inclitus, egregius, confessor valde beatus.
 Canonicos, muros, homines cernes ibi gratos;
 Hic commune bonum populi resplendet honestum.
 Hinc Hasbanorum Thenis splendetque proborum,
 Ecclesiis, muris, fossis, portis quoque pulchris.

Bruxella

Nivella

Traiectum

Buscumducis

Antwerpia

Lyra

Thenis

- 115 Daar hoort men een heel mooi geluid als de grote klokken luiden.
 Leuven schittert door verschillende kerken en kloosters,
 Vijf parochies, een burcht, twee stadsmuren ook.
 Daar straalt een beminlijk klooster van Sint-Geertrui,
 Open voor gasten, dat een eerbiedwaardige regel volgt.
- 120 Daar verschijnt ook een grote en nieuwe venerabele universiteit:
 Moge daar altijd wijsheid, altijd eendracht heersen!
 Er zijn bossen, wijngaarden; de inwoners zijn zachtmoedig,
 Vroom en rijk en zelden is er twist.
 U zult hierover verheugd zijn, om korthedswil staak ik mijn lofzang.
- 125 Schitterend door zijn mooie muren, kostbaar door zijn goede
 Poorten net als Troje, door fraaie huizen en kerken,
 Steekt deze zeer sterke stad uit boven de andere
 Zoals de roos als de mooiste bloem; daar is een raadhuis.
 Weinige steden zijn zo, zoveel bijzondere troeven heeft ze.
- 130 Brussel is blij met zijn Goedele, Nijvel met Geertrui.
 Een heel aangename stad, sterk, gewijd aan Geertrui,
 Bekend door zijn vrouwenstift.
 Maastricht, welks lof heel mooi is,
 Schittert door het bewaren van de grote heilige Servaas
- 135 Die een bloedverwant van Christus was, zelfs een nauwe.
 Er zijn daar twee heilige en rijke kapittels.
 Het mooie Den Bosch, met zijn pelgrimsbloem
 Van mooie kerken, ruim door zijn huizen en zijn marktplein,
 Sterk, weids, trouw, verstandig en vol water,
- 140 Moedig, trouw aan de wet en aan zijn eigen heer.
 De Maagd toont daar zeker de vruchten van haar devotie,
 Trouwe Moeder voor zieken, ellendigen en bedrukten,
 De goedgunstige Heilige Geest geeft daar veel aan de armen.
 Daar neemt de goddelijke eredienst nog steeds toe.
- 145 De stad veroordeelt rovers, dieven en nachtelijke zwervers
 En pakt valsemunters stevig aan.
 Tegen de Geldersen verdedigde het zich met het zwaard.
 Het handeldrijvend Antwerpen schittert, een vorstin,
 Sterk door zijn haven aan de rivier, zijn markt, zijn burcht,
- 150 Uitmuntend ook door zijn rijk kapittel en zijn geestelijkheid.
 Daar komt voor ontelbare landen levensvoorraad.
 Daar bevindt zich ook afgesneden van Christus' vlees,
 -zijns gelijke heeft dit niet-, Zijn voorhuid.
 Gummarus maakte uit Lier wonderbaarlijke mirre,
- 155 Een beroemde, uitmuntende, heilige belijder.
 Daar zult u kanunniken, muren en dankbare burgers zien;
 Hier schittert het eerlijk algemeen belang van het volk.
 Ginds schittert ook Tienen in het goede Haspengouw
 Met kerken, muren, grachten en mooie poorten.

Brussel

Nijvel

Maastricht

's-Hertogenbosch

Antwerpen

Lier

Tienen

- 160 Extat mensa sibi ditissima Pneumatis almi.
 Fulget Sulpicii³⁰ Diestensis corporis sancti
 Villa suo domino locuples operosaque castro,
 Muris et portis, fossis, populo bene fortis.
 Omnibus hiis ville subsistunt appropriate,
- 165 Fortes et grate, licet hic non sint numerate.
 Ter sex ornata hec restant opida grata:
 Breda, Steenbergis, Arschot, Filfordia, Bergis,
 Herentals, Helmont, Zichen, Geldonia, Leuwis,
 Hannuyt, Gemblacum, Ravensteyn, quoque Gravia, Megen.
- 170 Hiis adiunguntur Hoesden, Halen, quoque Landen:
 Portis et muris clauduntur et hec bene firmis.
 Pars minus apta fuit, Campinia Macra vocata,
 Lactequ melle fluit; tamen est ovibus bene grata.
 Dives apum, lane, lini, pecorumque, merice.
- 175 Terra mericosa non extans diluviosa,
 Ex pluvia dura non fit fluxu peritura.
 Gignit honestatis magneque viros probitatis:
 Legis divine, decretorum, medicine
 Doctores varios, artistas et studiosos,
- 180 Quos laudant Studia Romanaque Curia magna.
 Templum Lamberti veneratur eos quoque sancti
 Tamquam magnales et fidos officiales,
 Et multis aliis fit eis reverentia templis.
 Castris firmate tibi sunt, Campinia, ville;
- 185 Claustris firmate vel collegiis decorate,
 Sanctis sacrate sed et hospiciis bene grate.
 Postula Campinia venientibus est medicina.
 Pauper cum dite sumunt ibi munera vite
 Et parcum victum, durum de nocte quoque³¹ lectum.
- 190 Symbola non poscit; dat multis quos male noscit.
 Hanc igitur patriam, dux inclite, dilige terram!
 Dilige tam gratam, tot dotibus et decoratam,
- 193 Ob quam vicini te metuunt domini³².
- Vester ut suus integerrimus de Oesterwijck
 Henricus; medicorum minimus, vobis hec
 Propinat, quamvis paucissima de sua
 Pharatra metra hic sint scripta.

³⁰ Sulpicii M: supplicii A

³¹ *Quoque* (AM) bevat één lettergreep te veel. Vermoedelijk moet hier enkel *-que* staan.

³² IJsewijn: Domini. Dit vers is geen hexameter, maar een pentameter (als afsluiting).

- 160 Daar is een zeer rijke tafel van de Heilige Geest.
 De kerk van Diest straalt met het lichaam van de heilige Sulpicius,
 Een rijke stad voor haar heer en met een fraaie burcht,
 Sterk door muren, poorten, grachten en haar bevolking.
 Aan al deze steden zijn dorpen onderworpen,
- 165 Sterke en aangename, ook al worden ze hier niet genoemd.
 Driemaal zes sierlijke en aangename steden blijven er over:
 Breda, Steenberghe, Aarschot, Vilvoorde, Bergen op Zoom,
 Herentals, Helmond, Zichem, Geldenaken, Zoutleeuw,
 Hannuit, Gembloux, Ravenstein, Grave ook en Megen.
- 170 Hier moet men nog Heusden, Halen en Landen toevoegen:
 Zij worden door stevige poorten en muren gesloten.
 Er is een minder geschikt landsdeel, de Grote Kempen genaamd,
 Dat van melk en honing stroomt; toch is het zeer geschikt voor schapen.
 Rijk aan bijen, wol, linnen, schapen en heide.
- 175 Een heideland dat geen overstromingen kent
 En dat na harde regen niet door de stroom zal verdwijnen.
 Het brengt mannen van groot karakter en talent voort:
 Verschillende doctores in de theologie, het kerkelijk recht,
 De geneeskunde, studenten ook in de artes,
- 180 Geprezen aan de universiteiten en de grote Curie van Rome.
 De kerk van Sint-Lambertus vereert hen ook
 Als uitstekende en trouwe officialen,
 En in vele andere bisdommen vinden zij eerbied.
 Uw dorpen, Kempen, worden door kastelen beschermd;
- 185 Beschermd door kloosters en gesierd met kapittels,
 geheiligd door heiligen, maar ook zijn ze aangenaam door hun gasthuizen.
 Postel is voor wie uit de Kempen komt een medicijn.
 Arm en rijk nemen daar samen de geschenken van het leven,
 Een eenvoudige maaltijd en een hard bed in de nacht.
- 190 Betaling vraagt men niet, men geeft aan velen die men amper kent.
 Bemin dus, beroemde hertog, dit land!
 Bemin het zo aangenaam en gesierd met zulke schatten,
- 193 Om welke reden de naburige heren u vrezen.
- Uw onderdanige Henricus de Oesterwijck,
 de minste der medici, biedt u dit uit zijn pijlenkoker,
 in verzen geschreven, aan, hoe klein het ook is.

Commentaar

V. 9-26: B = Beata, 'zalig, heilig'. Henricus Custodis maakt hier geen melding van een aantal heiligen uit zijn eigen streek, zoals Odulphus, Oda en Odrada, maar noemt wel een aantal heiligen uit het zuidelijker deel van het hertogdom, met name heiligen die verwant zijn met de Karolingische dynastie. Hij citeert bijna dezelfde heiligen als Hennen van Merchtenen in zijn *Cornicke van Brabant* uit 1415. Henricus maakt gebruik van een beeldspraak van planten en voortbrengen, vandaar het steeds terugkeren van termen als *gignere* of *germen* of *generatio*. In v. 26 de moraal in dezelfde beeldspraak: de rechtvaardigen vormen het zaad waardoor de vromen kunnen gedijen. Zie over het *Beata*-aspect Tigelaar, *Brabants historie ontvouwd*, 57-81.

V. 27-50: R = Regalis, 'koninklijk'. Brabant wordt hier vooral geprezen als bakermat van de Karolingen. Deze familie had haar thuisbasis inderdaad op de leemplateaus van Haspengouw en Brabant en in het Luikse; of hen dat tot Brabanders maakt, is een andere zaak. De Trojaanse afkomst van de familie is een steevast terugkerend element in middeleeuwse kronieken, dat ze overigens met talrijke anderen delen. In een tweede gedeelte gaat Henricus in op de meest recente geschiedenis, waarbij hij het Leuvense huis eigenlijk overslaat. Hij vermeldt enkel dat deze hertogen van koninklijke afstamming waren (op een of andere manier stamden de graven van Leuven inderdaad van de Karolingen af) en verwijst nog naar Godfried van Bouillon die in het Waals-Brabantse Baisy geboren heet te zijn. Wenceslas, uit het keizerlijke Luxemburgse huis, was zoon van de koning van Bohemen, opnieuw een koninklijke afstamming. Dat geldt ook voor de hertogen uit het Bourgondische huis die van de Franse koningsdynastie van de Valois afstamden. Brabant had eerst zijn eigen Bourgondische tak, Antoon (1406-1415), Jan IV (1415-1427, stichter van de Leuvense universiteit) en zijn broer Filips van Sint-Pol (1427-1430). Hierna kwam het hertogdom aan de hoofdlinie van de Bourgondiërs, met Filips de Goede (1419-1467, in Brabant 1430-1467). Opvallend is dat Henricus kort achter elkaar twee vorsten als de huidige heersers betitelt (*nunc*): in v. 42 Filips van Sint-Pol en in v. 44 Filips de Goede. Mogelijk hebben we hier te doen met een aanpassing aan de veranderde omstandigheden en dus een getuigenis van het schrijven van het gedicht zelf. Als dat juist is, is Henricus met zijn gedicht begonnen tijdens de regering van Filips van Sint-Pol, maar heeft hij het na diens dood in 1430 meteen aangepast en de verzen over Filips de Goede toegevoegd. Misschien mag men het feit dat *grandem* in het enkelvoud staat en dus enkel op *Anthonium* kan slaan, zelfs zien als een suggestie dat *Iohannem* oorspronkelijk lijdend voorwerp was (en niet betrokken in de voorzetselbepaling na *post*) en dat de aanvang van het gedicht dus opklimt tot de regering van Jan IV. Een andere mogelijkheid is evenwel dat het enkelvoud behouden is vanwege het binnenrijm. Zie over het *Regalis*-aspect Tigelaar, *Brabants historie ontvouwd*, 82-115.

V. 51-62: A = Abundans, 'overvloedig'. Dit stuk wordt gekenmerkt door een vrij monotone opsomming waarbij dezelfde woorden steeds herhaald worden. De vertaling probeert dit weer te geven. De opsomming heeft enkel in de eerste drie verzen betrekking op producten: voedsel, wijn en laken. De Brabantse lakenindustrie vertoonde in de vijftiende eeuw overigens een gespleten beeld: tegenover de sterke achteruitgang van de grote centra zoals Leuven en Brussel staat de opkomst van de lakennijverheid op het platteland en in de kleinere stadjes zoals juist Oisterwijk. De rest van de passage wordt gevuld met de rijkdom

aan kloosters en aan strijdbare mannen. Van de kloosters wordt onder meer gezegd dat ze hun heer (verstaan moet wellicht worden: de hertog) te hulp komen. De grote Brabantse abdijen zoals Affligem of Park hebben inderdaad altijd een goede verhouding met de hertogen gehad. Hun weldoende invloed wordt in de tekst ook toegeschreven aan de zich daar concentrerende verdiensten en gebeden die in de klassieke katholieke visie als een concentratie aan hemels kapitaal werd beschouwd. V. 58 *claustrorum terre que prosunt tempore guerre* is zowel interessant om het in de middeleeuwen zeer geliefde binnenrijm *terre - guerre* (iets wat de klassieke Latijnse poëzie juist probeerde te vermijden) als om het voorkomen van het uit het Germaans afkomstige woord *guerra* in plaats van het klassiek-Latijnse *bellum* 'oorlog'.

V. 63-69: B = Bona, 'goed'. De aanduiding *Ceres* voor 'graan' en *Bacchus* voor 'wijn' is spreekwoordelijk en wordt in de middeleeuwen courant gebruikt: het voorkomen hiervan heeft dus niets te maken met klassieke geleerdheid, maar vormt deel van de gewone poëtische dictie. In het zuiden van het hertogdom, bijvoorbeeld in Leuven en omgeving, werd tot in de zestiende eeuw inderdaad wijn geproduceerd. In de stad Leuven bevindt zich nog het wijnpershuis van de Sint-Geertruiabdij. In de zestiende eeuw ging deze wijnbouw door de verslechtering van het klimaat (de zogeheten 'kleine ijstijd') teloor. Sinds enkele jaren maakt de opwarming van het klimaat opnieuw wijnbouw in het Hageland mogelijk. Op het eind van deze passage duiken de in de middeleeuwen bijna onvermijdelijke vier elementen op, aarde, water, vuur en lucht, die de grondslag vormden voor de middeleeuwse fysica. Het harmonisch samengaan van deze vier basisbestanddelen van al wat materieel is, garandeert uiteraard een harmonisch en vruchtbaar land.

V. 70-77: A = *Audax* 'moedig'. Opvallend genoeg verwijst Henricus niet naar de exploten van Hendrik I (1195-1235) of Jan I (1267-1294), de hertog van de Slag bij Woeringen (1288), maar enkel naar twee eigentijdse gebeurtenissen, namelijk de strijd tegen de Geldersen onder hertog Willem I en tegen de hertog van Gloucester. Willem I van Gelre (ook wel Willem van Gulik genaamd; 1363-1402) voerde oorlog met hertogin Johanna van Brabant (1356-1406) om het bezit van Grave. In 1388 stuurde Filips de Stoute, hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen, een troepenmacht tegen hem, wat overigens uiteindelijk niet mocht baten: Grave werd in 1398 Gelders. Humphrey van Gloucester (1390-1447) was echtgenoot van Jacoba van Beieren en raakte als zodanig in strijd met Filips de Goede om het bezit van Henegouwen, Holland en Zeeland. In 1428 werd het huwelijk ontbonden en verdween Humphrey in onze contreien van het toneel. Opmerkelijk is dat in dit vers (v. 75) *nunc ... sensit* staat, waarbij het woord voor 'nu' gecombineerd wordt met een perfectum (*sensit*), dus een verleden tijd. Dit kan op twee dingen wijzen, zonder dat het mogelijk is de definitieve keuze te maken. Ofwel is er sprake van een onhandigheid van Henricus Custodis ten gevolge waarvan *nunc* met een perfectum staat, ofwel is de tekst op dit punt aangepast aan de gewijzigde omstandigheden. In het laatste geval zou *nunc* (en daarmee het gedicht in zijn eerste stadium) stammen uit de tijd vóór 1428, toen het conflict nog volop actueel was. In plaats van het perfectum *sensit* zou Henricus dan wellicht volledig correct het praesens *sentit* hebben geschreven. Na 1428, tijdens een verdere bewerking dan wel aanpassing (zoals ook *supra* heeft plaatsgehad in vv. 42-44), zou hij dan het praesens in het perfectum hebben veranderd. Dat zou dan tevens een argument zijn om inderdaad een langere productie voor dit gedicht aan te nemen, een eerste fase in 1427-1428 onder Filips van Sint-Pol, en een tweede, in of kort na 1430, onder Filips de Goede.

V. 78-84: N = *Nobilis* 'edel'. V. 84 is raadselachtig.

V. 85-97: T = *Tranquilla* 'rustig' of C = *Concors* 'eendrachtig'. In de middeleeuwen werd de combinatie *-ti-* gevolgd door een *-o* of *-a* of *-e* niet meer (ti), maar (tsi) uitgesproken. Daardoor verschenen in de spelling naast de vormen *-tia-*, *-tie-* en *-tio-* in toenemende mate ook *-cia-*, *-cie-* en *-cio-*, aangezien de *c* vóór *e* en *i* ook als een sisklank (ts) of (tsj) werd uitgesproken (in tegenstelling tot de klassieke uitspraak waarin de *c* altijd als (k) klonk: *Cicero* = (kikero)). Dat verklaart het naast elkaar bestaan van twee oplossingen voor deze letter, namelijk voor *Brabantia* met *t* en voor *Brabancia* met *c*. *Bilingues* in v. 91 betekent niet zoals men misschien zou verwachten 'tweetalig' (wat in Brabantse context toch altijd mogelijk was, het *Roman païs* rond Nijvel en Geldenaken is altijd Franstalig geweest), maar 'met dubbele tong'. De lezing *vocatur* in M in v. 94 leidt niet tot een duidelijke betekenis. Daarom heb ik de voorkeur gegeven aan *utatur* uit A. In v. 95 wijst *vere sensu fidei* op de door iedereen gedeelde geloofsleer, hier vermoedelijk toegepast op de algemene opinie, ook buiten geloofszaken.

V. 98-105: I = *Iusta* 'rechtvaardig'. V. 99: *suum cuique* is de klassieke definitie van de rechtvaardigheid. De hertog van Brabant was ook markgraaf van het Heilige Roomse Rijk (v. 103: *imperii ... marchio sacri*) en als zodanig een van de beschermers hiervan. De titel van markgraaf was verbonden aan de stad Antwerpen.

V. 106-109: A = *Amabilis* 'lieflijk, beminnenswaardig'. In v. 108 moet *ceu* (dat als zodanig 'als het ware' betekent) vermoedelijk gelezen worden als *seu* 'ofwel'. Voor de middeleeuwse uitspraak maakte dat geen verschil en men vindt de spelling *ceu* in plaats van *seu* geregeld in middeleeuws-Latijnse teksten en handschriften.

V. 110-111: Overgang naar het tweede deel, de beschrijving van de belangrijkste steden. Ook hier wordt een systematische indeling gevolgd, met de voor veel middeleeuwse geschriften kenmerkende verdeling in zoveel punten zo en zoveel punten zo, hier negen grote steden en achttien kleinere, oftewel 3 x 3 en 3 x 6.

V. 112-124: Eerst en vooral de hiërarchisch eerste hoofdstad van Brabant, Leuven, de stad waar Henricus ook waarschijnlijk verbleef als hoogleraar. De positie van eerste hoofdstad plaatst Henricus in analogie met de rol die Petrus (de patroon van de stad Leuven) onder de apostelen speelde. Van Leuven roemt de auteur vooral het klokkenspel van de kerken. Hij verwijst naar de vijf parochies die de stad sinds 1232 telde: de Sint-Pieter in het midden, Sint-Jacob in het westen, Sint-Kwinten in het zuiden, Sint-Michiël in het oosten en Sint-Geertrui in het noorden. Alleen de oude kerk van Sint-Michiël aan de Tiensestraat bestaat niet meer als gebouw. Verder noemt hij de twee stadsmuren. Van de omwalling uit de jaren na 1156 zijn nog steeds stukken in het centrum te vinden, bijvoorbeeld bij het Handboogschuttershof, het Stadspark en de parking van het Sint-Pietersziekenhuis. De muur uit de tweede helft van de veertiende eeuw volgde het tracé van de huidige Ring. Daarvan zijn nog slechts enkele resten overgebleven, namelijk het spui op de Dijle waar deze in het zuiden de stad binnenkomt, bij de ingang van het huidige Domein Arenberg van de KU Leuven en de basis van de Verlorenkost-toren aan de huidige Den-Boschsingel. Hij vermeldt verder het Sint-Geetruiklooster (dat inderdaad binnen de tweede stadsmuur gelegen is, in tegenstelling tot de twee andere Leuvense abdijen, Park en Vlierbeek) en uiteraard de universiteit.

V. 125-130a: Als tweede volgt de tweede hoofdstad, Brussel. Henricus vergelijkt de machtige poorten van Brussel met die van het mythische Troje. Op dit moment bestaat enkel de (inderdaad machtige) Hallepoort om dit te illustreren. Verder noemt hij de *villa*, waarmee hij het hertogelijk slot bedoelt, en de *domus conciliorum* dat op het stadhuis moet slaan. In v. 130a stipt hij de Brusselse patroonheilige Goedele aan, om daarmee de brug te slaan naar Nijvel (Nivelles), de stad van de H. Getrudis.

V. 130b-132: Voor het nu Waals-Brabantse Nijvel wordt enkel verwezen naar de eerbiedwaardige, nog in de Merovingische periode gestichte Sint-Geertrui-abdij, waarvan nu nog de romaanse abdijskerk rest. Nijvel was de traditionele hoofdstad van het *Roman país*, het Franstalige deel van het hertogdom, en werd na de vorming van de provincie (Zuid-) Brabant in 1815 arrondissementshoofdplaats, maar moest bij de oprichting van de provincie Waals-Brabant in 1995 de eer van hoofdstad laten aan Waver (Wavre). Overigens doorbreekt Henricus Custodis hier de hiërarchische volgorde van de hoofdsteden: via de parallel tussen de Brusselse stadspatroon Goedele en de Nijvelse Gertrudis verschuift de beschrijving naar het zuiden om dan naar het oosten te gaan (Maastricht), vervolgens de Maas af naar 's-Hertogenbosch (de vierde hoofdstad) en dan pas naar het zuidwesten, naar de derde hoofdstad Antwerpen.

V. 133-136: Via een gelijkaardige overgang als van Brussel naar Nijvel maar nu met Servaas, wordt nu Maastricht beschreven. Servaas wordt als verwant van Christus genoemd. In werkelijkheid was deze uit Armenië afkomstige bisschop van Tongeren degene die deze bisschopszetel in 384 naar het beter te verdedigen *Traiectum ad Mosam* (of *Mosae Traiectum* en niet zoals men tegenwoordig zo vaak vindt: *Traiectum Mosa*, dat door de nevenstelling van twee substantieven in de nominatief volstrekt on-Latijns is) overbracht. Aan het begin van de achtste eeuw zou Hubertus de zetel van het bisdom dan naar Luik overplaatsen. De twee *collegia* waarvan sprake is in de tekst, zijn uiteraard de Servaaskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekerk, beide begiftigd met belangrijke kapittels.

V. 137-147: De vierde hoofdstad van Brabant, 's-Hertogenbosch, wordt uitbundig geroemd. Het gaat uiteraard om de hoofdstad van het kwartier waar Henricus zelf geboren was, en wellicht was het idee dat de glorie van de hoofdstad op de rest van het kwartier zou afstralen. Met Leuven en de Kempen wordt Den Bosch overigens het uitvoerigst behandeld. Specifiek wordt verwezen naar de Heilige-Geesttafel als liefdadige instelling, naar de kordate aanpak van de criminaliteit (vooral blijkbaar van valsemunters) en de bijdrage van deze grensvesting aan de strijd tegen de altijd weer binnenvallende Geldersen. Het aantal Gelderse oorlogen is zo groot dat het niet zeker is dat hier een specifieke verwijzing in gezocht moet worden.

V. 148-153: Voor de derde hoofdstad Antwerpen wordt naast de haven en handel, de militaire functie (het Steen) en het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, met name gesproken over de bijzondere relikwie van de voorhuid van Christus, die, weggenomen bij de besnijdenis, de enige lichaamsrelikwie van Christus was. Overigens zijn er verschillende plaatsen die dezelfde relikwie opeisen.

V. 154-157: Als eerste van de kleinere steden (als we abstractie maken van de excursie naar Nijvel in vv. 130b-132) komt Lier aan bod. Ook hier wordt met name de stadspatroon genoemd, de lokale heilige Gummarus († circa 714), die volgens zijn *vita* na een carrière aan het hof van Pepijn van Herstal als kluizenaar in de omgeving van Lier leefde.

V. 158-160: Henricus weet voor het in Haspengouw (*Hasbania*) gelegen Tienen enkel de Heilige Geesttafel te vermelden. Hij gebruikt hier de Griekse aanduiding *Pneuma* (Πνεῦμα). Bij 's-Hertogenbosch had hij het Latijnse *Spiritus* gebruikt.

V. 161-163: De laatste apart genoemde stad is Diest. Hiervoor verwijst Henricus naar de stadspatroon Sulpicius († 644 of 647) en het kasteel.

V. 164-171: Opsomming van de achttien (6 x 3) kleinere steden.

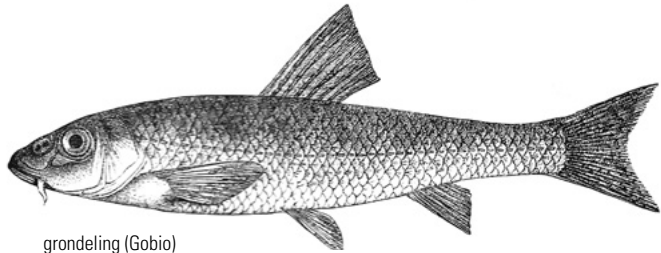
V. 172-186: Na de steden volgt een beschrijving van de Kempen, de geografische streek waar-toe ook Oisterwijk gerekend kan worden. Henricus wringt zich hier enigszins in bochten, aangezien hij van de ene kant de Kempen prijst als een land van melk en honing (*dives apum, lane, lini pecorumque*) dat bovendien tal van vooraanstaande en geleerde mannen heeft voortgebracht die vaak carrière hebben gemaakt aan de Curie in Rome of aan het bisschoppelijk hof te Luik (*Templum Lamberti*), maar hij van de andere kant niet om het feit heen kan dat het eigenlijk een arme streek was (*pars minor apta fuit, terra mericosa*). In v. 178-179 vindt men een opsomming van de faculteiten van een middeleeuwse universiteit: theologie, (kanoniek) recht, geneeskunde en de *artes*. Aan het eind verwijst hij naar de talrijke kastelen, abdijen en kapittelkerken, heiligen en gasthuizen. Opvallend is opnieuw dat Oisterwijk zelf hier nauwelijks onder te verstaan is: in tegenstelling tot bijvoorbeeld Oirschot, Hilvarenbeek en Sint-Oedenrode was hier geen kapittel of lokale heilige (zoals Odulphus, Hilvaris en Oda).

V. 187-190: Eén stichting wordt er speciaal uitgelicht, namelijk de priorij van Postel. Naast Tongerlo neemt Postel toch een wat bescheidener plaats in. Enkel als men hier de reiziger uit de Meierij naar het zuiden als uitgangspunt neemt, is Postel vanzelfsprekend.

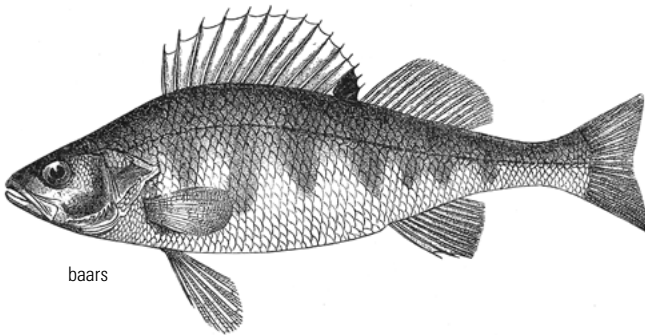
V. 191-193: Slot met aanspreking van de hertog en oproep om het land dat Brabant heet lief te hebben, zo rijk als het is. Het is juist vanwege Brabant dat de burens (de Geldersen voorop) de hertog vrezen (en dus niet vanwege andere vorstendommen zoals Vlaanderen of Holland of Henegouwen). Ook uit de opdrachtformule aan het eind blijkt dat Henricus dit gedicht wel zeker voor de hertog zelf heeft geschreven.

Literatuur

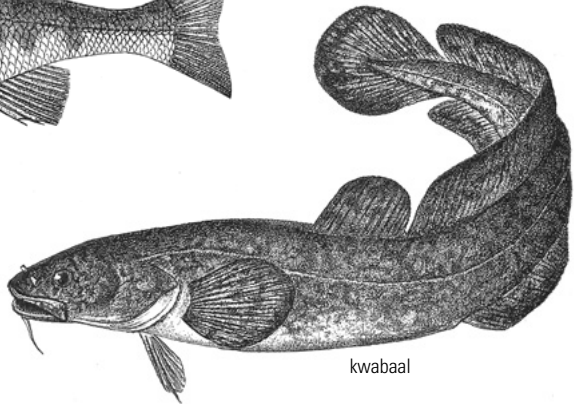
- Aerts, Erik, Arnout Balis, Arnoud-Jan Bijsterveld en Bruno Blondé, *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2011).
- Anrooij, W. van, 'De literaire ambities van Hennen van Merchtenen', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 109 (1993) 291-307.
- Anrooij, W. van, 'Hennen van Merchtenen en de lof op Brabancia', *Spiegel der Letteren* 35 (1993) 153-157.
- Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements*, publié sous les auspices du ministre de l'instruction publique, 4 Arras – Avranches – Boulogne (Paris 1872).
- Doutrepont, G., *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne Philippe le Hardi, Jean sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire* (Paris 1909).
- Faider, P., *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque publique de la ville de Courtrai* (Bibliothèque Goethals-Vercruysse et autres fonds), *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques de Belgique* 3 (Gembloux – Paris 1936).
- Gheyn, J. van den, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, 8 (Bruxelles 1908).
- IJsewijn, J., 'Henricus de Oesterwijck, the first Latin poet of the University of Louvain (ca 1430)', *Humanistica Lovaniensia* 18 (1969) 7-23.
- IJsewijn, J., *A companion to Neo-Latin studies* (Amsterdam 1977).
- Kristeller, P.O., *Iter Italicum. A finding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in Italian and other libraries*, vol. I Italy (Agrigento – Novara) (London – Leiden 1963).
- Ram, P.F.X. de, *Chronique des ducs de Brabant par Edmond de Dinter, (en six livres), publiée d'après le ms. de Corsendonck, avec des notes et l'ancienne traduction française de Jehan Wauquelin* (3 bdn.; Bruxelles 1854-1860).
- Stein, R., *Politiek en historiografie: het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (diss. Leiden; Leuven 1994).
- Tigelaar, J., *Brabants historie ontvouwd. Die alder excellentste cronyke van Brabant en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500* (diss. RUL, Utrecht 2006).

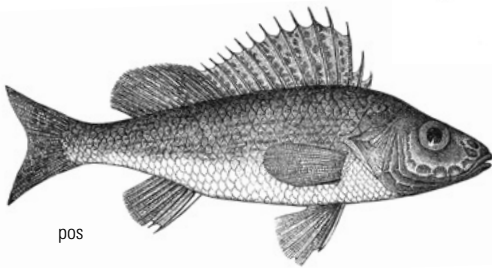
grondeling (Gobio)

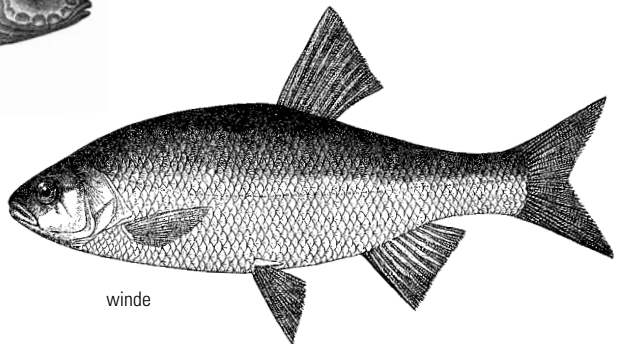
baars

kwabaal

pos

winde

Piet Martens

Visserij aan Brabantse grenzen

Inleiding

Wie aan Brabantse bedrijvigheid denkt, ziet niet meteen visserij voor zich. Toch is er in de loop van de geschiedenis in deze provincie op soms grote schaal gevestigd op zalm, op ansjovis, op paling, op elft, op steur, eigenlijk op alle vis die eetbaar was. Dit artikel wil laten zien waar, hoe en wanneer die visserij plaatsvond.

Voor we dat doen is het goed om eerst het terrein af te bakenen, want een sporthengelaar bedrijft visserij en de kapitein van een grote hektrawler op de Atlantische Oceaan ook. Allereerst is er natuurlijk het verschil tussen visserij op zee en visserij op de binnenwateren, de zoetwatervisserij. Daar ligt voor Brabant meteen al een probleem, want pure zoetwatervisserij was het allemaal niet. Vanuit Bergen op Zoom viste men op de zoute Oosterschelde en voor het Deltaplan gerealiseerd werd, waren Volkerak, Haringvliet en Hollands Diep voor Willemstad en Moerdijk brak. De zoutgrens wilde daar nog wel eens verschuiven. Maar ondanks dat brakke water hebben we het, met uitzondering van Bergen op Zoom, toch vooral over riviervisserij, meestal synoniem met zoetwatervisserij. Zoals op zee verschil wordt gemaakt tussen de kleinschalige kustvisserij en wat wel 'Grote Visserij' genoemd wordt, is er op het zoete water een verschil tussen riviervisser en binnenvisser. Althans volgens de vissers zelf. De riviervisser voelt zich beroepsvisser en vakman en kijkt met enig dedain naar wat hij binnenvissers noemt, die de kleinere polderwateren en beken bevissen.¹ Binnenvisser is meestal niet het hoofdberoep, maar een nevenactiviteit. Dat laatste is waarschijnlijk een belangrijker onderscheid: de vraag of een visser het vissen als hoofdactiviteit had of dat hij viste als bijverdienste. Traditioneel mochten Nederlandse armen ter aanvulling of verwerving van hun voedsel overal vissen waar ze wilden zonder pacht te betalen, mits ze dat niet met meer dan één hengel deden.² Daarnaast waren er vermoedelijk vroeger ook al hengelaars die alleen voor de sport visten. Maar er waren natuurlijk ook boeren, herbergiers en anderen die in de buurt van water woonden die dikwijls met behulp van professioneel vistuig hun dieet en inkomen aanvulden. En: ook de 'beroepsvissers' van de rivieren zagen zich in de wintermaanden vaak genoeg genoodzaakt elders werk te zoeken om hun inkomen veilig te stellen. Door ijsgang of andere slechte weersomstandigheden was het vroeger in de winter vaak onmogelijk te blijven vissen.

Wat voor vis vingen en aten de Brabanders? Handel in vis is waarschijnlijk net zo oud als visserij zelf. Conservering was vroeger een probleem en in de voortechische tijd was het moeilijk verse zeevis ver landinwaarts te brengen. Dat is waarschijnlijk een van de redenen dat de consumptie van zoetwatervis vroeger veel populairder was dan tegenwoordig. Zoetwatervis kan desgewenst levend vervoerd worden en verser kan niet. De

¹ Van Doorn, *Terminologie*, 13.

² Martens, 'Vis uit het binnenwater', 298.

in Oost-Brabant werkzame dominee Stephanus Hanewinckel beschrijft eind achttiende, begin negentiende eeuw wat er zoal aan 'lekkere visschen' in de Meierij van Den Bosch op tafel kwam.³ Hij noemt snoek, die hier soms heel groot wordt, voegt hij daaraan toe; verder aal en paling, kwabaal, baars, voorn, ruisvoorn, brasem, blij, winde, karpers, zeelt, alvers, 'goofjens' het 'lekkere postjen en den grundel'. Er waren ook nog stekelbaarsjes en 'den meeraal', maar die worden niet gegeten. Uit de beschrijving die volgt, blijkt dat met meeraal de weeraal bedoeld is, de grote modderkruiper.⁴ Enigszins problematisch zijn de 'goofjens'. Het ligt voor de hand te denken dat daarmee de *Gobio Gobio* bedoeld is, die in Frankrijk en in Vlaanderen govie wordt genoemd en in Limburg bekend staat als geuf. Maar de *Gobio* is de riviergrondel en die staat als grundel apart in het rijtje. Wat wel duidelijk wordt uit de opsomming van Hanewinckel is dat veel gewone riviervis regelmatig op tafel kwam; hij noemt nogal wat soorten die we tegenwoordig niet meer eten. Archeologisch onderzoek naar afvalhopen van keukens bevestigt dit consumptiepatroon, bijvoorbeeld voor Brabantse steden als Breda en Den Bosch.⁵ Ook daar vinden we soorten als voorn, alver, brasem, baars, paling, snoek, forel naast natuurlijk 'gewone' zeevis als haring en kabeljauw. Als we het hebben over de wat grootschaliger visserij op de rivieren, dan komen we andere soorten tegen. Op het zoute water van de Oosterschelde visten Brabanders op ansjovis, op de grote rivieren was naast paling de zalm het belangrijkste product en in het voorjaar de elft. Er werden regelmatig grote steuren gevangen, zeer geliefd vanwege hun smakelijke vlees. Ansjovis komt vanuit zee naar het warmere ondiepe water om te paaien. Zalm en steur doen dat ook, evenals de elft: een nu uit onze wateren verdwenen haringachtige. De belangrijkste producten van de grote rivieren zijn dus trekvissen, zeevis eigenlijk, die de rivier op komt om te paaien. Paling doet dat anders. Deze leeft in het zoete water, maar trekt juist naar zee om zich voort te planten; in de Sargassozee, aan de andere kant van de Atlantische Oceaan. Met de Golfstroom komt de jonge paling dan weer deze kant uit, al zit daar de laatste jaren danig de klad in. Ooit alomtegenwoordig, is de paling nu een bedreigde diersoort. Het is een oud verhaal. Steur, zalm en elft gingen hem voor.

Doelstelling van dit artikel is op de eerste plaats om te laten zien dat Noord-Brabant vroeger niet alleen een provincie was van zandgronden, klein gemengd boerenbedrijf en hier en daar wat leer- en textielindustrie (bij wijze van spreken), maar dat er op verschillende tijden en plaatsen ook sprake is geweest van grootschalige beroepsmatige visserij op ruim water. Vooral uiteraard aan de noordelijke en westelijke rand van de provincie. In de vissersplaatsen die we bezoeken, kijken we naar het economische belang dat de visserij daar had en de ontwikkelingen daarin in de loop van de tijd. Dat zal gebeuren aan de hand van schattingen – of pogingen daartoe – van het aantal mensen dat bij de visserij betrokken was. Sportvisserij en visserij-als-bijverdienste blijven daarbij buiten beeld of komen maar zeer zijdelings aan bod. We richten ons op visserij als beroep.

Deze keuze is mede ingegeven door het feit dat naar visserij als bijverdienste op de binnenwateren en elders nog nauwelijks gericht onderzoek is gedaan. Dat die vorm van visserij niet per definitie kleinschalig hoefde te zijn, zal ik demonstreren aan de hand van twee schilderijen.

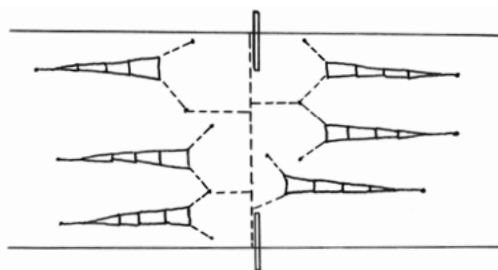
Het eerste is een gezicht op Breda vanuit het noordwesten, geschilderd door Jacobus Huysmans in 1827.⁶ We zien een rustig en landelijk beeld van de stad met de grote kerk, het Spanjaardsgat en links het kasteel. Op de voorgrond zijn vissers met hengels in de weer, maar het gaat vooral om het houten staketsel even achter de vissers. Dat is een zogenoemde dichtzet, een installatie om paling te vangen. Die naam moeten we letterlijk

Jacobus Carolus Huysmans, *Gezicht op Breda met vissers op de voorgrond* (1837). Het afgebeelde vistuig is een dichtzet, een installatie om paling te vangen. Op de wal zijn de fuiken en het schutwant te zien (Collectie Het Noordbrabants Museum, Den Bosch)

nemen: een dichtzet bestond uit een houten constructie, zoals afgebeeld. In het midden konden aan beide kanten (zie afbeelding hiernaast) fuiken worden geplaatst, met schutwant. Als de installatie aldus in gebruik was, sloot die het water volledig af en zette de zaak dicht. Schepen konden dan niet meer passeren en het kwam dus goed uit dat palingen nachtdieren zijn. Overdag gingen de fuiken op het droge, op het schilderij zien we ze staan op de oever, en konden

schepen er gewoon langs. In de nacht was de dichtzet in bedrijf. Op deze manier konden behoorlijke hoeveelheden vis gevangen worden op een toch minstens semi-beroepsmatige manier. Iets vergelijkbaars zien we op het volgende schilderij dat in de buurt van Den Bosch tot stand is gekomen want op de achtergrond is de Sint-Jan in beeld (Palingvissers, door M.D. Knip of J.A. Knip). De vissers werken met aalkorven; er is een kruisnet te zien waarmee

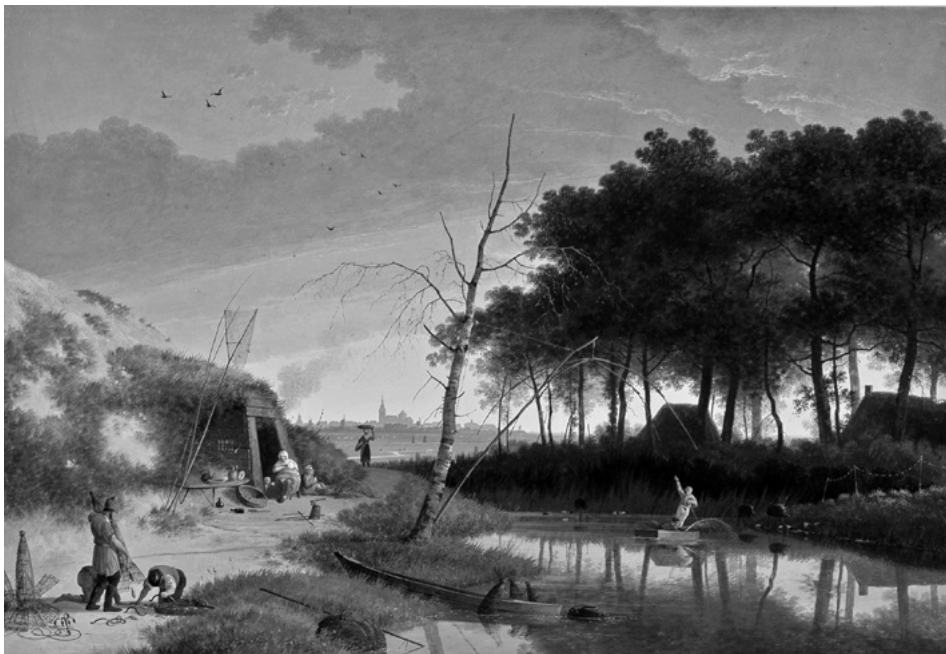
Een dichtzet in bovenaanzicht. De stippellijnen stellen staand netwerk voor, het zogenoemde schutwant. Het aantal en de plaatsing van de fuiken kan sterk variëren.

³ Meijneke, *Op reis door de Meierij*, 292.

⁴ Meeraal bestaat ook, maar dat is zeepaling of congeraal en die kan hier niet bedoeld zijn. Waarschijnlijk is er sprake van een verschrijving.

⁵ Brouwer e.a., *Vissenatlas Noord-Brabant*, 34.

⁶ Giersbergen, *De kunst is geheel en al bijzaak*, 22.

M.D. of J.A. Knip, Gezicht op Den Bosch met palingvisserij, circa 1820 (Collectie Het Noordbrabants Museum, Den Bosch).

kleine vis gevangen wordt om de korven te azen. Op het water is een visser met een schepnet bezig; verder zien we leefkorven voor de opslag van de vangst. Aan de linkerkant is een soort schuilhut en opbergplaats gemaakt waar de visser zijn spullen kon bewaren. Ervoor zit een vrouw die een kind verzorgt en aan een tafel zien we attributen die er op wijzen dat er ter plaatse gegeten werd. Het gaat hier duidelijk om vissen voor het brood.

Beide schilderijen laten zien dat visserij op de kleinere binnenwateren van Brabant in bepaalde gevallen groter was dan je zou verwachten. Daar zijn meer voorbeelden van. De naam van het landgoed De Zegenworp onder Sint-Michielsgestel wijst op visserij van enige omvang. Het stroomgebied van de Dommel was rijk aan (consumptie)vis, zoals Hanewinkel al beschreef. Uit diens betoog blijkt dat er veel meer soorten zoetwatervis op tafel kwamen dan tegenwoordig. Zeker op Brabantse vrijdagen zal er vroeger regelmatig vis uit water in de buurt genuttigd zijn. De meeste Brabanders waren immers rooms-katholiek en de voorschriften van hun Kerk verboden de consumptie van vlees op vrijdag.

Bij de beschrijving van de visserij aan Brabantse grenzen beginnen we in het zuidwesten en we volgen de loop van het water langs de west- en noordrand van de provincie. We gaan eerst kijken naar de weervisserij op ansjovis vanuit Bergen op Zoom op de Oosterschelde. Daarna komen de ankerkuilers en bootjesvisserij van Moerdijk en Willemstad aan bod die op Volkerak, Hollands Diep en ook wel Haringvliet visten op vooral spiering, prik en paling. Het water volgend, komen we vervolgens in de Biesbosch, vroeger bekend als de Grote Verdrongen Waard, of het Bergse Veld, zo genoemd naar de stad Geertruidenberg, waar alle vangst verplicht moest worden aangevoerd. De Verdrongen Waard is eeuwenlang het toneel geweest van een zeer grootschalige visserij op zalm, elft en steur. Toen die zalmvisserij door onder meer verzanding in de negentiende eeuw tot een einde kwam, namen de

grote zegenvisserijen op de Nieuwe Merwede de zaak over. We richten daarna de aandacht op Woudrichem, een typische vissersplaats met veel volk en weinig viswater, waar de sfeer van de visserij nog steeds te proeven is. Tot slot kijken we naar de vissers van Werkendam, die in de Biesbosch actief waren en vaak in loondienst werkten bij de grote zegens van de Nieuwe Merwede. Ook voorzagen de Werkendamers de rest van zuidwest Nederland van wilgentenen korven voor de aalvisserij.

Gevist wordt er nog steeds in Brabant, maar de grote bedrijvigheid van vroeger is verdwenen.

Weervisserij Bergen op Zoom

Weervisserij op ansjovis is zeer Bergen op Zooms. Ansjovis is een van de drie A's waarmee de plaatselijke VVV reclame voor de stad maakt: Ansjovis, Asperges, Aardbeien.

Wie vanaf de monding van Rijn en Maas naar Antwerpen vaart, komt langs Bergen op Zoom. Visserij en handel waren altijd nauw met de stad verbonden. Al in de veertiende eeuw werden er jaarmarkten gehouden.⁷ In 1400 was er een Oosterlingenhuis, waar de secretaris van het Hanzeverbond zetelde. Die 'Oosterlingen' van de Hanze verhandelden veel haring en stokvis. Ook de zalm van het Bergse Veld kwam langs Bergen op Zoom als die per schip naar Antwerpen ging. In de zestiende en zeventiende eeuw was vishandel vaak een zaak van vrouwen. In 1508 had Lysbeth Costers, een vishandelaarster uit Geertruidenberg, een waterschip gekocht van Cornelien Jacobsdr, een viskopersweduwe. De transactie was in Bergen op Zoom afgehandeld. Vis werd levend vervoerd in waterschepen en zalm overleeft zowel in zoet als in zout water. Het gebruik van dit soort schepen duidt op een omvangrijke handel in deze vis, die vanuit het Geertruidenbergse viswater via Bergen op Zoom naar Antwerpen en verder ging.⁸

Veel handel dus. Maar Bergen had ook zelf vissers. In de handel kwam allerhande vis langs. Er waren de Oosterlingen van de Hanze met hun haring en stokvis; er was Geertruidenbergse zalm; er was veel paling uit de omgeving van Gorinchem; heilbot, lamprei en een enkele keer ook 'Yslantsch' vis, waarschijnlijk gezouten kabeljauw, die al vanaf de tiende eeuw vanuit IJsland werd ingevoerd.⁹ De Bergse vissers zullen op het water voor de deur zeker op verschillende soorten gevestigd hebben. Voedselproductie was belangrijk en bijna alle vis kun je eten. Maar de belangrijkste en meest bekende vangst van de Bergenaren was zonder twijfel de ansjovis.

Ansjovis (*Engraulis encrasicolus*, Linn., 1758) is een relatief klein en slank groen tot blauwgroen visje met zilvergrijze flanken.¹⁰ Het kan twintig centimeter lang worden, maar meestal houdt het met tien tot vijftien centimeter wel op. De hier voorkomende soort leeft op zee, maar komt in het voorjaar, zo tussen april en juni, het warmere water van de Oosterschelde (en vroeger ook de Zuiderzee) op om te paaien. Ansjovis komt ook veel voor in de Middellandse Zee, de Zwarte Zee en in de Indische Oceaan. De vis wordt, ook hier te lande, meestal gebruikt als smaakversterker. De bekende Aziatische (Thaise) vissaus is bijna altijd gemaakt van gefermenteerde ansjovis, net als het klassiek-Romeinse *garum*, waar overigens ook veel sardientjes voor werden gebruikt.¹¹ Om vissaus te maken of om ansjovis

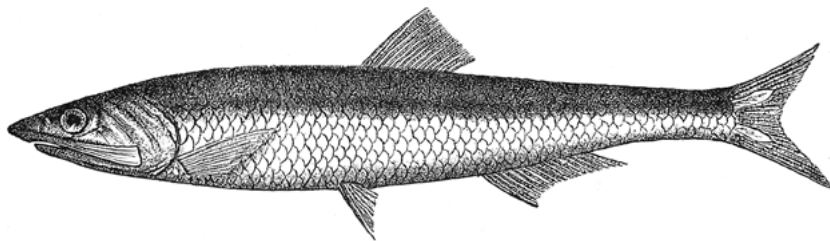
⁷ Sloomans, *Paas- en koudemarkten*, 1.

⁸ Martens, *De zalmvissers van de Biesbosch*, 192.

⁹ Sloomans, *Paas- en koudemarkten*, 100, 108, 1231.

¹⁰ Nijssen en De Groot, *De vissen van Nederland*, 74; Redeke, *De vissen van Nederland*, 72.

¹¹ Delaval, *Garum & Pissalat*, passim.

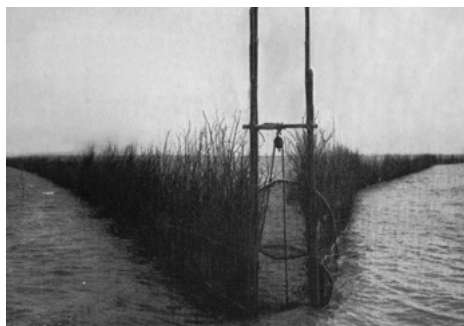
ansjovis

als smaakversterker te gebruiken moet de vis worden schoongemaakt, ontgraat en vervolgens met veel zout in vaatjes worden ingelegd. Na een jaar is de vis dan klaar voor gebruik. Vers gebakken ansjovis komt veel minder voor, behalve in de restaurants van Bergen op Zoom en omstreken. Daar staat deze lekkernij gewoon op de kaart.

Wat de Bergse ansjovis ook bijzonder maakt is de manier van vangen. Dat gebeurt met zogenoemde 'weren'. Een weer bestaat uit twee lange rijen palen, die in de bodem van het viswater geplaatst zijn en die onder een hoek van ongeveer vijfenveertig graden op elkaar staan. Aan het eind, waar ze bij elkaar komen, is een opening en daarin staat een forse fuik. Van boven gezien lijkt het wel wat op een grote driehoek (zie afbeeldingen). Net als bij fuiken en korven et cetera, is er dus sprake van een soort val voor vissen. Weren komen in veel verschillende vormen over de hele wereld voor. Bekend zijn bijvoorbeeld de haringweren van Sleeswijk-Holstein.¹²

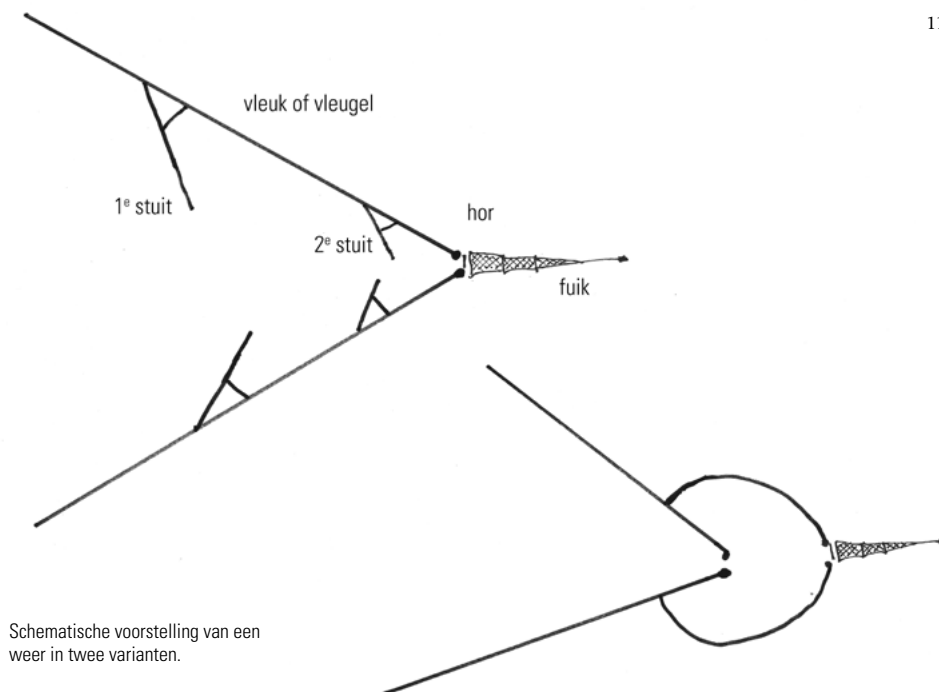

Model van een weer (Markiezenhof, Bergen op Zoom)

Het fuikgat van een weer

In het voorjaar, in maart al, begonnen de vissers met het kappen van eiken- en berkenstammetjes voor het maken van de weren. Er waren er veel nodig, want de staken stonden maar zo'n twaalf tot vijftien centimeter uit elkaar. Zo'n rij staken heette vleuk of vleugel. Vlak bij het gat, waar de fuik kwam, stonden ze nog dichter op elkaar. In het gat zelf stonden twee zwaardere houten palen, waartussen via een dwarsbalk met een takel een 'hor' neergelaten kon worden om het fuikgat af te sluiten. Vroeger was die hor gemaakt van dunne takjes, tenen. Tegenwoordig gebruikt men er fijnmazig metalen gaas voor. Achter het gat kwam de fuik zelf: een groot net van ongeveer veertig meter lengte, met een viertal ronde hoepen erin. De voorste hoep was rechthoekig en paste voor het gat met de hor. Op vijftientwintig, respectievelijk vijftig meter afstand van het gat maakte men stuiten: naar binnen gerichte rijen palen (dezelfde constructie dus als het weer zelf) die moesten voorkomen dat de vis terug zou zwemmen. Weren stonden meestal op zandplaten, ondieptes, zodanig dat het gat

Schematische voorstelling van een weer in twee varianten.

op het diepste punt stond. Als de tijstroom langs de staken van het weer stroomt, veroorzaakt dat trilling in het water. Vissen vinden dat onprettig en zoeken dus het midden van het weer. En ze komen naar de ondieptes omdat het water daar warmer is; daar verwachten ze voedsel en ze paaien graag in wat warmer water. De vissen komen met de vloed van zee naar binnen en als het laag water wordt, zoeken ze de diepte en komen op die manier in het weer terecht. Ze zouden dus gemakkelijk uit het weer weg kunnen voordat ze in de fuik terecht komen, maar ze doen dat niet vanwege die trilling. Om dezelfde reden zwemt vis niet tussen de grove mazen van een trawl weg als dat nog eenvoudig zou kunnen. Als de vissers bij laag water de fuik willen lichten en ze merken dat er nog vis tussen de vleuken zit, dan stappen ze te water en proberen de vis richting fuik te jagen. Als dat niet naar wens verloopt, gebruiken ze vanaf de stuiten soms ook wel een zegen (een rechthoekig treknet) om de vis richting fuik te helpen. De fuik ligt op het diepste deel en wordt vanuit een boot gelicht, nadat uiteraard eerst de hor is gesloten.

Na de vangst kon het verwerken van de vis beginnen. Ansjovis ging eerst 'ongeknipt', dat wil zeggen niet schoongemaakt, met flink wat zout in tonnen en moest zo zes weken blijven staan.¹³ Dan ging hij uit het zout en na het schoonmaken ('knippen'), wassen en schubben, kwam hij in het 'tweede zout'. Ongeveer tachtig kilo vis in laagjes van twintig centimeter in een ton. Daartussen grof zout. Als de vis op die manier twee tot drie jaar (!) had gestaan was hij rijp en kon hij voor de verkoop in potjes van glas of aardewerk verpakt worden. Ansjovis die in zijn geheel wordt ingezouten zoals beschreven heeft de bekende roodbruine kleur, omdat het bloed het vlees rood kleurt. In Bergen op Zoom was er ook blanke ansjovis. Die moet voor het inzouten eerst worden schoongemaakt; het vlees blijft dan licht van kleur.¹⁴

¹² Von Brandt, *Fish catching methods*, 166-193.

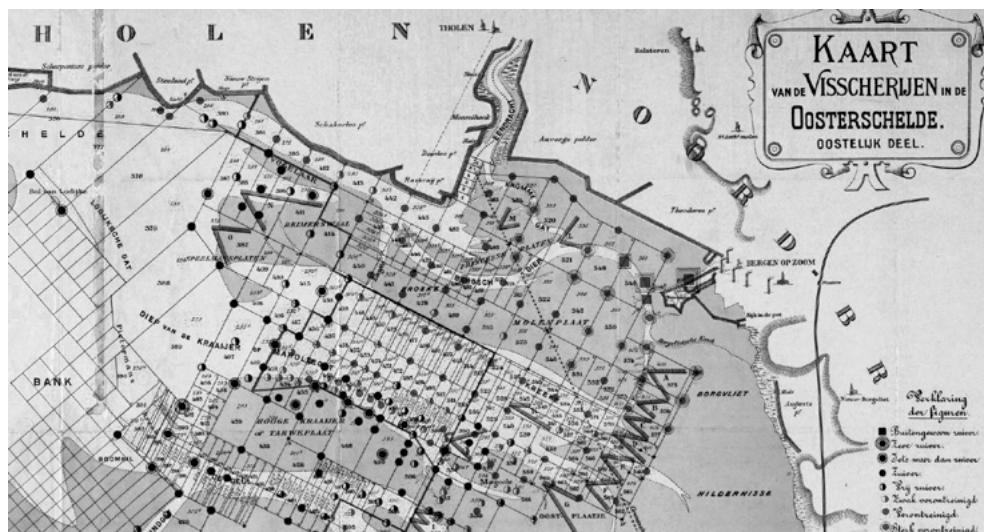
¹³ Huijbrecht en Reindersma, *In weer en wind*, 126.

¹⁴ Touw, 'Blanke Bergse ansjovis'.

Gravure van Philips Galle naar een tekening van Hans Bol, verschenen in 1582 te Antwerpen, met weervisserij op zalm (zie tekst)

Zoals het is gegaan met de zalmvisserij op het Bergse Veld, zo ging het ook met de visserij op ansjovis in Bergen op Zoom: het begon met een stormramp, met overstromingen en met verdrongen land. In Bergen op Zoom gebeurde dat op 'quaede saterdach', 5 november 1530, toen de Sint-Felixvloed en de nasleep daarvan Reimerswael onder water zette. Volgens sommigen verschenen de eerste weren op het Verdrongen Land van Zuid-Beveland kort na 1530.¹⁵ In 't Groen meldt dat weren in de archieven voor het eerst voorkomen in een keur van het stadsbestuur uit 1673. Hij gaat er van uit dat er voor die tijd op een andere manier, met gaand en staand want werd gevisd op ansjovis, zoals dat ook op de Zuiderzee gebeurde.¹⁶ In 't Groen veronderstelt verder dat de weren constructief beïnvloed zouden zijn door de grote zalmsteken van het Bergse Veld, die immers in principe ook bestaan uit in de grond gestoken rijen palen. Dat is niet uit te sluiten; er waren in die tijd contacten tussen Geertruidenberg en Bergen op Zoom over vis en visserij. Merkwaardig in dit verband is een gravure, verschenen in 1582 te Antwerpen, gemaakt door Philips Galle (1537-1612), naar tekeningen van Hans Bol (1534-1593), die deel uitmaakt van een hele serie over visserij.¹⁷ De gravure heeft als onderschrift: '*Sic agitat grandes ad summas fluminis oras Salmones solers medijs piscator ab undis*' (zo jaagt de behendige visser vanaf het midden van de golven de grote zalmen op naar de oevers van de stroom). Op de gravure is groot water te zien met op de achtergrond een stad. Er zijn rijen palen, waaraan steeds één fuik vastzit. Dat duidt op weervisserij. De stad zou Bergen op Zoom kunnen zijn, maar met wat fantasie ook Geertruidenberg, hoewel de kreeft en de krab rechts vooraan op zout water duiden. De weren vingen geen zalm, de steken van Geertruidenberg wel. Het opjagen van de vis door de vissers wijst weer op weren. Beide steden hadden vishandelsbetrekkingen met Antwerpen. Maakte de graveur (al dan niet bewust) een mix van wat hij had gehoord? Een onopgelost raadsel. Niet duidelijk is hoe nauwkeurig de graveur de tekening van Bol heeft weergegeven. Bol kende Bergen op Zoom; hij woonde er van 1584 tot 1586.¹⁸ Er lijkt toch een verwisseling van vis en vismethode te hebben plaatsgevonden. Hoe dit ook zij, de tekenaar en de graveur lijken op de hoogte van de Geertruidenbergse visserij, of toch tenminste de zalmvisserij met steken in de riviermondingen, maar wat ze afbeelden lijkt meer op een weer dan op een zalmsteek. Als dat klopt waren de weren in ieder geval bekend in Bergen op Zoom lang voordat ze voor het eerst in de archieven opduiken. Mogelijk is er dus voor Bergen op Zoom al vanaf midden zestiende eeuw met weren gevisd. Weren waren in de Lage Landen al eeuwen bekend. Touw maakt melding van een stuk gedateerd op 984, uit de Sint-Maartenskerk in Utrecht waarin staat: '*In Armuthon septem uere ad piscandum*' (in Muiden zeven weervisserijen).¹⁹ Met recht een oude traditie.

Kaart van het oostelijk deel van de Oosterschelde met weer-percelen. De driehoekvormige weren zijn goed te onderscheiden. Ook blijkt hier hoe groot de weren waren (Markiezenhof, Bergen op Zoom)

Bij de Sint-Felixvloed was Reimerswaal min of meer gespaard gebleven. Het land was verdrongen, maar de stad lag er nog en bleef bewoond, al waren er regelmatig nieuwe overstromingen en andere rampen zoals stadsbranden. Successievelijk vertrokken de bewoners. Het langst bleven er de vissers. De laatsten verhuisden in 1631 naar Tholen. De Reimerswaalse, later Thoolse vissers vonden dat zij het recht hadden het verdrongen land te bevissen. De Bergenaren dachten daar anders over en zoals niet ongebruikelijk in de visserijwereld ontstonden er conflicten over het visrecht. Bij de Satisfactie van 1579 kreeg Bergen op Zoom het visrecht toegewezen. Het ging lang goed, maar er bleven problemen voorkomen. In 1781 werd een nieuwe regeling van kracht. Het viswater werd toen verdeeld in een Bergs en een Zeeuws gedeelte. Bergen op Zoom mocht alleen nog vissen in het Kreekrak en aan de oostelijke rand van de Molenplaat. Na de Franse tijd, in 1823, kwam er een nieuwe regeling met als uitgangspunt de situatie zoals die in 1781 was ontstaan. Bergse vissers konden meedingen naar de pacht van Zeeuwse percelen, mits er onvoldoende Zeeuwse belangstelling was. De Bergenaren vonden dat onterecht en bleven zich er tegen verzetten. Op een gegeven moment kaartten ze de zaak bij de centrale overheid aan. Dat pakte verkeerd uit, want het ministerie van Financiën nam de zaak nauwkeurig onder de loep en had weinig boodschap aan onderling geruzie tussen vissers. Uiteindelijk leidde het er toe dat in 1867 de visserij geliberaliseerd werd: voortaan vonden openbare verpachtingen plaats en iedereen kon bieden. De weervisserij bleef bestaan, zij het als marginale bedrijfstak.²⁰ Groot zou ze niet meer worden, bekend wel. Wat dat 'groot' betreft: de Bergen op Zoomse visserij was meer bekend en de ansjovis geliefd dan dat het om een grote bedrijfstak ging. Kijken we naar het

¹⁵ Touw, 'Blanke Bergse ansjovis'.

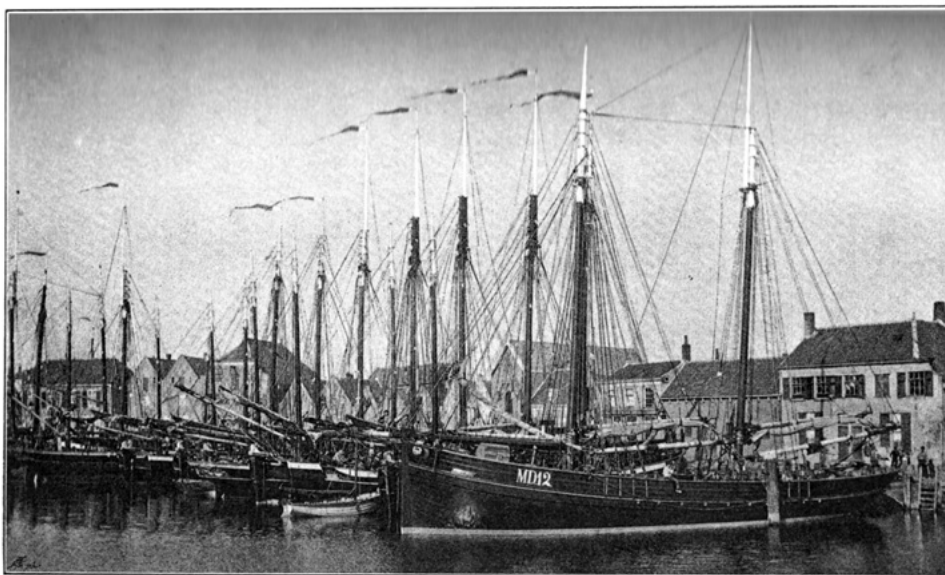
¹⁶ In 't Groen, *Ontwikkeling weervisserij*. Zie voor de traditionele ansjovisvisserij op de Zuiderzee ook Dorleijn, *Van gaand en staand want*, passim.

¹⁷ Van Beylen, '16de-eeuwse visserij'.

¹⁸ Touw, 'Blanke Bergse ansjovis'.

¹⁹ Touw, 'Blanke Bergse ansjovis'.

²⁰ In 't Groen, *Ontwikkeling weervisserij*, 66.

Gezicht op de haven te Middelharnis, met model sloepschip uitsluitend ter verschvaart ingericht met 2 groote niet strijkende masten.

Beugsloepen in de haven van Middelharnis. Deze sloepen visten op zee op kabeljauw. Ze aasden de beug met prik, die ze met ankerkuilen op Hollands Diep en Haringvliet mochten vangen. Ze kochten de prik ook wel in van andere vissers.

De voor deze vorm van visserij belangrijkste 'producten' zijn paling, spiering en in wat mindere mate sprout en bot. Natuurlijk kwam er ook andere vis in de netten terecht, zoals haring, zalm, elft, fint, voorn en andere gewone rivier- en zeevis, maar dat zouden we tegenwoordig toch allemaal bijvangst noemen. Voorn bijvoorbeeld kwam veel voor en die smaakte eigenlijk best, maar vanwege de vele graten was hij niet geliefd en moeilijk te verkopen. De vissers aten hem zelf veel. Aparte vermelding verdient nog wel de lamprei of prik, een palingachtig dier dat parasitair leeft op andere vis. Prik kwam veel voor op Hollands Diep en Haringvliet, tot in de Biesbosch toe en was de aasvis bij uitstek voor de beugvisserij op kabeljauw. Middelharnis was een belangrijke thuishaven voor zeevissers die met de beug op kabeljauw visten. Een beug is een lange, dunne lijn waaraan op regelmatige afstanden dwarslijnen met haken zijn bevestigd. Die haken aasde men met prik (lamprei). Een beug kon kilometers lang zijn. De zeevissers van Middelharnis hadden speciale toestemming om op het Haringvliet en het Hollands Diep met ankerkuilen op prik te vissen. Er waren veel beugsloepen in Middelharnis thuis. Het kwam dus regelmatig voor dat de zeevissers aan het werk waren tussen de boten en de ankerkuilers van Moerdijk en Willemstad.

Voordat we gaan kijken naar het tuig waarmee de Brabantse vissers werkten, is het goed eerst in te gaan op het verschil tussen aal en paling. Als schot voor de boeg: voor veel mensen bestaat dat verschil helemaal niet. In Brabant en Zeeland komt meestal alleen de term paling voor; in noord- en oost Nederland spreekt men uitsluitend over aal. Alleen in het gebied van de grote rivieren komen - en wel met betekenisdifferentiatie - beide termen voor. Dat betekenisverschil verwijst naar de leefwijze van paling. Sedert de vroeger in zowat

²¹ In 't Groen, *Ontwikkeling weervisserij*, 47.

²² Deze paragraaf is gebaseerd op: Martens, *Schokkermannen en bootvissers*.

iedere sloot voorkomende paling een bedreigde diersoort is, is die leefwijze breed bekend: als de dieren geslachtsrijp beginnen te worden, zwemmen ze naar de Sargassozee aan de overkant van de Atlantische Oceaan om te paaien. De larven komen met de golfstroom terug naar Europa, veranderen in glasaaltjes en trekken onze binnenwateren op om daar volwassen te worden. Palingen die gaan trekken, richting zee, eten zich eerst vol; ze worden dik en vet en veranderen van kleur. In plaats van donkerbruin boven en geel onder, worden ze zwart/grijs en wit. Vandaar dat ze dan ook wel schieraal (schier = wit) worden genoemd. Ondanks die term houdt het hierboven genoemde betekenisverschil in dat aal/paling die nog niet geslachtsrijp is en dus hier gewoon nog rondzwemt, aal genoemd wordt en de geslachtsrijp geworden schieraal/paling in het rivierengebied drijfpaling of gewoon paling heet. De naam drijfpaling is ontstaan omdat de dieren zich 's nachts (het zijn nachtdieren) aan de oppervlakte van het water naar zee laten drijven.

Het verschil in werkmethode tussen bootjesvisser en ankerkuilers hangt met deze leefwijze samen. Bootjesvisser vissen vooral met aalkorven of kubben op aal. Paling (ik hanteer voor het gemak het betekenisverschil hier maar even) neemt geen voedsel meer op, aal wel. De korven en kubben moeten dus geaasd worden. Dat kan met mosselen, met spiering, met blik (jonge haring) of sprout. Veel van dat aas vingen de ankerkuilers, die het aan de bootvisser leverden, vandaar de symbiose tussen deze twee vormen van visserij. Ankerkuilers waren vooral in Moerdijk thuis, bootjesvisser werkten meest vanuit Willemstad.

Kubben en korven zijn in feite kleine fuikjes (zie de afbeeldingen). Korven waren gevlochten van wilgenteen en kubben maakte men van hoepels en netwerk. Kubben en korven werden aan een lange lijn bevestigd, zo tussen de twintig en zestig stuks. Tussen twee kubben zat steeds een steen, waardoor de hele zaak goed op de bodem bleef liggen. De lijnen waren voorzien van een boeitje, zodat de vissers ze terug konden vinden. Zo'n lijn met kubben heette een 'treintje'. Een trein van twintig kubben was ongeveer driehonderd meter lang en een van zestig meer dan een kilometer. Hoe goed de kubben vingen was afhankelijk van het gebruikte aas; blik gold als het beste.

Een bootvisser vaart de haven van Willemstad uit.

Bootvisser op het Hollands Diep in de weer met aalkubben

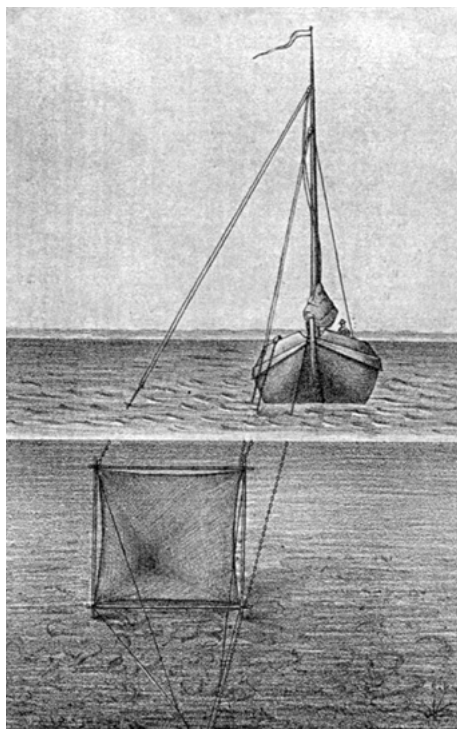

Boot geladen met aalkorven. Hier is goed het verschil met de kub van de vorige en volgende afbeelding te zien.

Bootvisser met een aalkub

Ankerkuil (raamkuil) in voorraanzicht.

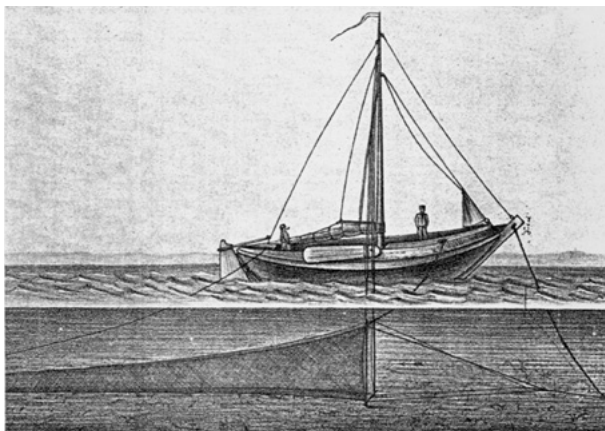
Ankerkuilen werken heel anders. Net als staalbomen zijn het stuwnetten die vrijwel over de hele wereld voorkomen, altijd op plaatsen waar veel stroom loopt.²³ De ankerkuil is een groot trechtervormig net, aan de voorkant voorzien van een vierkant raam. Het net wordt meestal naast een schip aan een groot en zwaar anker in de stroom gezet (zie afbeelding). Het was een groot net, zo'n 35 meter lang. Het vierkante raam, de 'muil' was tussen de zeven en acht meter breed en ongeveer 6,5 meter diep. Het net vangt alle vis die er door de stroom in wordt gedreven. De vis kon door dat opstuwen nogal beschadigd raken en ankerkuilen hadden niet overal een goede naam. Staalbomen zou je kunnen zien als voorloper van de ankerkuil. Op het Hollands Diep gold dat zeker. Bij staalbomen is er geen raam en geen schip om het net op een plaats naar keuze te verankeren, maar staat het net tussen in de rivierbodem geslagen palen. Als het tij verliep, werd het net met de punt naar de andere kant gebracht,

²³ Von Brandt, *Fish catching methods*, 226 e.v.

de stroom draait dan immers om. Staalbomen stonden alleen in ondiep water, naast de vaargeul, anders zou de scheepvaart er te veel last van hebben. Ankerkuilen waren gemakkelijk verplaatsbaar; een schip kan ankeren waar het wil. De kuilen hebben de staalbomen dan ook verdrongen. Er bestond een variant van de ankerkuil waarbij het vierkante raam was vervangen door twee leggers, een boven en een onder, die aan de zijkant

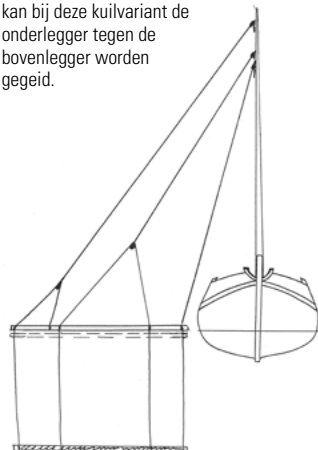
met kettingen verbonden waren. De 'muil' kon zo 'dichtgeeid' (dichtgetrokken door de lijnen in te korten) worden. Het tuig was dan gemakkelijker hanteerbaar. Deze zogeheten 'geikuiten' werden vooral verder stroomopwaarts op de rivieren toegepast.

De bij de ankerkuilvisserij gebruikte schepen moesten niet al te klein zijn. Door de soms sterke stroom konden er flinke krachten op het grote net komen te staan. Bovendien moest er voldoende accommodatie aan boord zijn voor de bemanning om langere tijd weg te kunnen blijven. Er moest brood (vis eigenlijk) op de plank, dus een tij laten verlopen was er niet bij. Daarom bleven de vissers twee of drie weken van huis. De vis die zij vingen werd ondertussen met speciale schepen afgehaald en naar de wal gebracht. Aanvankelijk gebruikten de kuilers vooral schokkers, een scheepstype van de Zuiderzee dat de roep van grote zeewaardigheid had. We hadden het hiervoor al over de militaire forten bij de driesprong Volkerak, Hollands Diep en Haringvliet. In deze wateren was het korps Torpedisten actief. Dat maakte gebruik van mijnen die op afstand tot ontploffing konden worden gebracht als er een vijandelijk schip naderde. Het onderhoud van de mijnen vond plaats met speciaal hiervoor gebouwde schokkers. Toen men begin twintigste eeuw op andere verdedigingsmethoden overschakelde, kwamen de torpedisten-

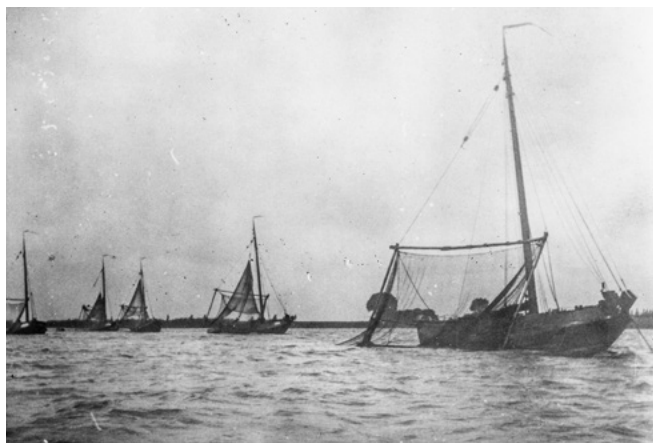

Ankerkuil (raamkuil) in zijaanzicht.

Schema vooraanzicht van een geikuil. Met behulp van lijnen en blokken kan bij deze kuilvariant de onderlegger tegen de bovenlegger worden geheid.

Schokkers op het Hollands Diep voor Numansdorp, met raamkuilen langs zij gehesen.

Botter met een raamkuil

Botter met een geikuil

schokkers te koop en ze hebben allemaal (zes stuks) als ankerkuiler gevaren (ze zijn ook allemaal nog in de vaart, maar nu als charterschepen, om met passagiers tochtjes te maken op het IJsselmeer). De term schokker is blijven hangen; van oorsprong was schokker de naam van een bepaald scheepstype. Maar de Brabantse ankerkuilers zijn ieder schip dat met de kuil viste een schokker blijven noemen. En er voer van alles: botters, aken, blazers, een enkele hoogaars en zelfs omgebouwde vrachtscheepjes. Als ze maar groot en sterk genoeg waren. En ze werden allemaal schokker genoemd. Zoals een oude Moerdijkse visser ooit tegen me zei: 'Mijn schokker was een bottertje.' Voor sommige scheepspuriteinen is dat vloeken in de kerk.

Zoals vaak met werken in of aan de natuur is visserij meestal seizoensgebonden. Dat kan ook aan de wet liggen: sommige soorten vissen kennen een gesloten tijd waarin het verboden is ze te vangen. Echter, altijd is de vis bepalend. Voor de ankerkuilers en bootvisseren zag een werkjaar er als volgt uit. April was de eerste maand van de gesloten tijd voor de kuil. Die duurde tot half juni (na 1908 tot eind mei). De vissers pleegden dan onderhoud aan schip en tuig. Eind april, begin mei werden de kubben en de korven klaargemaakt en begon de visserij op aal. Aas vissen met de kuil moest dan op zee gebeuren, 'Op de Goeree', net buitengaats in de monding van het Haringvliet, vanwege de gesloten tijd. Of je moest stropen en dat kwam ook vaak genoeg voor. Eind augustus begin september begon de drijfpalings naar zee te trekken, te drijven eigenlijk, en dat viel samen met het einde van de kubbenvisserij. Drijfpalings kon je vissen tot ongeveer eind november, begin december; dan was het afgelopen. In de wintermaanden tot eind maart was spiering de hoofdvangst. In iets mindere mate ook bot.

Als het kubbenseizoen was afgelopen, visten sommige bootjesvissers door op gewone standvis en probeerden op die manier de moeilijke maanden door te komen. Er waren er ook die gingen werken als knecht op de schokkers en zo dus bleven vissen, zij het in loondienst. Weer anderen zochten tijdelijk emplooi bij boeren of andere werkgevers buiten de sfeer van de visserij. Bootjesvissers waren aldus, als ze visten, meestal zelfstandig onder-

nemer. Voor veel ankerkuilers gold dat ook. In Moerdijk had je 'eigenvisser', zelfstandige ankerkuilers, en 'kantoren', in feite reders die meerdere schokkers exploiteerden en waar dus zowel de schipper als de bemanning in loondienst was.

In de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw vormde de visserij voor plaatsen als Moerdijk, Lage Zwaluwe en Willemstad de belangrijkste bron van werkgelegenheid. Er waren in de visserij zelf in die tijd zo'n tweehonderd personen werkzaam. Later, toen de visserij begon af te lopen na de Tweede Wereldoorlog, waren dat er nog ongeveer honderd. En dat aantal staat dan nog los van nevenactiviteiten als handel, onderhoudswerk aan schepen, activiteiten in en rond de haven, et cetera.²⁴ Ter vergelijking: eind negentiende eeuw had Moerdijk een kleine achthonderd inwoners en Willemstad iets minder dan tweeduizend.

Waar het die nevenactiviteiten betreft was uiteraard de handel van groot belang. Vis moet niet alleen gevangen, maar ook verkocht worden. Traditioneel werd veel vis van de Brabantse noordwestwal verhandeld naar het zuiden. Het transport gebeurde vroeger vaak met schepen die levende vis konden vervoeren via Bergen op Zoom naar Antwerpen. Via die weg ging overigens ook veel zeevis vanuit Middelharnis naar Antwerpen.²⁵ Toen midden negentiende eeuw het spoorwegnet werd aangelegd, vervoerde men de vis van Moerdijk per trein naar Antwerpen en verder. Het station in Moerdijk en later de plaats waar het gestaan had, heetten nog lang 'Den Bels'.

Zolang de visserij en handel in vis bestaan, zijn er problemen tussen vishandelaren en vissers. Handelaren verdienen meestal meer aan de vis dan vissers en dat steekt. In Moerdijk was het niet anders. Daar waren vishandelaren actief die als grootpachters ook veel macht over de visserij zelf naar zich toetrokken.²⁶ De vissers hadden een Coöperatie opgericht ('de koperetief') om daar iets aan te doen en gedeeltelijk hielp dat ook wel, maar de relatie bleef problematisch. Los van de verre handel verkochten de Moerdijkers de vis ook dicht bij huis. Bootjesvissers deden dat, maar ook de knechten van de grote schokkers mochten een deel van de vangst voor eigen gebruik verkopen. Tot kort voor de Tweede Wereldoorlog liepen Moerdijkse vrouwen in de spieringtijd met kruiwagens en handkarren naar omliggende plaatsen, tot in Breda toe, om de vis uit te venten en op die manier het ongetwijfeld karige inkomen aan te vullen.

Vissers werden geacht arm te zijn. 'The fisherman is always considered "poor": the adjective clings to him as does blue to the sky and green to the meadow,' schreef een bekend visserijdeskundige.²⁷ In Moerdijk was dat niet anders. Ooit verscheen in *Dagblad De Stem* uit Breda een artikel over de Moerdijkse vissers met de pakkende kop 'Erremoei, veul erremoei'.²⁸ Vermoedelijk viel dat achteraf wel mee. Natuurlijk, handwerkers hadden het niet breed in de negentiende en de vroege twintigste eeuw; dat was overal zo. Een oude Moerdijkse visser gaf mij hierop als commentaar: 'Och, erremoei betekent in het Brabants ook kou. En dat klopt wel, we hebben wat kou geleden op die schepen. Maar', voegde hij er aan toe, 'er waren ook goede jaren en als ik opnieuw moest beginnen zou ik zo weer aan boord stappen'. Visserman zijn was heel bevredigend werk, het gaf een groot gevoel van vrijheid en zelfstandigheid. Je werd er niet rijk van, maar een leven op de rand van het fysieke bestaan was het ook niet. En wat voor boeren geldt, geldt ook voor vissers: als ze niet klagen, gaat het niet goed.

Staalbomen en ankerkuilen zijn feitelijk eeuwenoude vistuigen, die vooral in getijdengebieden veel voorkomen.²⁹ Dat op Hollands Diep en Haringvliet de ankerkuil de staalbomen heeft verdrongen, waardoor de Moerdijkse visserij tot grote bloei kon komen, heeft vermoedelijk mede te maken met grote waterstaatkundige werken in de negentiende eeuw.

Drooggevallen botter met gehesen raamkuil. Door de man die voor de kuil staat is goed te zien hoe groot zo'n raam was.

Het graven van de Nieuwe Merwede begon in 1850 en kort na 1900 volgde de verlegging van de Maasmond naar de Amer, via het graven van de Bergse Maas. De stroomsnelheid op de benedenrivieren nam daardoor nogal toe en de grote ankerkuilen waren daar beter tegen bestand dan het kleinere vistuig waarmee vroeger de drijfpalings werd gevangen. Het succes van de ankerkuil verbreidde zich snel. De drijfpalings kwam van boven, dus verder stroomopwaarts ving je beter. De Moerdijkers gingen dan ook die kant uit met hun kuilen in het palingseizoen. De vissers die daar al actief waren, keken het kunstje af en zo kon Heerwaarden uitgroeien tot een centrum voor ankerkuilvisserij op de Rijn. Ook Hardinxvelders visten met speciaal gebouwde schokkers (nu Waalschokkers genoemd) op de Rijn. Ook hier verving de door Moerdijk geëxporteerde techniek de oudere kleinere vistuigen.

Inmiddels is deze vorm van riviervisserij al lang verleden tijd. Hoogtijdagen op de Rijn waren de jaren rond de Eerste Wereldoorlog. Daarna werd het snel minder. Op Hollands Diep en Haringvliet is ook na de Tweede Wereldoorlog nog gevestigd, maar de uitvoering van de Deltawerken, vooral de afsluiting van het Haringvliet in 1970, maakte een einde aan de mogelijkheid om met de grote ankerkuilen te vissen.

²⁴ Martens, *Schokkermannen en bootvissers*, 108.

²⁵ Idem, 111.

²⁶ Idem, 117.

²⁷ Von Brandt, *Fish catching methods*, 3.

²⁸ *Dagblad De Stem*, 24 januari 1989.

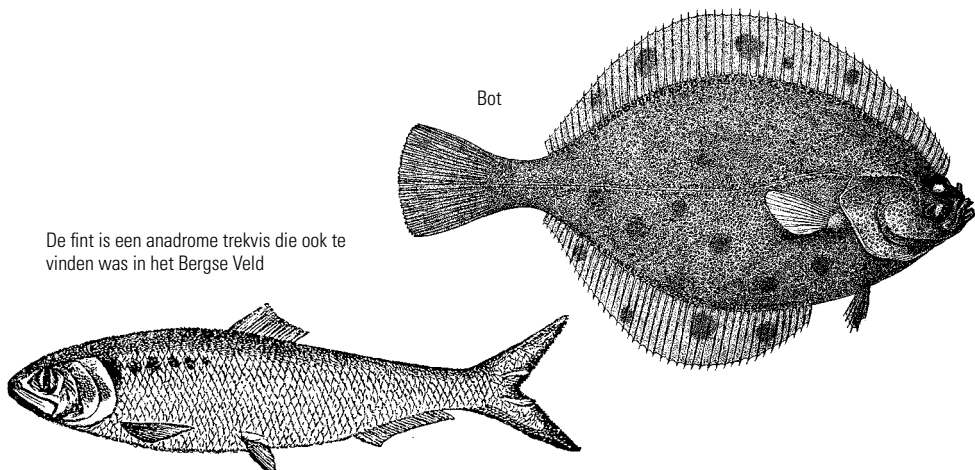
²⁹ Von Brandt, *Fish catching methods*, 226.

Voor we ons gaan bezighouden met zalmvisserij is een opmerking over de problematische verhouding tussen die zalmvisserij en de ankerkuilers op zijn plaats. De bloeitijd van de ankerkuilverij valt samen met de tijd waarin er sprake was van een ernstige achteruitgang van de zalmstand. Niemand wist goed hoe het kwam dat het aantal zalmen zo vermindert en al snel wezen de zalmvisserij naar de ankerkuilen en beschuldigden die van het 'versmoren' en wegvangen van zalmbroed dat naar zee trok. De overheid nam deze klachten serieus en ze zijn aanleiding geweest tot het eerste wetenschappelijke visserijonderzoek in Nederland, uitgevoerd door P.P.C. Hoek en C.J. Bottemanne.³⁰ Hun rapport verscheen in 1888. De conclusie was dat de ankerkuilen geen schade aanrichtten aan de zalm- en elftstand. De klachten hielden echter aan en tien jaar later herhaalde Hoek het onderzoek. Hij moest toen constateren dat er wel degelijk sprake was van schade aan de zalmstand door de kuilers, vooral als die op aas voor de aalkubben visten. Als oplossing stelde Hoek voor om de plaats tot waar de kuilers aas mochten vangen verder zeewaarts te verplaatsen. De problemen waren daarmee voor een groot deel van de baan.³¹

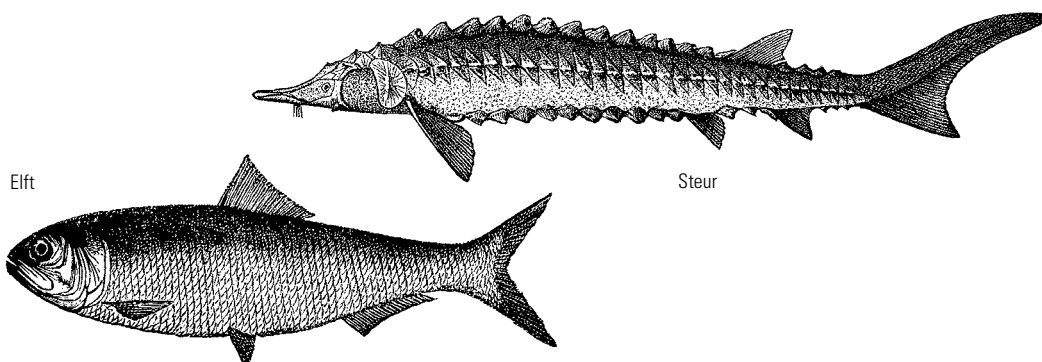
De zalm van het Bergse Veld³²

Een paar eeuwen lang was het Bergse Veld, de plaats waar nu de Biesbosch ligt, één grote watervlakte. Het Biesboschlandschap zoals wij dat nu kennen, is pas in de negentiende eeuw ontstaan. In de tijd waarop we ons nu gaan richten, de hoogtijdagen van de zalm, globaal de zestiende en zeventiende eeuw, was er van conflicten tussen ankerkuilers en zalmvisserij nog lang geen sprake. Conflicten waren er wel – meer dan genoeg zelfs – maar zoals we zullen zien, hadden die een totaal ander karakter.

In de Verdrongen Waard, zoals het Bergse Veld of de Biesbosch indertijd in de archieven meestal heette, zat de gebruikelijke zoetwatervis: karper, brasem, voorn, snoek, baars, et cetera. Ook vis van het brakke water, zoals de bekende spiering en bot (platvis), kwam er voor. Het belang van de visserij op die soorten viel echter volledig in het niet bij de rijkdom aan zalm, elft en steur, de belangrijkste producten van de Waard. Zalm, elft en steur zijn trekvis van het anadrome soort: zeevis die de rivier opzwemt om te paaien. Paling is een katadrome trekvis. Die leeft in het zoete water, maar trekt juist naar zee om zich voort te planten. De opbrengsten van de zalm- elft en steurvisserij waren zo belangrijk dat de andere vissoorten in de archieven nauwelijks te vinden zijn.

De belangrijkste van de drie was zeker de zalm (*Salmo salar*). Zalmen groeien op in kleine, zuurstofrijke beekjes in de bovenloop van de Rijn, ondergaan op een leeftijd tussen een en drie jaar een gedaanteverwisseling en trekken dan naar zee. Sommigen trekken na een verblijf van een jaar op zee al weer de rivier op, ze zijn dan ongeveer 60-65 centimeter lang. Dat gebeurde vaak in de zomer en daarom noemden de vissers ze ook wel 'jacobjes' (naar St. Jacobsdag, 25 juli) of op het Bergse Veld ook wel 'truytkens'. De meeste zalmen blijven langer op zee en zijn dan tussen één en anderhalve meter lang als ze worden gevangen. De vissers spraken van grote winterzalmen als ze voor 1 mei werden gevangen en van zomerzalm als dat na die datum het geval was. De trek van zalmen is niet seizoensgebonden en de dieren zorgden dan ook het hele seizoen voor inkomsten.

Voor de elft (*Alosa Alosa*) lag dat anders. Elften trokken in het voorjaar. Het begon in maart ('de eerste donder in maart pakt de elft bij de staart'), in april en mei viel het hoogtepunt van de trek en in juni was het afgelopen. De elft is qua soort verwant aan de haring maar wordt veel groter, tot maximaal 70 centimeter. De meeste exemplaren waren ongeveer 50-60 centimeter groot. Elft was lekkere vis en daarmee als product zeer geliefd.

Dat laatste gold ook voor de steur (*Acipenser Sturio*), die weliswaar in veel kleinere aantallen dan zalm en elft werd gevangen maar door zijn omvang en gewicht grote indruk maakte. Een steur kan tot maximaal zes meter lang worden. Zo groot waren ze hier meestal niet – de meeste zullen zo tussen de een en twee meter lang zijn geweest – maar exemplaren van een meter of drie of nog wat langer kwamen toch ook geregeld voor.³³ Steuren paaiden vooral in het voorjaar. Na augustus liepen de vangsten terug hoewel er ook in oktober nog wel eens een exemplaar in de netten terecht kwam. Een soldaat die in 1833 in verband met de Belgische Opstand in Drimmelen ingekwartierd lag, heeft zijn belevenissen daar opgetekend. Hij schrijft hoe een steur van 274 pond (die zal dus zeker een meter of drie lang geweest zijn) met zijn staart een jongen van veertien jaar omver sloeg. Diezelfde soldaat heeft ook een oordeel over de smaak van zalm, elft en steur. Hij was nooit liefhebber van vis, schrijft hij, maar de zalm beviel hem steeds beter. Elft vond hij niks; die smaakte hem niet, of hij nu gebakken, gekookt of gestoofd was. Over steur was hij ronduit enthousiast: zijn hospita maakte er een zeer lekker gehakt van dat volgens hem geheel het voorkomen en de smaak had van gebraden kalfsgehakt.³⁴

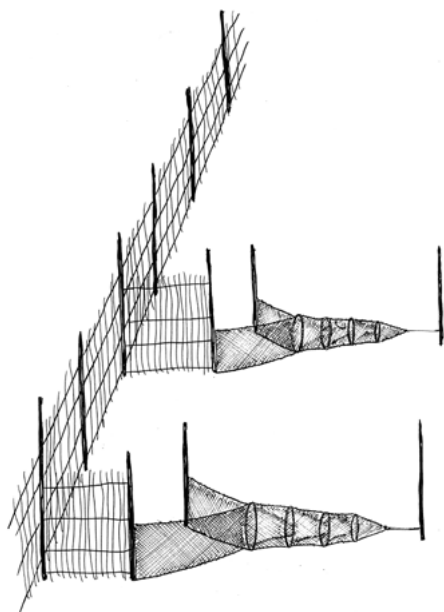
³⁰ Martens, *Schokkermannen en bootvissers*, 53

³¹ Idem, 85.

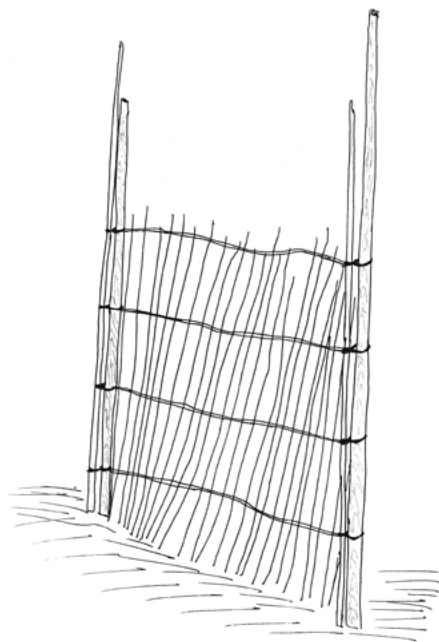
³² Dit gedeelte over de visserij op het Bergse Veld is gebaseerd op Martens, *De zalmvissers van de Biesbosch*.

³³ De laatste in Nederland gevangen steur (in 1952) was 2,60 m lang en woog ruim 100 kilo. Van Drimmelen, *Schets*, 84.

³⁴ Rehm, 'Pieter de Quack', 24.

Tekening van een zalmsteek. Voor de overzichtelijkheid zijn er maar twee fuike aan bouten weergegeven. In werkelijkheid stonden er veel meer, aan beide zijden.

Constructietekening van steek en bout. De zware eindpalen werden in de grond geslagen. Het wilgentenen netwerk werd daaraan vastgebondseld en kon desgewenst eenvoudig worden vervangen.

De vis van de Verdrongen Waard werd gevangen in fuike, die geplaatst waren aan zogeheten 'steken': een soort schuttingen, bestaande uit lange rijen palen die waren verbonden met vlechtwerk van wilgenteen zodat een grofmazig net ontstond. Aan weerskanten van de steek stonden op regelmatige afstanden uitbouwsels, de 'bouten' waaraan de fuike waren bevestigd. De fuike zaten aan beide kanten van de steek, zodat zowel bij eb als bij vloed kon worden gevestigd. Steken kwamen in het hele rivierengebied voor, maar het plaatsen ervan was aan strenge regelgeving gebonden. Ze konden in de stroom nogal wat meedrijvend vuil verzamelen en ze waren hinderlijk voor de doorgaande scheepvaart. In de Verdrongen Waard lag dat anders, daar was visserij de hoofdzaak en hadden de steken het primaat. Op de kaarten is goed te zien hoe groot de steken waren (zie afbeeldingen). De kleinste ('Dronckenoot' geheten) was altijd nog 150 meter lang en daarmee groter dan een gewone riviersteek. De Steek van Hoekenisse (oostelijk gelegen) was het langst: bijna vijf kilometer. Ten behoeve van de scheepvaart was in het midden een opening gemaakt, het zeilgat, zodat de schippers niet helemaal om de steek heen hoefden.

Zalm die het zoete water optrekt om te paaien is gewend stroomopwaarts te zwemmen. Daarom waren de steken dwars op de stroomrichting geplaatst. Zalm trekt vooral bij eb, als het water afgaat. Bij opkomend water voelen ze de stroom verminderen, raken daardoor licht gedesoriënteerd en zwemmen wat doelloos rond. Op het Berge Veld was daarvoor plaats genoeg en op die manier kwamen ze heel vaak in een van de fuike terecht. De vissers lichtten de fuike bij laag water. Als ze uitvoeren vanuit Geertruidenberg hadden ze dus stroom mee. Terugvarend wast ook het geval, want het is maar een uurtje dood tijd die tijd hadden ze meestal wel nodig. Met opkomend water gingen ze dan naar huis.

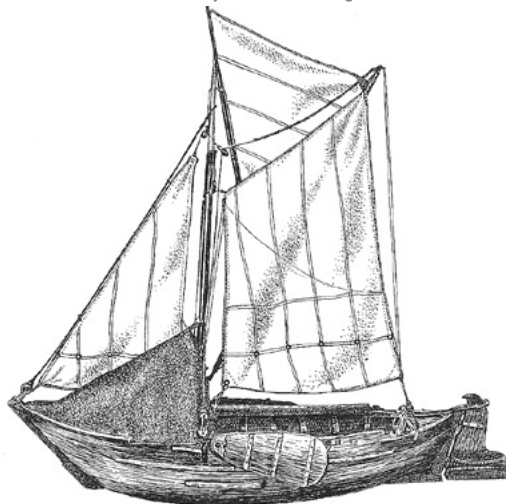

Kaart uit de achttiende eeuw, die de situatie weergeeft zoals die omstreeks 1620 was. De kaart is een kopie van een zeer onduidelijk origineel uit 1625 (Nationaal Archief, collectie Hingman)

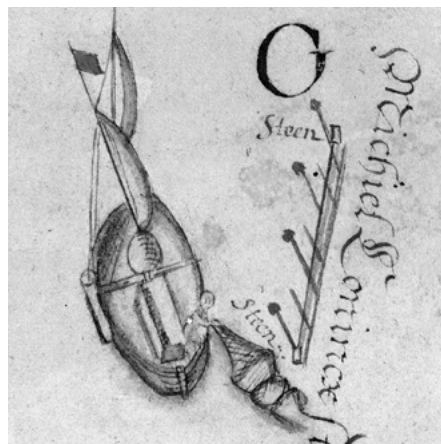
Groot onderhoud van de steken gebeurde in het vroege voorjaar. Onder het toezien van de 'controleur van de afslag' (een algemeen toezichthouder, niet alleen op de afslag) keken 'gezworen (beëdigde) meters' na of de steken nog op de goede plek stonden en of er ander onderhoud nodig was. Vanwege de winterstormen en schade door ijsgang was dat meestal het geval. Tijdens het seizoen controleerden men maandelijks. Als in maart de elft kwam, moest alles uiteraard klaar zijn. De weersomstandigheden maakten werken op de grote steken in de periode van eind november tot eind februari onmogelijk. Na de betrekkelijke rust van de winterperiode zorgde de meestal massale elfttrek voor handvol werk. Het seizoen begon dus meteen met grote drukte.

De huidige situatie in de Biesbosch met de zalmsteken zoals ze er omstreeks 1620 lagen eroverheen geprojecteerd. Omdat de basiskaart (zie vorige afbeelding) vermoedelijk niet helemaal correct is, zal deze projectie dat ook niet zijn. Groot zullen de verschillen niet zijn, vermoedelijk moeten de steken een aantal meters in zuid-zuidoostelijke richting verplaatst worden. Duidelijk blijkt hoe zeer het landschap veranderd is.

Negentiende eeuws model van een Biesboschschiutje uit het Maritiem Museum te Rotterdam. Dit type scheepje was in de vroege zeventiende eeuw al op de zalmsteken in gebruik.

Detail van de eerder afgebeelde kaart met de zalmsteken, situatie 1620. De er op afgebeelde scheepjes komen overeen met het origineel uit 1625 en ze lijken zeer sterk op het Rotterdamse model van het Biesboschschiutje.

Als de fuiken gelicht waren, brachten de vissers hun vangst naar de afslag van Geertruidenberg, waar die meestal werd opgekocht door 'vischcoopers', handelaren. De scheepjes van de vissers waren voorzien van zogeheten 'bunnen': een waterdicht ruim dat in verbinding stond met het buitenwater zonder dat de vis eruit kon. Zo kon de vis levend worden aangevoerd. Levende vis is verse vis.

Het gebied waar nu de Biesbosch ligt, was vóór 1421 een grote polder, de Grote Waard van Zuid-Holland. Het was vruchtbaar land, maar het lag erg laag en regelmatig hadden de bewoners met overstromingen te kampen. Toen in november 1421 een combinatie van springtij en zeer zware storm de bekende Sint-Elisabethsvloed veroorzaakte, overstroomde de hele Waard en een deel van het land er om heen. De schade was zeer groot en zoals achteraf bleek, onherstelbaar. Het water is gebleven. Er zijn nog lang (bijna honderd jaar) plannen geweest om het gebied opnieuw in te dijken, maar het is er nooit van gekomen. De overstroming had diepe gaten geslagen en zeer waarschijnlijk werd het gebied in het voorjaar na de overstroming al voorzichtig bevestigd. Naarmate het water er langer stond, namen de visserijactiviteiten toe. Waarschijnlijk in verband met de plannen tot herstel heeft het tot 1516 geduurd voordat een commissie werd ingesteld die moest uitzoeken hoe het zat met de visrechten in de Verdrongen Waard. Al die tijd betaalden de vissers geen pacht; vanaf ongeveer 1525 moest dat wel.

Op grond van de pachtsystemen die zijn gehanteerd en veranderende kenmerken van het landschap (of liever gezegd: het viswater) is het mogelijk een periodisering aan te brengen. De al genoemde 'pachtloze tijd' heeft geduurd tot circa 1525. Het toen ingevoerde pachtstelsel was nogal fraudegevoelig en gaf ook aanleiding tot veel conflicten tussen vissers onderling. Daarom is al betrekkelijk snel, in 1560, een ander pachtstelsel ingevoerd, waarna een derde periode intrad, een tijd van betrekkelijke rust en bloei die duurde tot in de achttiende eeuw. Vanaf het midden van die eeuw begint de rentmeester zich zorgen te maken over het teruglopen van de zalmstand; ook neemt de verzanding van de Verdrongen Waard in die tijd snel toe. In de getijdendelta begint zich zo tegen het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw bij laag water al het killen- en krekengebied af

te tekenen dat later de Biesbosch zou worden. In die kreken wordt nog wel op zalm gevestigd, maar niet meer op de schaal waarop dat in de zeventiende eeuw gebeurde. Het graven van de Nieuwe Merwede in de tweede helft van de negentiende eeuw betekende de doodsteek voor de zalmvisserij. Een nieuw aangelegde dijk sloot de kreken van de Biesbosch aan de noordzijde af en noodgedwongen ging de zalm voortaan via de Nieuwe Merwede richting paaiplaatsen en liet de Biesbosch voor wat die was.

Voordat tegen 1280 de Grote Waard rondom gesloten werd, stroomde de rivier de Maas dwars door het poldergebied. Daarna werd, tot de Sint-Elisabethsvloed van 1421, de binnengedijkte rivier de hoofdontwatering van het gebied. De Maas vormde in de zestiende eeuw de grens tussen het rechtsgebied van de graaf van Holland en dat van de graaf van Nassau, die ook heer van Geertruidenberg was en het gedeelte bezuiden de Maas in leen had. Zoals hiervoor al gemeld, werd aanvankelijk in het overstroomde gebied gevestigd zonder dat de vissers pacht betaalden. Toen duidelijk werd dat herstel van de dijken er niet meer in zat, is een pachtsysteem ingevoerd dat vanaf ongeveer 1525 van kracht werd.

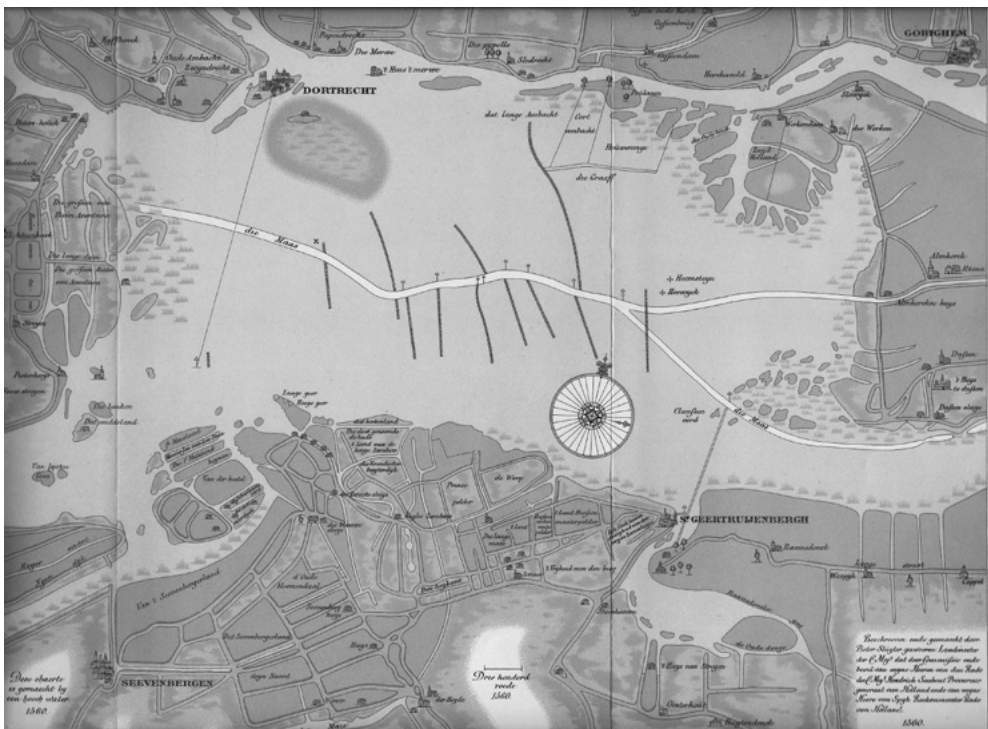
Inmiddels stond de Verdrongen Waard vol zalmsteken en zoals dat met viswater gaat, waren er plekken waar goed en plekken waar minder werd gevangen. Vissers moesten voortaan pacht betalen per lengte steek die ze huurden, het 'roeygelt' (van roede, een lengtemaat; ongeveer 3,75 meter). Daarnaast betaalden ze 'vroom', een soort provisie die afhankelijk was van de kwaliteit van het perceel en van de vangst. Dat vroom varieerde van de tweede penning (50%) van de vangst voor een goed perceel tot de achtste penning (toch nog 12,5%) voor een slecht perceel. De rentmeester kon daar van afwijken en regelmatig werden met pachters individuele afspraken gemaakt. Vissers die arm waren en een groot gezin hadden, hoefden vaak minder roeygelt en vroom te betalen. Dat klinkt vermoedelijk vriendelijker dan het was, want er bleven tegengestelde belangen en de rentmeester merkte tot zijn ergernis dat vooral veel vis werd gevangen op de slechte percelen die een laag roeygelt en weinig vroom deden. Hoe dat ging illustreert het volgende voorval. Op een dag in de jaren vijftig van de zestiende eeuw had Hendrik Meeusz de Hoogh een grote zalm gevangen op zijn perceel waar hij de derde penning aan vroom moest betalen. De burens pachtten een perceel dat de achtste penning deed en ze spraken af de zalm op naam van dat goedkopere perceel te laten afslaan en het verschil samen te delen. Het zoontje van de burens zou naar de afslag gaan en zeggen dat de vis van hen was. De buurvrouw had haar twijfels en dacht dat het kind dat niet zou kunnen: 'hy is so bot dat hy t selve nyet en sou weten te doen'. Dat bleek terecht want de afslager trapte er niet in. De jongen zakte door de mand en de manoeuvre mislukte. Maar vaak genoeg zal deze wisseltruc wel gelukt zijn. Er waren ook pachters die meerdere percelen bevisten (of lieten bevissen). Het was dan handig om zowel een goed als een slecht perceel te hebben en de vangsten te laten afslaan op het slechte perceel. Dat scheelde behoorlijk in vroom.

Er waren nog andere problemen. Al in de tijd dat geen pacht werd betaald, zetten de vissers hun steken op die plekken waar ze dachten de beste kans op vangst te hebben. Dat bleven ze doen, maar na de invoering van het pachtsysteem moesten ze vroom betalen. Dat was niet populair en er waren vissers die hun percelen nadat ze gekeurd waren en de waarde was vastgesteld, stiekem verder uitbouwden. Daarbij kwamen ze dan geregeld in conflict met hun burens die dikwijls ook nog een hoger vroom hadden. De zuidelijke (Brabantse) vissers die pachtten van de graaf van Nassau, hadden bovendien de neiging hun schuttingen zo neer te zetten of uit te bouwen dat ze de steken van de noordelijke (Hollandse) vissers die pacht betaalden aan de graaf van Holland, min of meer afsloten waardoor die niets meer vingen. De noordelijken braken die uitbouwsels dan vaak af. De

zuidelijken namen dat niet want die vonden dat ze niets illegaals hadden gedaan. Geregeld was het grensgebied, de vroegere loop van de Maas, dan ook het toneel van vechtpartijen tussen vissers waarbij het er niet zachtzinnig aan toeling.

Die moeilijkheden en de steeds toenemende fraude met het vronn zijn aanleiding geweest om het pachtsysteem drastisch te herzien. Omdat veel conflicten rechtstreeks te maken hadden met de grens tussen de beide pachtgebieden, besloot men om die eerst eens eenduidig vast te stellen. Ook het pachtsysteem aan de zuidelijke kant vroeg om herziening. Men ging niet over een nacht ijs. Vanaf 1556 werkte een commissie aan de voorbereiding van de herzieningsoperatie die in augustus 1560 van start ging. Op de veertiende van die maand voer een illuster gezelschap vanuit Geertruidenberg de Verdrongen Waard op om de werkzaamheden officieel van start te laten gaan. Onder hen bevond zich Willem van Oranje zelf, de Zwijger, die als heer van Geertruidenberg een fors belang bij de zaak had. Er waren twee landmeters aanwezig die namens de Prins van Oranje-Nassau en de Grafelijkheid van Holland de zaak in kaart brachten. De voormalige loop van de Maas werd bepaald en permanent gemarkeerd met bolbakens, zodat de scheiding van de rechtsgebieden zowel op locatie als in kaart voor eens en voor altijd vastlag. De kaart die door de landmeter Pieter Sluyter voor de Grafelijkheid werd gemaakt, is een uniek document. Sluyter maakte als een van de eersten in Nederland gebruik van moderne driehoeksmeting, maar schilderde de kaart nog wel op de oude wijze. De plaats van de oude steken is op de kaart ook weergegeven. Daar zou spoedig verandering in komen. In de oude situatie plaatsten de vissers de steken naar eigen believen. Ze hadden hun eigen plekken die ze soms voor perioden van zes,

Negentiende-eeuwse kopie van de bekende kaart van Pieter Sluyter uit 1560 (zie de tekst). Boven de kompasroos is goed de oude loop van de Maas te zien, de noordgrens van het Naussause gebied, met aan beide zijden zalnsteken.

tien of twaalf jaar lang pachtten. In combinatie met het vroomstelsel gaf dat problemen, omdat de rentmeester in zo'n lange periode gemakkelijk het zicht verloor op wat nu goede steken waren en welke plaatsen minder goed vingen. Daarom werd na 1560 het vroomstelsel afgeschaft. De steken kregen permanente plaatsen die door de rentmeester waren vastgesteld en die jaarlijks door meters op de juiste ligging werden gecontroleerd. Met het langdurig pachten was het ook afgelopen: voortaan waren er ieder jaar openbare verpachtingen en kon iedereen bieden op de percelen die per lengte van honderd roeden (circa 375 meter) werden verpacht. Op die manier wist de rentmeester zeker dat de beste percelen ook de hoogste pacht opbrachten. Het stelsel doet modern aan en dat was het ook.

Er was in Geertruidenberg wel een vissersgilde actief, maar het gilde had geen enkel privilege als het op pachten aankwam; ook niet-leden van het gilde konden gewoon pachten en gaan vissen. Toch was het niet alleen maar een gezelligheids- of vakvereniging. Het gilde zorgde, zij het rudimentair, voor enige sociale zekerheid. Het bemiddelde als er ruzie tussen vissers onderling was, weduwen en oude vissers werden ondersteund (meestal wel via de stedelijke armenkas, het gilde bemiddelde dan) en er was een begrafenisfonds voor de gildebroeders.

Het nieuwe stelsel werkte goed; de percelen hielden hun vaste plaatsen tot aan het einde van de visserij met deze grote steken, effectief tot aan de Franse tijd, hoewel sedert het midden van de achttiende eeuw al veel percelen samengevoegd werden in verband met opkomende verzanding. De fraude met het vroom was in dit nieuwe stelsel van de baan. Bij de openbare verpachting brachten goede percelen meer op en op die manier was het vroom min of meer automatisch ingebouwd in de pachtsommen. Ondanks dat is de illegale handel buiten de afslag om nooit helemaal verdwenen. Dat kwam doordat Geertruidenberg een oud recht had op het heffen van omzetbelasting op vis die binnen de muren van de stad werd verhandeld. Dat recht dateerde al van voor de Sint-Elisabethsvloed en het bleef gehandhaafd tot de inlijving van Nederland bij Frankrijk in 1810. Deze belasting, het 'ingeld' geheten, bedroeg de twintigste penning (5%). Om de inkomsten van de stad veilig te stellen moest alle vis gevangen op het Bergse Veld verplicht in Geertruidenberg op de afslag komen. Er viel dus niet meer zoveel zwart te verdienen als vroeger, maar de kleintjes telden toen ook al. En daarom bleven de ventjagers uit Antwerpen komen. In de tijd van het vroom waren de Antwerpse waterschepen regelmatig op het Bergse Veld te vinden, waar ze rechtstreeks van de vissers zalm kochten en zo het vroom en het ingeld ontdoken, een voor beide partijen zeer lucratieve transactie. Er was wel toezicht te water door een 'uitlegger', maar die kon niet overal tegelijk zijn en ventjagers hadden snelle schepen. De uitlegger bleef ook na de pachtherzieningen actief en dat was nodig ook. Ventjagers betaalden goed; verse zalm was altijd veel waard en een visser dikwijls arm.

Niet alle handel was zwarte handel. De meeste vis kwam, als de fuiken gelicht waren, gewoon op de afslag. Die werd daar verkocht door de afslager, op een manier zoals die ook nu nog op veilingen gebruikelijk is. Particulieren konden voor eigen gebruik ook op de afslag terecht, maar meestal ging de vis toch in partijen naar 'vischcoopers', handelaren die omringende plaatsen en markten van aanbod voorzagen.

Voordat dat gebeurde, was het zaak de handelswaar te conserveren. Vis is nogal bederfelijk en zeker in de zomermaanden moest er in een tijd zonder koeltechniek in dit verband vaak snel worden opgetreden. Niet altijd trouwens. Misschien is een van de redenen waarom zoetwatervis vroeger zo populair was wel, dat deze vis eenvoudig levend en dus zeer vers aan te voeren was. Dat gebeurde in bunschepen, of in losse bunnen of karen, die de vorm van een bootje hadden. Beurtschippers sleepten op die manier gewoon een voorraad

verse vis mee. De vis kwam zo ook levend op de markt, in houten emmers of platte bakken. Waarschijnlijk omdat er een feest was, had de rentmeester in 1609 in Geertruidenberg ten behoeve van het 'huyse van sijne vorstelijke Genade' gekocht: '17 kerpers, 24 snoecken, 14 baerssen, 4 wijnden, 4 palingen, 10 brasemen en een truytken'. De vis werd met een 'expres schuyte (...) levendich in een kaer' naar Den Haag gebracht. Dat levend houden ging er niet altijd even diervriendelijk aan toe, wat de handelswaar kon beschadigen. Bovendien kon vis op die manier niet erg lang bewaard worden. Dat moest soms wel, gezien de tijd die transport toen kon nemen en daarom rookte, zoutte en 'zultte' men de vis. Roken was populair, vooral bij zalm. Zalm is nogal vette vis en die laat zich gemakkelijker roken dan zouten. Bovendien maakt roken de vis smakelijk en lang houdbaar. Afhankelijk van de gebruikte techniek is gerookte vis van een paar weken tot zelfs enkele maanden houdbaar. Ook gezouten vis kan lang houdbaar zijn en zouten was dan ook een belangrijke conserveeringstechniek, al was het wel een dure. Wij zijn gewend aan goedkoop zout, maar vroeger was zout behoorlijk prijzig. Daarom werd de vis ook vaak 'gezult', ingelegd in het zuur (azijn). Dat ging niet altijd goed. In 1661 correspondeerde een Antwerpse handelaar met zijn Geertruidenbergse partner over de versheid van vaatjes steur waarover hij klachten had. 'Compeer, saluut', schrijft hij. Hij vond de vis kwalitatief ernstig beneden peil, er was niet een vaatje bij 'oft daer is reuck onder' en dus had hij 'deselve altemael met vrisse asijn opgevult ende schijven van gesaute lemoen op gedaen'. Dat was nodig, want de partij moest nog verder door naar Brussel.

Geertruidenberg had een oude relatie met de Zuid-Brabantse en Vlaamse steden. Er ging veel vis naar Antwerpen, Mechelen, Leuven, Gent, Brussel enzovoorts. Soms onderhandelde men daarover op stedelijk niveau. Zo kwam in de vroege zestiende eeuw de stadsbode van Leuven ieder voorjaar naar Geertruidenberg om afspraken te maken over de leverantie van vis tijdens de vastenperiode. De vis werd meestal over land naar die plaatsen vervoerd, met paard en kar. Een bekende Geertruidenbergse vishandelaar uit de eerste helft van de zeventiende eeuw, Hendrick Cornelisz van Flitterwijck, was van origine voerman. Hij kon niet schrijven en als hij moest tekenen deed hij dat met zijn 'hantmerck', een gestileerde rijzweep. Lezen kon hij vermoedelijk wel. Zijn vrouw Geertrui Claesz was beide kunsten machtig. Dat moest ook wel, want Hendrick was bij zijn tochten naar Zuid-Brabant en Vlaanderen vaak wekenlang van huis en dan moest Geertrui de zaak doen. Ze kocht en verkocht op grote schaal zalm en andere vis. Ze hield de boekhouding bij, dat wil zeggen, ze schreef iedere transactie die ze deed, soms kris kras door elkaar, in een groot dik schrift. Als de geleverde vis betaald was, zette ze een kruis door de betreffende aantekening. Ze voerde ook de correspondentie met handelspartners en rekende af met de inmeester van de afslag. Die boekhouding was cruciaal, want zoals gebruikelijk in de zeventiende eeuw, gebeurde alles op krediet. Eerst moest er geleverd zijn, dan werd er pas betaald. Soms geschiedde dat op vaste afrekendata; bamis, 1 oktober, was daarvoor een bekende datum. Geen boter bij de vis dus. Deze zeer zelfstandige rol van koopmansvrouwen was in de zeventiende eeuw gebruikelijk. Buitenlanders verbaasden zich daar nog wel eens over.³⁵

Naast de handel en het vissen zelf was er veel bedrijvigheid rondom vis en visserij. Er waren kuipers, rokerijen, scheepswerfjes, benodigdhedenhandelaren, toezichthouders, speciale visdragers, vistellers, viskorvers enzovoorts. Geertruidenberg is altijd een garnizoensstad geweest en dat zal ook regelmatig voor nogal wat drukte hebben gezorgd, maar het burgerleven werd voor een groot deel beheerst door vis en vishandel. In de zeventiende eeuw waren er globaal zo'n 150 vissers op het Bergse Veld actief, die samen dus voor nogal wat omringende werkgelegenheid zorgden. Per jaar vingden de vissers ongeveer 16.000

zalmen, in het voorjaar brachten ze ruim 60.000 elften de stad in. Het aantal steuren lag wat lager: per jaar zo'n twee- tot achthonderd, rekening houdend met het seizoen toch altijd nog tussen tien en twintig van deze enorme dieren per week. Het ingeld dat de vissers op de afslag betaalden, was goed voor ongeveer 20% van de totale stadsinkomsten; in de tweede helft van de zeventiende eeuw zelfs voor 35-50%. In diezelfde zeventiende eeuw bedroegen de gemiddelde pachtopbrengsten een kleine 20.000 Karolus guldens per jaar; dat was ongeveer 40% van de totale omzet aan legaal aangevoerde vis ter plaatse.

Na de goede jaren van de zestiende en zeventiende eeuw begonnen er in de achttiende eeuw veranderingen op te treden. De eerste helft van die eeuw liet een soms forse vermindering van de vangsten zien. Na ongeveer 1750 herstelden die zich weer, maar dat leidde niet tot grote voorspoed voor de vissers.³⁶ Dat kwam mede vanwege het feit dat er te veel vissers werkzaam waren, waardoor de spoeling dun werd. In de loop van de achttiende eeuw nam de verzanding van het Bergse Veld nogal toe. Er werden steeds meer percelen geclusterd en naar het einde van de eeuw toe waren er bij laagwater zoveel zandplaten ontstaan dat het vissen met de grote zalmsteken steeds moeilijker werd. De rentmeester liet proeven doen met drijfnetvisserij in de geulen en killen, een arbeidsintensieve methode die minder opleverde dan de traditionele steekvisserij. Een groot succes was het niet en ook in de negentiende eeuw bleef men met fuiken vissen op zalm. Het einde voor de zalmvisserij op het Bergse Veld kwam tegen het midden van de negentiende eeuw toen men besloot in verband met afwateringsproblemen op Rijn en Waal de Nieuwe Merwede te graven. De dijk die tussen Werkendam en de Anna Jacominaplaats tegenover Lage Zwaluwe kwam te liggen, maakte dat de zalm niet meer zijn traditionele route stroomopwaarts kon kiezen en in plaats van via de kreken en killen van de Biesbosch noodgedwongen langs de Nieuwe Merwede moest. Dat betekende het einde van de gerichte visserij op zalm in het Bergse Veld.

De grote zegens van de Nieuwe Merwede

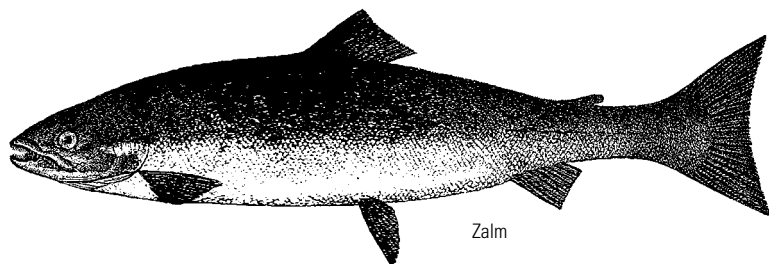
Zalm die vanuit zee de rivieren opzweemt om te paaien keert altijd terug naar het water waarin hij geboren is. De dieren navigeren daarbij op geur: ze ruiken waar ze vandaan komen. We zagen hoe de Verdrongen Waard langzaam verzandde. Verder stroomopwaarts ontstonden daardoor afwateringsproblemen en men besloot die op te lossen door een paar grote Biesboschkreken dieper en breder te maken, zodat het water sneller weg kon. Het gekozen traject liep van de Kop van de Oude Wiel, even ten westen van Werkendam, via Groote Hel en Gat van de Kielen naar de Amer en we kennen het tegenwoordig als Nieuwe Merwede. Aan de zuidzijde daarvan kwam, zoals al even aangestipt, een geheel gesloten dijk te liggen, van Werkendam tot de Anna Jacominaplaats op de noordoever van de Amer, tegenover Lage Zwaluwe. Het werk begon in 1861 en in 1874 was het klaar, al moest er nog wel wat nagebaggerd worden.

Al voordat de werkzaamheden waren begonnen, in 1854, had een zalmhandelaar uit Krimpen aan de Lek de Minister van Financiën gevraagd een zegenvisserij in de nieuwe rivier te mogen beginnen.³⁷ Aanvankelijk voelden de autoriteiten weinig voor een groot-schalige manier van vissen op die plaats, want dat zou vooral hinder voor de scheepvaart opleveren en ook zou de waterafvoer verstoord kunnen worden. Ruim vijftien jaar later,

³⁵ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 19-22; Beliën e.a., *Gestalten*, 248; Schama, *Overvloed en onbehagen*, 422.

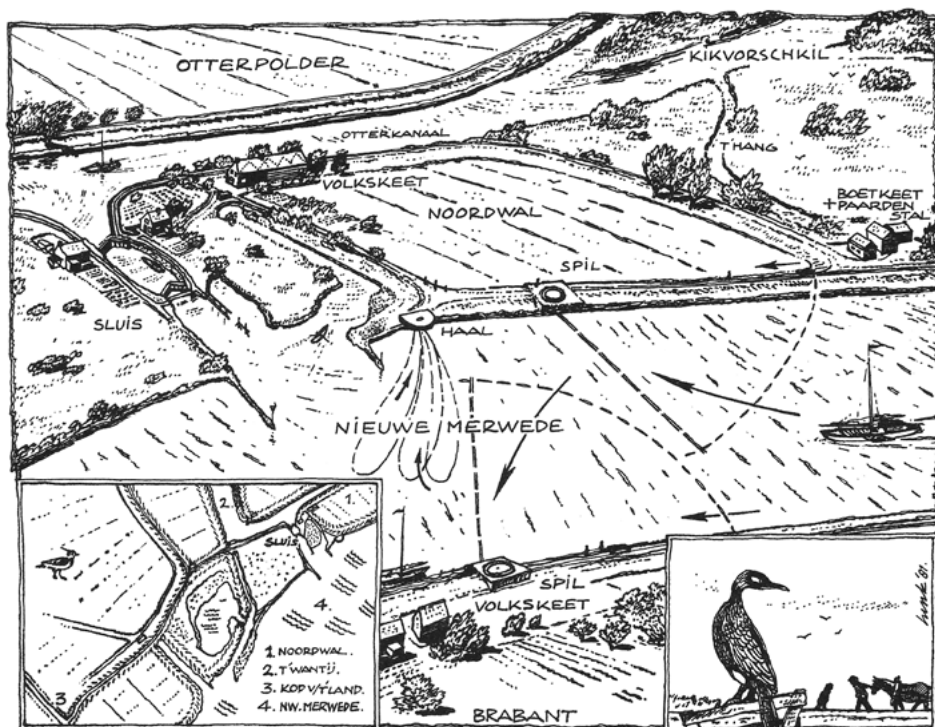
³⁶ Zie: Martens, 'Visserij en Geerttruidenberg in de achttiende eeuw'.

³⁷ Van Wijk, *Heden en verleden*, 25; Martens, 'Vis uit het binnenwater', 310-313

tegen 1870, lukte het wel. Er kwam toestemming om aan de Dordtse kant, op het polder-tje de Nieuwe Kat, vlak bij de Ottersluis een zegenvisserij te starten. De overheid bedong een nogal hoge pacht en een economisch succes was het niet. In 1881 waren er nieuwe verpachtingen en het was duidelijk dat de eerder betaalde hoge bedragen aan pacht fnuikend werkten voor de visserij. Twee nieuwe inschrijvers, zalmhandelaren wonende in Kralingse Veer, werden pachter onder veel gunstiger voorwaarden. Kralingse Veer, pal naast de huidige Brienoordbrug, was inmiddels uitgegroeid tot het centrum bij uitstek voor de zalmhandel in zuid Nederland. De nieuwe pachters pakten de zaken groots aan. Ze investeerden flink, breidden de relatief kleine zegenvisserij fors uit en reorganiseerden het werk naar industrieel model, met arbeider-vissers in loondienst en werk in ploegen. Ook kwam er een stoomboot voor het werk met de grote zegen. De opbrengsten waren er naar.

Tekening van de zegenvisserijen aan beide oevers van de Nieuwe Merwede. De tekenaar heeft de zegens iets te groot weergegeven. In werkelijkheid kwamen ze net tot aan de helft van het vaarwater (Collectie Wim van Wijk)

Mannen die een kleine handzegen binnenhalen. Potloodtekening W.J. Dijk (Fries Scheepvaartmuseum, Sneek).

Deze grote stoomzegenvisserij op de Nieuwe Merwede was niet uniek voor Nederland. Vroeger werd onderscheid gemaakt tussen handzegenvisserijen en deze grote zalmzegen. De grote zegen visten vooral op de benedenrivieren in het getijdengebied; de netten werden er uitgebracht met behulp van een stoomboot en gehaald met een stoomspil of met paarden. In 1916 waren er nog een tiental grote zegen actief: drie op de Nieuwe Maas, een op de Lek bij Ammerstol, een in het Spui, drie op de Oude Maas (Klein Profijt) en twee op de Nieuwe Merwede.³⁹ Tijdens het interbellum hebben ze allemaal hun activiteiten gestaakt. De grote zegen vormen de toch enigszins grootse en meeslepende zwanenzang van de zalmvisserij in Nederland. Het is hier niet de plaats om in te gaan op de redenen van de

De haal tijdens het binnenhalen van de grote zegen. Op de achtergrond de stoomboot die het net uitbracht en rechts het paard voor de spil.

Paard met haalspil voor de grote zegen. De foto is gemaakt op een klepvlot bij Herwijnen.

ondergang van de zalm – daar lag een complex van factoren aan ten grondslag – maar dat er met de zalmstand iets aan de hand was, was eind negentiende eeuw zeer duidelijk. In 1885 sloten de Rijnsoeverstaten die met zalmvisserij te maken hadden (Duitsland, Nederland, Zwitserland, later ook Frankrijk) het Zalmtractaat, bedoeld om ‘ter vermeerdering van den zalmstapel’ de visserij te regelen. Voor Nederland hield dat in dat niet meer met twee zegens tegelijk mocht worden gevist en ook niet meer op zondag. Het mes sneed van twee kanten: er ging meer zalm richting Duitsland en de paaiplaatsen en bovendien kon de zondagsrust worden geëerbiedigd. Er werkten veel straf hervormde Hardinxvelders op de grote zegens van de Nieuwe Merwede, maar ook veel vissers uit de eveneens hervormde plaatsen Werkendam en Woudrichem; zowel op de Hollandse als op de Brabantse wal. Al waren de Werkendammers wat godvrezender dan de Woerkummers, vermoedelijk. Overigens waren er langs de Brabantse grenzen ook kleinere zegens actief. Zo viste men voor Moerdijk met de handzegen op zalm bij de Sassenplaat en ook in het killen- en krekengebied van de Biesbosch, het oude Bergse Veld, was de handzegen volop in gebruik. Al met al werkte er nog behoorlijk wat volk op de grote zegens, zo’n honderd tot honderdtwintig mensen.³⁹ Niet het hele jaar door: er was een gesloten tijd en in de wintermaanden lag de visserij meestal stil. Er was dan ook een veel kleinere groep het hele jaar ‘vast’ in dienst om voor onderhoud en dergelijke te zorgen.

De grote zegens werkten alleen bij afgaand water. Het komen en gaan van het getij bepaalde het arbeidsritme. Zalm zoekt zijn weg stroomopwaarts en als het vloed wordt, neutraliseert die de stroom en zwemmen de zalmen wat doelloos rond. Met de komst van de ebstroom trekken ze weer verder. Dan begon het vissen.

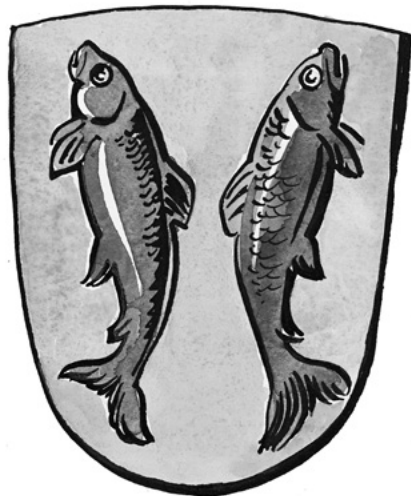
³⁹ Hoek e.a., *Verslag Staatscommissie, II*, 185-186.

⁴⁰ Van Wijk, *Heden en verleden*, 60.

Aan het begin van de zegenkade, ongeveer anderhalve kilometer stroomopwaarts van de grote haal, begonnen de vissers met het schieten van het net. Dat lag keurig opgevouwen op een zegenboot. Een stoomboot trok die de rivier op, terwijl twee vissers het net in het water brachten. Aan de walkant werd het net zo dicht mogelijk bij de kade gehouden, via een ijzeren schijf die op een rails liep. Dit om te voorkomen dat de zalmen tussen kade en net zouden ontsnappen. Als het net voor de volle lengte van zo'n tweehonderd meter was uitgevaren en het dus dwars over de rivier lag, liet men het rustig met de stroom meedrijven. De man op de kade zorgde er voor dat de kadekant van het net wat achterbleef bij de rivierkant. Als zo drijvende ongeveer de helft van de afstand tot de haal was afgelegd, liet de boot het net los, en bracht een lange lijn uit van het net naar de haal. Via de stoomspil op de haal (of eventueel met behulp van paardenkracht) werd deze aanrijlijn ingehaald, totdat het net bij de haal lag. De man op de kade, de ka-loper, was weer wat achtergebleven en zodoende vormde het net nu een grote boog tussen haal en ka-loper. Die bracht zijn eind ook naar de haal, waardoor het net in een grote lus bij de haal kwam te liggen. De stroom nam vervolgens die lus mee, zodat men hem met hulplijnen kon overbrengen naar een iets verderop gelegen kleinere haal. Daardoor kwam de grote haal weer vrij voor de volgende zegen. Intussen waren vissers met behulp van schepnetten bezig de vis die in de lus opgesloten zat er uit te scheppen en in beunen te doen, waar hij levend bewaard werd. Als het net leeg was, werd het op de kleine haal binnengetrokken en weer opgevouwen voor volgend gebruik (zie tekening pagina 133). Voordat het halen begon, waren collega-vissers al bezig met het uitbrengen van de volgende zegen. Zalm was kostbaar, dus er moesten er zo weinig mogelijk ontsnappen.

Woudrichem

Woudrichem, gelegen op de plaats 'Waar Maas en Waal te zamen spoelt, en Gorkum rijst van ver', zoals Tollens schreef, is een echte vissersplaats. Het stadje profileert zich ook als zodanig. Op het stadswapen staan twee zalmen, er is een visserijmuseum, in de haven ligt een waalschokker voor de ankerkuilvisserij en tussen de schepen van de bruine vloot ligt er een replica van een galg, een drijvende inrichting om zalm te vangen. Dat koesteren van de traditie is terecht. Woerkum, zoals de inwoners zelf zeggen, is een echt vissersplaatsje en een zeer merkwaardig vissersplaatsje bovendien. Want hoewel de visserij in de stad dominant aanwezig was en er ook nogal wat vissers woonden, beschikte Woudrichem slechts over een beperkt areaal aan viswater. Dat drukte de inkomsten. De vissers stonden bekend als arm en ze hadden (begrijpelijk) de neiging de grenzen van het viswater te overschrijden. Woerkummers maakten vooral naam als stropers.

Het stadswapen van Woudrichem met de twee zalmen
(Brabant-Collectie, Bibliotheek Universiteit van Tilburg)

De vismarkt te Woudrichem door G. Lamberts (Brabant-Collectie, Bibliotheek Universiteit van Tilburg)

Woudrichem is oud. Onder de naam Waldricheshem komt het in de negende eeuw al voor in de archieven van de Sint-Maartenskerk in Utrecht en in 1356 kreeg de plaats stadsrechten. Gezien de ligging en het belang van voedselproductie in de middeleeuwen moet er vanaf het ontstaan sprake geweest zijn van visserij. In 1362 kreeg de stad het 'eeuwigdurend' visrecht van de Heer van Horne, wel 'op horen vijften penninc'.⁴¹ Net als in Geertruidenberg moest een deel van de opbrengst afgedragen worden aan de heer en ook hier gold de verplichting alle gevangen vis in Woudrichem aan te voeren. En de vissers waren verplicht te vissen, want de heer wilde zijn inkomsten wel veilig stellen, uiteraard.

Dat vissen gebeurde toen al met zegens en drijfnetten. In de stukken is sprake van 'worpen' en de 'vlu', beide zeer oude technieken. Een zegenworp is een strandje aan de oever van de rivier van waaruit met een groot rechthoekig net werd gewerkt. Met een bootje voer men een groot rechthoekig lang net in een wijde boog uit en trok dat vervolgens met een aantal mannen weer binnen. Een vloei (vlu) of drijfnet werkte anders: dat omsloot de vis niet, maar dreef als een gordijn in het water. Het was een driewandig net, dat wil zeggen dat het uit drie lagen bestond: twee aan de buitenkant met zeer grove mazen en een wat ruimer net daar tussenin, met veel fijnere mazen. Vis die er tegenaan zwom nam het middelste ruime net mee door de grote mazen en raakte zo verstrikt.

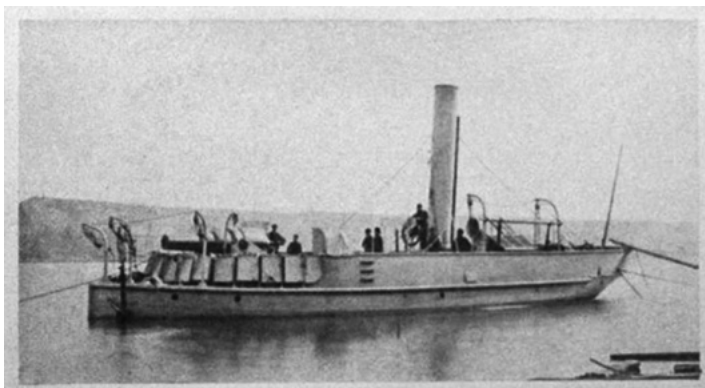
41 Van Straten, *Woudrichem*, 64.

regelmatig aanleiding tot problemen en conflicten gaf, een oud verhaal. Het was ook maar weinig viswater waarover de vele Woudrichemse vissers konden beschikken.

Vermoedelijk waren de Woudrichemse vissers al in de middeleeuwen verenigd in een vissersgilde dat zoals gebruikelijk regels stelde aan de visserij. De gildebroeders moesten om te beginnen over een boot beschikken. Via dobbelen werd bepaald wie het eerst kon gaan vissen. Verder moesten de vangsten eerst aan inwoners van de stad te koop aangeboden worden en moest prik (aas voor de kabeljauwvisserij) verplicht aan Woerkumse handelaren worden geleverd. In de loop van de tijd wisselde deze regelgeving nogal, want het gilde heeft lang bestaan. Hoe lang precies is niet bekend, omdat de oprichtingsdatum niet meer te achterhalen is. Toen de gilden in 1803 onder Franse invloed officieel werden opgeheven, vonden de Woerkummers daar een oplossing voor door een vissersgenootschap op te richten dat in de volksmond toch maar gewoon 'het gilde' heette.⁴² Later is uit dit genootschap de Coöperatieve Visserijvereniging De Hoop voortgekomen, opgericht in 1876. Deze vereniging bestaat nog steeds, maar de leden bedrijven uitsluitend nog de sportvisserij. De Hoop was feitelijk een voortzetting van het oude gilde. De vereniging had tot doel de economische belangen van de leden te bevorderen. Je moest minstens een jaar in Woudrichem wonen om lid te kunnen worden. De vereniging pachtte vooral viswater, zodat de leden konden vissen.

Een jaar na de oprichting van De Hoop ontstonden ernstige problemen in de stad. De gemeenteraad had bedacht de belasting op aangevoerde vis te verhogen van vijf naar tien procent en een nieuwe omstreden visserijverordening op te stellen.⁴³ De vissers besloten zich daar niks van aan te trekken. Toen in maart de elftteelt ophanden was, lootten ze op de binnen de vereniging gebruikelijke wijze voor de visserij, maar vroegen geen vergunning aan. Op de officiële loting lieten ze verstek gaan. De vissers gingen gewoon aan het werk, maar voerden de elft niet aan op de gemeentelijke afslag. Het conflict liep hoog op: de gemeente verzocht via de Commissaris van de Koning de marine om een kanonneerboot te sturen en vroeg de marechaussee om in te grijpen. Die wilde de gevangen vis in beslag nemen, maar omdat de vissers een overmacht vormden, kregen ze dat niet voor elkaar. Een dag later deden ze een nieuwe poging, maar ook die mislukte. De zaak escaleerde en er volgde een dag vol gewelddadigheden en gevechten. Begin mei kwam de kanonneerboot Hydra in Woudrichem aan, later afgelost door twee andere marineschepen. Er volgden

De kanonneerboot Ever of Hydra (zusterschepen). Een dergelijk schip werd naar Woudrichem gestuurd om het visoproer te onderdrukken (Collectie Maritiem Museum Rotterdam)

⁴² Jorritsma, *Zalm zat*, 62.

⁴³ Hartman, *Zalm vernomen*, 14.

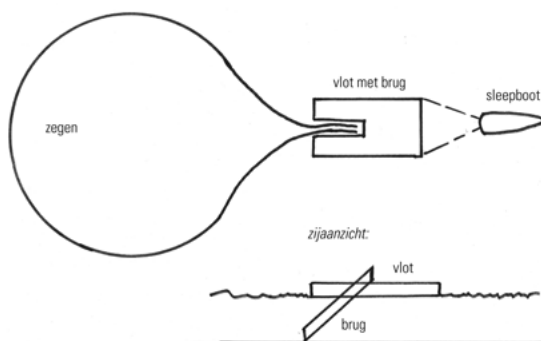
bemiddelingspogingen van de Commissaris van de Koning die er uiteindelijk toe leidden dat de Gemeenteraad de nieuwe visverordening introk. De vissers hadden de strijd duidelijk gewonnen. Toch zou het nog tot 1892 duren voordat het Gemeentebestuur en de Vereniging overeenkwamen dat het visrecht aan de Vereniging behoorde. Daar hadden ze overigens niet lang plezier van, want in 1894 besliste de Arrondissementsrechtbank in Den Bosch dat de Staat der Nederlanden eigenaar van het visrecht was.

Uit deze gebeurtenissen blijkt wel dat de leden van de Vissersvereniging De Hoop (het gilde) voor weinig terugschrokken als ze vonden dat hen onrecht werd aangedaan. Hiervoor was al duidelijk dat Woudrichem, gezien het aantal vissers dat er thuis was, over relatief weinig viswater beschikte. Blijkbaar vonden ze dat bij De Hoop ook onrecht want de vereniging stond, vooral buiten Woudrichem, bekend als een stropersclub. Stropen, het illegaal vangen van vis, en de illegale handel in vis zijn van alle tijden en plaatsen. Zeker in de zoetwatervisserij waar altijd pacht en/of belasting op een afslag betaald moet worden, kan het veel opleveren om geen pacht of belasting te betalen. Woerkummers stonden bekend als stropers, als een plaag voor andere vissers en als vechtersbazen. Ze werden 'de Noormannen van de Waal' genoemd.⁴⁴ Van Doorn meldt dat tussen 1900 en 1918 zo'n drie- tot vierhonderd Woudrichemse vissers die uitsluitend van de stroperij leefden, met een honderdtal boten de rivier op gingen.⁴⁵ Ze vormden een soort vereniging, schijft hij, daarbij in het midden latend of dat de Vissersvereniging De Hoop was. Per persoon betaalden de stropers een bepaald bedrag dat bedoeld was om eventuele boetes te betalen en ook om er voor te zorgen dat het gezin van een stroper die in de gevangenis was beland, onderhouden kon worden. Van Doorn was neerlandicus en deed in het midden van de vorige eeuw onderzoek naar de vaktaal, de terminologie, van riviervissers. Hij sprak met heel veel mensen en iemand zal hem dit verhaal verteld hebben. Het klinkt plausibel gezien de reputatie van de Woerkummers, maar in de archieven is geen bevestiging te vinden. Tot in de wijde omtrek waren de stropers actief. Het lijkt er op dat ze zelf geen kwaad zagen in hun activiteiten. Toen een visser antwoord moest geven op de vraag of dat stropen eigenlijk niet hetzelfde was als stelen, zei hij: 'Zeker, maar het is eerlijk stelen. Ik doe het niet voor mezelf, maar voor mijn vrouw en kinderen, die moeten te eten hebben. Het water is van de rijken, die kunnen wel tegen een stootje, die worden er niet armer van.' Volgens dezelfde visser kneep de politie nog wel eens een oogje toe.⁴⁶

Vanouds waren de twee belangrijkste Woudrichemse wapens in de strijd tegen de zalm de zegen en het drijfnet, vloeï of vlu zoals het in de middeleeuwen heette. Om met een zegen te vissen is een strandje nodig om het net binnen te trekken. Zoals gezegd was het Woudrichemse viswater beperkt en waren er veel vissers. Kort na 1900 is om die reden de klepvlotvisserij ingevoerd. Zegens werden steeds groter en om die met de hand binnen te trekken was veel kracht nodig. In toenemende mate werkten de vissers met kaapstanders (de spil, een soort staande lieren) die door de vissers zelf of door paardenkracht rondgedraaid werden. Een klepvlot was een groot houten vlot dat tegen een zandbank in de rivier werd gelegd. Er stonden verschillende spullen op voor het uitbrengen en binnendraaien van de zegen. Aan de 'diepe' kant van het vlot was een grote houten klep gemaakt, die werkte als een soort kunstmatig strand, om het net binnen te halen. Met zo'n vlot viste men tussen de zandbank en de tegenoverliggende oever van de rivier. Deze toch wat grootschalige vorm van visserij heeft maar kort geduurd. Door de toenemende scheepvaart ging men de rivieren kanaliseren en uitdiepen. Veel zandplaten verdwenen en daardoor verdween ook het klepvlot.

Vissers bezig met het halen van de zegen op een galg. Op de achtergrond de stoomsleepboot.

Schematische voorstelling van de werking van een galg.

In Gorinchem en Woudrichem kwam daar een verder voor Nederland unieke vorm van zalmvisserij voor in de plaats: de galg. Een galg was een groot vlot met in het midden een forse scharnierende klep, die men op de rivierbodem kon laten zakken. Achter het vlot voeren vissers met een kleiner bootje een zegen uit, op de gebruikelijke manier, dus met een wijde boog achter het vlot. Bij het halen kwam het net via de neerhangende klep weer terug op het vlot.

De klep functioneerde dus ook hier als een kunstmatig strand om de zegen binnen te halen. Een stoombootje trok het vlot langzaam voort en bracht het ook naar de plaats van bestemming en terug. Woerkummers visten met de galg op Waal en Maas en vooral ook op de Bergsche Maas. Tussen Heusden en Keizersveer waren daar galgen actief die toebehoorden aan de Vereniging De Hoop. Op die manier waren op dat stuk water heel wat vissers actief. Ook de bekende firma Wijnbelt exploiteerde galgen en had daartoe vissers in loondienst.

Wie zich met Woudrichem en de visserij bezig houdt, komt onvermijdelijk de naam van het bedrijf Wijnbelt c.q. Wylax tegen.⁴⁷ Teunis Wijnbelt begon in de vroege twintigste eeuw met handel in vis. Al vroeg in de jaren twintig sloeg het bedrijf zijn vleugels internationaal

⁴⁴ Jorritsma, *Zalm zat*, 97.

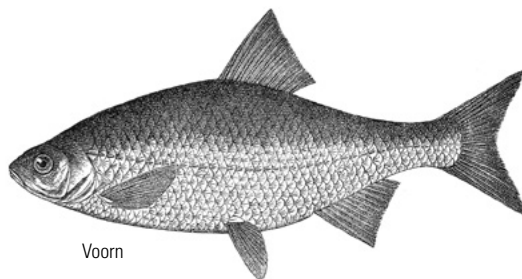
⁴⁵ Van Doorn, *Mensen vissen vogels*, 19.

⁴⁶ Zie Hartman, *Zalm vernomen*, 120.

⁴⁷ Dit bedrijf bestaat nog steeds: vishandel Wylax International BV.

uit en werd vooral bekend door de import en export van paling. In de jaren dertig veranderde de naam van Wijnbelt in Wylax. Wijnbelt had viswater in beheer en gaf dat weer uit aan vissers. Zoals gezegd had het bedrijf ook vissers in loondienst en exploiteerde het een paar galgen. In de haven lagen vloten van Wijnbelt voor de opslag van levende vis. Het bedrijf omvatte verder nog een zalmrokerij en een visverpakkingsfabriek. Niet iedereen was blij met Baas Wijnbelt. Er waren in die tijd nogal wat socialisten in de stad; Woudrichem stond bekend als een rood nest. Vissers waren meestal nogal vrijgevochten mensen die niet hielden van werken in loondienst. Ze vonden dat het water vrij was, of zou moeten zijn, en God was de baas, verder niemand.

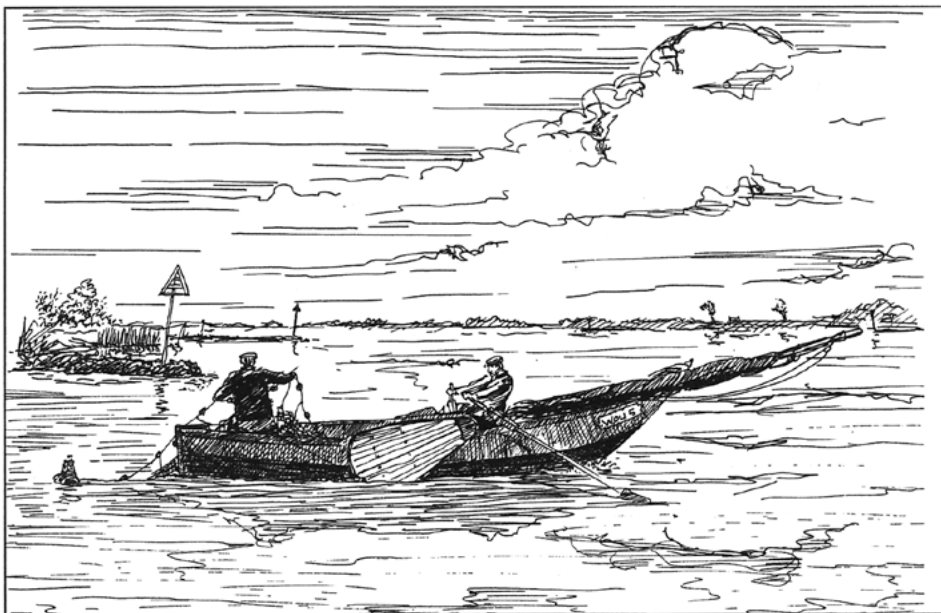
Teunis Wijnbelt viste nog zelf en deed de vishandel erbij. Zijn zoon Willem had het niet zo op vissen en legde zich helemaal toe op de handel. Het bedrijf importeerde paling uit Frankrijk en Noorwegen. Zalm en elft kwamen uit de Loirestreek. Het bedrijf was nationaal en internationaal actief. Al voor de Tweede Wereldoorlog begonnen de Wijnbelts in Woudrichem aan de Daaldersteeg een visconservenfabriek. Vooral in de jaren kort na de oorlog deed die goede zaken met makreel, haring en gerookte zalm in blik. En in die tijd van voedselschaarste greep men terug op de vertrouwde zoetwatervis: de fabriek verwerkte voorn en brasem tot een soort visgehakt! Een merkwaardig product, maar het verkocht goed. Wijnbelt kocht alles op. Voor een zacht prijsje, want vis was weinig waard. Tot verdriet van de vissers uiteraard.⁴⁸

Werkendam

Bij de bespreking van de Woudrichemse visserij zagen we hoe een deel van het viswater van die plaats letterlijk bij Werkendam voor de deur lag. Dat lijkt vreemder dan het is, want Werkendam kende wel visserij, behoorlijk wat zelfs, maar die vond vooral aan de zuidzijde, de kant van de Biesbosch plaats. Door verlanding van de Biesbosch nam het belang van de visserij in de loop van de tijd sterk af en ontwikkelde Werkendam zich tot een plaats waar vrachtaarders, schippers, thuis waren.

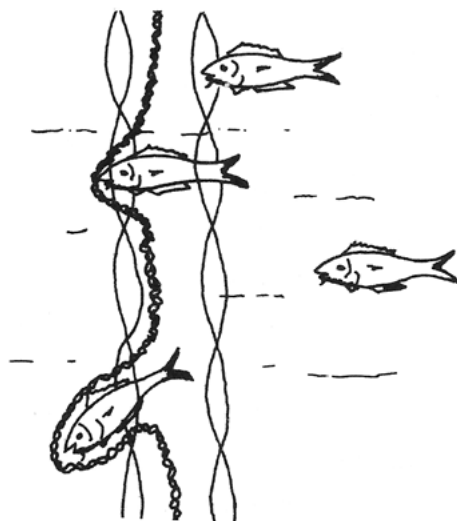
Maar eerst en vooral waren er vissers. Na de Sint-Elisabethsvloed werkten die op de wateren van de Verdrongen Waard en vingen daar zalm, elft, steur en alle andere vis die in de netten terechtkwam. Aan de noordoostelijke en noordwestelijke randen van de Verdrongen Waard was het water ondiep en vooral bij Dordrecht, maar ook bij Werkendam onstonden al snel droge zandplaten en polders. In de kreken die daar tussendoor liepen, werkten de vissers op een aanzienlijk kleinschaliger manier dan verder naar het zuiden de Geertruidenbergaren met hun grote zalmsteken. In de vijftiende en zestiende eeuw, toen er nog ruimer water stond, was Werkendam erg klein. Volgens de Informatie van 1514 stonden er toen maar achttien of negentien woningen. De bevolking hield zich uitsluitend met vissen bezig. In het begin van de zeventiende eeuw woonden er in Werkendam ongeveer zeshonderd personen en waren er ruim honderd vaartuigjes voor de visvangst in gebruik.⁴⁹

Zalmschouw bezig met het schieten van een (driewandig) drijfnet.

In die tijd begonnen de noordwestelijke en noordoostelijke hoeken van de Verdrongen Waard al behoorlijk te verlanden. Bij Dordrecht ontstond het latere eiland van Dordrecht en bij Werkendam begon een krek- en killengebied vorm aan te nemen, dat sterk leek op de latere Biesbosch. De manier waarop de Werkendammers daar visten, moet sterk geleken hebben op de manier van vissen in de rest van de Biesbosch gedurende de negentiende eeuw. Er zullen – op kleine schaal – steken gebruikt zijn, naast kleine handzegens, fuiken voor paling en er zal met schutwant zijn gewerkt. Met schutwant wordt bij hoog water een kreek afgezet, zodat de vis niet meer weg kan als het eb wordt.

Ook nam, evenals in de latere Biesbosch het geval was, de griendcultuur toe. Griend groeide goed langs de krek- en killen. Het werd veel gebruikt voor zinkstukken van dijken en daaraan was in Nederland altijd behoefte. Maar griend was ook uiterst geschikt voor het maken van korven voor de prik- en aalvisserij. Dat kwam goed uit, want het belangrijkste product van de Werkendamse visserij

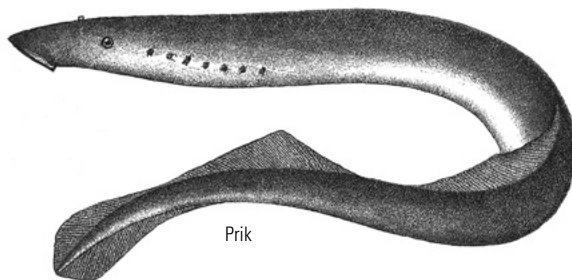

De werking van een driewandig net. De vis zwemt door de grote mazen, neemt de middelste fijnmazige boezem mee, raakt verstrikt in de aldus gevormde zak en kan niet meer weg.

48 Hartman, *Zalm vernomen*, 88 e.v..

49 Westerhout, *Werkendam*, 151.

was in die tijd zeker de prik, die zoals we al zagen, vooral verkocht werden aan de beugvis-sers van Middelharnis, Den Briel, Zwartewaal en Vlaardingen. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw zou er een einde komen aan deze vorm van visserij. Prik leeft parasitair op andere vis ('bloedzuigers') en de prikken waren het beste aas om kabeljauw te vangen. Men ving de prikken met korven, want ze moesten levend worden aangevoerd. Aan dode prikken had je niks, ze moesten vers zijn. Prik werd vlak voor het azen van de beug gedood; dat ving het beste. In Werkendam waren verschillende prikkopers, handelaren, actief en in de zeventiende en achttiende eeuw waren de prikvisserij en -handel belangrijke middelen van bestaan.

De griendcultuur werd voor Werkendam van steeds groter belang. Aal- en prikkorven van vers griendhout vingen goed.⁵⁰ Werkendamse aal- en prikkorvenvlechters voorzagen riviervissers in de wijde omtrek van nieuw materiaal.⁵¹ Griend was ruim voorhanden en de korvenvlechters zullen werk genoeg gehad hebben. Niet alleen omdat de korven een goede vangst gaven, maar ook omdat ze snel vervangen moesten worden. Hun grote nadeel was dat ze na een week of zes al rot waren. Goed voor de vlechters, dat wel, maar er waren ook vissers die hun toevlucht namen tot van netwerk gemaakte kubben in plaats van korven. Toch is het maken van wilgentenen korven in Werkendam altijd een belangrijke activiteit gebleven; zelfs nog na de Tweede Wereldoorlog was een enkele vlechter actief.

Tot ver in de twintigste eeuw waren er vissers in Werkendam. In het seizoen, van februari tot augustus, werkten ze vaak op de grote zegenvisserijen aan de Merwede, net als hun Woudrichemse collega's. Als het werk daar gedaan was, gingen ze de Biesbosch in om te vissen, al waren er ook veel die als knecht bij een boer terecht kwamen of in de grienden aan de slag gingen.

De Werkendamse visserij heeft door de tijd heen een enigszins kleinschalig karakter gehouden, maar was altijd onmiskenbaar in de plaats aanwezig.

Nawoord

In het voorgaande hebben we gezien hoe er aan de westelijke en noordelijke waterrand van Noord-Brabant op verschillende plaatsen en tijden sprake was van beroepsmatige visserij op grote schaal. De gehanteerde visserijtechnieken weken niet echt af van wat elders gebruikelijk was en is; de meeste kennen een eeuwenoude traditie. Daar kwam pas in de negentiende eeuw verandering in, toen de stoommachine zijn intrede deed. Op de Nieuwe Merwede voor Woudrichem en op de Bergse Maas zagen we de combinatie van misschien wel een van de oudste vistuigen ter wereld, de zegen, met moderne stoommachines die de galgen voorttrokken en de spullen van de grote zalmzegenen aandreven. Het bleek de

zwanenzang van de riviervisserij. De stoommachines waren mede debet aan de ondergang van de riviervisserij. Ze deden de vangcapaciteit toenemen en overbevissing wordt vaak genoemd als oorzaak van de achteruitgang. Maar dat was het niet alleen. Om machines te maken is een industriële infrastructuur nodig en daar werd in de loop van de negentiende en vroege twintigste eeuw hard aan gewerkt. Om die reden zijn rivieren beter bevaarbaar gemaakt, via stuwen bijvoorbeeld, zodat de trek van de vis stroomopwaarts ernstig bemoeilijkt werd. Grindbedden van snelstromende zuurstofrijke beken – paaiplaatsen voor de zalm – verdwenen op grote schaal in het beton van de nieuwe industrieën. Vervuiling van het oppervlaktewater door die industrie deed vervolgens ook geen goed. Het is hier niet de plaats om de redenen voor het verdwijnen van bijvoorbeeld zalm, elft en steur uit onze rivieren te duiden, maar de genoemde factoren speelden daarbij zeker een rol.

Ontwikkeling van de techniek was ook van invloed op veranderingen in consumptiepatronen. Door de toepassing van steeds betere koeltechnieken werd het mogelijk zeevis verder landinwaarts te transporteren. Mede daardoor verminderde de consumptie van traditionele zoetwatervis totdat – afgezien van paling – deze soorten praktisch van het menu verdwenen. De laatste jaren neemt het aanbod van zoetwatervis op onze markten weer wat toe; de multiculturele samenleving zorgt voor een gevarieerder voedselaanbod.

Dit artikel was bedoeld als een schets van de geschiedenis van de visserij in Noord-Brabant. Het beeld kan niet helemaal compleet zijn. Zoals ik aan de hand van een paar duidelijke voorbeelden heb laten zien, moet er op de Brabantse binnenwateren op soms ruime schaal gevisd zijn. Bij Breda en Den Bosch, maar ook elders. Vis voor op tafel, niet voor de sport want die tak van bedrijf hebben we geheel buiten beschouwing gelaten. Nederland is een waterrijk land, en waar water is, is vis. Er zijn dus bijna overal visserijactiviteiten, maar het ging hier vooral om vissers die van het vissen hun beroep hebben gemaakt, niet om vissen als neven- of bijverdienste. De ‘echte’ vissersplaatsen waren vooral te vinden langs de (door de tijd heen soms fluctuerende) grenzen van Brabant met Zeeland, (Zuid-)Holland en Gelderland. We hebben ze allemaal bezocht en kijkend naar de bedrijvigheid, naar de werkgelegenheid die de visserij meebracht, hebben we gezien dat het beeld nogal gevarieerd was.

Bergen op Zoom, nog steeds bekend als stad van de ansjovis, was jarenlang ook een centrum voor de handel in vis. Er waren niet eens zo veel vissers in de stad – hun aantal is te meten in tientallen – maar hun product, de ansjovis, heeft een veel grotere bekendheid en een grotere culturele betekenis dan het aantal vissers doet vermoeden. Niet voor niets wordt de oude traditie van het weervissen er in stand gehouden.

Vanuit Willemstad en Moerdijk werkten ankerkuilers en bootvissers op het Volkerak, het Haringvliet en het Hollands Diep. De ankerkuilers van Moerdijk deden dat op een manier die soms aan zeevisserij deed denken. Voor de Tweede Wereldoorlog was het gebruikelijk dat de vissers met hun schepen twee tot drie weken van huis waren. Ze voeren min of meer voor de deur heen en weer, terwijl vrouw en kinderen thuis zaten. Er waren ook ankerkuilers en bootvissers thuis in Lage Zwaluwe, maar in de oude thuishavens van de ankerkuilers is nu weinig meer te merken van de oude visserij. Het is nauwelijks nog bekend dat maar een kleine honderd jaar geleden enkele honderden vissers op de aanpalende wateren hun brood verdienden met de vangst van aal, paling, bot, spiering en andere vis.

⁵⁰ Martens, *Schokkermannen en bootvissers*, 16.

⁵¹ Westerhout, *Werkendam*, 158, 163, 184.

Voor Geertruidenberg geldt dit in nog sterkere mate. Net als Willemstad was Geertruidenberg een vestingstad en er waren altijd veel militairen aanwezig, maar vanaf de vroege vijftiende eeuw tot ver in de achttiende eeuw was Geertruidenberg het centrum voor de zalmvangst en -handel bij uitstek in de zuidelijke Nederlanden. Een aanzienlijk deel van de beroepsbevolking was er in en voor de visserij werkzaam, altijd en overal was er vis. Afgezien van een klein, in een zijstraat weggemoffeld vishalletje is daar niks meer van te merken. Ter herinnering aan de ooit gouden tijden heeft het halletje als windvaan een vergulde zalm, dat nog wel.

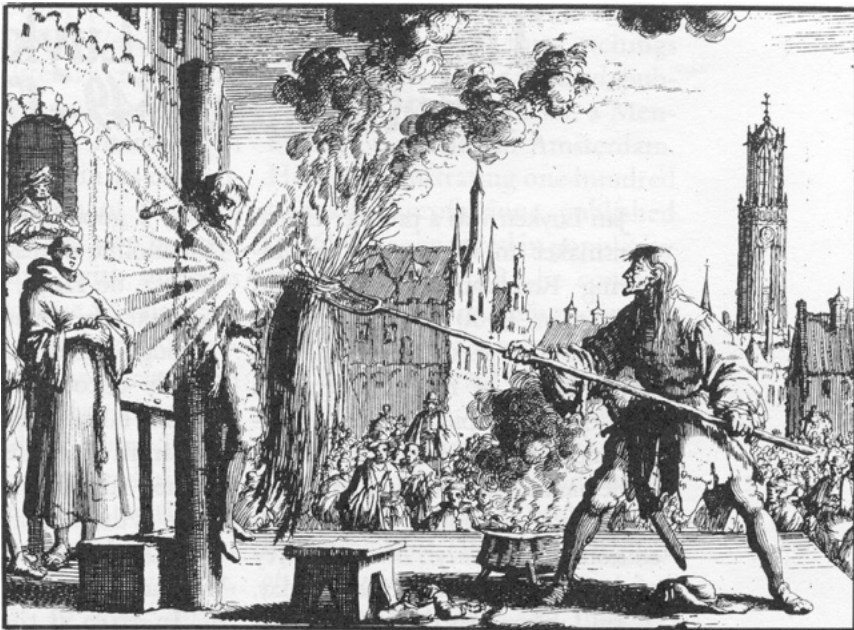
In Werkendam liggen in de jachthaven nog een paar kleine zalmschouwen van Biesbosch-liefhebbers, maar het visserijverleden lijkt er toch vergeten. In de zestiende eeuw woonden er maar weinig mensen, die wel allemaal van de visserij bestonden. Er zijn altijd Werkendamse vissers en korvenvlechters gebleven, ze werkten in de Biesbosch en later op de grote zegens van de Nieuwe Merwede maar Werkendam heeft zich toch vooral ontwikkeld als een thuishaven voor binnenschippers.

De Woerkommers doen dat heel anders. Niet voor niets voert Woudrichem trots twee zalmen in het stadswapen. In de tijd van de visserij hadden ze als stropers een slechte naam maar trots zijn ze wel op dat visserijverleden. Bij festiviteiten in de stad krijgt de visserij ruime aandacht, er is een visserijmuseum en in de haven ligt een ankerkuil-schokker en een replica van een galg. Op die manier wordt de herinnering levendig gehouden aan de visserij waarin een paar eeuwen lang een groot deel van de bevolking werkzaam was. En, ook niet onbelangrijk in dit verband, het oude bedrijf van baas Wijnbelt, de visconservenfabriek, nu Wylax International BV, is er nog steeds actief in de vishandel. De riviervisserij mag verdwenen zijn, maar de vis zelf is er economisch nog steeds van belang. Vanwege deze bedrijfsactiviteiten is er in Woudrichem altijd veel meer vis verhandeld en verwerkt dan de plaatselijke visserij kon opbrengen.

Tot slot: we hebben gezien hoe de Brabantse visserij op de rivieren overal raakt aan die van andere provincies. Bij Bergen op Zoom waren er de Zeeuwen. Op Haringvliet en Hollands Diep visten ook de zeevissers van Middelharnis en vissers uit andere plaatsen aan de noordrand van dat water. Op het Bergse Veld waren vissers uit ondermeer Hardinxveld en Sliedrecht actief. Moerdijkers 'exporteerden' hun ankerkuil naar plaatsen stroomopwaarts als Heerewaarden. Woerkummers kwamen Gorcummers tegen en samen met Werkendamers werkten ze op de grote zegens van de Nieuwe Merwede, die tegelijkertijd visten vanaf de Hollandse en vanaf de Brabantse wal. Handel in vis had meestal een internationaal karakter. Op die manier verbond de visserij Brabant met de nabije en de verre omgeving.

Literatuur

- Beliën, H.M., A.Th. van Deursen en G.J. van Setten (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995).
- Beylen, J. van, '16de-eeuwse visserij in de Nederlanden', *Spiegel der Zeilvaart* 7 (1983) 3 en 4, 25-29 en 42-46.
- Brandt, A. von, *Fish catching methods of the world* (Farnham 1984).
- Brouwer, Taco, Martijn Dorenbosch, Rombout van Eekelen en Jos Spier, *Vissenatlas Noord-Brabant. Verspreiding van zoetwatervissen in Noord Brabant in de periode 1921-2009* (Bedum 2010).
- Delaval, E., M. Sternberg e.a., *Garum & Pissalat. De la pêche à la table. Mémoires d'une tradition* (Antibes 2007).
- Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het kopersgeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991).
- Doom, Th. H. van, *Terminologie van riviervissers in Nederland* (Assen 1971).
- Doom, Th. H. van, *Mensen vissen vogels. Riviervisserij vergane glorie* (Assen/Amsterdam 1977).
- Dorleijn, P., *Van gaand en staand want. De zeilvisserij voor en na de afsluiting van de Zuiderzee* Deel 1-5 (Bussum/Weesp/Franeker 1982-1996).
- Drimmelen, D.E. van, *Schets van de Nederlandse rivieren en binnenvisserij tot het midden van de 20ste eeuw* (Nieuwegein 1987).
- Giersbergen, Wilma van, 'De kunst is geheel en al bijzaak'. *De moeizame carrière van C.C. Huijsmans (1810-1886), tekenmeester in Brabant* (Tilburg 2003).
- Groen, C. in 't, *De ontwikkeling van de weervisserij in Bergen op Zoom van 1530 tot 1914* (scriptie internet; Bergen op Zoom 2000).
- Grosfeld, N.H.M., 'De weervisserij op de Oosterschelde', *De Waterschans* 21 (1991) 38-41.
- Grosfeld, N.H.M., 'Bij een goed initiatief', *De Waterschans* 27 (1997) 39-46.
- Hartman, Piet, *Zalm vernomen! De zalmvisserij ten tijde van weleer* (Raamsdonksveer 1995).
- Hoek, P.P.C. en C.J. Bottemanne, *Rapport over ankerkuil- en staalboomenvisscherij op het Hollands Diep en Haringvliet uitgebracht aan zijne Excellentie den Minister van Financiën* (Leiden 1888).
- Hoek, P.P.C., *Rapport over het visschen met ankerkuilen, zoowel in den gesloten tijd als daarna* ('s-Gravenhage 1897).
- Hoek, P.P.C., H.F. Nierstrasz en A.A. Nengerman, *Verslag van de staatscommissie voor het zalmvraagstuk* Deel 1-2 ('s-Gravenhage 1916).
- Huijbrecht, P.J. en E.T.J. Reindersma, *In weer en wind. De oude visserij in Zeeland* (Middelburg 1987).
- Jorritsma, Paula, *Zalm zat, maar teveel volk. Van Coöperatie naar coöperatief alternatief. Vissers in Woudrichem vanaf 1700 tot nu* (Woudrichem 2007).
- Korringa, P., 'De weervisserij in de Oosterschelde', *Zeeuws Tijdschrift* (1963) 103-112.
- Martens, P.J.M., *De zalmvissers van de Biesbosch. Een onderzoek naar de visserij op het Bergse Veld, 1421-1869* (Tilburg 1992).
- Martens, P.J.M., *Schokkermannen en bootvissers. De ankerkuilvisserij op Hollands Diep en Haringvliet* (Tilburg 1999).
- Martens, Piet, 'Vis uit het binnenwater. De zoetwatervisserij in Holland' in: Elco Beukers (red.), *Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijt* II (Hilversum 2007) 295-321.
- Martens, Piet, "'Veel vuijcken staende int water'. De visserij in de Verdrongen Waard' in: Valentine Wikaart e.a., 'Nijet dan water ende wolcken'. *De onderzoekscmissie naar de aanwassen in de Verdrongen Waard (1521-1523)* (Tilburg 2009) 87-105.
- Martens, P.J.M., 'Visserij en Geertruidenberg in de achttiende eeuw. Armoede en verval?', *De Dongebode* 37 (2011) 2, 28-42.
- Meineke, Frank C., *Op reis door de Meierij met Stephanus Hanewinkel. Voettochten en bespiegelingen van een dominee, 1789-1850* (Tilburg 2009).
- Nijssen, H. en S.J. de Groot, *De vissen van Nederland* (Utrecht 1987).
- Redeke, H.C., *De visschen van Nederland* (Leiden 1941).
- Rehm, G.J., 'Made, Geertruidenberg en Drimmelen in 1833 gezien door de vrijwilliger Pieter de Quack' in: *In de Hollantsche Tuyn. Historische wetenswaardigheden van Geertruidenberg, Raamsdonk, Made en Drimmelen* (Geertruidenberg 1985) 11-28.
- Schama, Simon, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1988).
- Slootmans, C.F.J., *Paas- en koudemarkten te Bergen op Zoom 1365-1565* Deel 1-3 (Tilburg 1985).
- Straten, Bert van, *Woudrichem een greep uit de historie* (Almkerk 1989).
- Toorians, L., 'Ansjovis voor het opscheppen: traditionele weervisserij op de Schelde', *Brabant Cultureel* 59 (2010) 83-84.
- Touw, C.J., *Het vissers- en schippersgeslacht Touw uit Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom 1980).
- Touw, Kees, 'Blanke Bergse Ansjovis', *De Scheepvaartkrant* 4 (1987) 5, 13.
- Wakke F., *Vissers, schippers en andere zeelui in de Bergse familie Wakke* (Bergen op Zoom 1998).
- Westerhout, Thomas, *Werkendam. Van Biesboschvissers tot Europaschippers. Fragmenten van de havens, scheepsbouw, visserij en scheepvaart* (Werkendam 1989).
- Wijk, Wim van, *Heden en verleden van zalm en zegen in de Biesbosch* (Zaltbommel 1991).

Aan rondzwervende vagebonden werden strenge straffen opgelegd. In het geval van brandstichting kon die straf, evenals bij hekserij, de vuurdood op de brandstapel zijn. In veel gevallen echter werd de veroordeelde aan de galg of wurgpaal ter dood gebracht en nadien symbolisch verbrand door een brandende strobos op het gezicht te drukken (afb. boven: <http://belgianbiblestudents.files.wordpress.com/2006/01/anabaptist-martyr.jpg>, afb. onder: www.alternativeservice.ca/history/mennonitemartyr2.htm)

Erik-Jan Broers

Rabauwen, vagebonden en andere ledige personen

Strafrechtelijke vervolging van criminele gezelschappen
in de zeventiende en achttiende eeuw

Inleiding

Op 24 januari 1727 werd door de schepenenbank van 's-Hertogenbosch de doodstraf uitgesproken over Cornelis Michielse, Peter Franssen en Peter Thijssen. Zij zouden op het marktplein vlak voor de pui van het stadhuis aan een paal worden vastgemaakt en, als afschrikwekkend voorbeeld voor anderen, levend worden verbrand. Michielse werd tot deze straf veroordeeld omdat hij zich had schuldig gemaakt aan brandstichting in Veghel en Oss en hij voorts enkele inbraken in Nistelrode, Gemert en Vught had gepleegd, terwijl hij reeds twee eerdere veroordelingen wegens inbraak achter zijn naam had staan. Ook zijn kompaan Peter Franssen had de nodige strafbare feiten op zijn geweten. Zo was hij al twee keer veroordeeld wegens bedelarij en landloperij, had hij gedreigd een boerderij in Hesteren in brand te steken en was hij betrokken geweest bij de brandstichting van een boerenhoeve nabij Schijndel, waarbij een achtjarig kind de dood had gevonden. Bij deze brandstichting was ook Peter Thijssen aanwezig geweest, die bij die gelegenheid op de uitkijk had gestaan. Verder werd hem verweten dat hij zich al jaren in het gezelschap van bedelaars en boosdoeners ophield. Gezien dit alles achtten de schepenen van 's-Hertogenbosch ook voor Thijssen de vuurdood op zijn plaats, maar gezien zijn jeugdige leeftijd zou de dader voorafgaande aan de verbranding met het wurgkoord aan de paal ter dood worden gebracht.¹

Alle drie veroordeelden hadden een jarenlang bestaan als landloper achter de rug en hadden gebedeld en strafbare feiten gepleegd om in hun levensonderhoud te voorzien. Vooral de brandstichtingen en de dreigementen daartoe werden hun ernstig aangerekend, evenals het feit dat zij deel hadden uitgemaakt van grotere en kleinere groepen vagebonden die tijdens hun omzwervingen het criminele pad waren ingeslagen. Van zulke zwerfende gezelschappen had Brabant, evenals andere gebieden binnen de toenmalige Nederlanden, in de zeventiende en achttiende eeuw veel te lijden. Dit blijkt alleen al uit het relatief grote aantal plakaten en andere verordeningen dat in die eeuwen tegen bedelaars en landlopers werd uitgevaardigd. In deze bijdrage zal het justitiële optreden worden besproken dat op basis van deze strafwetten plaatsvond om een einde te maken aan de activiteiten van kleinere en grotere groepen vagebonden. Eerst zal echter worden stilgestaan bij de opkomst van zulke benden, hun onderlinge diversiteit, de mate waarin zij georganiseerd waren, en

¹ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk Archief, inventarisnr. 41, p. 246-252.

hun samenstelling en structuur. Naar één van deze criminele benden zal in de onderstaande paragrafen de aandacht in het bijzonder uitgaan, namelijk naar de bende waarvan Peter Franssen en Peter Thijssen deel uitmaakten, de Bende van Engele Jantje. Aan de hand van de juridische stappen die tegen de leden van deze bende werden genomen, zal nader worden toegelicht hoe in de voorliggende periode de opsporing, vervolging en berechting van een criminele bende plaatsvond.

Brabantse vagebonden van diverse pluimage

Bedelarij was een verschijnsel waarmee de samenleving al in de Middeleeuwen te maken had. De lokale overheden trachtten deze uitwas in de hand te houden door middel van het verstrekken van bedelpenningen aan mensen die daarmee mochten bedelen omdat zij door ziekte, gebrek of ouderdom niet in staat waren te werken. Bedelaars die niet in het bezit waren van een dergelijke penning, werden van tijd tot tijd opgepakt en de gemeenschap uitgezet. In de veertiende en vijftiende eeuw verslechterde in grote delen van Europa de sociaal-economische situatie door oorlogen en epidemieën, hongersnood, armoede en verpaupering. Medetengevolge van zulke criminogene factoren ontstonden er in de Nederlanden groepjes rondtrekkende bedelaars die – behalve met bedelen – de kost verdienden met seizoenarbeid en met handwerk zoals ketels lappen, messen slijpen, stoelen matten en zo meer. Maar ook gaven velen van hen zich met enige regelmaat over

Bedelende zigeunerin, Goes achttiende eeuw (www.goes18e-eeuw.nl)

Er waren ook legale bedelaars. Die moesten dan wel een vergunning kunnen overleggen. Zoals deze loden bedelpenning, uitgegeven door de stad Amsterdam. Op de achterkant staat het stadswapen, op de voorzijde een bedelaar met rondom een band met de tekst 'Voer de incommende bedelaars' (www.fransmensonides.nl)

aan diefstal en inbraak en afpersing van de plattelandsbevolking. Tevens verschenen vanaf de eerste helft van de vijftiende eeuw de eerste groepen zigeuners in de Nederlanden en ook deze 'Egyptenaren' of 'heidenen', zoals ze werden genoemd, maakten zich geregeld schuldig aan het plegen van allerlei strafbare feiten, zoals oplichting, zakkenrollerij en diefstal.

Voor de landsheerlijke overheden werden deze rondtrekkende groepen inheemse en uitheemse zwervers een steeds groter probleem. Halverwege de vijftiende eeuw verschenen dan ook de eerste verordeningen ter bestrijding van bedelarij en landloperij. In de daarop volgende eeuw zouden in hoog tempo steeds meer wettelijke maatregelen worden uitgevaardigd. Uit een daarvan, een ordonnantie van Karel V van 28 september 1529, blijkt dat vooral Brabant veel te lijden had van de kwalijke praktijken van grote troepen 'rabauwen ende andere vagebunde ende ledige persoenen, mans ende vrouwen, van diversen nacen, nyet hebbende om op te levene, nochtans wel

gesteld van lichamemer nyet willende wercken noch arbeyten om huere broot te winnen'.² Met bedelverbod en werkgebod trachtte de wetgever deze ledigheid te bestrijden. Landloperij werd ten enen male verboden. De overtreders van deze voorschriften werden diverse straffen in het vooruitzicht gesteld, waaronder geseling, brandmerking en levenslange verbanning uit Brabant. Hadden zij zich echter overgegeven aan gewelddadigheden of hadden zij dreigementen daartoe geuit, dan kwamen zij aan de galg.

De uitgevaardigde strafwetten sorteerden echter nauwelijks effect. In de zeventiende en achttiende eeuw, toen het oude hertogdom Brabant inmiddels was uiteengevallen in een zuidelijk en een noordelijk deel, blijkt de situatie in zowel noord als zuid alleen maar te zijn verslechterd. Het gebied dat wij thans kennen als Noord-Brabant kreeg te maken met criminele benden van uiteenlopende signatuur, die vooral het platteland onveilig maakten.³ De leden van deze benden hielden zich bezig met roof, inbraak en diefstal en het apersen

van de bevolking, al dan niet met gebruikmaking van excessief geweld. De samenstelling en organisatie van deze rondtrekkende gezelschappen was echter heel verschillend, evenals het curriculum vitae van hun leden. Zo waren er grotere en kleinere troepen vagebonden die over het platteland zwierven zonder een vaste samenstelling of een duidelijke organisatie- en gezagstructuur te hebben. Het waren in wezen los-vast gezelschappen waarvan de leden een tijd lang met elkaar opliepen en dan bijvoorbeeld overstapten naar een andere groep. Binnen een dergelijke bende vervulden dikwijls bepaalde leden een soort leidersrol, op grond van hun karakter en reputatie. Bloed- en aanverwantschap van sommige leden, en echtelijke of buitenechtelijke relaties van andere, zorgden voor enige samenhang binnen de groep.⁴

Daarnaast waren er benden actief waarvan de kern bestond uit één of meer Brabantse families die in de marge van de samenleving leefden. De leden van deze families en hun handlangers opereerden weliswaar vanuit een vaste thuisbasis, maar veel van hen leidden deels een zwervend bestaan als handwerksman of seizoenarbeider. Deze familieondernemingen hadden doorgaans een hechtere samenhang dan de eerder genoemde benden vagebonden. Dit laatste kan zeker ook worden gezegd van een derde type criminele bende dat het platteland onveilig maakte, namelijk de militaire bende, dat wil zeggen een gezelschap dat grotendeels bestond uit ontslagen of gedeserteerde soldaten of gewezen huur-

Een bedelaar met houten been en krukken. Ets van Pieter Jansz. Quast gedrukt door Salomon Jacobsz. Savery, 1630-1650 (www.museum-online.nl, collectie Boijmans van Beuningen, Rotterdam)

² Laurent en Lameere, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 574.

³ Voor de diverse typen benden die o.m. in Staats-Brabant actief waren, zie Egmond, *Op het verkeerde pad*.

⁴ Poort en Broers, 'Vagebonden en quaatdoenders', 145-146.

Ook veediefstal was een lucratieve bezigheid voor de bendes (uit: Joost de Damhoudere, *Practijcke ende hantboek in criminele saken verciert met sommige schoone figuren ende beelden totter materien dienende*, Antwerpen 1561, 191. Dit handboek was een bijna exacte kopie – zonder bronvermelding – van de *Corte instructie in materie criminele*, die Filips Wielandt in 1510 had geschreven. Uit de wel daaraan toegevoegde houtsnedes is een selectie gemaakt ter illustratie van dit artikel)

lingen. Deze benden hadden merendeels een vastomlijnde organisatie en een duidelijke hiërarchie van aanvoerders en onderaanvoerders. De activiteiten die door deze kapiteins en luitenants werden beraamd, waren niet zelden grootschalig van opzet; zij werden goed voorbereid en met precisie uitgevoerd door aparte onderafdelingen van de bende.⁵

Onder de over het platteland rondtrekkende benden bevonden zich ook diverse zigeunerbenden. In de Nederlanden is – evenals in de omringende landen – eeuwenlang een politiek gevoerd om zigeuners van het grondgebied te weren. Om dit te bereiken werden vooral vanaf het einde van de zeventiende eeuw opeenvolgende strafrechtelijke verordeningen tegen deze etnische groep uitgevaardigd. Dit liet onverlet dat in diezelfde tijd grote, goed georganiseerde zigeunerbenden ontstonden, doordat diverse ‘families’ of groepen zich aaneensloten. Familiebetrekkingen bleven ook binnen een dergelijk crimineel gezelschap de belangrijkste organisatiestructuur vormen. De families opereerden dikwijls als afzonderlijke afdelingen van de bende en de aanvoerders van deze subgroepen waren door huwelijk of bloedverwantschap met elkaar verbonden.⁶

Beziet men de diefstallen, inbraken, afpersingen en andere strafbare feiten die door de leden van al deze rondzwervende benden werden gepleegd, dan kan men stellen dat in het oude Brabant zeker sprake is geweest van georganiseerde misdaad. Ook de omstandigheid dat veel benden gebruik maakten van de diensten van vaste helers en van handlangers die bijvoorbeeld inbrekerswerktuigen voor de bendeleden vervaardigden, gestolen goederen tijdelijk opsloegen of als informanten optraden, bevestigt dit beeld. De wijze waarop en de mate waarin de criminele gezelschappen waren georganiseerd, konden echter sterk uiteenlopen. Een criminele bende uit vroeger tijd kan dan ook niet anders worden omschreven dan als een kleinere of een grotere groep mensen die, op meer of minder permanente basis, gezamenlijk strafbare feiten pleegden.

Strafrechtelijke maatregelen tegen vagebonden

Vanaf de zestiende eeuw werd in de Nederlanden het strafrecht meer en meer het onderwerp van wettelijke regeling. Zeker in de zeventiende en achttiende eeuw werden in groten getale ordonnances, plakaten, instructies en reglementen uitgevaardigd die tot doel hadden dit terrein van het recht te reguleren en de veiligheid van de ingezetenen te waarborgen. Ook voor landloperij en bedelarij werden door de Staten-Generaal zulke strafwetten uitgevaardigd, waarin tevens bepalingen werden opgenomen die van toepassing waren op strafbare feiten die door dergelijke personen werden gepleegd. Zoals beschreven in de vorige paragraaf leidden de leden van de benden die het Brabantse platteland onveilig maakten merendeels een zwervend bestaan, waarmee zij zich schuldig maakten aan landloperij en uit dien hoofde reeds onder de werkingssfeer van deze wetten vielen.⁷

Een 'geselbord' gericht tegen zigeuners (toen vaak 'heijdenen' genoemd) uit 1702, afkomstig uit een stadspoort van Roermond. Geseling was een van de straffen die aan zigeuners en andere rondzwervende lieden kon worden opgelegd (www.verreveren.nl)

⁵ Egmond, *Op het verkeerde pad*, 98-100, 102.

⁶ Egmond, *Op het verkeerde pad*, 131, 140. Over het justitiële beleid tegenover zigeuners zie uitgebreid Moorman van Kappen, *Geschiedenis der Zigeuners in Nederland*.

⁷ Voor deze plakaten zie Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 76-77.

Enkele voorbeelden uit het arsenaal aan straffen dat de magistraat ter beschikking stond: op de voorgrond links onthoofding en rechts de vuurdood op de brandstapel, links daarachter ophanging aan de galg. Op het schavot achteraan vindt een geseling plaats (uit: Joost de Damhoudere, *Practijcke ende hantboek in criminele saken verciert met sommige schoone figuren ende beelden totter materien dienende*, Antwerpen 1561, 170)

De elkaar opvolgende strafwetten waren in veel gevallen toegespitst op de kwalijke praktijken van zigeuners, zonder dat daarbij overigens de misstanden waarvoor andere zwervers verantwoordelijk waren, uit het oog werden verloren. In sommige van deze wetten was de straf die aan een vagebond kon worden opgelegd, afhankelijk gesteld van het aantal malen dat hij reeds met justitie in aanraking was gekomen. Zo was in het plakkaat van de Staten-Generaal van 9 oktober 1723 bepaald dat zigeuners en andere vagebonden bij hun eerste arrestatie zouden worden geselsd, bij hun tweede arrestatie worden geselsd en gebrandmerkt en bij hun derde arrestatie ten slotte worden opgehangen. Deze doodstraf moest evenwel reeds aanstonds worden opgelegd als de gearresteerden voor overlast hadden

gezorgd of bij geweldpleging betrokken waren geweest, als zij een vuurwapen in hun bezit hadden of als zij zich ophielden in een groep van zes personen of meer. Bij plakkaat van 1 april 1738 zouden deze strafbepalingen overigens weer worden herzien en aangevuld met nieuwe sancties, variërend van één maand opsluiting op water en brood tot verbanning voor het leven uit de Generaliteit. Hadden vagebonden tijdens hun omzwervingen echter zware misdrijven gepleegd – zoals moord, brandstichting of roof – dan moesten zij onmiddellijk ter dood worden veroordeeld.

Behalve de plakkaaten die de wetgever speciaal voor landlopers en zwervers deed uitgaan, vaardigde hij ook verordeningen uit die betrekking hadden op bepaalde strafbare feiten, zoals diefstal, inbraak en roof, afpersing en brandstichting – delicten die niet uitsluitend, maar wel geregeld door vagebonden werden gepleegd. Zo waren er speciale strafbepalingen opgesteld ter zake van diefstal met braak, met geweldpleging, diefstal tijdens de nachtelijke uren en veediefstal. Zij die zich schuldig maakten aan deze ernstige vermogensdelicten, werd de dood aan de galg in het vooruitzicht gesteld. Had men iemand beroofd, diens huis of hoeve in brand gestoken of bedreigd dat te zullen doen, dan moest de rechter, al naar gelang de gepleegde feiten, de doodstraf laten voltrekken door verbranding, radbraking of een andere vorm van executie.⁸

De afdwinging van al deze strafwetten was echter uiterst problematisch, aangezien de bevoegdheden van de gerechtsofficieren en de gerechten waaraan zij waren verbonden, territoriaal begrensd waren. Had een delinquent het rechtsgebied van een stad of streek tijdig weten te verlaten, dan konden de lokale of regionale ambtenaren van justitie in beginsel niets meer tegen hem ondernemen. Zij konden hooguit een verzoek laten uitgaan naar hun collega's van naburige jurisdicties om de desbetreffende persoon aan te houden en uit te leveren. De gebrekkige aanpak van rondtrekkend geboefte die het gevolg was van deze beperkte rechtsmacht, heeft de wetgever evenwel op een tweetal wijzen willen verbeteren.

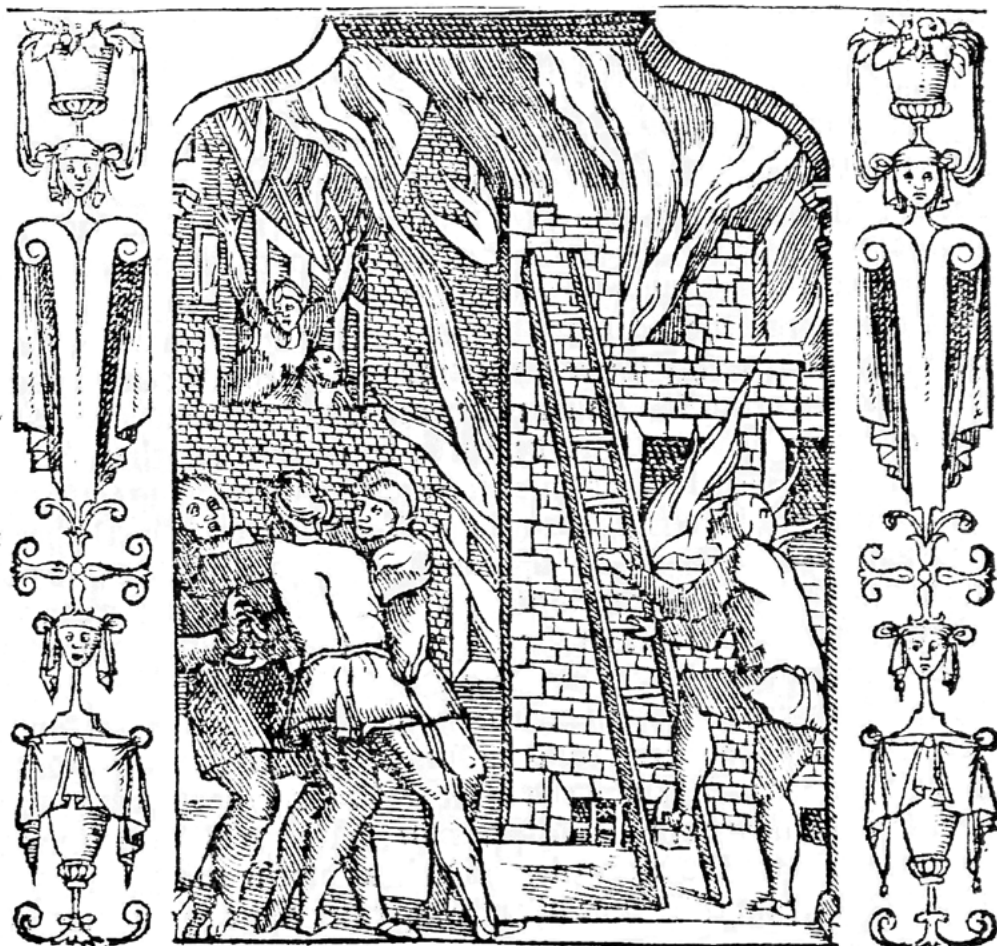
Allereerst werd bevolen dat er door de ambtenaren van justitie geregeld kloppjachten moesten worden gehouden, waarbij er tussen de diverse jurisdicties moest worden overlegd en samengewerkt.⁹ Maar ook buiten dergelijke grootschalige maatregelen was samenwerking bij de opsporing van beruchte vagebonden op haar plaats. Om deze samenwerking te vergemakkelijken werden er wel 'opsporingslijsten' opgesteld waarop de persoonsgegevens en onderlinge relaties van zulke vagebonden waren opgenomen. Telkens wanneer een persoon zonder vaste woon- of verblijfplaats was gearresteerd, kon hem een dergelijke lijst worden voorgelegd en worden gevraagd of hij daarvan personen kende. Aan de hand van deze ondervragingen kon men meer te weten komen over deze personen. Ook kon de lijst worden aangevuld met nieuwe namen.¹⁰

Op nog een tweede wijze werd getracht de arm van justitie over de grenzen van de jurisdicties heen te laten reiken. Er werd namelijk voorgeschreven dat vagebonden door middel van 'snelrecht' moesten worden berecht. Dit hield in dat een verdachte zonder vorm van proces diende terecht te staan; dat wil zeggen dat het rechterlijk apparaat bij diens berechting niet was gebonden aan de in strafzaken gebruikelijke rechtsgang. Zo hoefde de gerechtsofficier geen voorbereidend onderzoek in te stellen naar de handel en wandel van iemand die er een zwervend bestaan op nahield. Het enkele feit dat deze persoon geen vaste

⁸ Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 81 en 87.

⁹ Verdere wettelijke voorschriften hadden onder andere betrekking op het aanstellen van lokale bedeljagers die ervoor moesten zorgen dat een jurisdictie verschoond bleef van bedelaars en landlopers, en het instellen van een premiestelsel om het aantal arrestaties te bevorderen. Zie dienaangaande Van den Eerenbeemt, *In het spanningsveld der armoede*, 91-105.

¹⁰ Poort en Broers, 'Vagebonden en quaatdoenders', 146-147.

Brandstichting was een misdrijf dat zwaar bestraft werd, zeker als daarbij mensen omkwamen. In een zestiende-eeuws juridisch handboek wordt onderscheid gemaakt tussen gewone brandstichting (inviere) en heimelijke brandstichting (moortbrand). (Zie: Joost de Damhoudere, *Practijcke ende hantboek in criminele saken verciert met sommige schoone figuren ende beelden totter materien dienende*, Antwerpen 1561, 172 en 174)

woonplaats of geen geregeld inkomen had, was voldoende om hem aan te houden en een strafproces tegen hem te beginnen. Tijdens dat proces kon de vagebond zonder enig beletsel op de pijnbank worden gelegd om door hem gepleegde strafbare feiten te laten bekennen. Bij het vonnis wijzen mocht de rechter zich vervolgens uitspreken over alle strafbare feiten die door de dader waren bekend, ongeacht of deze in zijn rechtsgebied waren gepleegd of daarbuiten.¹¹

Van deze verruimde competentie tot het vervolgen en berechten van vagebonden maakte – zo is in de inleiding gebleken – de schepenbank van 's-Hertogenbosch gebruik in de strafprocessen tegen Cornelis Michielse, Peter Franssen en Peter Thijssen, die zich moesten verantwoorden voor misdrijven die zij in diverse plaatsen in de Meierij hadden gepleegd. Het was op grond van de criminele carrière van de drie vagebonden, die tijdens hun verhoren in kaart werd gebracht, dat de Bossche schepenen hen tot de doodstraf veroordeelden. In de executie van de vonnissen werd het vergrijp weerspiegeld dat het drietal het meest werd aangerekend, namelijk brandstichting respectievelijk het dreigement daartoe. Vooral vagebonden die in kleinere of grotere groepen opereerden, maakten zich geregeld aan deze strafbare feiten schuldig, zoals ook de bende waartoe Franssen en Thijssen hadden behoord, de Bende van Engele Jantje.

11 Voor de rechtsgang in strafzaken tegen vagebonden zie Broers, *Geschiedenis van het straf- en schadevergoedingsrecht*, 74.

De bende van Engele Jantje

Eén van de benden die in de achttiende eeuw het platteland van Brabant onveilig maakten, was de Bende van Engele Jantje, die in de jaren twintig van die eeuw actief was. De bende bestond uit een gezelschap van wisselende grootte, al naar gelang de omstandigheden en de activiteiten die werden ondernomen. Zowel mannen als vrouwen maakten deel van de bende uit. Sommige bendeleden waren familie van elkaar of leefden met elkaar in concubinaat. De groep had geen echte leiders of aanvoerders, maar wel kwam aan enkele leden meer aanzien en gezag toe dan aan andere. Tot deze kopstukken behoorde in het bijzonder Jan Dircks, bijgenaamd 'Engele Jantje'. Net als andere criminele benden maakten deze Jan Dircks en zijn kompanen zich, behalve aan landlopen en bedelen, ook schuldig aan diefstal, inbraak en (kerk)roof. De buit werd veelal verhandeld via vaste helers, zoals Abraham Elias, die bekend stond als 'De Jood van Vught'.¹² Ook gaven de bendeleden zich over aan het 'afdreigen' van de plattelandsbevolking, waarbij zij dreigden met brandstichting als hun geen geld, voedsel of onderdak werd gegeven. Dat zij niet aarzelden om dit dreigement ten uitvoer te brengen, blijkt wel uit het in brand steken van een boerderij in de omgeving van Schijndel, de zogeheten Nonnebossche Hoeve.

Jan Dircks en zijn metgezellen, die zich in oktober 1726 in de bossen rond Schijndel ophielden, hadden bij deze boerderij aangeklopt en om voedsel gevraagd. Toen de boer weigerde hun dit te geven, dreigden zij 'de rode haan over het dak te laten vliegen' en voegden diezelfde avond daad bij woord door de hoeve in brand te steken. Door middel van een kaartspel werd bepaald wie dit voor zijn rekening zou nemen en het was uitgerekend degene die de kaarten legde, ene 'Griet van Cobus', op wie de taak kwam te rusten. Wel wist de kaartenlegster de andere leden van het gezelschap – dat in totaal zo'n vijftien mannen en vrouwen omvatte – ertoe te bewegen haar daarbij te helpen. Nadat de hoeve in brand was gestoken, waarbij de vagebonden hadden gezworen elkaar niet te zullen verraden, ging de groep uiteen. Het was deze brandstichting, waarbij een jong kind de dood vond, die het einde zou inluiden van de criminele loopbaan van Engele Jantje en zijn bende.

Een van de Nonnebossche hoeven nabij Schijndel. Van deze boerderijen werd er één in 1726 in brand gestoken door leden van de Bende van Engele Jantje (upload.wikimedia.org)

Bij het verhoor van vagebonden mocht de pijnbank zonder beperkingen worden ingezet (uit: Joost de Damhoudere, *Practijcke ende hantboeck in criminele saken verciert met sommighe schoone figuren ende beelden totter materien dienende*, Antwerpen 1561, 51)

In de jaren 1727-1729 werden namelijk in verscheidene plaatsen in Brabant en Holland leden van de bende die bij de brandstichting betrokken waren geweest, aangehouden en in hechtenis genomen. Er werden strafprocessen aangespannen en de arrestanten werden verhoord, met elkaar geconfronteerd en onderworpen aan een 'scherpe examinatie' op de pijnbank. Op deze wijze werden de bewijzen verzameld van de strafbare feiten waarin de opgepakte vagebonden de hand hadden gehad. Om verdere brandstichters en boosdoeners te kunnen aanhouden, werd bij de verhoren gebruik gemaakt van de reeds genoemde opsporingslijsten, die steeds verder in omvang groeiden. Toen ten slotte in 1729 Engele Jantje zelf aan een verhoor werd onderworpen, werd hem een lijst voorhouden die inmid-

¹² Joodse criminelen, die vooral in steden actief waren en daar losse samenwerkingsverbanden met elkaar aangingen, hadden zich onder meer gespecialiseerd in diefstal van edelmetalen, kerkroof en heling van gestolen goederen. Vgl. Egmond, *Op het verkeerde pad*, 144-145, 155. Abraham Elias zou in 1730 door de schepenvan van 's-Hertogenbosch worden veroordeeld tot een levenslange verbanning, nadat was komen vast te staan dat hij goederen had opgekocht die Jan Dircks samen met een lid van zijn bende had gestolen uit twee kerken. Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk Archief, inventarisnr. 40, p. 309-310.

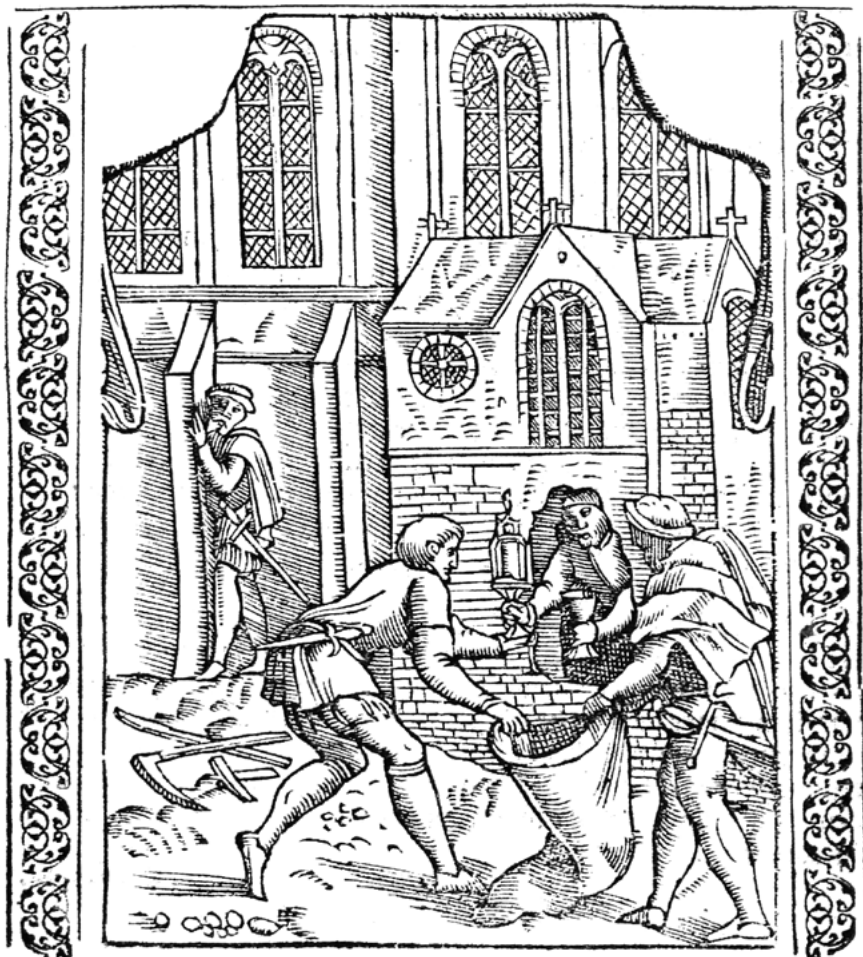
dels was uitgroeid tot ruim negentig 'vagebonderende personen'. De meeste mannen en vrouwen die op deze lijst stonden, kende Jan bij naam en toenaam en met velen van hen had hij een tijd opgetrokken. Slechts weinigen van deze beruchte vagebonden hadden evenwel een aandeel gehad in de brandstichting van de Schijndelse boerderij of in andere activiteiten van Jans bende.

Tegen de vagebonden die wel aan de brandstichting hadden deelgenomen, hoe gering hun aandeel ook was geweest, werd de doodstraf geëist. Daarbij werd door de gerechtsofficier die het strafproces had aangespannen meestal slechts in algemene zin verwezen naar de voorschriften die door de Staten-Generaal waren uitgevaardigd. Gesteld werd dat brandstichting ingevolge de wetten en plakaten van het land ten hoogste strafbaar was en dat degenen die zich daar schuldig aan hadden gemaakt aan den lijve moesten worden gestraft, op een wijze die in overeenstemming was met deze wetten en plakaten. Op het gepleegde misdrijf was in het bijzonder de verordening van toepassing die de Staten-Generaal op 6 januari 1706 hadden uitgevaardigd met betrekking tot enkele zware delicten, waaronder brandstichting. Voorgeschreven was dat de rechter de pleger van zulk een ernstig delict moest bestraffen 'met den vuyre, ofte op een radt of andersinds, na gelegenheyt van de misdaadt'.¹³ Op grond van het oude gewoonterecht van Brabant was de vuurdood de geëigende straf voor brandstichters, omdat in de voltrekking van de straf het delict werd weerspiegeld waaraan de veroordeelde zich had schuldig gemaakt.

Afgaande op de woorden van de Vlaamse jurist Filips Wielant in diens *Corte instructie in materie criminele* uit 1510 waren de Brabantse rechtsgewoonten op dit punt aanvankelijk zeer streng: 'In Brabant useert men de moortbranders te brandene ende een zeer onghenadeghe doot [te] doen sterven.'¹⁴ Onder 'moortbrand' werd oorspronkelijk een heimelijke, vooral nachtelijke brandstichting verstaan, maar later werden alle opzettelijke brandstichtingen onder dit begrip gebracht.¹⁵ In de dagen van Wielant werd de pleger van dit delict in Brabant daadwerkelijk levend verbrand en werd hij niet verstikt door de rook van de brandstapel, zoals meer gebruikelijk was. In de achttiende eeuw blijkt er echter veel in Brabant veranderd te zijn. De vonnissen die de schepenbank van 's-Hertogenbosch op 24 januari 1727 wees tegen de bendeleden Peter Franssen en Peter Thijssen – die samen met hun metgezel Cornelis Michielse in aanmerking kwamen voor deze spiegelstraf – waren wat hun tenuitvoerlegging betreft uitzonderlijk. Tegen andere leden van Jantjes bende werd deze vorm van doodstraf namelijk slechts symbolisch voltrokken. In die gevallen vond de executie plaats door middel van de galg (mannen) respectievelijk de wurgpaal (vrouwen), waarna bij de terechtgestelde het aangezicht werd geblakerd met een brandende bos stro.

Op deze wijze werden in april 1727 in 's-Hertogenbosch de doodvonnissen voltrokken van Jan van den Boer en zijn bijzit Anna Maria van Boeckholt, wier beider aandeel in de brandstichting beperkt was gebleven tot het instemmen met het plan om de boerderij in brand te steken en het aanwezig zijn bij de uitvoering daarvan. Ook in Waalwijk en Heusden werd in mei van dat jaar de vuurdood slechts symbolisch ten uitvoer gelegd, toen Elisabeth van Oirschot, Claes Jan van de Weyert en een vrouw genaamd Jen of Johanna ter dood werden veroordeeld. Van deze drie had Van Oirschot de grootste rol bij de brandstichting gespeeld, aangezien zij de anderen had aangemoedigd en met raad en daad had bijgestaan. Van de Weyert op zijn beurt was al eens eerder bij een brandstichting betrokken, terwijl hij ook een flink aantal grotere en kleinere diefstallen op zijn naam had staan.¹⁶

Ook Engele Jantje zelf zou zijn leven laten aan de galg. In november 1729 werd hij aangehouden in de Meierij van 's-Hertogenbosch. Tijdens zijn verhoor bekende hij dat hij zich, behalve aan de brandstichting in Schijndel, ook had schuldig gemaakt aan een tweetal

Veel bendes maakten zich onder andere schuldig aan 'sacrilegie oft kerckroof', het stelen van kostbaarheden uit kerken. Hun netwerk omvatte ook helers die de spullen afnamen (uit: Joost de Damhoudere, *Practijcke ende hantboeck in criminele saken verciert met sommighe schoone figuren ende beelden totter materien dienende*, Antwerpen 1561, 188)

inbraken in kerken. Bovendien bleek deze notoire booswicht – die een grote bekendheid genoot 'onder de vagebonden, geweldige boosdoenders en lantloopers ten platte lande' – tijdens zijn omzwervingen reeds twee maal te zijn veroordeeld wegens diefstal. Voor al zijn daden werd hij door de schepenbank van 's-Hertogenbosch op 18 november ter dood veroordeeld, waarna hij werd opgehangen en geblakerd in zijn aangezicht. Eind november werd een laatste lid van Jantjes bende, Anna Catrien van 's-Hertogenbosch, opgepakt in Tilburg en wegens haar aanwezigheid bij de brandstichting terechtgesteld aan de wurgpaal en eveneens met een brandende bos stro in het aangezicht geblakerd.¹⁷

¹³ Cau, *Groot plaacet-boeck*, IV, 504 e.v.

¹⁴ Wielant, *Verzameld werk*, deel I, cap. 5, par. 3 (p. 233).

¹⁵ Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, 313.

¹⁶ Gemeentearchief Waalwijk, Rechterlijk Archief, inventarisnr. 23, p. 12, 15; Streekarchivaat Land van Heusden en Altena, Rechterlijk Archief Heusden, inventarisnr. 33, p. 24-28.

¹⁷ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk Archief, inventarisnr. 41, p. 302-307; Regionaal Archief Tilburg, Rechterlijk Archief, criminele dossiers, nr. 210.

Uit deze strafvonnissen kan worden geconcludeerd dat de Brabantse justitie hard optrad tegen vagebonden die zich aan een zwaar delict als brandstichting hadden schuldig gemaakt. De enkele aanwezigheid bij het plegen van dit delict deed een vagebond, die meestal toch al het een en ander op zijn kerfstok had, reeds in aanmerking komen voor de doodstraf. Het geval van de vijftienjarige Geertruijd Trap maakt duidelijk dat zelfs de wetenschap dat er brand zou worden gesticht, iemand zwaar werd aangerekend. Deze Geertruijd Trap, bijgenaamd 'Klein Truijken', was in 1727 in Waalwijk aangehouden en veroordeeld om voor haar leven uit de jurisdictie te worden verbannen. Deze straf werd haar opgelegd omdat zij niet alleen omgang had gehad met zeer gewelddadige lieden, maar zij ook had geweten dat dergelijke lieden van plan waren de Schijndelse hoeve in brand te steken. Omdat de procureur-generaal van Brabant, aan wie het toezicht toekwam op de vervolging en berechting van strafbare feiten door lokale gerechten, de opgelegde straf te licht vond in relatie tot de feiten die waren gepleegd, tekende hij beroep aan bij de Raad van Brabant in 's-Gravenhage en vorderde dat de raadsheren aan de jeugdige vagebond een passende straf zouden opleggen. Het Brabantse hof van justitie vernietigde daarop het vonnis van de schepenen van Waalwijk en veroordeelden Klein Truijken tot een tuchthuisstraf van vijftien jaar.¹⁸

Wat bij de bestraffing van deze jonge landloopster zeker mede een rol zal hebben gespeeld, was haar jeugdige leeftijd. Tuchthuisstraf werd namelijk gezien als middel bij uitstek om op te treden tegen vooral jeugdige landlopers, bedelaars en kruimeldieven. Zulke lediggangers zouden in een rasp- of spinhuis kunnen worden heropgevoed en worden gewend aan tucht en discipline en het verrichten van arbeid. Zo zouden zij, nadat zij hun straftijd hadden uitgediend, kunnen terugkeren in de maatschappij, waar zij niet in hun oude fout zouden vervallen aangezien zij hadden geleerd te werken. Bijkomend voordeel van deze straf was dat kwalijke elementen niet alleen gedurende hun opsluiting uit de samenleving waren verwijderd, maar zij deze samenleving door de arbeid die zij verrichtten tevens tot nut waren.¹⁹

Enkele vergelijkingen en gevolgtrekkingen

Het is interessant om de vonnissen die zijn gewezen tegen Engle Jantje en de zijnen te vergelijken met strafvonnissen die zijn opgesteld in andere zaken waarin vagebonden terechtstonden. Zowel in de motivering van de strafeis als in de straf die werd gevorderd en opgelegd, kunnen dan opmerkelijke verschillen worden geconstateerd. Allereerst kan worden vastgesteld dat indien de aanklacht enkel betrekking had op landloperij, bedelarij en eenvoudige, kleine diefstallen, de gerechtsofficier veelal – meer of minder uitvoerig – verwees naar de plakkatens die door de Staten-Generaal waren uitgevaardigd. Werd de aangeklaagde echter ook van brandstichting – of van afpersing onder het dreigement van brandstichting – beschuldigd, dan werd meestal slechts in algemene zin verwezen naar deze verordeningen, zonder er één of meer nader aan te duiden. De officier voerde dan enkel aan dat brandstichting een delict was dat op grond van de wetten en plakkatens ten hoogste strafbaar was en vorderde dat de brandstichter in overeenstemming met deze voorschriften moest worden gestraft. Dit had wellicht hiermee te maken dat de wetgever zich slechts in zeer algemene bewoordingen over de bestraffing van dit delict had uitgelaten, terwijl het aloude gewoonterecht op dit punt zeer expliciet was.²⁰

Roof met geweld en verkrachting. Houtsneede uit: Joost de Damhoudere, *Practijcke ende hantboek in criminele saken verciert met sommige schoone figueren ende beelden totter materien dienende*, Antwerpen 1561 (www.flandrica.be)

Beziet men vervolgens de strafvonnissen die werden opgesteld tegen vagebonden die bij een brandstichting betrokken waren geweest, dan hielden deze strafvonnissen vrijwel steeds de doodstraf in, ongeacht het aandeel dat de veroordeelde in de feitelijke gang van zaken had gehad. Deze uniforme veroordeling was in overeenstemming met de rechtsdogmatiek zoals deze was verwoord door de al eerder genoemde Filips Wielant. In zijn *Corte instructie* wijdde deze jurist een tweetal hoofdstukken aan de diverse vormen van deelneming aan een strafbaar feit, waarbij hij stelde dat eenieder die de dader op enige wijze hulp bood bij het voorbereiden, uitvoeren of afwikkelen van een dergelijk feit, dezelfde straf moest krijgen als de dader zelf – namelijk de straf die rechtens was voorgeschreven.²¹ De Brabantse rechters lijken deze doctrine vooral in geval van brandstichting nauwgezet te hebben gevolgd. In andere

¹⁸ Brabants Historisch Informatie Centrum, Archief Raad van Brabant, inventarisnr. 448, vonnisnr. 10.528.

¹⁹ Voor de sanctie van de tuchthuisstraf zie Broers, *Geschiedenis van het straf- en schadevergoedingsrecht*, 117-119.

²⁰ Zie Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 78-79, 80-81, voor de juridische fundering van de strafeis in procedures tegen vagebonden.

²¹ Wielant, *Verzameld werk*, deel I, cap. 137-138 (p. 265-267).

gevallen waarin leden van criminele benden terechtstonden en zij zich moesten verantwoorden voor uiteenlopende gewelddadigheden en vermogensdelicten, lijken de rechters veel meer rekening te hebben gehouden met eenieders aandeel in de gepleegde delicten.

Dit laatste blijkt bijvoorbeeld uit de vonnissen die zijn gewezen tegen leden van de Bende van de Veeren, van oorsprong een zigeunerbende die in de eerste helft van de achttiende eeuw actief was in Holland en Brabant. Uiteindelijk konden veel bendeleden worden opgepakt en voorgeleid aan de Hoge Vierschaar van Zuid-Holland te Dordrecht. De hun ten laste gelegde feiten omvatten onder meer diefstal, inbraak en roof, welke delicten een steeds gewelddadiger karakter hadden gekregen en soms aan slachtoffers het leven hadden gekost. De vonnissen die door de Hollandse rechters werden opgesteld, hielden echter slechts in enkele gevallen – waarin veelplegers of personen die zich van wapens hadden bediend terechtstonden – de doodstraf in. Merendeels werden als straffen geseling, brandmerking en verbanning opgelegd. Enkele jeugdige leden van de bende werden veroordeeld tot een tuchthuisstraf.²²

Een tweede bende die halverwege de achttiende eeuw in Brabant actief was, was de Bende van Calotte – ware naam Joseph de Vries – waarvan de leden zich overgaven aan roof-overvallen en inbraken, waarbij de slachtoffers dikwijls werden bedreigd met wapens en soms ook mishandeld. Nadat er aanhoudingen waren verricht in de Meierij van 's-Hertogenbosch, werd ook door de Bossche schepenen slechts over de meest notoire boosdoeners de doodstraf uitgesproken. Op vijf van hen, waaronder Calotte zelf, werd deze straf voltrokken door radbraking; enkele anderen kwamen aan de galg. Zij hadden de doodstraf verdiend, zo motiveerde de rechtbank zijn vonnis, wegens de veelheid aan delicten die zij hadden gepleegd, de gewelddadigheid van hun optreden, hun eerdere veroordelingen, uitbraken uit de gevangenis en andere kwalijke feiten die in een land van goede justitie en politie niet konden worden getolereerd.²³

Uit deze en andere strafvonnissen blijkt tevens dat de rechter zich weliswaar bediende van straffen die door de wetgever waren voorgeschreven, maar hij zich daarbij wel de bevoegdheid aanmat om deze straffen naar eigen goeddunken op te leggen en ze eventueel te combineren met andere straffen. Toen bijvoorbeeld Anna Catrien in Tilburg werd aangehouden, bevonden zich in haar gezelschap vier andere vagebonden die niets met de brandstichting in Schijndel van doen hadden, maar die wel een zwervend en bedelend bestaan leidden en deels al eerder waren veroordeeld. Eén van hen zou bij wijze van straf te pronk worden gesteld en vervolgens worden verbannen voor de duur van 25 jaar; een ander zou worden geselsd en verbannen voor de duur van 25 jaar; een derde geselsd en verbannen voor de duur van 30 jaar; en de laatste geselsd, gebrandmerkt en verbannen voor de duur van 50 jaar.²⁴ Hoewel de straffen die aan deze vagebonden zijn opgelegd in verhouding tot de hun ten laste gelegde feiten erg streng waren, blijken de rechters toch – over het geheel genomen – in veel gevallen een lichtere straf te hebben opgelegd dan de straf die de wetgever had voorgeschreven of de straf die de gerechtsofficier had gevorderd.²⁵

Binnen het sanctiepakket dat de rechter ter beschikking stond, was verbanning de straf die hij in de meeste gevallen oplegde als een vagebond zich niet aan al te zware, kapitale

Iedere stad had ten tijde van de Republiek een eigen brandmerk met het stadswapen. Hier zien we dat van Den Haag, met ooievaar. Brandmerken was een straf die veel werd opgelegd aan rondzwervende lieden die schuldig werden bevonden aan criminele activiteiten (gevangenpoort.nl)

vergrijpen had schuldig gemaakt. Verbanning kon plaatsvinden uit een bepaalde jurisdictie of – in de tweede helft van de achttiende eeuw – uit heel Staats-Brabant. Aan vagebonden werd deze straf, die veelal werd voorafgegaan door geseling en soms ook door brandmerking van de veroordeelde, meestal voor een lange periode of voor het leven opgelegd.

Afronding

De justitiële maatregelen die in de zeventiende en achttiende eeuw tegen groepsgewijs rondtrekkende vagebonden werden genomen, wierpen op de lange termijn hun vruchten af. Door het houden van klopjachten, het verrichten van arrestaties en het aanspannen van strafprocessen werd het merendeel der criminele gezelschappen uiteindelijk opgerold of verstrooid. Op deze wijze kwam ook een einde aan omzwervingen en misdadige praktijken van de leden van de Bende van Engele Jantje.

Voor vagebonden die betrokken waren bij een zo ernstig delict als brandstichting, zoals Engele Jantje en een aantal leden van zijn bende, eindigde een strafproces in de regel in een gang naar de galg of wurgpaal. Na de terechtstelling werd de vuurdood waarvoor de veroordeelde eigenlijk in aanmerking kwam, zelfs als hij maar een klein aandeel in het gebeurde had gehad, meestal symbolisch op hem voltrokken. Ook voor rondzwervende criminelen die zich herhaaldelijk hadden schuldig gemaakt aan roofovervallen en zware geweldsdelicten, zoals Joseph de Vries en enkele van zijn kornuiten, mondde een strafrechtelijke procedure veelal uit in een doodvonnis. Hadden bendeleden evenwel een gering aandeel gehad in het geheel van strafbare feiten dat op conto van de bende kon worden geschreven, dan hadden zij een goede kans er met een verbanning af te komen.

Verbanning is echter nimmer een straf geweest waarmee criminaliteit effectief werd bestreden, aangezien criminelen enkel werden doorgeschoven van het ene rechtsgebied naar het andere. Daarbij lag het voor de hand dat de veroordeelde in het nieuwe gebied opnieuw in de marge van de samenleving terecht zou komen en daar zijn oude levenswandel zou hervatten. Bij dit alles kan men zich bovendien afvragen of de straf veel indruk zal hebben gemaakt op vagebonden, die immers toch al een zwervend bestaan leidden.

Even ineffectief zou uiteindelijk de tuchthuisstraf blijken te zijn, die wel aan jeugdige vagebonden als Geertruid Trap werd opgelegd. Zoals in het voorafgaande is beschreven, was één van de doelstellingen van deze straf – die aan het einde van de zestiende eeuw in de Nederlanden werd geïntroduceerd – om kleine criminelen tucht en discipline bij te brengen, hen vertrouwd te maken met het verrichten van werk en hen zo voor te bereiden op een terugkeer in de samenleving. Van deze goede bedoelingen kwam uiteindelijk in de praktijk niet veel terecht. Tuchthuisstraf werd meestal voor een lange duur en soms zelfs voor het leven opgelegd, waardoor er van heropvoeding weinig sprake was en de veroordeelden in de eerste plaats werden beschouwd als onbezoldigde werkkrachten. Ook de omstandigheid dat de straf in de regel werd gevolgd door een levenslange verbanning van de veroordeelde zal niet aan diens resocialisatie hebben bijgedragen.²⁶

²² Voor deze bende zie Hiemstra en Jacobs, 'Aan de grenzen van de samenleving', i.h.b. 106-108 voor de strafvonnissen.

²³ Voor deze bende zie Hiemstra en Jacobs, 'Grenzeloos banditisme', i.h.b. 48-49 voor de strafvonnissen.

²⁴ Regionaal Archief Tilburg, Rechterlijk Archief, criminele dossiers, nrs. 208-209, 211-212.

²⁵ Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 80, 86; Hiemstra en Jacobs, 'Aan de grenzen van de samenleving', 108.

²⁶ Zo werd bijvoorbeeld de Franse bedelaar Pierre de Lorme, die in 1767 een dienaar van justitie had mishandeld toen deze hem naar zijn paspoort had gevraagd, veroordeeld tot strenge geseling, 25 jaar tuchthuisstraf en vervolgens levenslange verbanning uit Brabant. Regionaal Archief Tilburg, Rechterlijk Archief, criminele dossiers, nr. 260.

De strafprocessen die in deze bijdrage zijn besproken, laten zien dat de overlast die in de zeventiende en achttiende eeuw door troepen rondzwervende criminelen werd veroorzaakt als een ernstig probleem werd beschouwd. Om dit probleem te bestrijden hebben de lokale gerechtsofficieren en rechtbanken verregaande bevoegdheden ontleend aan de elkaar opvolgende voorschriften van de wetgever. Toch waren de successen die justitie boekte telkens maar tijdelijk van aard. Bij het onschadelijk maken van een criminele bende wist altijd wel een aantal leden de dans te ontspringen en hun kwalijke praktijken voort te zetten, al dan niet in samenwerking met nieuwe collega's. Toen dan ook rond 1730 een einde was gekomen aan de handel en wandel van Jan Dircks en de zijnen, wisten veel leden van dit gezelschap uit handen van de gerechtsdienaren te blijven. Uit latere opsporingslijsten blijkt dat een deel van hen onderdak vond bij een andere troep vagebonden, namelijk de bende van Casper Frits, bijgenaamd 'Zwarte Cas', die in de jaren dertig van de achttiende eeuw in Staats-Brabant actief was. Door klopjachten, aanhoudingen en veroordelingen zou ook deze bende uiteindelijk worden uitgeschakeld.²⁷

Archivalia

Brabants Historisch Informatie Centrum

Archief Raad van Brabant, inventarisnr. 448, vonnisnr. 10.528.

Gemeentearchief Waalwijk

Rechterlijk Archief, inventarisnr. 23, p. 12, 15.

Regionaal Archief Tilburg

Rechterlijk Archief, criminele dossiers, nrs. 208-212, 260.

Stadsarchief 's-Hertogenbosch

Rechterlijk Archief, inventarisnr. 40, p. 309-310; inventarisnr. 41, p. 246-252, p. 302-307

Streekarchivaat Land van Heusden en Altena

Rechterlijk Archief Heusden, inventarisnr. 33, p. 24-28.

²⁷ Vgl. Egmond, *Op het verkeerde pad*, 203-204.

Literatuur en bronnenpublicaties

- Broers, E.J.M.F.C., *Van plakkaat tot praktijk. Strafrecht in Staats-Brabant in de zeventiende en achttiende eeuw* (2e druk, Nijmegen 2006).
- Broers, E.J.M.F.C., *Geschiedenis van het straf- en schadevergoedingsrecht. Een inleiding* (Apeldoorn/Antwerpen 2012).
- Cau, Cornelis, e.a. (ed.), *Groot placet-boeck* (10 dln. 's-Gravenhage/Amsterdam 1658-1797).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *In het spanningsveld der armoede. Agressief pauperisme en reactie in Staats-Brabant* (Tilburg 1968).
- Egmond, F., *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800* (Amsterdam 1994).
- Hiemstra, M.E., en B.C.M. Jacobs, 'Aan de grenzen van de samenleving. Criminaliteit en jurisdictiemacht in het grensgebied van Staats-Brabant en Holland in de achttiende eeuw', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 12 (1995) 82-118.
- Hiemstra, M.E., en B.C.M. Jacobs, 'Grenzeloos banditisme als traditie: de bende van Calotte 1754-1766', in: J.M. Goris (red.), *De criminaliteit in de Kempen*. Centrum voor de Studie van Land en Volk van de Kempen, nr. 27 (Herentals/Roosendaal 2011) 25-50.
- Laurent, M.Ch., en M.J. Lameere (ed.), *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e serie, deel II (Brussel 1898) 573-576.
- Maes, L.Th., *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht* (Antwerpen/'s-Gravenhage 1947).
- Moorman van Kappen, O., *Geschiedenis der Zigeuners in Nederland. De ontwikkeling van de rechtspositie der Heiden of Egyptenaren in de Noorelijke Nederlanden* (Assen 1965).
- Poort, L., en E.J. Broers, 'Vagebonden en quaatdoenders. De bestraffing van bedelaars en brandstichters in Brabant in de achttiende eeuw', *Brabants Heem* 59 (2007) 145-146.
- Wielant, Filips, *Verzameld werk. Deel I, Corte instructie in materie criminele*. Uitgegeven en toegelicht door J. Monballyu (Brussel 1995).

Mr. A.E.J. baron van Voorst tot Voorst was commissaris van de koningin in Noord-Brabant in de periode 1894-1928.
De commissaris draagt zijn gala-ambtskostuum. Fotograaf en datum onbekend (collectie Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

Francien van den Heuvel

Tussenpersoon, handhaver en initiator

Mr. Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst,
commissaris van de koningin in Noord-Brabant 1894-1928

Inleiding

Sinds het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden was ons land een eenheidsstaat met een centrale regering. Voor de commissaris van de koning(in) was hier een speciale rol weggelegd. Deze functie ontstond in 1814 met de inwerkingtreding van een nieuwe Grondwet. Tot de wettelijk vastgelegde taken van de commissaris behoorden het toezicht houden op de handhaving van algemene wetten en verordeningen binnen de provincie en het dienen van het provinciaal belang.¹ Er was dus een bepaalde vorm van dualisme. Enerzijds dienden de commissarissen orders van hogerhand uit te voeren, anderzijds vervulden zij de rol van provinciaal bestuurder. Het was voor hen daarom een uitdaging om behendig te opereren als een soort ‘tussenpersoon’ of ‘mediator’ tussen staat en samenleving. Zij waren immers de vertegenwoordigers van de eenheidsstaat in de provincie.²

Mr. Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst (1858-1928) vervulde de functie van commissaris van de koningin in de provincie Noord-Brabant in de periode 1894-1928. Hoe profileerde hij zich binnen deze functie? Hoe speelde hij in op de mogelijkheden om zowel de nationale als de provinciale belangen te dienen? Met andere woorden: hoe stelde hij zich op in het spanningsveld tussen nationale, regionale en stedelijke/lokale autoriteiten? Was hij een tussenpersoon, een handhaver of een initiator?³

In het beperkte kader van dit artikel kunnen slechts enkele aspecten van de rol die Van Voorst tot Voorst als commissaris vervulde aan de orde komen.⁴ Eerst wordt ingegaan op de persoon Van Voorst tot Voorst. Daarna worden de positie en de inhoud van de functie van de commissaris van de koningin in Noord-Brabant besproken. Vervolgens wordt de rol van de commissaris als tussenpersoon belicht. Behandeld wordt hoe hij reageerde als hij op hiaten in de wetgeving stuitte en wat zijn activiteiten waren toen in april 1903 een grootschalige spoorwegstaking naar Noord-Brabant dreigde over te slaan. De commissaris was samen met Gedeputeerde Staten belast met het toezicht op de gemeentelijke administratie. Ook diende hij toe te zien op een correcte uitvoering van de landelijke wetgeving. Daarom worden

1 Van Esch en Van Hemert, *Inventaris van het archief*, 7.

2 Randeraad, ‘Faces of Centralization’, 88.

3 In 2011 rondde ik mijn studie Kunst- en Cultuurwetenschappen af met een onderzoek naar een scriptie over commissaris Van Voorst tot Voorst waarin deze vragen centraal stonden.

4 Van Voorst tot Voorst was ook de grote initiator om te komen tot de oprichting van de N.V. Provinciale Noord-Brabantse Elektriciteitsmaatschappij (PNEM). Omdat ik hieraan al een artikel heb gewijd dat verscheen in het tijdschrift *In Brabant* (2013, nr. 2), laat ik dat hier buiten beschouwing.

enkele casussen besproken waarbij de commissaris moest ingrijpen als handhaver. Een daarvan is de situatie rondom de gemeentesecretaris van Halsteren die een aantal fouten maakte waarover zelfs in de Tweede Kamer vragen werden gesteld. Tot slot wordt de rol van Van Voorst tot Voorst bij de gemeentelijke herindeling rondom Eindhoven uitgebreid belicht.

Het perspectief van waaruit het functioneren van Van Voorst tot Voorst wordt beschouwd, is ontleend aan Nico Randeraads essay 'Faces of centralization'. Daarin betoogt Randeraad dat het ambt van de commissaris van de koningin een erfenis is uit de regeerperiode van Napoleon.⁵ Deze Franse keizer stelde prefecten aan die op provinciaal niveau de supervisie op het bestuur uitoefenden. Zij rapporteerden de keizer niet alleen uiterst nauwkeurig over de uitvoering van de centrale wetgeving maar gaven ook inzicht in de behoeften en noden van de bevolking. De prefect vervulde daarmee een rol als tussenpersoon of mediator tussen staat en samenleving. Ook in de Nederlanden maakte men tijdens de Franse overheersing (1795-1813) kennis met de centrale staatsinrichting en het belang van mediators of tussenpersonen. Na de Franse tijd werd in de Grondwet van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden de functie van commissaris van de koning(in) opgenomen. Dit kan gezien worden als een voortzetting van het ambt van prefect. Zeker toen na de invoering van de Grondwet van 1848 de gemeenten een zekere vrijheid kregen en ook over budget beschikten om eigen beleid te ontwikkelen, werd de commissaris een soort voogd die erop toe zag dat het gemeentebestuur het staatsbelang niet ondermijnde.⁶ Daarnaast droeg hij ertoe bij dat specifieke provinciale behoeften bij het landelijk bestuur bekend raakten. Randeraad beschouwt de commissaris van de koning(in) dan ook als een mediator tussen staat en samenleving.

Voor het onderzoek naar het functioneren van Van Voorst tot Voorst als commissaris werden het archief van het Provinciaal Bestuur Noord-Brabant en dat van de commissaris van de koningin in Noord-Brabant geraadpleegd. Deze zijn ondergebracht in het Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC) in 's-Hertogenbosch. Om van de herindeling rondom Eindhoven een completer beeld te krijgen werden in het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE) de archieven van de gemeentebesturen Eindhoven, Gestel en Blaarthem, Tongelre, Stratum, Strijp en Woensel onderzocht, voor zover die betrekking hebben op dit onderwerp.

Dit uitgebreid archiefonderzoek was nodig, omdat tot nu toe weinig is gepubliceerd over het functioneren van Van Voorst tot Voorst. In de in 1996 verschenen driedelige serie *Geschiedenis van Noord-Brabant* vermeldt Van Kempen kort het optreden van Van Voorst tot Voorst in een fraudezaak in de gemeente Dieden direct na diens aantreden, de oprichting en eerste jaren van de NV Provinciale Noord-Brabantse Elektriciteits-Maatschappij (PNEM) en de activiteiten die de commissaris en gedeputeerden ontplooiden op het gebied van economie en infrastructuur.⁷ In het boek *De elektriciteitsvoorziening van Noord-Brabant*, geschreven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de PNEM, wordt Van Voorst tot Voorst – toch een belangrijk initiator – slechts zijdelings genoemd als iemand die zich 'met grote belangstelling en onverflauwde werkkraft wijdde aan deze zo belangrijke onderneming'.⁸ Kuyper vermeldde in zijn publicatie *Rondom en in het gouvernement* niet meer dan de arbitrage van de commissaris in het Eindhovense sigarenmakersconflict in 1907.⁹

Wel publiceerde Joep Baartmans-van den Boogaard, neerlandica en oud-gedeputeerde van Noord-Brabant, een aantal reisnotities van de commissaris van de koningin die zij voorzag van een inleiding.¹⁰ De volledige reisnotities zijn opgenomen op de website van het BHIC.¹¹ Zij waren een uitnodiging tot dit nader onderzoek.

Commissaris van de koningin Van Voorst tot Voorst met echtgenote en dochter bij het verlaten van het stemlokaal in de St. Angelus ULO in 's-Hertogenbosch op de dag van de gemeenteraadsverkiezingen. Fotopersbureau Het Zuiden, 18-5-1927 (collectie Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

Levensloop, carrière en persoonlijkheid

Op 13 december 1858 werd Arthur Eduard Joseph baron van Voorst tot Voorst geboren in Elden als zestiende kind van Eduardus Ludovicus baron van Voorst tot Voorst en Barbara Catherina Josephina Debets.¹² De baron studeerde rechten en promoveerde in 1884 tot doctor in de rechtswetenschap aan de rijksuniversiteit van Leiden op een proefschrift getiteld *Aardhaling*.¹³ Hij begon zijn loopbaan in 1885 als kandidaat-notaris. Op 1 februari 1887 werd hij benoemd tot burgemeester van het Gelderse stadje Huissen, een functie die hij vanaf mei 1889 combineerde met het lidmaatschap van Provinciale Staten van Gelderland. In april 1893 werd hij lid van Gedeputeerde Staten in Gelderland en op 16 augustus 1894 volgde zijn benoeming tot commissaris van de koningin in Noord-Brabant per 1 september daaropvolgend. Deze functie bekleedde hij bijna 34 jaar, tot aan zijn overlijden op 26 juli 1928.¹⁴

⁵ Randeraad, 'Faces of Centralization', 87.

⁶ Randeraad, 'Faces of Centralization', 96.

⁷ Van Kempen, 'Een consoliderend gewest', 51.

⁸ Weijts, *De elektriciteitsvoorziening*, 69.

⁹ Kuyper, *Rondom en in het gouvernement*, 94-95.

¹⁰ Baartmans-van den Boogaart, *Uit en thuis in Brabant*.

¹¹ Op www.bhic.nl zijn bij het onderdeel lokale geschiedenis alle reisnotities opgenomen die de commissaris maakte als hij, minimaal één keer per vier jaar, de gemeenten in zijn provincie bezocht. Deze getuigen niet alleen van de ceremoniële ontvangsten van de commissaris maar zij geven ook een schitterend beeld van het dagelijks leven en de daarmee samenhangende gebeurtenissen in de provincie anno 1900.

¹² Van Voorst tot Voorst, *Het boek der Vorsten*, 108. Vergelijk Baartmans-van den Boogaart, *Uit en thuis in Brabant*, 11. Baartmans stelt dat commissaris Van Voorst tot Voorst als vijftiende kind geboren is van in totaal zeventien kinderen. Van Voorst tot Voorst noemt in totaal achttien kinderen. Het verschil is ontstaan doordat het eerste kind bij de geboorte is overleden en daarom niet is aangegeven bij de gemeente.

¹³ Baartmans-van den Boogaart, *Uit en thuis in Brabant*, 11.

¹⁴ www.parlement.com, geraadpleegd 2 maart 2010.

Van Voorst tot Voorst huwde op 4 augustus 1891 met Clara M.Th.J. Thijssen. Samen kregen zij twee kinderen: zoon Eduard Hendrik Joan, geboren in Huissen, en dochter Clara Godefrida Maria Cunegunda, geboren in 's-Hertogenbosch.¹⁵ Naast commissaris was Van Voorst tot Voorst van 1899 tot 1928 lid van het college van curatoren van de rijks-universiteit van Utrecht. Na de oprichting van de NV PNEM in 1914 was hij als adviseur lid van de raad van commissarissen. Hij werd onderscheiden als ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw en als grootofficier in de orde van Oranje Nassau.¹⁶

Zijn afkomst uit een rijke adellijke familie en zijn rechtenstudie maakten Van Voorst tot Voorst tot een geschikte kandidaat voor de functie van commissaris. Op het moment dat Van Voorst tot Voorst werd benoemd, waren er slechts drie niet adellijke commissarissen, te weten in Groningen, Overijssel en Zuid-Holland.¹⁷ Om deze functie te kunnen

uitoefenen diende men ook financieel bemiddeld te zijn. De jaarwedde van Van Voorst tot Voorst bedroeg in 1894 weliswaar f 7000 alsmede f 200 voor reis- en verblijfkosten maar hiervan moesten wel alle representatieve verplichtingen worden bekostigd.¹⁸ Veel commissarissen moesten daarom hun privévermogen aanspreken. Het kwam regelmatig voor dat een kandidaat-commissaris zichzelf terugtrok of afgewezen werd vanwege onvoldoende financiële draagkracht.¹⁹ Het grootste deel van de commissarissen had een juridische opleiding; in de periode 1850-1945 gold dit zelfs voor 95 procent. In zijn proefschrift *De commissaris van de koningin: historie en functioneren* schreef Janssens dit toe aan de veranderingen die het ambt na 1848 onderging. Het zwaartepunt van de functie kwam vanaf toen te liggen op het administratieve bestuur met taken als interpretatie en toepassing van regels en procedures en daarbij kwam juridische vorming goed van pas.²⁰

Ook qua werkervaring was Van Voorst tot Voorst een geschikte kandidaat. Immers, ongeveer de helft van de commissarissen die tussen 1850 en 1940 gekozen werden, was eerder burgemeester.²¹ Daarnaast had in de periode vanaf 1840 eenderde van de benoemde commissarissen ervaring in het provinciaal bestuur. Bijna de helft was lid geweest van Provinciale Staten in dezelfde provincie als waar hij benoemd werd tot commissaris en een derde van de commissarissen was eerder lid geweest van Gedeputeerde Staten.²² Hoewel Van Voorst tot Voorst zijn provinciale bestuurservaring opdeed in Gelderland, paste het wel in de Brabantse traditie om een commissaris van buiten de provincie te benoemen. Sinds het ontstaan van het ambt in 1814 was tot het aantreden van Van Voorst tot Voorst in 1894 mr. A.J.L. Borret de enige commissaris van Brabantse afkomst.²³ De politieke kleur speelde in die tijd nog geen grote rol. In de jaren 1890 hing meer dan de helft van de commissarissen het liberalisme aan. Langzaamaan gingen ook de verschillende levensbeschouwingen zich organiseren waardoor later aan de politieke kleur van de commissaris meer gewicht werd toegekend.²⁴ Het was wel belangrijk dat Van Voorst tot Voorst tot de katholieke bevolkings-

Dit portret van Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant, mr. A.E.J. baron van Voorst tot Voorst, hangt in het Provinciehuis te 's-Hertogenbosch. Linksboven is het wapen van de adellijke familie Van Voorst tot Voorst afgebeeld (collectie Provincie Noord-Brabant)

groep behoorde. In de Noord-Brabantse samenleving speelde godsdienst nog een belangrijke rol in het dagelijks leven en behoorde 87,9 procent van de bevolking tot de katholieke kerk.²⁵ Noord-Brabant kende sinds 1826 dan ook uitsluitend katholieken aan het hoofd van de provincie.²⁶

Van Voorst tot Voorst was een harde werker die zich terdege bewust was van de noodzaak tot samenwerking. Dit bleek al tijdens zijn eerste vergadering als voorzitter van Provinciale Staten toen hij in zijn openingstoespraak zei:

‘doe ik thans mijnerzijds een ernstig beroep op uw welwillendheid, op uw steun en uw medewerking. Gij, mijne Heren, hebt het recht van mij te eisen, dat ik al mijn krachten zal inspannen voor het welzijn van Noord-Brabant. Daaraan met u te arbeiden, zal mij een gelukkiger levenstaak zijn.’²⁷

Dat hij zijn belofte om zich volledig in te spannen voor de provincie waar maakte, bleek uit de woorden van jhr. mr. F. van Rijckevorsel, oudste lid van Gedeputeerde Staten in Noord-Brabant, bij de uitvaart van Van Voorst tot Voorst. Hij stelde dat de gehele provincie in diepe rouw was gedompeld. Hij roemde de commissaris als eminent leider van de vergadering van Gedeputeerde Staten en prees zijn tactisch vermogen om de vergaderingen te leiden. Hij loofde de overledene als iemand die zijn dossiers kende en zich volkomen onpartijdig opstelde. Van Rijckevorsel memoreerde de grote waterstaatswerken die onder het bestuur van de commissaris tot stand kwamen, zoals de nieuwe Maasmond en het Wilhelminakanaal. Hij herdacht de oprichting van de NV PNEM en noemde die de parel aan de kroon van het bestuur van de commissaris. Van Voorst tot Voorst had de provincie Noord-Brabant tot grote bloei gebracht door zijn gigantisch plichtbesef, strikte onpartijdigheid, absolute onbaatzuchtigheid en ongeëvenaarde werkkraft. Maar het was toch vooral te danken ‘aan zijn zeldzame trouw, het ideaal, waaraan hij zijn leven had gewijd: het welzijn, niet alleen het economische, maar vooral het moreel welzijn van Noord-Brabant’, aldus Van Rijckevorsel.²⁸ Ook de Nederlandse literatuurhistoricus Gerard Knuvelde schetsen een positief beeld van Van Voorst tot Voorst. Hij zag hem als ‘iemand die zijn functie tot aan zijn dood op 27 juli 1928, vervuld heeft met een nimmer aflatende ijver, energieke volharding en doelbewuste strevings om Brabant de plaats te verzekeren die het toekwam onder de Nederlandse provincien’.²⁹

15 Baartmans- van den Boogaart, *Uit en thuis in Brabant*, 11.

16 www.parlement.com, geraadpleegd 2 maart 2010.

17 Janssens, *De commissaris van de koningin*, 427-432.

18 Verslag over de toestand van de provincie Noord-Brabant 1894, Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC) ‘s-Hertogenbosch, Archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant 1814 - 1920 (PBNB 1814 – 1920), toegang 17, inv.nr. 8431.

19 Janssens, *De commissaris van de koningin*, 54.

20 Janssens, *De commissaris van de koningin*, 82.

21 Janssens, *De commissaris van de koningin*, 84.

22 Janssens, *De commissaris van de koningin*, 86.

23 Margry, *1814-1889*, 17.

24 Janssens, *De commissaris van de koningin*, 73.

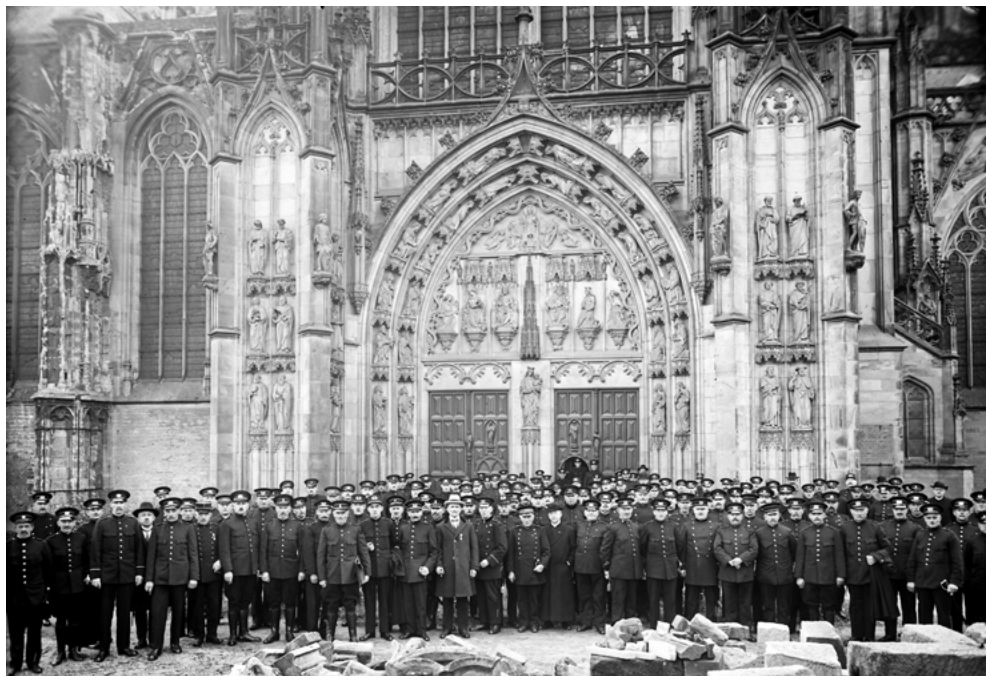
25 Nissen, ‘Het rijke Roomse leven’, 317.

26 Janssens, *De commissaris van de koningin*, 75.

27 Notulen Staten van Noord-Brabant 1894, BHIC, PBNB, inv.nr. 11990.

28 ‘Begravenis mr. A.E.J. baron van Voorst tot Voorst’, *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 31-7-1928.

29 Knuvelde, *Vanuit wingewesten*, 250.

Bij de requiemmis die op 12 oktober 1928 in de Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch voor de overleden commissaris mr. A.E.J. baron van Voorst tot Voorst werd opgedragen, gaven politiemannen uit alle plaatsen van Noord-Brabant acte de présence. Fotopersbureau Het Zuiden zette hen op de foto (collectie Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

Positie en functie van de commissaris van de koning(in)

Na de Franse overheersing van de Noordelijke Nederlanden tot in 1813 werd, na een overgangperiode, in 1814 een nieuw staatsbestel van kracht dat was gebaseerd op de centrale staatsinrichting die de Fransen hier hadden ingevoerd. Dit werd vastgelegd in de Grondwet. Het decentrale stelsel van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën behoorde hiermee definitief tot het verleden.

De provincies kregen een geheel nieuwe rol. Artikel 73 van de Grondwet regelde de instelling van de Provinciale Staten.³⁰ Tevens ontstond de functie van 'commissaris van de Souvereine Vorst'. Deze werd benoemd door de vorst aan wie hij tevens verantwoording aflegde. Na de vaststelling van de nieuwe Grondwet van 1848 veranderde zowel de positie van Provinciale Staten als die van de commissaris. De uitwerking hiervan legde men vast in de Provinciale Wet van 1850, die tot 1962 van kracht was. De commissaris was voortaan verantwoording schuldig aan de minister van Binnenlandse Zaken. Zijn rijksstaken waren omschreven in de 'Instructie van de commissaris des Konings in elke provincie'.³¹ In de praktijk was het natuurlijk zo dat ondanks een wettelijk vastgelegde functie en een strikte hiërarchie met uniforme, administratieve systemen geen twee commissarissen hun functie op dezelfde manier vervulden. Niet alleen pasten zij de richtlijnen van de regering aan de plaatselijke omstandigheden aan, zij besteedden ook aandacht aan de specifieke behoeften van de bevolking. Zo vervulden zij hun rol als tussenpersoon of mediator.³² Sommige commissarissen kozen voor een wat behoudender opstelling als handhaver, andere voor een actievare als initiator.

Het College van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant rondom de vergadertafel. V.l.n.r. A.G.A. Schrauwen, J.F.A. Wagenaar (griffier), mr. A.E.J. baron van Voorst tot Voorst (commissaris der Koningin), jhr. mr. F.J.J. M. van Rijckevorsel, mr. H.J.J. van den Biesen, W.C.J. Kopp, J.J.J. de Vlam en Ch. A. J. Frencken. Foto uit 1928 (collectie Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

De (wettelijke) inhoud van de functie: rijks- en provinciale taken

Met de invoering van de op liberale leest geschoeide Grondwet van 1848 en de uitwerking daarvan in specifieke wetten streefde de liberaal J.R. Thorbecke, voorzitter van de grondwetscommissie, onder meer een versterking van de Nederlandse natiestaat na:

‘Wij moeten niet meer een samenstel van provinciën zijn, wij moeten één Nederlandse staat zijn. Ik wens de provinciale geest niet te verdorren, de provinciale kracht niet te breken. Maar ik wil het breken van de nationale kracht verhoeden.’³³

De Grondwet bepaalde dat de koning(in) in elke provincie een commissaris aanstelde die zijn bevelen uitvoerde en toezicht hield op de verrichtingen van de Staten. De commissaris was zowel voorzitter van de vergadering van Provinciale Staten als van Gedeputeerde Staten. Hij had alleen stemrecht in het college van Gedeputeerde Staten.³⁴ De functie van commissaris omvatte zowel rijks- als provinciale taken.

Tot de rijkstaken behoorden op de eerste plaats de gemeentebezoeken. Eenmaal per vier jaar bezocht de commissaris iedere gemeente in de provincie. Hij sprak dan in ieder geval met de burgemeester, vaak ook met de wethouders en hij verleende audiëntie aan ieder die hem spreken wilde. Hij liet zich dan voorlichten over de problematiek die in die gemeente speelde. Ook onderzocht hij alles wat het beheer en de belangen van die gemeente aanging.³⁵ Van deze bezoeken bracht de commissaris schriftelijk verslag uit aan Gedeputeerde Staten en aan de minister van Binnenlandse Zaken.

Bij burgemeesterbenoemingen was een belangrijke rol weggelegd voor de commissaris. Voor iedere burgemeestersvacature binnen de provincie stelde hij een voordracht op van ten minste twee kandidaten. Ook voor herbenoemingen gaf hij advies.³⁶ Omdat de ministers de aanbevelingen van de commissarissen vaak overnamen, gaf deze taak hem veel

³⁰ Van Litsenburg, *Inventaris*, 7.

³¹ Deze instructie is gepubliceerd in *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 62 (27-9-1850).

³² Randeraad, ‘Faces of Centralization’, 90.

³³ Helmstrijd en Muller, *De provinciale wet*, 84.

³⁴ Boissevain, *Staatsregt van Nederland*. Onderdeel Grondwet, 145. In deze bron wordt verwezen naar artikel 137 van de Grondwet. Vergelijk www.denederlandsegrondwet.nl geraadpleegd 7 januari 2011 waar artikel 141 genoemd wordt voor deze bepalingen en in Helmstrijd en Muller, *De provinciale wet*, 112 wordt verwezen naar artikel 143 voor dezelfde tekst.

³⁵ Van Esch en Van Hemert, *Inventaris van het archief*, 7-8.

³⁶ Van Esch en Van Hemert, *Inventaris van het archief*, 8.

invloed.³⁷ Daarnaast was hij verantwoordelijk voor de handhaving van de openbare orde binnen de provincie. Als in een gemeente het college van Burgemeester en Wethouders (B. & W.) bij zijn handhavingstaken in gebreke bleef, voerde hij medebewindstaken uit. Voor een adequate handhaving was de commissaris zelfs bevoegd de assistentie van het leger in te roepen.³⁸ Verder had de commissaris nog coördinerende taken. Zo zag hij toe op de taakuitoefening van de rijksambtenaren die in de provincie werkten.³⁹ Ook schreef hij het jaarverslag over de algemene toestand van de provincie voor de minister van Binnenlandse Zaken. Daarin nam hij vaak aandachtspunten op voor gewenste verbeteringen door de minister te wijzen op hiaten in bestaande wetgeving.⁴⁰

Naast deze rijkstaken vervulde de commissaris ook een aantal provinciale taken. Als voorzitter van Provinciale Staten leidde hij de vergaderingen en had hij uitsluitend een adviserende stem. Binnen het college van Gedeputeerde Staten waar hij wél stemrecht had, ontwikkelde de commissaris samen met de gedeputeerden het provinciaal beleid. Hoewel er een wat terughoudende opstelling van hem werd verwacht, kon hij hier zijn invloed laten gelden door initiatieven aan te dragen.⁴¹

De commissaris was ook de representant van de provincie. Hij vertegenwoordigde de provincie in en buiten rechte. Hiertoe behoorden zowel de formele contacten met de rijksoverheid als allerlei representatieve taken.⁴² Bij conflicten tussen burgers en gemeentebesturen of andere instanties kon een beroep op hem gedaan worden voor bemiddeling. Dit gedeelte van het werk behoorde tot het ombudswerk. Tot slot had de commissaris het oppertoezicht op de provinciale griffie, een uitvloeisel van de hem opgedragen taak om alle ingekomen post die gericht was aan de Provinciale of aan Gedeputeerde Staten te openen en zo spoedig mogelijk te agenderen in de daarvoor bestemde vergadering. Indien nodig kon de commissaris meteen al een voorlopig onderzoek instellen.⁴³

De taken en bevoegdheden van de commissaris samenvattend kan gesteld worden dat de bulk van het werk gebeurde onder 'voogdijenschap' van de vrijheid die de nieuwe Grondwet van 1848 toeliet. De commissaris was vrij om besluiten te nemen over zaken waarvan hij dacht dat deze binnen zijn invloedssfeer lagen. Provinciale Staten hadden daarbij zelfs een budgetrecht om die vrijheid te ondersteunen. Hiermee leek het liberalisme, zo gepropageerd door Thorbecke, de grondlegger van de Grondwet, vorm te hebben gekregen. Maar er was ook een keerzijde: de provincies en daarmee ook de commissarissen waren immers verplicht de landelijke wetgeving uit te voeren.⁴⁴

De commissaris als tussenpersoon

Voor een commissaris was het belangrijk dat hij kon schakelen tussen centraal en decentraal bestuur. Hij diende daarvoor goed op de hoogte te zijn van de problematiek die op beide niveaus speelde. Daarbij waren zowel formele als informele contacten van nut. De bezoeken van Van Voorst tot Voorst aan de gemeenten waren een middel om op min of meer informele wijze in contact te komen met de colleges van B. & W., maar ook met de ingezetenen van de gemeenten. De commissaris verleende dan immers audiëntie aan een ieder die hem wilde spreken. Vaak maakten de notabelen zoals de pastoor, de dominee en het hoofd van de school gebruik van deze mogelijkheid, maar ook 'gewone' burgers kwamen op dit spreekuur. Zij consulteerden de commissaris over de meest uiteenlopende zaken, kwamen hun beklag doen over het lokale bestuur of pleitten voor een privilege.

Ook in tijden van nood was er een belangrijke rol voorzien voor de commissaris van de koning(in). Zo kreeg de bevolking van Oeffelt tijdens de watersnood van 1925-1926 financiële steun van de provincie. Van Voorst tot Voorst kwam die persoonlijk uitbetalen in het gemeentehuis (collectie Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch)

Bij de uitoefening van zijn ambt stuitte Van Voorst tot Voorst herhaaldelijk op hiaten in de wetgeving. Daarnaast merkte hij het ook op als betrokkenen door wetgeving schade leden. In zijn jaarverslagen over het bestuur van de provincie meldde hij deze zaken steevast. Op die manier wendde hij als 'tussenpersoon' zijn invloed aan en vroeg de regering om de bewuste wetgeving aan te passen. We zullen twee voorbeelden van zijn rol als tussenpersoon bespreken: zijn bemoeienis met het lager onderwijs en zijn opstelling als in april 1903 een grootschalige spoorwegstaking ook naar Noord-Brabant dreigt over te slaan.

Vacatures en salarissen in het openbaar lager onderwijs

Eén van de hiaten in de wetgeving die van Voorst tot Voorst constateerde, betrof het lager onderwijs. In het jaarverslag over 1896 wees de commissaris op het grote aantal vacatures op openbare lagere scholen. Hij merkte daarbij op dat de uitvoering van de Wet op het Lager Onderwijs in een aantal gemeenten te wensen overliet met betrekking tot de aanstelling van onderwijzers van bijstand.⁴⁵ Daarvan waren er 63 te weinig benoemd: vijftien in het school-district 's-Hertogenbosch, veertien in Breda en zeventien in zowel Tilburg als Eindhoven.

³⁷ Janssens, *De commissaris van de koningin*, 194-195.

³⁸ Janssens, *De commissaris van de koningin*, 243.

³⁹ Van Esch en Van Hemert, *Inventaris van het archief*, 8-9; *Staatsblad* 62, artikel 12.

⁴⁰ *Staatsblad* 62, artikel 6 en 7.

⁴¹ Van Esch en Van Hemert, *Inventaris van het archief*, 10.

⁴² Van Esch en Van Hemert, *Inventaris van het archief*, 12.

⁴³ Van Esch en Van Hemert, *Inventaris van het archief*, 11.

⁴⁴ Randeraad, 'Faces of Centralization', 96.

⁴⁵ Een onderwijzer van bijstand is meestal een kind dat een jaar langer naar school is gegaan. Hij is tussen de 15 en 19 jaar oud en heeft tot taak de kleintjes bezig te houden. www.markeschool.nl/informatie/historie.htm, geraadpleegd 27 februari 2011.

Gedeputeerde Staten drongen herhaaldelijk aan op het invullen van de vacatures, maar de gemeentebesturen wisten dat het moeilijk was zonder hun instemming iemand aan te stellen. Van Voorst tot Voorst pleitte er daarom voor de benoeming verplicht te stellen, op dezelfde wijze als dat bij de bijzondere scholen was geregeld. De openbare scholen kregen immers een financiële vergoeding van het Rijk voor de salarissen; dan behoorde het geld daar ook aan besteed te worden.⁴⁶ In september 1897 waren er echter nog steeds 46 onderwijzers te weinig. Dat werd onder andere geweten aan een tekort aan kandidaten vanwege het lage loon. Gedeputeerde Staten drongen er bij de gemeenten op aan de onderwijzers een hoger salaris te betalen. Als dat niet overal werd doorgevoerd, bestond echter het gevaar dat de onderwijzers gingen solliciteren bij een gemeente die beter betaalde, zodat elders weer vacatures ontstonden. De commissaris vond, nu het openbaar lager onderwijs zich van jaar tot jaar meer uitbreidde, dat een goede controle nodig was op het aantal opgegeven leerlingen en het aantal onderwijzers. Dit om misbruik te voorkomen.⁴⁷ Dat het gewenste resultaat nog niet behaald werd, blijkt uit het jaarverslag van 1898. Van Voorst tot Voorst wees er wederom op dat het moeilijk was tegen gemeenten op te treden die zich niet aan de regels hielden. Hij herhaalde zijn aanbeveling uit het jaarverslag van 1896 om voor openbare scholen hetzelfde dwangmiddel te hanteren als voor bijzondere scholen. Ook merkte hij op dat de salarissen van de onderwijzers in dit gewest over het algemeen te laag waren, zeker voor de hoofden van scholen. Hij pleitte voor een wetswijziging waarbij een minimum jaarsalaris voor schoolhoofden werd vastgesteld.⁴⁸ In 1899 vroeg Van Voorst tot Voorst opnieuw om salarisverhoging. Hij stelde voor de jaarwedde van een hoofd van de school op f800 te stellen en die voor een onderwijzer van bijstand op f500.⁴⁹ Dat Van Voorst tot Voorst een volhouder was, bleek wel toen hij in zijn jaarverslag van 1900 wederom aandacht vroeg voor het lager onderwijs.⁵⁰ Dit keer boekte hij resultaat, want twee jaar later meldde hij tevreden dat de herziening van de salarissenregelingen van de onderwijzers op openbare scholen gerealiseerd was. Toch moesten Gedeputeerde Staten zich fors blijven inspannen om de gemeenten zover te krijgen deze regeling ook als zodanig uit te voeren en de ontvangen rijks gelden niet te gebruiken voor andere doeleinden. Meestal slaagde men er in langs minnelijke weg te schikken maar in enkele gevallen ging een gemeenteraad in beroep bij de Kroon. Die stelde Gedeputeerde Staten in het gelijk.⁵¹ De definitieve oplossing voor de salarisconflicten tussen gemeenteraad en onderwijzend personeel werd echter pas gerealiseerd op 14 juli 1919, toen de Wet tot regeling van het lager onderwijs werd aangenomen.⁵²

De spoorwegstaking van 1903

Achtergrond

De industrialisering van Nederland ging gepaard met de opkomst van antikapitalistische, socialistische, politieke groeperingen. De eerste hiervan was de Sociaal Democratische Bond (SDB), opgericht in 1881, een vereniging die zich onder voorzitterschap van de voormalige predikant F. Domela Nieuwenhuis profileerde als politieke partij en als vakbond. Toen de SDB zich in 1893 terugtrok uit de politiek, richtte een deel van de leden de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) op.⁵³ Deze partij zette zich in voor het realiseren van sociale wetgeving en het algemeen kiesrecht door politieke actie. Behalve politieke groeperingen ontstonden ook vakverenigingen. Al in 1866 organiseerden de diamantslijpers en de letterzetters zich in respectievelijk de Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond en de Algemene Nederlandse Typografenbond.⁵⁴ Ook werd in 1871 het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV) opgericht, een progressief liberale vakbeweging.⁵⁵

In 1893 verenigden zich zeven vakorganisaties in het Nederlands Arbeidsecretariaat (NAS). Deze organisatie groeide snel en telde in 1897 al 44 lidorganisaties. Aanvankelijk was het NAS meer een contactbureau voor arbeidersorganisaties dan een vakcentrale. Binnen het politiek georiënteerde NAS groeide echter het idee dat vakbewegingen zich in plaatselijke verenigingen moesten organiseren en moesten samenwerken met verenigingen in verwante bedrijven. Dat zou de mogelijkheid bieden op basis van solidariteit kleine stakingen uit te laten monden in een algemene werkstaking en zo een einde te maken aan het kapitalisme. Het NAS beoogde hiermee de staatsorde aan te passen.⁵⁶ Het NAS wilde een samenleving waarin arbeiders zelf hun leven en werk bepaalden.⁵⁷ Deze visie wordt het syndicalisme genoemd.⁵⁸ De aanhangers hiervan wilden hun doelen bereiken door directe actie in plaats van via het parlementair debat en waren uit op vernietiging van de staatsmacht. Voor de grote vakbonden was dit nadelig en het gevolg was dat grote, meer solide vakbonden uit het NAS stapten, hetgeen de positie van het NAS verzwakte.⁵⁹ Omstreeks 1900 was er echter een opleving toen de Amsterdamse havenarbeiders zich aansloten bij het NAS. Hun organisatie streefde een verplicht vakbondslidmaatschap na van alle havenarbeiders alsmede een collectieve arbeidsovereenkomst. Zij beoogden de vorming van een federatie van vakverenigingen die bij het watertransport in Amsterdam betrokken waren. Het inwilligen van eisen kon dan worden afgedwongen door een partiële staking uit te breiden tot een algemene staking en daarmee het gehele watertransport stil te leggen.⁶⁰

Dat gebeurde toen op 26 januari 1903 een staking uitbrak onder de arbeiders van overslagbedrijf Het Blauwhoedenveem in de Amsterdamse haven. Uit solidariteit weigerde een rangeerder van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij (HSM) een goederenwagon naar dat bedrijf te rangeren. Toen deze rangeerder vervolgens geschorst werd, sloeg de staking over naar de collega's van het rangeerterrein de Rietlanden en naar de arbeiders op het goederenstation Oostenburgergracht en het oostelijk deel van het Centraal station. Daarna sloten ook de arbeiders van de Staatsspoorwegen zich aan bij de staking van hun collega's van HSM, wat betekende dat in het hele land spoorwegarbeiders deelnamen aan de staking.⁶¹ Deze staking eindigde voor de arbeiders succesvol en vrijwel alle eisen werden ingewilligd. De vertegenwoordigers van de vakbonden (uitgezonderd het NAS) werden serieus genomen en de twee gestaakte dagen doorbetaald. Alleen de eis voor verbetering van arbeidsvoorwaarden wezen de spoorwegdirecties af.⁶²

46 Jaarverslag 1896, BHIC, PBNB, inv.nr. 4773.

47 Jaarverslag 1897, BHIC, PBNB, inv.nr. 4773.

48 Jaarverslag 1898, BHIC, PBNB, inv.nr. 4774.

49 Jaarverslag 1899, BHIC, PBNB, inv.nr. 4774.

50 Jaarverslag 1900, BHIC, PBNB, inv.nr. 4774.

51 Jaarverslag 1902, BHIC, PBNB, inv.nr. 4774.

52 Deze wet is afgekondigd in *Staatsblad* 493. Jaarverslag 1919, BHIC, PBNB, inv. nr 4777.

53 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 130-131.

54 Braamhorst, *Nederland*, 270.

55 Van Tijn, 'Het sociale leven', 92.

56 Van Tijn, 'Het sociale leven', 317-318.

57 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 132.

58 Het syndicalisme heeft naast de algemene betekenis van vakbeweging de bijzondere betekenis van hervormingstreven dat erop gericht is de economische macht (met name de productie- en investeringsbeslissingen) in handen van de vakbeweging (dus van de arbeidersklasse) te brengen. Deze beweging heeft zich omstreeks 1900 voor het eerst in Frankrijk, en kort daarna, ook elders ontwikkeld. *Encarta 98 encyclopedie*, Winkler prins editie.

59 Buschman en De Winter, 'Syndicalisme in Nederland'.

60 Van Tijn, 'Het sociale leven', 318.

61 Vanaf 1890 zijn er twee elkaar beconcurrerende spoorwegbedrijven in Nederland: de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij (HSM) en de Maatschappij tot exploitatie van de Staatsspoorwegen (SS). www.vakbondshistorie.nl, geraadpleegd 8 september 2010.

62 www.vakbondshistorie.nl, geraadpleegd 8 september 2010.

Deze overwinning sterkte de arbeiders. Zij meenden dat zij voortaan door middel van een algemene werkstaking hun wensen aan de bourgeoisie konden opleggen om zo veranderingen af te dwingen. De regering onder leiding van de antirevolutionair Abraham Kuiper reageerde hier alert op en zag het revolutiegevaar in deze ontwikkeling. Daarom besloot het kabinet overheidspersoneel en spoorwegarbeiders het stakingsrecht te onttrekken. Ondanks heftig verzet tegen dit wetsvoorstel door een Comité van Verweer, waarin alle linkse arbeidersbewegingen waren vertegenwoordigd, nam de Tweede Kamer deze zogeheten 'Worgwetten' op 9 april 1903 aan.⁶³ Direct daarop brak in het land een algemene werkstaking uit die volgens historicus Piet de Rooy te beschouwen is als de strijd om de hegemonie: 'arbeiderspolitiek tegenover nationale politiek'. Deze staking eindigde in een fiasco voor de arbeiders en had het ontslag van duizenden van hen tot gevolg.⁶⁴

In deze periode waarin de eenheid en de orde van de staat in gevaar waren, speelden de commissarissen van de koningin een belangrijke rol als tussenpersoon in de communicatie tussen de regering enerzijds en burgemeesters anderzijds. Ook baron A.E.J. van Voorst tot Voorst was actief betrokken bij deze kwestie.

Voorzorgsmaatregelen

Op 9 februari 1903 gaf de minister van Binnenlandse Zaken de eerste instructie.⁶⁵ De commissaris ging onmiddellijk aan de slag om alles te regelen. Hij informeerde de burgemeesters dat zij, als er een spoorwegstaking uitbrak, de schutterij of het leger moesten inzetten. Waar dit onmogelijk was, mochten zij een beroep doen op politie en weerbaarheidsverenigingen zodat er voldoende mankracht beschikbaar was om alle stations te controleren.⁶⁶ De rijkstelegraafkantoren waren ook op zondagen geopend zodat de regering permanent telegrammen kon ontvangen en verzenden.⁶⁷ Tijdens alle voorbereidingen bleek dat in Tilburg de schutterij niet kon worden ingezet. Veel leden werkten bij de spoorwegen waardoor de burgemeester twijfelde aan hun betrouwbaarheid.⁶⁸ Van Voorst tot Voorst drong er daarom bij de minister van Oorlog op aan hier 'krijgsvolk' uit Breda in te zetten.⁶⁹ De inzet van het leger was ook nodig in Eindhoven en Roosendaal omdat daar noch een garnizoen noch een schutterij paraat was.⁷⁰ Daarnaast vond de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid het belang van de spoorbrug over het Hollands Diep dermate groot dat hij pleitte voor een militaire bezetting van deze brug en het nabijgelegen magazijn.⁷¹ Behalve de inzet van schutterij en garnizoen werd ook de beschikbaarheid van politie en marechaussee geïnventariseerd.⁷² De commissaris overlegde hierover niet alleen met de burgemeesters maar ook met de procureur-generaal van politie Noord-Brabant en Limburg en met het gerechtshof te 's-Hertogenbosch, Parket der Procureur-generaal.⁷³

Stakingsgevaar

Hoewel de datum waarop de staking kon uitbreken onbekend was, verwachtte de regering dat deze zou samenhangen met de behandeling van het verbod op stakingsrecht in de Tweede Kamer. Omdat de volksvertegenwoordiging op 24 februari bijeenkwam, controleerden de detachementen de dag daarvoor, op verzoek van de minister, gedurende enkele uren de stations zodat het werkwillige personeel wist dat het ongehinderd aan het werk kon gaan.⁷⁴ De staking bleef nog uit. De regering beseftte dat men niet onbeperkt kon doorgaan met deze beveiliging, al kon het gevaar niet als geweken worden beschouwd zolang de wetsontwerpen niet door de beide Kamers waren afgehandeld en er nog geen Koninklijke goedkeuring aan gegeven was.⁷⁵ Van Voorst tot Voorst bleef alert en nam ieder gerucht serieus. Toen de commissaris op 5 maart een niet geverifieerd bericht ontving dat de staking die dag na afloop van de

avonddienst zou uitbreken, adviseerde hij de burgemeesters dan ook extra waakzaamheid.⁷⁶ Tevens onderzocht hij meldingen dat de stationschefs van Vught en Zevenbergen onbetrouwbaar zouden zijn, waarbij hij hoopte dat dit onderzoek geen nadelige gevolgen had voor de betrokkenen zolang zij hun taken plichtsgetrouw uitvoerden.⁷⁷ Verder zorgde Van Voorst tot Voorst er in het diepste geheim voor dat de adressen van het spoorwegpersoneel bekend waren bij de politie zodat werkwilligen ongehinderd op het werk konden komen.⁷⁸

Maar de commissaris regelde nog meer. Hij liet alle munitie en wapens van de weerbaarheidverenigingen inleveren. De overheid vreesde dat als de spanning hoog opliep, hier wel eens misbruik van gemaakt kon worden.⁷⁹ Ondertussen was Van Voorst tot Voorst ervan op de hoogte dat een rijksambtenaar in Breda zijn kantoor misbruikte om te ageren tegen de regering. Hij meldde dit terstond aan de minister van Financiën, onder wiens verantwoordelijkheid de ambtenaar viel en liet weten dat de inwoners van Breda zich terecht ergerden aan dit gedrag.⁸⁰ Van Voorst tot Voorst zag weinig over het hoofd. Toen hij uit de krant vernam dat op initiatief van het gemeentebestuur van Geldrop op de secretarie een rekest ter tekening was neergelegd, ondernam hij meteen actie. In dit verzoekschrift werd immers aan de leden van de Tweede Kamer gevraagd de wetten tegen het staken, zoals die door de regering waren voorgesteld, aan te nemen. De commissaris tolereerde niet dat het gemeentebestuur zich officieel partij stelde.⁸¹

Het uitbreken van de spoorwegstaking

Op 6 april werd het erg spannend omdat de algemene spoorwegstaking werd geproclameerd. Nu traden alle voorzorgsmaatregelen in werking. Het rijkstelegraafkantoor 's-Hertogenbosch bleef op 7 april de gehele nacht open.⁸² Van Voorst tot Voorst regelde dat de schutterij beschikbaar was.⁸³ Toen de burgemeester van 's-Hertogenbosch hier bezwaar

63 De Rooy meldt in *Republiek van rivaliteiten* (p. 136) dat deze wetten op 1 april zijn aangenomen. Uit de handelingen van de Tweede Kamer, de 48e vergadering van 9 april 1903, blijkt echter dat de wetten op 9 april zijn vastgesteld. Zie www.statengeneraaldigitaal.nl (geraadpleegd 17-2-2011).

64 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 135-136.

65 Telegram minister van Binnenlandse Zaken aan commissarissen van de koningin, Spoorwegstaking van 1903 BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

66 Commissaris aan de burgemeesters in Noord-Brabant 9 februari 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

67 Spoorwegstaking, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

68 Burgemeester van Tilburg aan commissaris 11 februari 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

69 Commissaris aan minister van Binnenlandse Zaken en minister van Oorlog 12 februari 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

70 Minister van Binnenlandse Zaken aan commissaris en commissaris aan Generaal-majoor bevelhebber III van de militaire afdeling te Breda A.R. Kraijenhoff van de Leur, beide 16 februari 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

71 Minister van Binnenlandse Zaken aan commissaris en commissaris aan burgemeester van Hoge en Lage Zwaluwe en aan Generaal-majoor bevelhebber III van de militaire afdeling A.R. Kraijenhoff van de Leur te Breda, alle 20 februari 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

72 Minister van Binnenlandse Zaken aan commissaris 12 februari 1903 en commissaris aan burgemeesters 14 februari 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

73 Commissaris aan procureur-generaal fungerend directeur van politie Noord-Brabant en Limburg 17 februari 1903 en Gerechtshof te 's-Hertogenbosch, Parket der Procureur-generaal aan commissaris 18 februari 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

74 Minister van Binnenlandse Zaken aan commissaris 16 februari 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

75 Minister van Binnenlandse Zaken aan commissaris 27 februari 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

76 Commissaris aan burgemeesters 5 maart 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

77 Commissaris aan Directeur-generaal der Staatsspoorwegen 9 maart 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

78 Minister van Binnenlandse Zaken aan commissaris 13 maart 1903 en commissaris aan burgemeesters 14 maart 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

79 Minister van Binnenlandse Zaken aan commissaris 16 maart 1903 en commissaris aan burgemeesters 18 maart 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

80 Commissaris aan minister van Financiën 19 maart 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809. De betreffende ambtenaar was de heer de Haan, inspecteur van de belastingen. In zijn kantoor kon getekend worden tegen de 'dwangwetten'.

81 Commissaris aan burgemeester van Geldrop 26 maart 1903, BHIC, PBNB 17, inv.nr. 4809.

Het betreft het artikel 'Vervolg binnenland', *Provinciale Noord-Brabantsche 's-Hertogenbosche Courant*, 25-3-1903, 3.

82 Minister van Binnenlandse Zaken aan commissaris 6 april 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

83 Generaal-majoor A.R. Kraijenhoff van de Leur aan commissaris 7 april 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

tegen maakte, adviseerde de commissaris hem dwingend in te gaan op zijn verzoek omdat er sprake was van landsbelang.⁸⁴ Op 8 april volgde een dringend regeringstelegram met de boodschap dat de controle op de toegang van de stations geen ogenblik mocht verslappen.⁸⁵ Blijkbaar was de spoorlijn Boxtel-Vlissingen van cruciaal belang want tussen station Boxtel en de grens met Zeeland moest op elk van de 150 baanvakken dag en nacht surveillance aanwezig zijn.⁸⁶ Ook werd een klein detachement naar Woensdrecht gestuurd ter bewaking van de spoordam.⁸⁷

Toen op 9 april 1903 de worgwetten aangenomen werden in de Tweede Kamer, brak in Amsterdam een grote staking uit. Ruim 25.000 werknemers uit velerlei bedrijfstakken legden het werk neer. In Amsterdam gingen onder andere zevenduizend diamantbewerkers en vierhonderd (van de zeshonderd) werknemers van de stadsreiniging in staking.⁸⁸ Buiten Amsterdam werd slechts op beperkte schaal gestaakt. In Rotterdam reden de treinen geregeld en in Den Haag reed alleen Staatsspoor met minder treinen. In Groningen staakten de leerlingen van de machinistenschool en reden de treinen een beperkte dienstregeling. In Maastricht werden honderd stakers geteld maar de treinen reden er geregeld. Van de driehonderd spoorwegarbeiders in Zwolle gingen er tweehonderd aan het werk. In Haarlem werd wel gestaakt en was de dienstregeling zeer beperkt. In het Friese Sneek staakte het gehele personeel van de Nederlandse Tramwegmij.⁸⁹ De stoombootdienst Enkhuizen-Stavoren werd echter op de avond van de eerste stakingsdag alweer hervat.⁹⁰

Door alle voorzorgsmaatregelen van de overheid werd de staking een fiasco. Een dag later, op 10 april, werd hij al opgeheven.⁹¹ In Noord-Brabant bleef het rustig. Van Voorst tot Voorst kon op 19 april aan de minister van Binnenlandse Zaken melden dat in Noord-Brabant nergens gestaakt was en dat de staking er geen slachtoffers kende.⁹²

Na afloop van de staking

Op 29 april was de stakingsdreiging definitief voorbij en het gevaar voor onrust geweken. De bewaking door militairen van stations en spoorbruggen in de provincie was beëindigd. Op 9 mei werden ook de voorzorgsmaatregelen ten aanzien van de weerbaarheidverenigingen opgeheven.⁹³

In zijn openingswoord van de buitengewone vergadering van Provinciale Staten Noord-Brabant van 12 mei 1903 keek Van Voorst tot Voorst terug op deze moeilijke dagen. Hij constateerde met vreugde

‘dat dit gewest verschoond bleef van woelingen, dat de rust en orde bewaard bleven, dat de Noord-Brabantse bodem een slechte akker bleek voor de verderfelijke propaganda van hen, die bovenal bij onze minderbedeelde natuurgelovigen het zaad strooien, dat staat en maatschappij in de toekomst aan grote beroerten kan blootstellen’.⁹⁴

De commissaris weet de ‘woelingen’ dus aan de verspreiding van socialistische denkbeelden. Een artikel in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* gaf een geheel andere kijk op de aanleiding voor de onrust. De auteur erkende dat het Comité van Verweer de arbeiders bij herhaling voorhield dat de regering hun rechten aan banden wilde leggen. Maar volgens hem speelden ook de liberalen een belangrijke rol. Veel vooraanstaande liberalen hadden immers petitie opgesteld tegen de worgwetten en aangedrongen op intrekking ervan. Hierdoor werd bij de arbeiders het beeld versterkt dat de wetten voor hen nadelig waren en groeide de stakingsbereidheid.⁹⁵

Staatsiefoto van de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant met rechts van het midden commissaris Van Voorst tot Voorst. De foto is waarschijnlijk gemaakt bij het zilveren ambtsjubileum van de commissaris in 1919 in de tuin van het Gouvernement. Fotograaf onbekend (collectie Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

De commissaris als handhaver

In het takenpakket van de commissaris speelde het handhavend element een belangrijke rol. Enerzijds hield hij toezicht op de handhaving van de openbare orde in de provincie, anderzijds oefenden Gedeputeerde Staten onder zijn voorzitterschap een toezichthoudende taak uit op de gemeentelijke activiteiten.⁹⁶ Zo konden gemeenten in vrijheid, maar op een correcte wijze, beleid ontwikkelen binnen de grenzen die de landelijke wetgeving stelde. Daarnaast voerden Gedeputeerde Staten controle uit op de financiële huishouding van gemeenten. Dit toezicht kon zowel repressief (achteraf) als preventief (vooraf) zijn.⁹⁷

Toezicht op gemeentelijke administratie

Gedeputeerde Staten verleenden in hun toezichthoudende taak op de gemeentelijke financiële huishouding goedkeuring aan de begrotingen. Bij de beoordeling hiervan werd nagegaan of de begroting sluitend was, of de cijfers op een administratief correcte wijze waren geregistreerd en of er begrotingsposten opgenomen waren waardoor de gemeente in de toekomst in de financiële problemen kon geraken.⁹⁸ Ook stelden Gedeputeerde Staten

⁹⁴ Commissaris aan burgemeester van 's-Hertogenbosch 8 april 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

⁹⁵ Spoorwegstaking BHIC, PBNB 17, inv.nr. 4809.

⁹⁶ Commissaris aan Bevelhebber III, militaire afdeling Breda A.R. Kraijenhoff van de Leur 8 april 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

⁹⁷ Generaal-majoor A.R. Kraijenhoff van de Leur aan commissaris 12 april 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

⁹⁸ 'Laatste berichten. De staking', *Rotterdams Nieuwsblad*, 10-04-1903 (dageditie).

⁹⁹ Diverse artikelen in de *Leeuwarder Courant*, 8-4-1903.

¹⁰⁰ 'De Algemeene Werkstaking', *Algemeen Handelsblad*, 9-4-1903 (avondeditie) 5.

¹⁰¹ www.vakbondshistorie.nl, geraadpleegd 8 september 2010.

¹⁰² Commissaris aan minister van Binnenlandse Zaken 19 april 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

¹⁰³ Minister van Binnenlandse Zaken aan commissaris 9 mei 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4809.

¹⁰⁴ Notulen Staten van Noord-Brabant 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 11999.

¹⁰⁵ 'Wie is verantwoordelijk?', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 15-4-1903, 1.

¹⁰⁶ Van Esch en Van Hemert, *Inventaris van het archief*, 9.

¹⁰⁷ Margry, *1814-1889*, 48-50.

¹⁰⁸ Dit kan bijvoorbeeld gebeuren als de gemeente zoveel investeringen opneemt, dat de daaruit voortvloeiende lasten het draagkrachtniveau van de gemeente te boven gaan.

de gemeentelijke jaarrekening vast. Daarnaast controleerde de commissaris – soms ook Gedeputeerde Staten of de griffier – de boeken en de kas van de gemeenteontvanger tijdens zijn bezoeken aan een gemeente. Soms werden daarbij onregelmatigheden aangetroffen. Zo meldde Van Voorst tot Voorst in het jaarverslag van 1898 dat bij tien gemeenten een onverwachte controle had plaatsgevonden. Hierbij bleek dat in Boxmeer de boeken niet regelmatig werden bijgehouden. Bovendien twijfelde men of het kassaldo wel correct was. Deze zaak was nog bedenkelijker omdat de ontvanger tevens secretaris was. Op aandringen van Gedeputeerde Staten stelde de gemeenteraad een andere gemeenteontvanger aan. In de gemeente Heesch was er een kastekort van f405, blijkbaar een gevolg van vermenging van de gemeentekas met de privékas. De commissaris vond dat dit gemeentebestuur zich weinig bekommerde om een correct financieel beheer.⁹⁹ Ook kwam het voor dat een gemeente een jaarrekening instuurde die niet de gehele periode omvatte. De reden hiervoor was dat de gemeenteontvanger in de loop van het jaar aangesteld was en er bezwaar tegen had een andere rekening in te dienen dan over het tijdperk van zijn beheer.¹⁰⁰ Voorts werd in 1920 aan dertien gemeentebegrotingen goedkeuring onthouden omdat de salarissenregeling van de veldwachters niet correct begroot was.¹⁰¹

Casus Halsteren: gemeentesecretaris verdacht van onregelmatigheden

Dat controle op financieel en administratief gebied belangrijk was, bleek wel uit een affaire die zich in de periode 1926-1928 afspeelde in de gemeente Halsteren. Daar werd de gemeentesecretaris verdacht van onregelmatigheden, een zaak die zelfs de Tweede Kamer haalde.¹⁰²

Op 30 juli 1926 was door de gemeenteraad van Halsteren een commissie ad hoc ingesteld voor een onderzoek naar vermoedelijke onregelmatigheden die zouden zijn gepleegd door de gemeentesecretaris, de heer A.v.H.¹⁰³ Dit onderzoek werd daadwerkelijk uitgevoerd door mr. dr. A. Buriks. Bij de presentatie van het onderzoeksrapport merkte Buriks op dat hij had ervaren dat de commissie door sommige personen als partijdig, vooringenomen en onbekwaam gezien werd. Uit het onderzoek was echter in ieder geval duidelijk geworden dat de gemeentesecretaris niet altijd correct handelde.¹⁰⁴ Een van de geconstateerde foutieve handelingen was het fantaseren van een veertiental namen met alle daarbij behorende gegevens en het inschrijven van die namen in het register van ingekomen personen over 1918, terwijl het jaar al was afgesloten. Omdat de gemeente bijna een inwonertal had van 5000, te weten 4982, was zo op slinkse wijze de grens verlegd waarboven een hogere jaarwedde zou gelden voor de gemeentesecretaris.¹⁰⁵ Verder veranderde v.H. eigenmachtig reeds door de burgemeester getekende stukken.¹⁰⁶ Daarnaast bleek dat de secretaris kleinere bedragen uitbetaalde aan gemeenteambtenaren dan waarop zij recht hadden terwijl hij de hogere bedragen wel bij het Rijk declareerde. Dit gebeurde onder andere voor werkzaamheden bij veeziekten.¹⁰⁷ Ook schafte hij op kosten van de gemeente trouwboekjes aan die hij vervolgens privé verkocht.¹⁰⁸ Voor het afgeven van stukken zoals bewijzen van Nederlanderschap en overlijdensverklaringen liet hij regelmatig meer betalen dan de voorschriften toelieten. Het teveel berekende hield hij vervolgens zelf.¹⁰⁹ Tevens liet v.H. zich betalen voor werkzaamheden die ondergeschikten in gemeentetijd voor particulieren verrichtten.¹¹⁰ Ook nam hij herhaaldelijk fooien aan of hield hij een deel van het bedrag in dat aan onbemiddelde inwoners als kostwinnersvergoeding werd uitbetaald.¹¹¹

De heren P. de Leeuw en P. Akkermans, respectievelijk voorzitter en lid van de onderzoekscommissie, boden het (ongedateerde) rapport aan de gemeenteraad aan. Daarnaast pleitten zij er bij het college van Burgemeester en Wethouders voor dat de secretaris zelf ontslag moest vragen. Omdat het college niet op deze wens inging, bezochten deze heren,

vergezeld van wethouder Testers, de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw bij wie zij vage klachten deponeerden over het functioneren van hun burgemeester. Hierop schakelde de minister de commissaris in die een onderzoek instelde.¹¹²

Hieruit bleek dat de burgemeester het onderzoeksrapport wel aan de officier van justitie in Breda had gestuurd, maar dat hij daarbij geen verzoek om vervolging had ingediend. Dat laatste was de reden waarom de heren klachten hadden ingediend. De commissaris stelde dat een eventueel overgaan tot vervolging ter beoordeling was aan de officier van justitie, niet aan de burgemeester. Hij hoorde de diverse betrokkenen aan en betrapte de heren Testers, De Leeuw en Akkermans regelmatig op onjuiste beweringen. Tevens stelde hij dat de gemeentesecretaris al gestraft was. Immers, op 29 januari 1927 besloot de gemeenteraad om hem f 1800 aan de gemeente terug te laten betalen en f 437,15 aan enkele personen die door toedoen van v. H. schade hadden geleden. De secretaris voldeed aan beide verplichtingen en daarmee was voor de commissaris de zaak afgedaan.¹¹³ Wel vond de commissaris dat de verhoudingen in Halsteren door deze affaire behoorlijk verstoord waren. Het zou goed zijn als v.H. zijn functie neerlegde, want dan konden de verhoudingen zich herstellen. Nu waren er immers mensen die de burgemeester – geheel ten onrechte – ervan verdachten dat hij de secretaris verdedigde.¹¹⁴

Op 1 december 1927 stelde de heer W. Drop van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in de Tweede Kamer vragen over deze kwestie aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, de heer J.B. Kan. Hij vroeg of de minister op de hoogte was van de problemen in Halsteren en wat de bemoeienis van de minister in deze inhield. Tevens wilde hij dat de commissaris – of Gedeputeerde Staten – ervoor zorgde dat de vroegere gemobiliseerde militairen alsnog hun kostwinnersvergoedingen kregen uitbetaald conform de legerorde van 9 juli 1919.¹¹⁵ Naar aanleiding van deze Kamervragen stelde de heer J.A.J. Robbers, hoofdcommies van de provinciale griffie, een onderzoek in. Daaruit bleek dat de gemeentelijke onderzoekscommissie eveneens fouten had gemaakt. Er waren verkeerde bedragen berekend en het bleek dat niet alle fouten waarvan de secretaris werd beschuldigd, door hem waren gemaakt.¹¹⁶ Robbers had de indruk dat de onderzoekscommissie, die geheel bestond uit aanklagers, er alles aan deed om de secretaris zo zwart mogelijk af te schilderen. Zodoende was op verschillende punten een zeer aanvechtbaar rapport samengesteld.¹¹⁷

99 Jaarverslag 1898, BHIC, PBNB, inv.nr. 4774.

100 Jaarverslag 1905, BHIC, PBNB, inv.nr. 4775.

101 Jaarverslagen over bestuur provincie 1920-1926, BHIC, archief commissaris van de koningin in Noord-Brabant 1920-1969 (CDKNB), toegang 1085, inv.nr. 1.

102 Op 1 december 1927 stelde het Tweede Kamerlid W. Drop hier kamervragen over.

103 Onderzoek onregelmatigheden gemeentesecretaris Halsteren BHIC, CDKNB, inv.nr. 325. Om privacy redenen zijn alleen de initialen van de gemeentesecretaris vermeld.

104 Het onderzoeksrapport telt 48 pagina's en 67 bijlagen.

105 Onderzoeksrapport Mr. Buriks, 2-4, BHIC, CDKNB, inv.nr. 325.

106 Onderzoeksrapport Mr. Buriks, 5, BHIC, CDKNB, inv.nr. 325.

107 Onderzoeksrapport Mr. Buriks, 7-11, BHIC, CDKNB, inv.nr. 325.

108 Onderzoeksrapport Mr. Buriks, 21, BHIC, CDKNB, inv.nr. 325.

109 Onderzoeksrapport Mr. Buriks, 17, BHIC, CDKNB inv.nr. 325.

110 Onderzoeksrapport Mr. Buriks, 23, BHIC, CDKNB, inv.nr. 325.

111 Onderzoeksrapport Mr. Buriks, 25, BHIC, CDKNB, inv.nr. 325.

112 Minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw aan commissaris 12 november 1927, BHIC, CDKNB, inv.nr. 325.

113 Halsteren, BHIC, CDKNB, inv.nr. 325.

114 Commissaris aan Minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw 2 december 1927, Onderzoek onregelmatigheden gemeentesecretaris Halsteren BHIC, CDKNB, inv.nr. 326.

115 Een kostwinnersvergoeding werd toegekend als een nog thuiswonende zoon de militaire dienstplicht moest vervullen.

116 Halsteren, BHIC, CDKNB, inv.nr. 326.

117 Halsteren, BHIC, CDKNB, inv.nr. 326.

Toen de gemeenteraad van Halsteren op 1 februari 1928 besloot de secretaris ontslag te verlenen, protesteerde hij hier tegen.¹¹⁸ Gedeputeerde Staten gaven hiervoor immers nog geen goedkeuring. Tevens weerlegde v.H. een aantal feiten waarvan hij beschuldigd werd. Hij stelde aan alle verplichtingen voldaan te hebben die de raad hem op 29 januari 1927 oplegde omdat hij er genoeg van had telkens opnieuw door De Leeuw belasterd te worden. Hij wees erop dat het in strijd met de wet was dat de raad over één en dezelfde kwestie tweemaal een besluit nam zonder het eerste besluit in te trekken.¹¹⁹

Na een gesprek met A.v.H. en aanvullend nader onderzoek concludeerde Van Voorst tot Voorst dat uit zowel de schriftelijke stukken als uit de mondelinge behandeling bleek dat de gemeentesecretaris schuldig was en zeker niet vrijuit ging. Maar met het raadsbesluit van 29 januari 1927 was v. H. een straf opgelegd waarvan de verplichtingen waren nagekomen en daarmee was de zaak afgedaan.¹²⁰

De gemeenteraad van Halsteren kon zich hierin echter niet vinden en ging in beroep bij de Raad van State. Door het overlijden van baron A.E.J. van Voorst tot Voorst op 26 juli 1928 werd de behandeling in hoger beroep behartigd door het college van Gedeputeerde Staten onder leiding van zijn opvolger, jhr. mr. F. van Rijckevorsel. Gedeputeerde Staten vonden een nieuwe straf in strijd met de rechtsregel *Non bis in idem*.¹²¹ De Raad van State was het hiermee eens en verklaarde het beroep ongegrond en constateerde dat Gedeputeerde Staten terecht goedkeuring onthielden aan het ontslagbesluit. Dit tot ongenoegen van enkele raadsleden uit Halsteren.¹²² Zij vonden het besluit van de Kroon een ernstige aanranding van de gemeentelijke zelfstandigheid. Zij noemden de rechtsregel 'Men mag niemand tweemaal straffen voor hetzelfde feit' een theorie voor de studeerkamer die geen rekening hield met de werkelijkheid.¹²³ Voor de nieuwe commissaris brak een periode aan van bemiddeling en interventie die er uiteindelijk toe leidde dat de gemeenteraad van Halsteren eervol ontslag verleende aan A.v.H.. Tevens kende men hem een tegemoetkoming toe van f1000.¹²⁴

Opmerkelijk in deze casus is dat in de notities die de commissaris maakte van zijn werkbezoeken aan Halsteren nauwelijks melding werd gemaakt van controle van de boeken. Dat gebeurde slechts bij zijn eerste bezoek in 1896.¹²⁵ Toen hij op 12 juni 1925 de gemeente bezocht, verleende Van Voorst tot Voorst audiëntie aan een fabrieksarbeider die zich erover beklaagde dat hem van 16 december 1916 tot 1 mei 1917 ten onrechte een kostwinnersvergoeding was onthouden. Na zijn huwelijk met een arm meisje, tegen de zin van zijn ouders, werd hem het recht op een vergoeding geweigerd. Hij merkte op dat de gemeentesecretaris met zijn ouders bevriend was en in hun geest handelde door de vergoeding te weigeren. Hoewel de burgemeester hem daarop zei dat hij wel recht had op een uitkering, liet deze de zaak lopen toen de secretaris bij zijn standpunt bleef. Opvallend was dat van Voorst tot Voorst noteerde dat hij, net als bij voorgaande bezoeken, een onaangename indruk van het gemeentebestuur en het beleid van de burgemeester had, maar dat hij verder niet ingreep.¹²⁶

Woningwet

In 1901 werd de Woningwet van kracht die de gemeenten bevoegdheden en taken toekende op het terrein van woningtoezicht, onbewoonbaarverklaring, onteigening en krotopruijing. Daarnaast legde de wet aan gemeenten de verplichting op om bouwverordeningen op te stellen.¹²⁷ Veel gemeenten zagen deze wet als een aantasting van hun autonomie. Huisvesting was tot dan immers altijd een gemeentelijke aangelegenheid geweest. Nu kwam de staat met voorschriften en zagen Gedeputeerde Staten toe op de uitvoering. De gemeenten hadden kennelijk wat meer tijd nodig om de wet correct uit te voeren want in 1903 spoorden Gedeputeerde Staten hen aan de bouwverordeningen vast te stellen.¹²⁸ Toch toonde Van

Gedenkpenning ter gelegenheid van het 25-jarig ambtsjubileum van Commissaris van de Koningin in Noord Brabant, mr. A.E.J. baron van Voorst tot Voorst, in 1919. Huib Luns ontwierp deze penning met aan de ene kant het portret van de commissaris en aan de andere kant de Brabantse leeuw (www.sixbid.com)

Voorst tot Voorst zich flexibel. Bij een conflict tussen de gemeenten Gemert en Boekel enerzijds en de gezondheidscommissie uit Veghel anderzijds riep de commissaris de tussenkomst in van de hoofdinspecteur van Volksgezondheid. Dit om de gezondheidscommissie te wijzen op de noodzaak van een gematigd optreden ten aanzien van het onbewoonbaar verklaren van woningen. In veel gemeenten waren nauwelijks alternatieve woningen beschikbaar zodat onbewoonbaarverklaring leidde tot dakloze bewoners. De commissaris vond het begrijpelijk dat de gemeenten daarom terugschrokken voor al te strenge toepassing van de wet.¹²⁹ De flexibiliteit van de commissaris kende overigens wel grenzen want hij gaf geen vrijstelling aan de gemeente Aalst voor de vaststelling van voorschriften op behoorlijke bewoning omdat dit verzoek te algemeen was.¹³⁰ En in 1906 richtten Gedeputeerde Staten opnieuw een schrijven tot de gemeentebesturen waarin zij aangebonden op een nauwgezette toepassing van de Woningwet. Vooral op het platteland liet de huisvesting nog veel te wensen over; veel keten op grienden en buitengronden verkeerden daar in een slechte toestand.¹³¹

118 Van H. aan Gedeputeerde Staten 6 februari 1928, BHIC, CDKNB, inv.nr. 326.

119 Van H. aan Gedeputeerde Staten 25 februari 1928, BHIC, CDKNB, inv.nr. 326.

120 Commissaris aan de gemeenteraad van Halsteren 9 mei 1928, BHIC, CDKNB, inv.nr. 326.

121 Deze regel houdt in dat iemand niet tweemaal mag worden berecht of gestraft voor een strafbaar feit waarvoor hij reeds overeenkomstig de wet is veroordeeld of vrijgesproken.

122 Het betreft de heren W. de Weerd, P. Akkermans en M. Clarijs.

123 Halsteren, BHIC, CDKNB, inv.nr. 326.

124 Besluit gemeenteraad 23 november 1928, BHIC, CDKNB, inv.nr. 326.

125 www.bhic.nl, geraadpleegd 28 april 2011.

126 www.bhic.nl, geraadpleegd 28 april 2011.

127 Een achterliggende gedachte van de Woningwet is dat er een causaal verband bestaat tussen slechte huisvesting en besmettelijke ziekten. Door op te treden tegen de slechte wantoestanden beoogt de wetgever een einde te maken aan deze ziekten. Zie Jansen, 'Volkshuisvesting en bebouwde omgeving', 141.

128 Jaarverslag 1903, BHIC, PBNB, inv.nr. 4775.

129 Jaarverslag 1904, BHIC, PBNB, inv.nr. 4775.

130 Jaarverslag 1904, BHIC, PBNB, inv.nr. 4775.

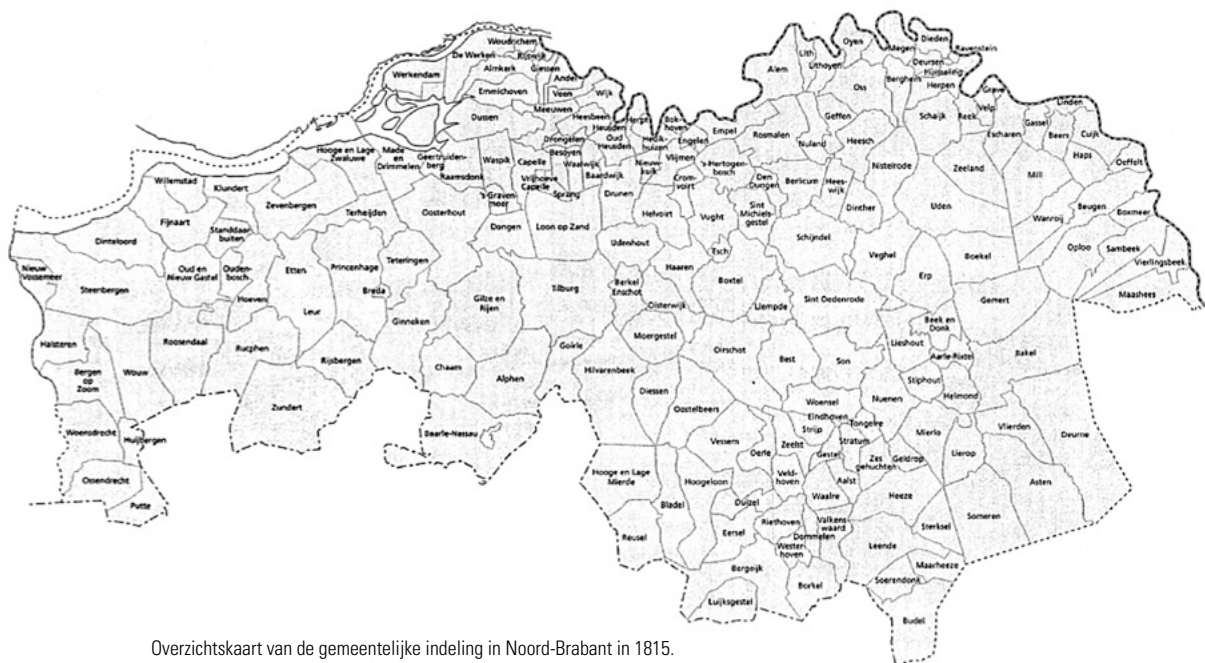
131 Jaarverslag 1906, BHIC, PBNB, inv.nr. 4775.

De commissaris als initiator

Tijdens de ambtstermijn van commissaris Van Voorst tot Voorst nam het aantal gemeenten in Noord-Brabant af met 22, te weten van 184 in 1894 tot 162 in 1928.¹³² Tijdens zijn bezoeken aan de gemeenten probeerde de commissaris de colleges van Burgemeester en Wethouders te overtuigen van de voordelen van een gemeentelijke herindeling. Hieronder wordt zijn optreden bij de gemeentelijke herindeling rond Eindhoven besproken.

Gemeentelijke herindelingen in Noord-Brabant 1894-1928¹³³

Gemeenten betrokken bij herindeling	Nieuwe gemeente	Ingangsjaar herindeling	Afname aantal gemeenten
Eindhoven, Gestel en Blaarthem, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel	Eindhoven	1920	5
Geldrop en Zesgehuchten	Geldrop	1921	1
Oerle, Veldhoven en Meerveldhoven (was 1 gemeente), Zeelst	Veldhoven	1921	2
Engelen en Bokhoven	Engelen	1922	1
Baardwijk, Besoijen en Waalwijk,	Waalwijk	1922	2
Capelle, Sprang, en Vrijhoeven-Capelle	Sprang-Capelle	1923	2
Aalst en Waalre	Waalre	1923	1
Eersel, Duizel en Steensel (was 1 gemeente)	Eersel	1923	1
Drongelen, Hagoort, Gansoijen en Doeveren (was 1 gemeente), Genderen, Meeuwen, Hill en Babyloniënbroek (was 1 gemeente),	Eethen	1923	2
Deursen en Dennenburg (was 1 gemeente), Dieden, Demen en Langel (was 1 gemeente), Huisseling en Neerloon (was 1 gemeente), Ravenstein	Ravenstein	1923	3
Maarheeze en Soerendonk	Maarheeze	1925	1
Deurne en Liessel (was 1 gemeente), Vlierden	Deurne	1926	1
Afname aantal gemeenten 1894-1928			22

Overzichtskaat van de gemeentelijke indeling in Noord-Brabant in 1815.

Deze situatie gold nog altijd bij het aantreden van Van Voorst tot Voorst in 1894, met uitzondering van de gemeenten Almkerk en Emmichoven. Die zijn in 1879 samengevoegd.

Bron: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Geschiedenis van Noord-Brabant* 1 (Amsterdam 1996) 8 en 87.

Gemeentelijke herindeling rondom Eindhoven

De meest grootschalige herindeling waaraan Van Voorst tot Voorst meewerkte, was ongetwijfeld de samenvoeging van de gemeenten Eindhoven, Gestel en Blaarthem, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel tot de gemeente Eindhoven per 1 januari 1920. Hier ging een langdurig proces aan vooraf. Niet alleen omdat wettelijke voorschriften nagevolgd moesten worden, maar vooral ook omdat het veel tact, geduld en creativiteit vroeg om de betrokkenen op één lijn te krijgen.

Wettelijk kader

Voor een gemeentelijke herindeling was een wet nodig. In artikel twee van de Grondwet van 1887 was dit als volgt vastgelegd: 'De wet kan provinciën en gemeenten verenigen en splitsen en nieuwe vormen. De grenzen van de staat, van de provincie en gemeenten kunnen door de wet worden veranderd.'¹³⁴ Dit uitgangspunt werd vervolgens uitgewerkt in de gemeentewet.¹³⁵ Gedeputeerde Staten speelden hierin een belangrijke rol. Deze namen het initiatief voor herindeling en stelden in overleg met de colleges van de betrokken gemeenten een

¹³² Verslag over de toestand van de provincie 1909, 47-53. BHIC, PBNB, inv.nr. 8446; Verslag over de toestand van de provincie 1928, BHIC, PBNB 1814 – 1920, toegang 17, inv.nr. 8463. (Hoewel de titel van het archief aangeeft dat hierin stukken tot en met 1920 zijn opgenomen, zijn de verslagen over de toestand van de provincie tot en met 1936 onder dit toegangsnummer opgenomen.) Bijlage 1 toont een kaart van Noord-Brabant met de gemeentelijke indeling in 1815. Deze situatie geldt ook bij het aantreden van Van Voorst tot Voorst in 1894 met uitzondering van de gemeenten Almkerk en Emmichoven. Die zijn in 1879 samengevoegd

¹³³ Dit overzicht is samengesteld op basis van Jaarverslag over bestuur provincie 1919, BHIC, PBNB 1814-1920, toegang 17, inv.nr. 4777; Jaarverslagen over bestuur provincie 1921-1925, BHIC, CDKNB 1920-1969, toegang 1085, inv.nr. 1 en 2.

¹³⁴ Van de Veer, *Omstreden stadsgrenzen*, 60.

¹³⁵ Sanders, *Annexatie-vraagstukken*, 21.

ontwerpplan op met daarin de wijze van en voorwaarden voor samenvoeging. Dit concept lag vervolgens voor aan alle betrokken gemeenteraden en, per gemeente, ook nog aan een commissie uit de ingezetenen, waarvan de burgemeester voorzitter was. Gedeputeerde Staten werden daarna schriftelijk in kennis gesteld van deze behandeling. Vervolgens gingen deze bevindingen samen met een advies van Gedeputeerde Staten naar het ministerie van Binnenlandse Zaken.¹³⁶ Het ministerie bereidde dan het definitieve wetsvoorstel voor en zorgde voor verdere behandeling in de Staten Generaal.

Situatie vóór de herindeling

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde Eindhoven zich tot een industrieel centrum. Belangrijk hiervoor was de aanwezigheid van een groot potentieel aan arbeidskrachten. Daarnaast waren veel boeren bekend met huisnijverheid omdat de onvruchtbare zandgronden onvoldoende bestaansmogelijkheden opleverden. De lage lonen, slechts zestig procent van het landelijk gemiddelde, waren eveneens aantrekkelijk voor ondernemers.¹³⁷ Ook was Eindhoven zowel over water als per spoor goed bereikbaar en waren er goede tramverbindingen in de regio.¹³⁸ In de tweede helft van de negentiende eeuw kende Eindhoven vooral tabaks- en lucifersindustrie. Maar toen de gloeilampenfabrikant Philips zich in 1891 in Eindhoven vestigde, werd deze spoedig een belangrijke werkgever voor Eindhoven en de gehele regio.¹³⁹ Hoewel 21,4 procent van de beroepsbevolking uit de agglomeratie in 1909 werkzaam was in de sigarenindustrie, werkte toch al 8,9 procent bij Philips. De landbouw, vooral gevestigd in Tongelre en Woensel, bood toen nog werkgelegenheid aan 10,4 procent van de beroepsbevolking.¹⁴⁰

Door de groei van de industrie kampte Eindhoven spoedig met ruimtegebrek. De gemeente was slechts 79 hectaren groot en had onvoldoende plaats voor de snel uitbreidende gloeilampenfabriek en voor de arbeidershuisvesting.¹⁴¹ Daar Eindhoven en de omliggende gemeenten nauwelijks initiatief namen tot het bouwen van woningen, besloot Philips dat zelf maar te gaan doen. Zo ontstond het Philipsdorp op het grondgebied van Strijp. Ook in Woensel bouwde de Vereniging Volkshuisvesting, onder leiding van Anton Philips, arbeiderswoningen.¹⁴² In combinatie met de werkgelegenheid die Philips bood, zorgden deze woningen voor een toeloop van migranten elders uit Nederland, met name uit de provincies boven de Moerdijk.¹⁴³ Dit alles leidde tot een snelle bevolkingsgroei in de agglomeratie, zoals tabel 1 illustreert.

Tabel 1 Groei aantal inwoners en bevolkingsdichtheid in de gemeenten die in 1920 Groot-Eindhoven vormen, 1910-1920¹⁴⁴

	Opp. in hectaren.	Bevolking 1910		Bevolking 1920	
		Aantal inwoners	Bevolkings-dichtheid	Aantal inwoners	Bevolkings-dichtheid
Eindhoven	79	5665	7171	6392	8091
Gestel en Blaaarthem	657	4090	623	5630	857
Stratum	805	5581	693	7589	943
Strijp	940	3155	336	7045	749
Tongelre	1020	1871	183	3207	314
Woensel	2939	8818	300	15761	536
Totaal	6440	29180	Gemiddeld 453	45624	Gemiddeld 708

Omdat de regio uit zes zelfstandige gemeenten bestond waarvan de bestuurders meer oog hadden voor hun eigen dan voor het algemeen belang, rezen er voortdurend conflicten en ontbrak een totale visie op de ontwikkeling van het gebied. Gemeenschappelijke regelingen kwamen moeizaam of niet tot stand. Na langdurige onderhandelingen kwamen enkele regelingen tot stand: in 1911 voor het technisch en hygiënisch toezicht op de uitvoering van de Woningwet, in 1912 voor de vleeskeuring en in 1916 voor de oprichting van een abattoir. Maar veel voorzieningen kwamen niet overal of pas laat tot stand, zoals de aanleg van gas- en waterleiding en riolering. De centrale vuilstortplaats van Eindhoven lag in de gemeente Stratum. Een centraal ziekenhuis ontbrak. Het spoorwegemplacement lag zelfs in drie gemeenten: Eindhoven, Tongelre en Woensel.¹⁴⁵ In de dorpen bleven veel kinderen verstoken van onderwijs omdat de financiële middelen voor adequate onderwijshuisvesting ontbraken.¹⁴⁶

De burgemeester van Woensel, W.M.Th.C. de Vries, illustreerde de problemen treffend toen hij in 1913 opmerkte dat de politie onmogelijk de openbare orde kon handhaven omdat onruststokers slechts een paar meter hoefden te lopen om in een andere gemeente te komen, waar een andere lokale politie opereerde. Ook wees hij op de consequenties van de regel dat de randgemeenten voor arbeiderswoningen moesten zorgen. Wanneer de kostwinner overleed of werkloos raakte, moest de gemeente waar hij woonde armenzorg aan diens gezin verlenen.¹⁴⁷ Dat betekende een grote last die vooral zwaar drukte op de gemeenten Woensel en Strijp, waar meer dan 95 procent van de woningvoorraad uit arbeiderswoningen bestond. De mensen met een betere financiële positie woonden vooral in Eindhoven, Tongelre en Stratum (zie tabel 2).¹⁴⁸

Tabel 2 Woningenbestand in de gemeenten die in 1920 Groot-Eindhoven vormen volgens de woningtelling van 1919¹⁴⁹

	Arbeiderswoningen		Middenstandswoningen		Woningen voor meer goeuden		Totaal aantal woningen
	aantal	relatief	aantal	relatief	aantal	relatief	
Eindhoven	322	45,8	82	11,8	294	42,4	698
Gestel en Blaarthem	782	91,6	32	3,7	40	4,7	854
Stratum	920	80,8	91	8,0	128	11,2	1139
Strijp	993	95,4	40	3,8	8	0,8	1041
Tongelre	309	73,0	91	21,5	23	5,5	423
Woensel	2208	96,1	61	2,7	28	1,2	2297
Totaal	5534	85,8	397	6,2	521	8,0	6452

¹³⁶ Sanders, *Annexatie-vraagstukken*, 23-25.

¹³⁷ Van de Veer, *Omstreden stadsgrenzen*, 120.

¹³⁸ In 1846 is het Eindhovens kanaal naar de Zuid Willemsvaart gereedgekomen en vanaf 1866 heeft Eindhoven een spoorwegverbinding met Rotterdam, Venlo en België. Zie Van de Veer, *Omstreden stadsgrenzen*, 120.

¹³⁹ Van de Veer, *Omstreden stadsgrenzen*, 121.

¹⁴⁰ Messing, *Het ontstaan van Groot-Eindhoven*, 71 en 80.

¹⁴¹ Messing, *Het ontstaan van Groot-Eindhoven*, 8.

¹⁴² Van de Veer, *Omstreden stadsgrenzen*, 126-127.

¹⁴³ Messing, *Het ontstaan van Groot-Eindhoven*, 29.

¹⁴⁴ Messing, *Het ontstaan van Groot-Eindhoven*, 8.

¹⁴⁵ Van Oorschot, *Eindhoven I*, 488.

¹⁴⁶ Messing, *Het ontstaan van Groot-Eindhoven*, 10.

¹⁴⁷ Van Oorschot, *Eindhoven I*, 487-488.

¹⁴⁸ Messing, *Het ontstaan van Groot-Eindhoven*, 187.

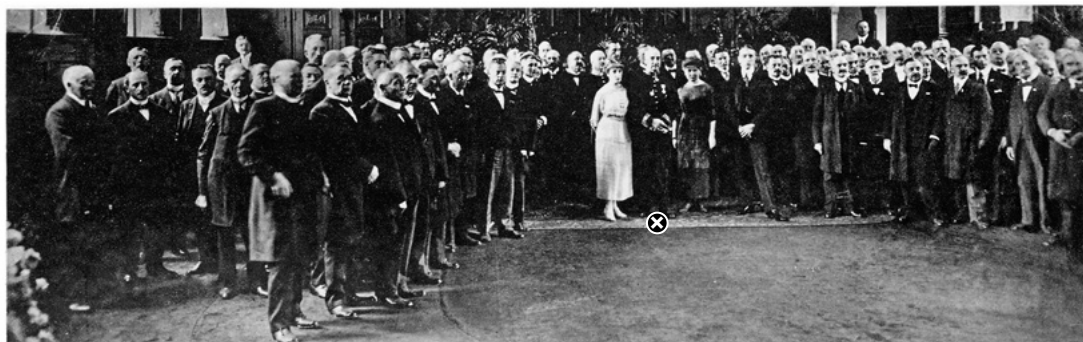
¹⁴⁹ Messing, *Het ontstaan van Groot-Eindhoven*, 187.

Onhoudbare situatie

Langzaam aan groeide het besef dat de bestaande situatie onhoudbaar werd en een gemeentelijke herindeling noodzakelijk was. Van Voorst tot Voorst haakte hier handig op in door dit onderwerp tijdens zijn bezoeken aan de gemeenten te bespreken. De bevolking van Strijp uitte al in 1903 de wens een grenswijziging met Eindhoven door te voeren. Als een deel van Strijp overging naar Eindhoven, zo luidde de redenering, dan daalden de kosten voor armenzorg en onderwijs. Bovendien zou dat de onderlinge strijd in de gemeente vermindern, die veroorzaakt werd door de vele tegengestelde belangen tussen de boerenbevolking enerzijds en de fabrieksarbeiders anderzijds. De boeren vreesden immers dat de fabrikanten de baas gingen spelen in Strijp. Het college van Burgemeester en Wethouders van Stratum reageerde in 1907 verdeeld op een informeel voorstel van Van Voorst tot Voorst. Wethouder J.E.F.J. Schöder wilde alleen een grenswijziging als Stratum en Eindhoven in het geheel verenigd werden. Burgemeester J.P.J.M. Smits daarentegen vond dat het in Stratum nog niet zo slecht was; hij was dan ook tegen iedere grenscorrectie. Na zijn bezoek aan de gemeente Woensel op 21 mei 1909 noteerde de commissaris in zijn dagboek: 'De burgemeester doet al het mogelijke om Eindhoven klein te krijgen, hij wil nu onafhankelijk van Eindhoven worden voor wat betreft de levering van gas.'¹⁵⁰

Op 7 september 1909 vond een eerste officiële vergadering over annexatie plaats. De gemeenteraad van Eindhoven vergaderde naar aanleiding van aanhoudende klachten en verwijten van de randgemeenten. Deze waren van mening dat Eindhoven de armen en arbeiders afstootte naar de buitengemeenten.¹⁵¹ De raad besloot een voorstel tot annexatie van het villapark van Tongelre en van geheel Stratum bij Gedeputeerde Staten in te dienen. Hier woonden de meest kapitaalkrachtige burgers. Als alternatief werden een deel van Strijp en een deel van Gestel genoemd. Voor een annexatie van Woensel voelde de gemeenteraad niets.¹⁵² Gedeputeerde Staten vonden de voorgedragen grenswijziging niet de beste oplossing. Bovendien stelden ze dat het aan hen was om grensregelingen te ontwerpen, niet aan een gemeenteraad.¹⁵³ Toch werd het Eindhovense voorstel doorgestuurd naar de omliggende gemeenten.¹⁵⁴ Tongelre reageerde afwijzend. In plaats van het villapark wilden ze wel enkele bouwterreinen afstaan aan Eindhoven, zodat de gemeente daar arbeiderswoningen kon bouwen.¹⁵⁵

Opvallend was de reactie van de burgemeester De Vries van Woensel, die meer en meer een voorstander van volledige samenvoeging met Eindhoven werd.¹⁵⁶ De reden hiervoor was dat het bijna onmogelijk was om tot overeenstemming te komen over gemeenschappelijke regelingen. Hij vreesde dat Eindhoven een noodlijdende gemeente zou worden omdat de rijkere inwoners massaal wegtrokken naar Tongelre en Stratum.¹⁵⁷ De gemeente Gestel en Blaarthem gaf in 1911 nog aan het liefst zelfstandig te blijven. Mocht het echter tot annexatie komen, dan wilde men volledig opgaan in de gemeente Eindhoven.¹⁵⁸ Enkele jaren later werd deze laatste intentie ondersteund door een besluit van de gemeenteraad.¹⁵⁹ Hoewel de dorpen die veel arbeiders huisvestten, te weten Woensel, Strijp, Gestel en Blaarthem, de noodzaak van een volledige annexatie door Eindhoven inzagen, was het opvallend dat de centrumgemeente dit inzicht aanvankelijk niet deelde. Op 3 augustus 1912 verwierp de gemeenteraad van Eindhoven een plan tot annexatie van Stratum en een gedeelte van Gestel, Strijp, Woensel en Tongelre. De meerderheid van de raad stond nog steeds achter zijn besluit van 7 september 1909.¹⁶⁰

De huldiging van de Commissaris van de Koningin in Noord Brabant, mr. A.E.J. Baron van Voorst tot Voorst, ter gelegenheid van zijn zilveren ambtsjubileum in 1919. De foto toont de jubilaris, gemerkt met (x), met zijn familie te midden van de burgemeesters uit de provincie in de Statenzaal aan de Waterstraat te 's-Hertogenbosch. Fotograaf onbekend (collectie Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

Verrassend voorstel Gedeputeerde Staten

Na dit besluit van de gemeente Eindhoven leek het gehele proces van herindeling stil te liggen. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog droeg hier ook toe bij. Pas in 1916 plaatsten Gedeputeerde Staten de wijziging van de gemeentelijke grenzen weer op de politieke agenda.¹⁶¹ Wellicht waren de gewijzigde politieke verhoudingen in Eindhoven hierop van invloed. Na de verkiezingen van 1915 had de plaatselijke Hogere Burgerschool-partij (HBS-partij) de meerderheid in de gemeenteraad verworven ten koste van Rooms-Katholiek Gemeentebelang.¹⁶² De HBS-partij had veel aanhang onder de migranten die werkzaam waren bij het Philips-concern. Wethouder mr. H.J. Pastoors van deze partij liet zich al spoedig gelden als een groot voorstander van een algehele herindeling.¹⁶³ Het college van Burgemeester en Wethouders van Tongelre handhaafde nog steeds het oude standpunt en wees iedere herindeling af. Zij stelden de specifieke belangen van Tongelre boven het algemeen belang. Van Voorst tot Voorst had wel begrip voor dit standpunt, maar kon zich hier niet mee verenigen.¹⁶⁴

¹⁵⁰ Zie de notities van Van Voorst tot Voorst op www.bhic.nl, geraadpleegd 15 september 2010.

¹⁵¹ Messing, *Het ontstaan van Groot-Eindhoven*, 44.

¹⁵² Van de Veer, *Omstreden stadsgrenzen*, 333.

¹⁵³ Gedeputeerde Staten aan Burgemeester en Wethouders van Eindhoven 14 oktober 1909, correspondentie betreffende vaststelling en uitbreiding van de gemeentegrenzen 1903-1914, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE), Archief gemeentebestuur Eindhoven 1811-1919 (Eindh.), toegang A-0246, inv.nr.410.

¹⁵⁴ GS aan Burgemeester en Wethouders van de gemeente Woensel, Tongelre, Stratum, Strijp en Gestel 10 maart 1910, stukken betreffende samenvoeging van de gemeente Woensel met de gemeente Eindhoven, RHCE, Archief gemeentebestuur Woensel 1307-1920 (Woensel), toegang A-252, inv.nr. 1030.

¹⁵⁵ Gedeputeerde Staten aan Burgemeester en Wethouders Eindhoven 27 oktober 1910, RHCE, Eindh., inv. nr. 410.

¹⁵⁶ Van de Veer, *Omstreden stadsgrenzen*, 336.

¹⁵⁷ www.bhic.nl, geraadpleegd 15 september 2010.

¹⁵⁸ www.bhic.nl, geraadpleegd 15 september 2010.

¹⁵⁹ Besluit gemeenteraad Gestel en Blaarthem 27 januari 1914, RHCE, Eindh., inv.nr. 410.

¹⁶⁰ Annexatie van het villapark van Tongelre en de gehele gemeente Stratum. Burgemeester en wethouder Eindhoven aan Gedeputeerde Staten 5 augustus 1912, RHCE, Eindh., inv.nr. 410.

¹⁶¹ Gedeputeerde Staten aan gemeentebestuur Woensel 17 mei 1916, RHCE, Woensel, inv.nr. 1030.

¹⁶² De HBS-partij ontstond na een discussie in de gemeenteraad over de keuze tussen een Meer Uitgebreid Lager Onderwijsschool (MULO-school) of een Hogere Burgerschool (HBS). De kwestie was begonnen toen de rijksoverheid in 1864 subsidie verleende voor een rijks-HBS in Helmond en niet in Eindhoven. Pas in 1910 waren in Eindhoven voldoende financiën beschikbaar om een gemeentelijke HBS op te richten. Een deel van de gemeenteraad steunde dit voorstel, een ander deel pleitte toen voor een RK handelsschool. Voorstanders waren vooruitstrevende katholieken, tegenstanders degenen die uitsluitend katholiek onderwijs wensten. Zie Van Oorschot, *Eindhoven I*, 449-450.

¹⁶³ Van de Veer, *Omstreden stadsgrenzen*, 332-333.

¹⁶⁴ www.bhic.nl, geraadpleegd 15 september 2010.

Opmerkelijk en verrassend was vooral de houding van de gemeenteraad en het college van Woensel. Hoewel de gemeenteraad van Woensel zich op 3 mei 1918 uitsprak voor een algehele annexatie, pleitte burgemeester De Vries op 18 mei, tijdens een gezamenlijke vergadering van de gemeentebesturen van de zes betrokken gemeenten, voor het voortbestaan van een gemeente Klein-Woensel. Hij dacht hiermee de belangen van de boeren beter te kunnen behartigen.¹⁶⁵ Of de invloed van burgemeester De Vries van Woensel en de daar gevestigde boeren groter was dan die van het gemeentebestuur van Tongelre is ongewis. Feit is wel dat Gedeputeerde Staten daarna twee ontwerpen voor herindeling op tafel legden. Het ene voorzag in een grenswijziging van de gemeente Eindhoven en Woensel, het andere in het samengaan van de gemeenten Eindhoven, Gestel en Blaarthem, Stratum, Strijp en Tongelre. Het eerste voorstel zette in op het behoud van de gemeente Klein-Woensel.¹⁶⁶ In de toelichting op dit verrassende voorstel beargumenteerden Gedeputeerde Staten dat in de vergadering van 18 mei de noodzakelijkheid van annexatie wel was erkend, maar dat geen eenstemmigheid was bereikt over de omvang daarvan. Zij vonden dat van het 'overblijvend' Woensel voldoende vitaliteit kon worden verwacht.¹⁶⁷ Dit plan veroorzaakte de nodige onrust. Toen Van Voorst tot Voorst op 31 juli 1918 Woensel bezocht, stuitte hij op een felle oppositie. Burgemeester en Wethouders waren voor het plan maar de meerderheid van de gemeenteraad was tegen.¹⁶⁸

De annexatie van 1920 waarbij uit Eindhoven en de vijf omliggende dorpen de gemeente (Groot-)Eindhoven werd gevormd (ontleend aan Van Oorschot, *Eindhoven*, 492)

Ook bij de andere betrokken gemeenten riep de keuze van Gedeputeerde Staten veel vragen op, temeer omdat alleen de gemeenteraad van Tongelre en de heren Smits (de burgemeester) en Van de Pas van Stratum tegen de annexatie hadden gestemd.¹⁶⁹ Het is vreemd dat Van Voorst tot Voorst, die jarenlang gepoogd had de gemeenten te overtuigen van het nut van een herindeling, nu geen actie ondernam om met de betrokken colleges van Burgemeester en Wethouders gezamenlijk de visie van Gedeputeerde Staten te bespreken en eventueel aan te passen om zo voldoende draagvlak te creëren.

Ondanks de soms felle tegenstand dienden Gedeputeerde Staten deze voorstellen ongewijzigd in bij de minister van Binnenlandse Zaken. De betrokken gemeenten legden zich hier niet bij neer. Het college van Eindhoven ging op 11 december 1918 in audiëntie bij de minister van Binnenlandse Zaken, jhr. mr. Ch.J.M. Ruys de Beerenbrouck (Rooms-Katholieke Staatspartij), om te pleiten voor één algehele en spoedige annexatie van de zes gemeenten.¹⁷⁰ Ook de commissie van ingezetenen van Woensel wees het voorlopige wetsontwerp af en pleitte voor algehele annexatie.¹⁷¹ Burgemeester en Wethouders van Woensel daarentegen bleven pleiten voor handhaving van Klein-Woensel als zelfstandige gemeente.¹⁷² Een groep inwoners van Tongelre reageerde zelfs met een request aan de koningin.¹⁷³ Van Voorst tot Voorst reageerde niet op de toch heftige beroering onder voor- en tegenstanders, maar zette aan minister Ruys de Beerenbrouck uiteen waarom Gedeputeerde Staten vasthielden aan de kleine zelfstandige gemeente Woensel: 'De algemene belangen naar eis en billijkheid worden behartigd terwijl groepsbelangen zoveel mogelijk worden geëerbiedigd.'¹⁷⁴ De minister vond deze toelichting onvoldoende, omdat een onderbouwing voor de bezwaren van Gedeputeerde Staten tegen de gehele toevoeging van Woensel bij Eindhoven ontbrak.¹⁷⁵ Ook na overleg met de burgemeester van Woensel lukte het Van Voorst tot Voorst niet argumenten tegen een algemene herindeling naar voren te brengen. De burgemeester en Gedeputeerde Staten kwamen niet verder dan het opsommen van een aantal zaken die geen gevaar zouden lopen als een deel van Woensel zelfstandig bleef.¹⁷⁶ Na rijp beraad concludeerde de minister dan ook dat algehele annexatie van Woensel de voorkeur verdiende. Hij verzocht Gedeputeerde Staten daarom een nieuw wetsontwerp op te stellen.¹⁷⁷ Dit voorstel kreeg de goedkeuring van de ministerraad en toen op 27 november 1919 de Staten-Generaal de annexatiewet aannam, werd de nieuwe gemeente Eindhoven op 1 januari 1920 een feit.¹⁷⁸

165 Van Oorschot, *Eindhoven I*, 490.

166 Sanders, *Annexatie-vraagstukken*, 132-133.

167 Gedeputeerde Staten aan gemeente Woensel 11 juli 1918, RHCE, Woensel, inv.nr. 1030.

168 www.bhic.nl, geraadpleegd 15 september 2010.

169 Burgemeester van Eindhoven aan commissaris 3 juni 1918, Wijzigen gemeentegrenzen Eindhoven en omstreken, BHIC, PBNB, inv.nr. 12722.

170 Notulen Burgemeester en Wethouders 1918, nummer 824, vergadering 11 december 1918, RHCE, Eindh., inv.nr. 102F.

171 Verslag vergadering commissie der ingezetenen 23 augustus 1915, RHCE, Woensel, inv.nr. 1030.

172 Burgemeester en Wethouders Woensel aan Gedeputeerde Staten 14 september 1918, RHCE, Woensel, inv.nr. 1030.

173 P.J. Claas namens de inwoners van Tongelre aan Hare Majesteit de Koningin met afschrift aan de minister van Binnenlandse Zaken 21 september 1918, stukken betreffende de grens uitbreiding van de gemeente Eindhoven 1867-1919, RHCE, archief gemeentebe-stuur Tongelre 1582-1920, toegang A-251, inv.nr. 682.

174 Gedeputeerde Staten aan de minister van Binnenlandse Zaken 16 oktober 1918, BHIC, PBNB, inv.nr. 12722.

175 Minister van Binnenlandse Zaken aan Gedeputeerde Staten 8 november 1918, BHIC, PBNB, inv.nr. 12722.

176 Burgemeester van Woensel aan Gedeputeerde Staten 10 februari 1918 en Gedeputeerde Staten aan minister van Binnenlandse Zaken 26 februari 1918, BHIC, PBNB, inv.nr. 12722.

177 Minister van Binnenlandse Zaken aan Gedeputeerde Staten 25 april 1919, BHIC, PBNB, inv.nr. 12722.

178 Messing, *Het ontstaan van Groot-Eindhoven I*, 48.

Conclusie

Het beeld van mr. A.E.J. baron Van Voorst tot Voorst als tussenpersoon, handhaver en initiator laat een commissaris zien die zijn rol met verve vervulde. Zowel in formele als in informele contacten verdiepte hij zich in de problemen die hem voorgelegd werden. De commissaris nam alle berichten die hem bereikten doorgaans serieus, ongeacht de herkomst ervan. Hij stelde zich proactief op als hij op hiaten in wetgeving stuitte en gaf, waar mogelijk, ook een oplossingsrichting aan. Toen in 1903 een landelijke grootschalige spoorwegstaking dreigde, ontpopte Van Voorst tot Voorst zich als een echte spin in het web waar alle lijntjes samenkwamen. Continu overzag hij de spannende situatie. Hij schakelde voortdurend tussen centraal en decentraal gezag en leverde daarbij, ook in woelige tijden, een bijdrage aan het handhaven van de staatsorde. De commissaris ging daarbij problemen niet uit de weg.

Hoewel Van Voorst tot Voorst als jurist de wetten graag handhaafde, had hij ook oog voor de problemen die konden ontstaan uit te strikte naleving ervan. Met enige soepelheid hanteerde hij de Woningwet. Maar hij eiste ook dat burgemeesters en andere ambtsdragers zich correct gedroegen, juist omdat zij een voorbeeldfunctie vervulden voor de burgers. Alleen door een correct optreden van het openbaar bestuur op alle niveaus werd de eenheid van de natiestaat bevorderd. De commissaris ijverde hier gedurende zijn gehele loopbaan voor, maar liet een enkele keer een steekje vallen. Bij de affaire rond de gemeentesecretaris in Halsteren bijvoorbeeld was eerder ingrijpen op zijn plaats geweest.

Op 28 maart 1919 werd in de Verwerstraat te 's-Hertogenbosch een borstbeeld van mr. A.E.J. baron van Voorst tot Voorst onthuld, als huldeblijk ter gelegenheid van zijn zilveren ambtsjubileum als Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant. Het werd geschonken door de Noord-Brabantse industriëlen, wat verklaart waarom ontwerper Huib Luns het borstbeeld flankeerde met de symbolen van handel en industrie. Fotograaf onbekend (collectie Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

Commissaris Van Voorst tot Voorst wist de speelruimte die zijn functie hem bood om invloed uit te oefenen en initiatieven te ontplooiën, goed te benutten. Toen hij voorzag dat kleinere gemeenten op termijn in de problemen zouden kunnen komen, maakte hij gebruik van zijn vaste bezoeken aan de gemeenten om te peilen hoe de plaatselijke bestuurders tegenover een herindeling stonden. Op informele wijze liet hij de colleges van Burgemeester en Wethouders de noodzaak hiervan inzien. Opmerkelijk was echter wel de keuze die Gedeputeerde Staten maakten bij de grootschalige herindeling van Eindhoven en de vijf omliggende dorpen. Hiervoor formuleerden zij een voorstel dat voorzag in het als aparte gemeente voortbestaan van een gedeelte van Woensel, een wens van Burgemeester en Wethouders van die plaats. De minister van Binnenlandse Zaken wees dit voorstel af en besloot tot een algehele annexatie van Woensel. Jammer genoeg was niet te achterhalen wat zich achter de schermen afspeelde, maar hier nam de commissaris toch wel een vreemde positie in. Hij ging in tegen de gemeenteraad van Woensel en de minister van Binnenlandse Zaken, die voor volledige annexatie bij Groot-Eindhoven waren, zonder dat hij hiervoor goede argumenten naar voren bracht. Met zijn bijna 25-jarige ervaring als commissaris van de koningin en gezien zijn tactische opstelling bij andere meningsverschillen maakte Van Voorst tot Voorst hier een onbegrijpelijke strategische fout. Hij had meer in moeten zetten op het creëren van draagvlak voor Groot-Eindhoven inclusief de volledige gemeente Woensel.

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat mr. A.E.J. baron van Voorst tot Voorst in zijn functie als commissaris als tussenpersoon, handhaver én initiator is opgetreden. Hij heeft de ontwikkeling van de provincie Noord-Brabant met grote inzet gediend. Hij was een belangrijke publieke functionaris op wie men, zowel op centraal als decentraal niveau, volledig kon vertrouwen. Hij profileerde zich als een echte mediator die door zijn vakkundig, rechtvaardig en tactisch handelen een positieve bijdrage leverde aan de ontwikkeling en instandhouding van zowel de provincie Noord-Brabant als van de natiestaat. Kortom, het beeld van Van Voorst tot Voorst als commissaris sluit vrijwel naadloos aan bij het perspectief dat Nico Randeraad schetste in zijn essay 'Faces of centralization'.¹⁷⁹

Gebruikte afkortingen

BHIC:	Brabants Historisch Informatiecentrum
CDKNB:	archief Commissaris van de koningin Noord-Brabant
PBNB:	archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant

¹⁷⁹ Randeraad, 'Faces of Centralization', 88.

Archivalia

Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

- 17 Archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 1814-1920
- 4773-4775 jaarverslagen over bestuur provincie 1890-1907
 - 4777 jaarverslagen over bestuur provincie 1914, 1919
 - 4809 spoorwegstaking van 1903, 1903-1905
 - 8431 verslag over de toestand van de provincie 1894
 - 8446 verslag over de toestand van de provincie 1909
 - 8463 verslag over de toestand van de provincie 1928
 - 11990 notulen Staten van Noord-Brabant 1894
 - 11999 notulen Staten van Noord-Brabant 1903
 - 12722 wijzigen gemeentegrenzen Eindhoven en omstreken
- 1085 Archief Commissaris van de Koningin CdK in Noord-Brabant, 1920-1969
- 1 jaarverslagen over bestuur provincie 1920-1922
 - 2 jaarverslagen over bestuur provincie 1923-1925
 - 325-326 onderzoek onregelmatigheden gemeentesecretaris Halsteren

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE)

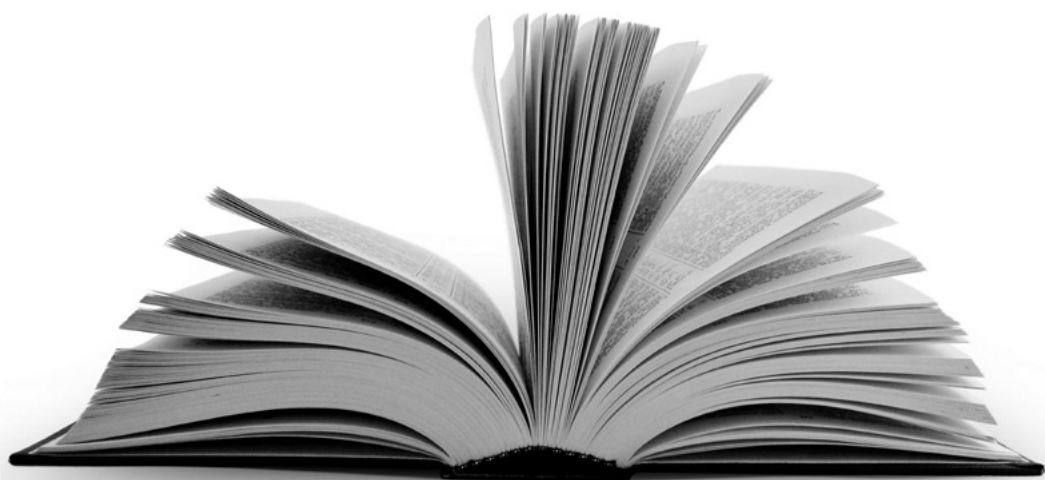
- A-246 Archief gemeentebestuur Eindhoven 1811-1919
- 102 F notulen college burgemeester en wethouders 1918
 - 410 correspondentie betreffende vaststelling en uitbreiding van gemeentegrenzen 1811-1829, 1903-1914
- A-251 Archief gemeentebestuur Tongelre 1582-1920
- 682 stukken betreffende grensuitbreiding van de gemeente Eindhoven 1867-1919
- A-252 Archief gemeentebestuur Woensel 1307-1920
- 1030 stukken betreffende samenvoeging der gemeente Woensel met de gemeente Eindhoven 1909-1919

Literatuur

- Baartmans-van den Boogaart, Joep L.M., *Uit en thuis in Brabant. Met de commissaris der koningin mr. Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst op werkbezoek 1894-1928* (Amsterdam 2001).
- 'Begravenis mr. A.E.J. baron van Voorst tot Voorst', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, jaargang 85, nummer 211, 31-07-1928.
- Boissevain, J.H.G., *Staatsregt van Nederland* (Arnhem 1851).
- Braamhorst, Karin, *Nederland in de negentiende eeuw: lexicon* (Amsterdam 2006).
- Buschman, Marten en Dick de Winter, 'Syndicalisme in Nederland: to syn or not to syn', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 34 (1994) 20-32.
- 'De Algemeene Werkstaking', *Algemeen Handelsblad*, jaargang 76, nummer 23675 avondeditie, 09-04-1903, 5.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I* (Amsterdam 1996).
- Encarta 98 encyclopedie*, Winkler prins editie (CD-rom).
- Esch, G.J.M. van en A. van Hemert, *Inventaris van het archief van de commissaris van de koningin in Noord-Brabant, 1920-1969* ('s-Hertogenbosch 1993).
- Helmstrijd, F.A. en N.H. Muller, *De provinciale wet honderd jaar: gedenkboek* (Alphen aan den Rijn z.j.).
- Jansen, G.B., 'Volkshuisvesting en bebouwde omgeving: rijkszaak en gemeentetaak' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt e.a. (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant II* (Amsterdam 1996) 141-158.
- Janssens, J.W., *De commissaris van de koningin: historie en functioneren* (Leiden 1992).
- Kempfen A.F.J. van, 'Een consoliderend gewest: conservatisme en confrontatie in bestuur en politiek' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt e.a. (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant II* (Amsterdam 1996) 45-63.
- Knuvelder, Gerard, *Vanuit wingewesten: een sociografie van het zuiden* (Hilversum 1930).
- Kuyper, P.Th.J., *Rondom en in het gouvernement* ('s-Hertogenbosch 1973).
- 'Laatste berichten. De staking', *Rotterdams Nieuwsblad*, jaargang 26, nummer 7687 dageditie, 10-04-1903.
- Leeuwarder Courant*, jaargang 152, nummer 83, 08-04-1903.
- Litsenburg, Th.F. van, *Inventaris van het archief van het Provinciaal bestuur van Noord-Brabant 1814-1920* ('s-Hertogenbosch 1988).
- Margry, P.J. (red.), *1814-1889: 175 jaar provinciaal bestuur van Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1989).
- Messing, F.A.M., *Het ontstaan van Groot-Eindhoven 1890-1920* (Tilburg 1980).
- Nissen, P.J.A., 'Het rijke roomse leven' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt e.a. (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant II* (Amsterdam 1996) 317-333.
- Oorschot, J.M.P. van, *Eindhoven, een samenleving in verandering I 1810-1920* (Eindhoven 1982).
- Randeraad, Nico, 'Faces of Centralization: Prefects in Italy and Commissioners of the King in the Netherlands in the second half of the nineteenth century' in: Nico Randeraad (red.), *Mediators between State and Society* (Hilversum 1998) 87-109.
- Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten: Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002).
- Sanders, J.M., *Annexatie-vraagstukken en Groot-Eindhoven* (Eindhoven 1919).
- Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 62, uitgave Ministerie van Binnenlandse Zaken ('s-Gravenhage 27 september 1850).
- Tijn, Th. van, 'Het sociale leven in Nederland 1875-1914' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden XIII* (Bussum 1978), 77-100, 295-326.
- Veer, Jeroen van de, *Omstreden stadsgrenzen: een eeuw besluitvorming over annexaties en regionale besturen rond Amsterdam en Eindhoven* (Delft 1997).
- 'Vervolg binnenland', *Provinciale Noord-Brabantsche 's-Hertogenbosse Courant*, jaargang 133, nummer 68, 25-03-1903.
- Voorst tot Voorst, E.L. van, *Het boek der Voorsten* (Den Haag z.j.).
- Weijts, A.A., *De elektriciteitsvoorziening van Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1939).
- 'Wie is verantwoordelijk?', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, jaargang 25, nummer 2655, 15-04-1903.

Internetbronnen

www.archieven.nl
www.bhic.nl
www.fdcw.unimaas.nl
www.kranten.kb.nl
www.markeschool.nl/informatie/historie.htm
www.parlement.com
www.statengeneraaldigitaal.nl
www.vakbondshistorie.nl
www.wikipedia.org

Kroniek

In deze kroniek worden recent verschenen publicaties besproken die de Brabantse geschiedenis betreffen en die in het algemeen van bovenlokaal belang zijn. Deze publicaties zijn verschenen als afzonderlijke studies, in regionale reeksen of in lokale jaarboeken, reeksen of tijdschriften.

Algemeen

Baas, H., B. Groenewoudt, P. Jungerius, H. Renes (red.). *Tot hier en niet verder. Historische wallen in het Nederlandse landschap.* Amersfoort (RCE), 2012. (291 p., ill., krtn., geen ISBN) Beschikbaar als pdf via www.cultureelerfgoed.nl

Buiks, C.J.M., Werkgroep Toponymie van Heemkundekring Amalia van Solms. *Baarle op de kaart gezet. Veldnamen van Baarle, Castre, Ulicoten en Zondereigen.* Baarle-Hertog-Nassau (Heemkundekring Amalia van Solms), 2012. (336 blz., Cd-rom, krtn., lit., geen ISBN) € 25.

Arjen Kakebeeke vroeg al op de eerste bladzijden van het tijdschrift *Brabants Heem* om onderzoek van de wallen die her en der in het landschap voorkomen. Daar is maar mondjesmaat aan voldaan en ook elders waren de wallen niet het meest populaire onderzoeksthema. In 2011 organiseerde de Rijksdienst van het Cultureel Erfgoed in samenwerking met anderen een tweedaags symposium over 'wallen'. In het boek *Tot hier en niet verder* worden de voordrachten gepubliceerd. Drie ervan betreffen (Noord-)Brabant en in enkele andere komen ook Brabantse voorbeelden aan de orde. De Brabantse bijdragen zijn van de hand van Karel Leenders ('Wallen in Brabant'), Pim Jungerius e.a. ('Aarden wallen in het Nationale landschap Het Groene Woud') en M. en L. Theunissen ('Een Zaligheid door wallen omringd: praktijkgeval Knegsel'). Het laatste hoofdstuk van het boek geeft een aanzet voor toekomstig onderzoek aan oude aarden wallen.

Karel A.H.W. Leenders

De zoveelste publicatie in de lange rij toponiemenboeken van Christ Buiks is gewijd aan het dorp dat een juridisch-historisch monument is: Baarle. Dat dorp is verdeeld in twee gemeenten die ook tot twee koninkrijken behoren. Aan de vraag hoe dat zo gekomen is zijn al heel wat studies gewijd. Dit boek is aan iets anders gewijd: de namen van velden, wegen en boerderijen. Buiks heeft uit de archieven een grote reeks namen opgediept en leden van de Heemkundekring Amalia van Solms (die beide Baarles verenigt) zijn de boer opgegaan om te horen wat er daar aan namen bekend is. Buiks heeft zich echter beperkt tot Baarle-Nassau. Dat is wel in lijn met het feit dat hij de Baronie van Breda als werkterrein koos, maar in een dorp als Baarle misken je dan toch de werkelijkheid. In de tijd dat er nog gewoon treinen naar Antwerpen reden, kunnen het archief en de bibliotheek aldaar, of die in Turnhout en Brussel, toch niet als onbereikbaar beschouwd worden! Overigens is merkwaardig dat de schepenregisters van Alphen als belangrijkste bron genoemd worden (blz. 73). Ik neem aan dat daar Baarle-Nassau moet staan. Buiks verwijst nog naar het ARAG, RANB en Nassause Domeinen inventaris Hingman en 'Vervolg'. Voor die laatste twee is er al weer vijftien jaar een nieuwe en betere inventaris. Ook de literatuurlijst blijkt vijftien jaar

oud te zijn. Het is dus ‘oud onderzoek’ dat dankzij de samenwerking met de heemkundekring eindelijk gepubliceerd kon worden, maar dat bij die gelegenheid niet bij de tijd gebracht is.

Het boek bestaat uit drie grote delen. In het eerste wordt een algemene inleiding gegeven. In het tweede deel worden de toponiemen thematisch geordend besproken. Per naam of naamtype wordt aangegeven wat de naam betekent of zou kunnen betekenen, en hoe vaak hij voorkomt. Het derde deel bestaat uit netjes overgetekende kadastrale minuutplannen van geheel Baarle (hier daterend van 1827) en lijsten van de namen van de genummerde percelen. Voor de ruwe gegevens moet je op de Cd-rom zijn, waar ze per streek geordend gepresenteerd worden.

Karel A.H.W. Leenders

Caspers, Thijs, en Annelieke Kelderman e.a.,
Landgoederen in Noord-Brabant, het lief en leed dat landgoed heet, z.p. (Brabants landschap, Pictures Publishers)
 2004, 488 p, ill. ISBN 978-90-73187-76-4. € 39,95.

‘Brabant wemelt van de landgoederen’. Met die constatering weerlegt Thijs Caspers de gangbare opvatting dat Brabant een provincie is van dennenbossen, hei en vennen en verder vooral veel maïsakkers, maar dat je voor landgoederen elders moet zijn, waarbij dan de gedachten in de eerste plaats uitgaan naar de Achterhoek, de Veluwezoom en de Vechtstreek. En hij bewijst het ook in een prachtig uitgegeven ‘koffietafelboek’, dat in tekst en beeld maar liefst 151 Brabantse landgoederen aan de lezer presenteert. De aanleiding voor deze uitgave waren de jubilea van twee instellingen die ten nauwste bij de Brabantse landgoederen betrokken zijn, namelijk Brabants Landschap dat in 2012 tachtig jaar bestond en Brabants Particulier Grondbezit dat toen het twintigjarig bestaan vierde. Samen dus een eeuw oud en om dat te

vieren wordt de ook voor Brabanders verrassende natuurlijke en cultuurhistorische rijkdom van de Brabantse landgoederen, rijkdom in kwantitatieve en kwalitatieve zin – voor het voetlicht gebracht.

Thijs Caspers is als auteur geknipt voor een publieksboek als dit, dat balanceert op het snijvlak van natuur, landschap en cultuur. Hij is tenslotte een historicus met een grote belangstelling voor natuur en landschap, zoals hij al eerder duidelijk maakte met het al even verzorgde boek *Natuur in Brabant, twee eeuwen plant en dier* uit 1996 en ook met zijn redactionele bijdragen voor het programma ‘De Wandeling’ van Omroep Brabant. Jammer is alleen dat de lezer die in het colofon voorin het boek heeft gezien dat ook anderen tekstbijdragen hebben geleverd, pas op pagina 484 de mededeling terugvindt dat deze tekstleveranciers, te weten Lauran Toorians, Piet de Jongh, George Dirven en Victor Retel Helmrich, samen 69 teksten, ofwel bijna de helft van het boek voor hun rekening namen. Het zet het pontificale ‘Auteur: Thijs Caspers’ op de titelpagina in een wat merkwaardig licht.

Een oppervlakte van minstens vijf hectaren, waarvan minimaal dertig procent bebost en de aanwezigheid van een landhuis, daaraan moet een landgoed voldoen wil de eigenaar in aanmerking komen voor de fiscale voordelen waarin de Natuurschoonwet uit 1928 voorziet. Maar vanzelfsprekend mag een auteur zijn eigen normen hanteren en daardoor konden Caspers c.s. ook ruimte bieden aan complexen zonder (nog) een noemenswaardig landhuis of met een oppervlakte van minder dan vijf hectaren. Dat zet overigens wel de deur open voor een zekere willekeur. Want als er wel plaats is voor piepkleine landgoedjes als het kasteel van Dussen, Huize Hazard bij Breda, het Wit Kasteeltje van Loon op Zand en nog zowat dwergen onder de reuzen, waarom dan niet ook voor bijvoorbeeld Veebeek bij Berlicum, Princeoord bij Breda of Twijnmeer in Gemonde? Met hun historische en/of natuurlijke rijkdom doen die niet voor andere onder. Evenzo miste ik ook in de categorie ‘nieuwe landgoederen’ enkele aansprekende voorbeelden, zoals Vaertcant bij Terheijden of het niet onomstreden landgoed dat een Bossche ondernemer liet aanleggen op het terrein van de Steffenberg bij Vught.

In het boek wordt een tocht gemaakt van west naar oost, waarbij de landgoederen naar

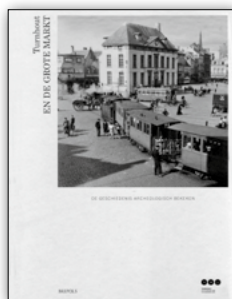
regio worden gegroepeerd. Achtereenvolgens zijn dat de Brabantse Wal, de streek onder Roosendaal, het gebied rond Breda, de Langstraat, de omgeving van Tilburg, die van Den Bosch en Vught, het Land van Cuijk, de Peel en het gebied rond Eindhoven, waarna twaalf nieuwe landgoederen, verspreid over de provincie liggend, het boek afsluiten. De kaart waarop deze regio's worden aangeduid laat in één oogopslag zien dat van een gelijkmatige verdeling over de provincie geen sprake is. Bij Breda enerzijds en Den Bosch/Vught anderzijds liggen op betrekkelijk klein gebied maar liefst 57 landgoederen dicht opeen. De 94 overige liggen verspreid over de rest van de provincie, waarbij de noordwesthoek en het Maasland maar ook de Kempen uitermate karig bedeed zijn. Het maakt duidelijk dat de aantrekkelijkheid van het bestaande landschap een belangrijke factor was bij het stichten van een landgoed, maar zeker niet de enige. Met de Kempen is immers in landschappelijk opzicht niets mis. Het gebied heeft daarentegen wel lange tijd de nabijheid van een stad ontbeerd, die voor veel van de landgoedeigenaren als absolute voorwaarde gold. Het schetst het werkelijk eeuwenoude dilemma van een economische en culturele elite die enerzijds een verlangen had naar buiten, naar rust en ruimte, maar anderzijds de stad met zijn culturele en sociale genoegens niet wilde missen. Dus zorgde men over beide te kunnen beschikken, met een landgoed in de zomertijd en een herenhuis in de stad in de winter. Doordat de aantrekkelijkheid van de omgeving met de stichting van landgoederen nog extra toenam, ontstond een soort van zelfversterkend effect: hoe meer er in een streek gevestigd waren, hoe meer ook anderen juist daar een plek zochten. Dat dat vaak gelijkgestemden waren, ligt natuurlijk voor de hand. Maar het leidde ook tot het opmerkelijke verschijnsel dat in de omgeving van Bergen op Zoom en Roosendaal een groot aantal Belgen zich op de landgoederen vestigde.

Tot in de twintigste eeuw was er voldoende 'oud geld' of nieuw industrieel of commercieel kapitaal om het fenomeen van de landgoederen te laten bloeien. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog raakten de traditionele inkomstenbronnen zoals pacht, jacht en houtopbrengst achter bij de snel toenemende beheerskosten en ondanks de al genoemde fiscale tegemoetkoming op grond van de Wet natuurschoon uit 1928 werd het voor veel eigenaren

moeilijk om de eindjes aan elkaar te knopen. Niet voor niets luidt de ondertitel van het boek 'Het lief en leed dat landgoed heet'. Liefde voor het familieerfgoed kan dan nog zo sterk zijn, een economisch gezonde basis is essentieel en om die reden was het uitgangspunt '*never sell, brings you down*' niet voor iedereen meer houdbaar. Een aantal landgoederen of delen daarvan zijn toen dus alsnog verkocht. Maar omdat de meeste grond daarbij in handen kwam van overheden of natuurbeschermingsorganisaties zoals Brabants Landschap, was gelukkig het behoud van de natuur- en landschapswaarden in de meeste gevallen alsnog gegarandeerd. Inmiddels is de trend trouwens al weer gekeerd: eigenaren weten nieuwe bronnen aan te boren, zoals recreatie en de verkoop van streekproducten. Dat verhoogt niet alleen de inkomsten, maar ook de maatschappelijke betrokkenheid bij wat voorheen meestal een uitermate particuliere aangelegenheid was. De maatschappelijke betekenis van landgoederen is trouwens hoe dan ook aanzienlijk. Want in een provincie waar de storm van de ruilverkaveling in alle hevigheid gewoed heeft, behoren de landgoederen inmiddels tot de landschappelijk meest waardevolle plekken op de kaart van Brabant.

Het boek is prachtig verzorgd, zoals verwacht mag worden van een uitgever als Pictures Publishers, die op dit gebied een naam heeft hoog te houden. De honderden foto's van Huub Smeding zijn rond-uit schitterend en overduidelijk met veel liefde en aandacht gemaakt. Ze nodigen nadrukkelijk uit om de fiets of de auto te pakken en ter plekke de rust en de schoonheid van deze Brabantse parels te ervaren. De teksten zijn onderhoudend en informatief, al is de toon soms wat geforceerd lollig en wordt de lezer voortdurend geïrriteerd door woorden en namen die om onverklaarbare wijze zijn vetgedrukt. Ook roept de nogal uiteenlopende lengte van de beschrijvingen soms een gevoel van willekeur op. Die lijkt soms meer in verband te staan met de beschikbaarheid van informatie dan met het relatieve belang van het landgoed. Maar dat zijn details. Daar staat tegenover dat de initiatiefnemers, de samenstellers en de uitgevers alle lof verdienen voor de inspanningen waarmee ze dit monument van Brabantse cultuur hebben opgetuigd.

Jan van Oudheusden

Delaruelle, S., B. Tops.

Turnhout en de Grote Markt.

De geschiedenis archeologisch bekeken. Turnhout

(Brepols), 2012. (208 p., ill., bibliografie) € 27,36 (excl. tax).

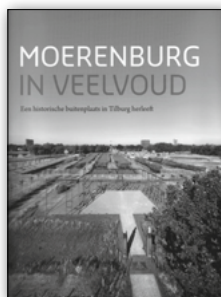
Turnhout is een van de vijf plaatsen waar hertog Hendrik I kort voor 1212 een nieuw *oppidum* stichtte. Net als bij de andere vier nieuwe *oppida* ligt er een oudere plaats in de buurt, in dit geval Oud-Turnhout. Toen daar enkele jaren terug naast de kerk oude bewoning werd opgegraven, ontwaakte de archeologie van het 'nieuwe' Turnhout. In luttele jaren is daar veel werk verzet, waarvan de resultaten in dit boek gepresenteerd worden. Dankzij grote werken op de Turnhoutse Grote Markt kon er werkelijk tot in het hart van de stad onderzoek gedaan worden. Dat bleek de moeite waard: we krijgen eindelijk grip op wat het stichten van een nieuw *oppidum* ruimtelijk betekende!

Het boek behandelt niet alleen de archeologie, maar voor zo ver mogelijk geheel verweven daarmee ook de geschiedenis van stad en streek. Zo kunnen bodem en archief elkaar mooi aanvullen. Uiteraard heeft de archeologie, verzorgd door Stephan Delaruelle, daarbij in de oudste tijden de overhand. Het archief en zelfs de actuele geheugens van de inwoners, beschreven door Bert Tops, leveren vooral informatie over de jongere tijden. Na de inleiding behandelt het tweede hoofdstuk de gegevens en fantasieën over het Turnhout van voor de twaalfde eeuw. Als oudste bewoners worden enkele Neanderthalers aangewezen. Uit alle archeologische perioden daarna werd in de enorme gemeente Turnhout wel iets aangetroffen. In het stadscentrum zijn vondsten uit de IJzertijd en later ruim voorhanden. De Post-Romeinse Leege eindigt hier al rond 600 AD met bewoning in het Warandepark, bij het kasteel en vooral op de Grote Markt. Uit de elfde en twaalfde eeuw zijn zowel op en rond de Markt, op Bentel, in Oud-Turnhout en in Beerse kleine nederzettingen aangetoond en op de markt ook een stukje van een forse gracht. Het derde hoofdstuk behan-

delt de vroegste middeleeuwse berichten over Turnhout. Allereerst wordt een nieuwe locatie voor de Turnhoutervoorde voorgesteld, waarna het bezit van Gerard van Duffel te Oud-Turnhout besproken wordt. Tegen 1212 stichtte de hertog dan zijn *oppidum*. Uit het in het vierde hoofdstuk beschreven onderzoek blijkt dat daarvoor de bewoning op de Grote Markt opgeruimd werd. Die maakte plaats voor een open ruimte waarop de Petruskerk gebouwd werd en waar de nieuwe bewoning omheen gegroepeerd werd. Blijkbaar moesten ook wat percelen van een vijftal lokale laathoven wat verhuizen: van een ervan bleef zowaar een oorkonde bewaard. Misschien is zelfs het kasteel verplaatst! De oppidumstichting was hier dus een duidelijke ruimtelijke ingreep in vanouds bewoond gebied, gecombineerd met wat 'ruilverkaveling'. In het vijfde hoofdstuk wordt de verdere ruimtelijke ontwikkeling van de Grote Markt en aanliggende bebouwing in een nauwe wisselwerking tussen archief- en bodemgegevens besproken. De volgende twee hoofdstukken gaan over de economische en culturele aspecten van de Grote Markt. Het achtste hoofdstuk ten slotte geeft een overzicht van het voorafgaande.

De tekst wordt ondersteund door bijpassende afbeeldingen: opgravingstekeningen, kaarten, oude foto's en bijna vijfhonderd eindnoten. Daarmee is dit bescheiden ogend boek een belangrijke aanwinst voor de Turnhoutse geschiedschrijving en voor het onderzoek van de *nova oppida* in het algemeen.

Karel A.H.W. Leenders

Eynde, Guido van den, en Lauran Toorians (red.), *Moerenburg in veelvoud.*

Een historische buitenplaats in Tilburg herleeft. Tilburgse

Historische Reeks 17 (Tilburg: Stichting tot Behoud van Tilburgse Cultuurgood, 2012). 88 p. ill. krtn. ISBN 978-90-74418-19-5. € 12,50.

Het centrum van Tilburg ligt helemaal in het oosten van de stad; van daar naar de westelijke rand van de Reeshof is 12 km. Naar het oosten is het

amper een kilometer naar Moerenburg, het open, kleinschalige, deels agrarische en deels uit natuur bestaande gebied dat vanaf 2005 als landschapspark is ingericht. Als zodanig maakt het deel uit van Nationaal Landschap het Groene Woud, gelegen in de stedendriehoek Tilburg, 's-Hertogenbosch en Eindhoven. Het gebied is genoemd naar Huis Moerenburg, een tot 2005 niet nader gelokaliseerde buitenplaats, die in de veertiende eeuw gesticht werd als boerderij, vanaf 1384 dienstdeed als pastoriehoeve van de abdij van Tongerlo ten behoeve van de pastoor van Tilburg en omstreeks 1700 werd omgebouwd tot de adellijke 'Heeren Huijsinge' van de toenmalige eigenaar Philippe Claude de Saint-Amand, een hoge militair in dienst van de Republiek. Na diens dood werd het complex in of kort na 1750 gesloopt op de boerderij na.

De aanleiding voor de in 2012 verschenen bundel artikelen is tweeledig: enerzijds de onverwachte vondst in 2005 van archeologische sporen en materiële resten van de buitenplaats Moerenburg en anderzijds de investering in de in 2012 gerealiseerde evocatie van het huis als bijdrage aan de inrichting van het landschapspark. Vlakbij de plek van het oude Moerenburg zijn in metalen balken de contouren van het huis opgetrokken, als een poort naar het landschapspark vanuit de stad. Als voorbeeld diende een min of meer realistisch schilderij van de buitenplaats gemaakt omstreeks 1700. In het plaveisel zijn archeologische vondsten zichtbaar en 'beleefbaar' gemaakt. De achter het voormalige huis gelegen waterzuivering – een Rijksmonument – moet de herinnering oproepen aan de geometrische tuin die eveneens op het genoemde schilderij is weergegeven. Deze oriëntatie op de waterzuivering is de reden dat de evocatie van het Huis Moerenburg enigszins gedraaid ligt ten opzichte van de werkelijke ligging van het voormalige huis.

In de aanloop naar de uiteindelijk geslaagde 'reconstructie' van de buitenplaats is veel gediscussieerd over het realiteitsgehalte van het schilderij en van de geplande evocatie. In deze bundel, verschenen bij de opening in 2012, worden de keuzes verantwoord. De gelegenheid is aangegrepen om ook de eerder onderzochte geschiedenis en de nog niet gepubliceerde archeologische resultaten in dit boek vast te leggen. Een reeks specialisten uit Tilburg en daarbuiten gaat in korte, mooi geïl-

lustreerde en van adequate literatuurverwijzingen voorziene hoofdstukken allereerst in op de relatie tussen Moerenburg en de abdij van Tongerlo en op het omringende landschap. Dan komen de opgravingen van 2005 aan bod en de daarbij aangetroffen sporen en materiële resten (die wijzen op bewoning door de sociale elite). Moerenburg wordt vervolgens vergeleken met andere omgrachte woningen uit de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Er is ruim aandacht voor de functie als prestigieuze pastorie van de norbertijnse pastoor (tot 1648), de ombouw tot officierswoning, de interpretatie van het achttiende-eeuwse schilderij en de aanleg van een 'tuin vol symboliek'. Direct betrokkenen beschrijven het beslissingsproces om te komen tot een 'beleefbare' evocatie of reconstructie van Huis Moerenburg. Daarbij moest een afweging gemaakt worden tussen de waarden van erfgoed, geschiedenis en monumenten, van landschap en natuur, en van kunst en architectuur. Dat maakt deze bundel tot een leerzaam geheel waarin erfgoedkennis uit diverse sectoren (geschiedenis, historische geografie, archeologie, kunst- en tuingeschiedenis) op een mooie manier wordt verbonden met de opgave van deze tijd om ons landschap te herwaarderen en daarin erfgoed tot leven te brengen voor huidige en toekomstige generaties.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Franken, Jan, Ad van den Oord en Wim de Bakker,
Oisterwijk, een geschiedenis van meer dan 800 jaar
(Oisterwijk: Stichting Het Kwartier van Oisterwijk 2012)
400 p.; ill.; dvd; ISBN/EAN
978-90-809127-5-5. € 30.

Toch geen misselijk jubileum, 750 jaar stadsrechten, en zeker geen gegeven dat een gemeente-bestuur of andere lokale kartrekkers links zouden laten liggen. Maar in Oisterwijk deden ze dat wel. Want toen de Brabantse plaats in 1962 zeven-en-een-halve eeuw bestond, deed het college van Burgemeester en Wethouders er niets mee. Niet uit (valse) bescheidenheid, maar uit onwetendheid.

Pas toen Arendonk, dat tegelijk met Oisterwijk stadsrechten had gekregen, druk doende was met het op touw zetten van een jubileumviering, werden ze in Oisterwijk wakker. Maar toen was het al te laat om nog een feest te organiseren dat recht zou doen aan deze mijlpaal. Dan een jaar later maar, was de gedachte. En met enig creatief rekenwerk was die keus ook nog te verantwoorden. 'Het Oisterwijks college ontdekte een interessante historische mogelijkheid om 1963 te kunnen waarmaken, te kunnen verdedigen,' aldus de website oisterwijk800.nl. 'In de Middeleeuwen rekende men veelal in "Paasjaren". Die liepen van eerste paasdag tot eerste paasdag. Als men dat aanhield was het juister om in 1963 te feesten.'

Hoe anders ging het in 2012, toen gevierd werd dat de zogenoemde 'Parel in 't groen' acht eeuwen bestond. Er werden tal van activiteiten op poten gezet en er kwam een aparte stichting die al dat feestelijks ging coördineren. Toen het feestjaar (dat overigens nog een staartje had in 2013) zo stilletjes aan ten einde liep, werd bovendien nog het imposante boekwerk *Oisterwijk, een geschiedenis van meer dan 800 jaar* uitgebracht door de Stichting Het Kwartier van Oisterwijk. Die heeft al verschillende andere historische publicaties uitgegeven, onder andere in de Oisterwijkse Historische Reeks, waarvan deze uitgave het vijfde deel vormt.

De indrukwekkende pil – zowel qua omvang als wat inhoud betreft – is het product van een team dat van de hoed en de rand weet: auteurs Jan Franken en Ad van den Oord en Oisterwijk-expert Wim de Bakker, die de schrijvers inhoudelijk ondersteunde en de beeldredactie verzorgde.

In de behandeling van al die eeuwen hebben de auteurs de geschiedenis van wat ooit Oost-Tilburg was en rond 1200 door hertog Hendrik als nieuwe stad werd gesticht, in tweeën gehakt. 'Een cesuur is gelegd in 1794 toen de Fransen Oisterwijk binnentrokken en de vrijheidseik op De Lind [in het stadscentrum, JK] werd geplant,' aldus het voorwoord. 'Nieuwe tijden deden hun entree. Het oude regime verdween.' Deel 1 loopt dan ook van 1212 tot 1794 en werd door Franken onder handen genomen; deel twee is van de hand van Van den Oord en beslaat de periode 1794-2012.

Een chronologische opbouw zou wellicht de makkelijkste manier zijn geweest om de geschie-

denis van Oisterwijk te vertellen, maar de auteurs hebben gekozen voor een thematische aanpak (afgezien dan van die tweedeling met 1794 als breekpunt). Gelukkig maar, al is het alleen maar omdat die aanpak de publicatie een levendig karakter geeft. Zodoende komen de meest uiteenlopende aspecten aan de orde. Geologie, archeologie, kerkgeschiedenis, bestuur, rechtspraak, volkshuisvesting, (jeugd)cultuur, toerisme en nog heel wat meer, en dat alles beschreven aan de hand van bestaande literatuur en archiefbronnen.

Een notenapparaat is ook toegevoegd, wat voor de herleidbaarheid van de uitgebreide bronnen wel zo handig is. Een dvd met onder meer transcripties van akten en een lijst van pastoors en schout en schepenen ook. Een index (zoals de geschiedschrijving van Tilburg die in 2001 verscheen wél bevatte) helaas niet. Jammer, want het is nu eenmaal geen boek dat door velen van kافت tot kافت gelezen zal worden, maar een publicatie die meer zal dienen als naslagwerk. Overigens wordt het ontbreken van een index door de bijgevoegde dvd deels ook opgeheven. Daarop is namelijk een pdf-bestand van het binnenwerk te vinden. Op die manier is het boek gemakkelijk doorzoekbaar. Maar dan moet je tijdens het raadplegen van het boek dus wel de computer aan hebben staan.

Het boek bevat een schat aan informatie en fraaie illustraties en is erg netjes verzorgd. Wel valt op dat in de eerste hoofdstukken nogal vaak gesproken wordt over bijvoorbeeld 'onze directe voorouders' (p. 20), 'onze streek' (p. 22), 'onze omgeving' (p. 26), 'onze middeleeuwse voorouders' (p. 60) en 'onze streken' (p. 112). Meer afstand zou naar mijn mening beter passen bij een dergelijk werk.

'Het boek mag niet beschouwd worden als een uitputtende en allesomvattende publicatie, als het einde van de bestudering van Oisterwijks historie,' geven de auteurs zekerheidshalve nog even mee. 'Integendeel, heel veel puzzelstukjes zijn nog niet ingekleurd en vergen meer onderzoek.' Dat zal ongetwijfeld zo zijn, maar ja, wanneer is onderzoek wél helemaal af? In dit mooie boek is in ieder geval zoveel informatie op zoveel terreinen bijeengebracht dat het waarschijnlijk nog lange tijd als standaardwerk zal gelden. Totdat er een vervanger komt waarin weer andere puzzelstukjes worden opgelost, want zoals de auteurs zelf al

zeggen: die nog in te kleuren onderdelen zullen er zeker zijn. Neemt niet weg dat dit boek er onder-tussen zeker mag zijn.

Jeroen Ketelaars

Gast, Cees de, e.a.,
*Geschiedenis van het Land
 van Heusden en Altena*
geschreven en getekend voor
kinderen Historische reeks
 Land van Heusden en Altena 21
 (Woudrichem 2012) 176 p., ill.,
 ISBN 978-90-819925-0-3. € 20.

De Historische reeks Land van Heusden en Altena heeft een boek uitgegeven waarin speciaal voor kinderen de geschiedenis van dit gebied vanaf de prehistorie tot het huidige computertijdperk wordt verteld. Waar mogelijk worden verhalen verteld vanuit het perspectief van een kind dat de gebeurtenissen als ooggetuige meemaakt of in het hedendaagse landschap of in boeken de geschiedenis op het spoor komt. Archeologische bodemvondsten, gegevens uit archieven, nog bestaande gebouwen en voorwerpen en levensverhalen van betrokkenen worden hierin verweven.

We maken kennis met een prehistorisch zomerjachtkamp op de donk in Waardhuizen, met Romeinse godenbeeldjes uit een begraafplaats nabij Genderen en zien de Vikingen langs de ringwalburcht bij Aalburg varen. De middeleeuwse kastelen bij Almkerk, Dussen en Meeuwen komen uitgebreid aan bod. We horen over de verwoesting van het tufstenen motttekasteel van Almkerk in 1393 door Albrecht van Beieren, graaf van Holland en Zeeland, als vergelding voor de moord op zijn geliefde Aleida en over de Zoen van Woudrichem in 1419 tussen Jacoba van Beieren en haar oom Jan. We ontmoeten de dappere ridder Dirk van Merwede, eerst Jacoba's trouwe dienaar, later die van Filips de Goede. We ontsnappen met Hugo de Groot uit slot Loevestein en ontdekken dat hij niet de enige gevangene was die daarin slaagde. We wonen gevechten in herbergen bij en beleven de opstand van prinsgezinde boeren tegen de patriotten die in 1787 in Heusden de macht

hadden gegrepen. Voor onze ogen trekt in 1811 keizerin Maria-Louise in haar koets over de hoge Maasdijk naar Woudrichem, op weg naar haar man Napoleon in Gorinchem. Ook maken we sociale onrust mee, zoals het vissersoproer in Woudrichem in 1877 en in 1898 de opstand van de arme arbeiders van de Vlaas in Veen die bij de meer welgestelde burgers de ruiten ingooiden. We zien de mechanisatie in landbouw, de oprichting van coöperatieve landbouwverenigingen, de melkfabrieken in Nieuwendijk en Genderen en de ruilverkaveling hun beslag krijgen en maken mee hoe Wim Hak van rondreizend kruidenier met hondenkar (1923) uitgroeide tot directeur van de Hak conservenfabriek in Giessen (1952). Tijdens de Tweede Wereldoorlog zien we hoe joodse families werden weggevoerd naar de kampen, hoe onderduikers leefden bij de boeren op het land en op zolder bij tante Antje in Babyoniënbroek, hoe spion Evers met een zender vanuit Engeland in Eethen belandde en de verrader Nappie werd geliquideerd door het verzet. In de herfst van 1944 bevrijdden de geallieerden Zuid-Nederland, maar de Bergse Maas hield ze tegen. Het Land van Heusden en Altena kwam in de frontlinie te liggen, met als gevolg gedwongen evacuatie om plaats te maken voor Duitse soldaten, strenge razzia's op onderduikers en executies door de Duitsers en bombardementen van de geallieerden. Tijdens de Koude Oorlog werden communisten in de gaten gehouden door Gladio, een afdeling van de Nederlandse geheime dienst die huisde in fort Altena bij Sleeuwijk.

Veel verhalen hebben betrekking op de speciale aard van dit laaggelegen gebied met veel water. Dat water was belangrijk voor het vervoer en voor de visserij die vooral vanuit Woudrichem en Werkendam werd beoefend. De rivierklei leverde vruchtbare landbouwgrond op, waarover de diverse heren in de regio geregeld strijd voerden. Ook de uiterwaarden waar het vee kon weiden, waren belangrijk. Een ruzie over het Wijkerzand mondde zelfs uit in een moord.

Dat water was tegelijkertijd een bron van grote zorg. Er waren ontelbare overstromingen waaronder enkele zeer ingrijpende. De Sint-Elisabethsvloed van 1421 creëerde een soort Waddenzee tussen Dordrecht en Geertruidenberg

en zette grote delen van het Land van Heusden en Altena onder water. Ook de overstromingen van 1740 en 1880 richtten enorme schade aan en eisten veel slachtoffers. Men streed tegen het water met dijken en watermolens, maar dat was niet afdoende. Uiteindelijk werd de Bergsche Maas gegraven, die in 1904 gereed was. Dat hielp: de watersnood van februari 1953 richtte wel veel ravage aan, maar er waren slechts drie doden te betreuren.

De ligging van het land van Heusden en Altena op de grens van het hertogdom Brabant en de graafschappen Holland en Gelre zorgde in de middeleeuwen voor veel militaire schermutselingen, vooral rondom Heusden. Tijdens de eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog lag het gebied weer in de frontlinie, maar vanaf 1577 kwam het definitief bij de Republiek. Willem van Oranje besloot toen van Woudrichem een vesting te maken. Rond 1900 maakte het gebied deel uit van de Nieuwe Hollandse Waterlinie met de forten Altena, Giessen, Bakkerskil en Steurgat.

Het boek besteedt ruim aandacht aan de godsdienst. We zien een geselprocessie van Kruisbroeders in de veertiende eeuw in Heusden, waar tijdens de reformatie in de kapel bij de Wijkse Poort werd gepreekt door pastoor Andélius van Genderen die protestant was geworden. Hij was geen uitzondering: ook andere pastoors en monniken vielen van hun geloof en traden op als dominee. Tijdens de Opwekking in Werkendam in 1751 wilden kinderen Jezus beter leren kennen, waar bij dominee Jacob Groeneweg feestelijke versjes componeerde. We zien hoe dominee Scholte in 1836 preekte voor het Hoefhuis in Genderen en ondanks het optreden van marechaussees met sabels, het opleggen van boetes of gevangenisstraf de kerk van de Afscheidenen bleef bestaan. We bezoeken de christelijke kostschool voor rijke kinderen van meester Hasselman in Nieuwendijk en 'de school met den Bijbel'. Behalve protestantse ontwikkelingen komt ook het katholieke dorp Hank aan bod, dat vanaf de zeventiende eeuw ontstond door inpoldering van nieuw land vanuit Dussen.

Cees de Gast, Jedidja de Graaf-Herwijnen, Cees van Maastrigt, Johan Molegraaf, Nel van As en Teus van Tilburg schreven de verhalen, historica Paula

Jorritsma redigeerde ze en herschreef ze op een manier die voor kinderen van tien tot twaalf jaar aantrekkelijk is. Floris Hovers voorzag de verhalen van kleurrijke tekeningen. Bij het boek hoort een kaart aan de hand waarvan je letterlijk van verhaal naar verhaal door de geschiedenis kunt fietsen. Aan de achterkant van de kaart staat bij ieder verhaal een vraag. Via een QR-code kun je op de site www.verhalenvanaltena.nl het juiste antwoord vinden. Niet alleen voor kinderen, maar ook voor hun ouders en grootouders, een aansprekende manier om kennis te maken met hun regionale geschiedenis. Dank zij sponsoring van bedrijven en particulieren kon dit boek gratis ter beschikking worden gesteld van de leerlingen uit groep 7 en 8 van de basisscholen in het gebied. Al met al een initiatief dat navolging verdient in andere plaatsen en regio's in (Noord-)Brabant en daarbuiten.

Kitty de Leeuw

Graaf, Mart, e.a., *Kasteel Horn en zijn bewoners*.
Heemkundekring Horn,
2011, 334 pp., ill., krtn,
ISBN 978-90-7318-
771-9, hb., € 29,95.

Kasteel Horn ligt in Limburg en dat is altijd zo geweest. Toch is dit fraai uitgevoerde en prachtig geïllustreerde boek ook interessant voor historici in Noord-Brabant. Dat komt doordat het boek vrijwel geheel is ingedeeld volgens de opeenvolgende heren/bewoners van het kasteel. Daarmee bevat het een redelijk uitvoerig overzicht van de heren – later graven – van Horne die ook in Brabant vele bezittingen hadden. De informatie over die bezittingen is in dit boek weliswaar vaak erg summier en incompleet, maar biedt omgekeerd weer wel context voor wie de familie als zodanig wat beter wil leren kennen. Voor heemkundekringen en lokaalhistorici met een Van Horne-connectie is dit wellicht geen onmisbaar naslagwerk, maar het is allicht nuttig om te weten dat het bestaat en wat het biedt.

Voor kastelenliefhebbers is dit een fraai boekwerk over één kasteel en zijn bewoners vanaf de eerste bouw van een 'kasteel op de horn aan de Maas' tot heden. Het boek is opgemaakt en gedrukt bij Pictures Publishers in Wijk en Aalburg en de kwaliteit van de foto's is navenant. Veel archiefstukken en oude kaarten zijn leesbaar afgedrukt.

Lauran Toorians

Historische reeks Land van Heusden en Altena XX Sprekend verleden
(Woudrichem: Stichting Historische Reeks Land van Heusden en Altena 2011)
286 p., ill., ISBN 978-90-806275-0-5. € 20,00.

Sinds 1990 verschijnt met bijna jaarlijkse regelmaat een deel van de *Historische Reeks* van het Land van Heusden en Altena. In 2011 verscheen het twintigste exemplaar. In de afgelopen jaren zijn er talrijke artikelen in gepubliceerd die over de geschiedenis van deze streek gaan. In karakter voldoet dit gebied in niets aan het stereotype van Brabant: het gebied maakt pas sedert 1814 deel uit van de provincie Noord-Brabant. Met uitzondering van Dussen is het een vrijwel homogeen protestants gebied, waarbij de meer orthodoxe richting sterk is vertegenwoordigd. De kleigronden zorgden ook voor een ander boerenbedrijf dan op het zand.

In het twintigste deel komt dit eigen karakter van de streek geheel tot zijn recht. Onder het overkoepelende thema 'sprekend verleden' krijgt de lezer twaalf bijdragen aangeboden. Het is een aantrekkelijke mix van onderwerpen en omvang en varieert van persoonlijke verhalen tot wetenschappelijk doorwrochte artikelen. Hoewel er aandacht is voor de middeleeuwse kastelen Dussen en Loevestein en een Rijswijkse hofstede in de zestiende en zeventiende eeuw, ligt de nadruk op de negentiende en twintigste eeuw. In een van de grotere artikelen geeft Ton Lensvelt een interessante beschouwing over de kadastrale opmeting van Dussen in 1820 en belicht daarin karakteristieke geografische plaatsen in het dorp.

Een kwart van de bundel, ruim zeventig pagina's, bestaat uit een artikel van emeritus predikant en historicus Gijs Hamoen. Hoewel de titel luidt 'Het conflict tussen Nicolaas Bouman en ds. Bernardus Moorrees. Kerkelijke twisten in Wijk rond 1845', gaat zijn bijdrage veel verder dan een kleine gebeurtenis. Hij plaatst het conflict in een bredere context van Reveil en Afscheiding. Bijzonder is dat de Wijkse handelaar Nicolaas Bouman zijn levensverhaal heeft opgetekend en ook over zijn conflict met de predikant publiceerde. Intrigerend is 'Het Boek' dat bewaard is gebleven in zijn familie. Bouman verweet de predikant dat hij zijn ambt niet goed uitoefende. Door het wat opvliegende karakter van ds. Moorrees en de koppigheid van Bouman escaleerde het conflict. Met zijn nauwkeurige reconstructie van de ruzie geeft Hamoen een mooi inzicht in het leven in het protestantse dorp Wijk in het midden van negentiende eeuw.

In de bundel is verder de Tweede Wereldoorlog is vertegenwoordigd met een paar persoonlijke verhalen. Het oorlogsdagboek is daarbij een interessant genre wat verder onderzoek verdient. Een geheel andere kijk op de samenleving geeft het badhuis dat de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen in 1930 in Werkendam oprichtte. Het artikel hierover door Nel van As en Kees Versluis is een mooie combinatie van persoonlijke verhalen en een op archiefmateriaal gebaseerde geschiedenis van deze Nutsinstelling. De drie artikelen van Cees de Gast tonen diens brede kennis van de streek en als voorzitter van de reeks verdient hij evenals de redactie complimenten voor deze mooie bijdrage aan de regionale geschiedenis.

Joost Rosendaal

Jaarboek *De Ghulden Roos*
71 (2011) (184 p., ill.) € 27,50.

Het 71ste jaarboek *De Ghulden Roos* uit Rosendaal is grotendeels gewijd aan het klooster Mariadal

dat eind 2011 verlaten werd. Na een inleiding door zuster Margriet van de Vliet behandelt Hans de Jong de achtergronden en het ontstaan van de zusters van Mariadal. Johanna Jacobs behandelt daarna in een uitvoerig artikel de onderwijsactiviteit van de zusters. Hierop volgt een drietal kortere bijdragen over het pensionaat, de lagere en middelbare school in de jaren 1920-1932 en de laatste zusters in het onderwijs (tot 1986). De schatten van de zusters werden in 2010 in bruikleen gegeven aan de Stichting De Ghulden Roos met als bestemming de vaste collectie van het Museum Tongerlohuys. Conservator Janine Verster bespreekt dit liturgisch vaatwerk. De kloostergebouwen, die uit 1934 dateren, zijn nog gaaf aanwezig. De kapel wordt besproken door Herman Wesselink, waarna de fotograaf Gert-Jan van Linschoten in een reeks van foto's ons vooral het interieur van het klooster toont.

Na deze 113 bladzijden over het klooster blijft het jaarboek in kerkelijke sfeer met een studie over de toren van de Sint Jan, de parochiekerk van Roosendaal, door de restauratiearchitect Jan Weyts. De vroegste bouwgeschiedenis blijft duister. De eerste verhoging dateert mogelijk uit 1459. Na verwoestingen in de jaren 1572-1600 werd de kerk tijdens het Twaalfjarig Bestand herbouwd. In 1839 kreeg de toren zijn huidige aanzien. Vervolgens is er een verhandeling van Jan Huige over de interactie tussen de Roosendaalse gezondheidszorg in het midden van de twintigste eeuw en behoudzuchtige elite en geestelijkheid. Geruzie en gedoe dat plots kalmeerde toen de VARA er aandacht aan wilde besteden...

Een aanvulling van de inventarisatie van pastorieën in West-Brabant die in het vorige jaarboek gepresenteerd werd, sluit dit nieuwe jaarboek af.

Karel A.H.W. Leenders

Janssen, Roger, *Oord van helder licht. 800 jaar Orde van het Heilig Kruis (1210-2010)* (Cuijk: St. Agatha, 2010) 384 p., ill.: ISBN 978-90-815-3220-4. € 20.

In 1998 vierde de Orde van het Heilig Kruis haar 750-jarig bestaan, in 2010 reeds haar 800-jarig bestaan. Hoe kan dat? In 1998 werd de pauselijke goedkeuring van de oprichtingsoorkonden in 1248 als vertrekpunt gekozen; in 2010 viel de keuze op de stichting in 1210 van een kleine klooster-gemeenschap te Clairlieu, nabij Hoei (België), door de Luikse kanunnik Theodorus de Celles. Uit deze twee jubilea mag niet worden afgeleid dat de kruisheren, of hun historiografen, de tel kwijt zijn, integendeel. Wat zij wel aan het publiek duidelijk willen maken – en dat geldt zeker voor de schrijver van het voorliggende boek, de kruisheer Roger Janssen – is dat deze veelzijdige en veelkleurige kloosterorde langs verschillende invalshoeken bekeken kan worden. In 1998 werd het accent gelegd op de institutionele oorsprong, in 2010 op het streven van de stichter.

Vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw kennen we de kloosters van de kruisbroeders, zoals de latere kruisheren toen werden genoemd, vooral als centra waar het koorgebed werd onderhouden, maar ook als *hospitia* voor zieken en pelgrims. De kloosters die zich hielden aan de regel van Augustinus, waren meestal buiten de stad gelegen, aan kruispunten van wegen. Kort gezegd vormden de kruisbroeders een orde die zowel actief als contemplatief was. Net als andere orden kozen de kruisbroeders in de vijftiende eeuw voor een straffe observantie (precieze naleving van de oorspronkelijke regel) en net als andere kloosterorden verdwenen zij in de tweede helft van de zestiende eeuw bijna geheel van de kaart van het latere Nederland. De kloosterlingen die overbleven, evolueerden van 'kruisbroeders', dat wil zeggen kloosterlingen met een leefwijze die verwant is aan die van bedelmonniken, tot 'kruisheren', dat wil zeggen kloosterlingen die meer

gericht waren op de wereld, in dit geval zielzorg en onderwijs. Zo werd het geven van onderricht op Latijnse scholen een van hun belangrijkste taken. Ook in het huidige Noord-Brabant begonnen de kruisheren in Cuijk zo'n school. Ze kozen voor deze lokatie omdat het Land van Cuijk waar hun naar Sint Agatha genoemde klooster was gevestigd, buiten het machtsgebied van de protestantse Republiek lag, waar kloosters ongewenst waren.

De zeventiende eeuw luidde een nieuwe bloeiperiode in voor de orde. De kruisheren betoonden zich fervente uitvoerders van wat de Contrareformatie voorstond, met name als het ging om het stimuleren van volksdevoties zoals de heiligenverering en de verering van het Heilig Kruis. Zo is Uden – gelegen in het Land van Ravestein dat eveneens buiten het machtsgebied van de Republiek lag – dankzij de kruisheren, die hier in 1636 een klooster vestigden na hun gedwongen vertrek uit 's-Hertogenbosch, een meervoudig bedevaartsoord geworden: ter ere van O.L. Vrouw ter Linde, ter ere van het 'Wonderkruis' en in later tijd (vanaf circa 1840) ter ere van Odilia. De achttiende eeuw luidde dan weer een neergang in, met de Franse Revolutie als catastrofe. In 1798 kwam het inmiddels leeggeroofde complex van de kruisheren te Hoei in het bezit van een Luikse notaris die het geheel liet afbreken. Door het gruwelijke lot dat andere kloosters in het buitenland had getroffen, nam het belang van de kloosters in Cuijk en Uden voor het voortbestaan van de orde aanzienlijk toe. Een gunstige factor hierbij was de opheffing in 1840 van het verbod van koning Willem I om novicen aan te nemen. Toch had deze eens zo grote en toonaangevende kloosterorde het moeilijk in de negentiende eeuw; het viel niet mee de eigen identiteit te bepalen in een snel veranderende wereld.

In de eerste helft van de twintigste eeuw slaagde de orde er toch weer in om in balans te komen door opnieuw, net als in de beginperiode, te kiezen voor zowel actie als contemplatie (*vita mixta*). Het aantal roepingen nam gestaag toe en de kruisheren gingen missioneren. Tot 1957 waren alle kruisherenkloosters wereldwijd nog verenigd onder één generalaat, vanaf dat jaar waren er drie provincies. De Amerikaanse provincie werd naar de H. Odilia genoemd en legde zich vanuit

Minnesota en Nebraska toe op de missionering van de andere staten van Amerika. De Belgische provincie werd naar Theodorus de Celles genoemd en legde zich toe op de missionering van Belgisch Kongo. De Nederlandse provincie was vernoemd naar de H. Augustinus, met speciale aandacht voor Indonesië (dat in 1977 een zelfstandige provincie zou worden) en Brazilië (dat al in 1968 een zelfstandige provincie werd). Het boek eindigt met een hoopvol nawoord. Janssen merkt op dat in de geschiedenis van de orde verschillende ijkpunten zijn aan te wijzen (zoals de stichting van de orde, de verheffing van Clairlieu tot moederklooster, de observantiebeweging). Bij elk ijkpunt gold dat de orde slechts kon voortbestaan door uit de eigen geschiedenis te leren én door open te staan voor de toekomst. De hedendaagse verschuiving van het zwaartepunt van de orde van het noordelijk halfmond, waar de orde vergrijsd, naar het zuidelijk halfmond, waar de orde jong en dynamisch is, beschouwt Janssen als een nieuw ijkpunt.

Janssen is erin geslaagd de geschiedenis van een oude en nog steeds bestaande kloosterorde te comprimeren in één boekdeel. Bijzondere vermelding verdienen de vele prachtige afbeeldingen waarvoor Mieke van Zanten zorg heeft gedragen. Een minpunt is dat Janssen enerzijds een grote eruditie aan de dag legt, maar zich anderzijds nagenoeg beperkt tot literatuur over de eigen orde. Binnen een groter panorama, met nog meer aandacht voor de socioculturele context, zou alle informatie nog beter tot zijn recht zijn gekomen.

Charles M.A. Caspers

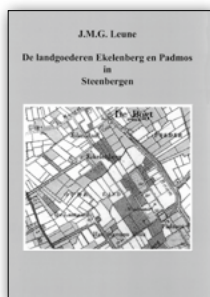
Leeuwen, Wies van
(tekst) & **Marc Bolsius**
(foto's), *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*.
Zwolle: WBooks 2012, 272
pp., ill., krt, ISBN 978-90-
400-0745-3, hb., € 29,95.

Voor uitgevers is het een gouden formule, de honderd mooiste, grootste, oudste, duurste of

wat dan ook. Het aantal kan al evenzogoed wisselen als het onderwerp, maar er is probleemloos een serie te bedenken die goed geïllustreerd en met auteurs die hun zaakjes kennen nog goede boeken kan opleveren ook. Dit boek over kerken in Noord-Brabant vormt een uitstekend voorbeeld en zowel met auteur Wies van Leeuwen als met fotograaf Marc Bolsius is bij dit onderwerp een veilige keuze gemaakt. Toch stijgt dit werk niet uit boven de categorie salontafelboek. Niet alleen blijft de gemaakte keuze van (ongeveer) honderd kerken arbitrair – dat is eigen aan het genre – maar tekst en beeld zijn in een aantal gevallen ronduit slecht op elkaar afgestemd. Het is alsof, nadat de keuze was gemaakt, auteur en fotograaf zonder enig nader overleg elk hun eigen gang zijn gegaan.

De teksten zijn per behandelde kerk heel aardige en leesbare essaytjes, maar in het geheel zit zoveel variatie qua aanpak en opbouw dat dit zeker niet het boek is om even na te slaan wanneer een kerk ook alweer werd gebouwd (of verbouwd), wie de architect is of van welke kunstenaars werk in het interieur is te vinden. Natuurlijk hebben we daar tegenwoordig Wikipedia voor, maar ook het eerdere en inmiddels toch wel verouderde ‘naslagwerk’ van dezelfde auteur (*Langs de oude Brabantse kerken*. 2 deeltjes, Baarn 1974-1976) is met dit boek niet vervangen. Marc Bolsius bewees zich al eerder als een uitstekend fotograaf van kerken en monumentale gebouwen en als fotoboek met een flink aantal spreads over de volle twee pagina's is dit dan ook zeker een aanwinst.

Lauran Toorians

Leune, J.M.G., *De landgoederen Ekelenberg en Padmos in Steenbergen*. Heerhugowaard (Gigaboek), 2012. (215 blz. ISBN 978 9085 483 47 2) € 25,95.

fenomeen deed zich echter ook voor bij het toen niet welvarende Steenbergen en zelfs bij een dorp als Oosterhout. Dit boek beschrijft de geschiedenis van twee landgoederen uit de groep ten zuiden van Steenbergen: Ekelenberg en Padmos. Het is merkwaardig dat met name aan dit laatste landgoedje nooit eerder deugdelijk aandacht besteed is, waardoor hier een op verkeerde gronden aangewezen archeologisch rijksmonument gevormd werd. Leune geeft heel wat betere argumenten om die plek te koesteren dan de ‘redengevende beschrijving’ uit 1988.

Beide landgoederen kwamen voort uit boerderijen die gevormd werden in een in de dertiende eeuw en daarna afgegraven veengebied, het Oudland van Steenbergen. Het huis Ekelenberg werd in opdracht van de gouverneur van Steenbergen in 1651 gebouwd bij de bestaande boerderij met die naam. Twee eeuwen later verdween het huis weer. Padmos is ouder. Ook hier begint het met een al in de vijftiende eeuw vermelde boerderij. Midden zestiende eeuw staat er een omwaterd stenen huis bij, waarvan de eigenaar ridder Willem van Immerseel zich kastelein noemt. Net als het naburige huis De Lanteern staat dit op de Gastelse Kaart van 1565 als een huis met een torentje afgebeeld. Op latere kaarten heet het steeds ‘slot Padmos’. Leune kon geen verklaring vinden voor het feit dat de Bijbelse naam Padmos aan dit huis gegeven werd. De familie Van Immerseel was belangrijk in Antwerpen en had daaromheen meerdere landgoederen. Ook het huis Steenhuyse nabij Padmos werd aangekocht. Het huis Padmos werd in 1860 gesloopt, de boerderij brandde in 1917 af. De gronden van Ekelenberg en Padmos zijn sinds 1983 van het Brabants Landschap.

In zijn boek presenteert Leune een grote hoeveelheid gegevens uit archieven, deels gepresenteerd in tabelachtige overzichten en alles netjes verantwoord in 1150 voetnoten en een uitvoerig notenapparaat. Alle eigenaren en percelen, zelfs verbouwde gewassen worden beschreven. Maar het verhaal lijdt daar toch wel onder, wat jammer is.

Karel A.H.W. Leenders

Bij de grotere steden in Brabant ontstonden vanaf de zestiende eeuw groepen landgoederen. Het

Minnen, Bart (red.), *Den Heyligen Sant al in Brabant. De Sint-Martinuskerk van Wezemaal en de cultus van Sint-Job 1000-2000*, 2 delen (Averbode: Altiora, 2011) 356 en 348 p., ill., ISBN 978-90-317-3342-2. € 70.

Op 21 mei 1524 werden door de Amsterdamse schepenvanbank negen sacramentariërs veroordeeld wegens het houden van heimelijke vergaderingen en geloofsoefeningen. Allen moesten zij 's anderendaags met een brandende waskaars in de hand meelopen in de processie naar de Oude Kerk en nadien hun kaars plaatsen bij het uitgestelde sacrament. Een van hen diende zelfs een bedevaart te ondernemen naar 'Sint-Job in Brabant'. In de late middeleeuwen kwam het in de Nederlanden veelvuldig voor dat het stedelijk gerecht een bedevaart oplegde als straf voor een begane overtreding of misdaad. Wie een zware overtreding had begaan, zoals doodslag, kwam in aanmerking voor een bedevaart naar Jeruzalem of Cyprus; voor mindere vergrijpen waren Aardenburg, Keulen en Maastricht geschikte bestemmingen. Al stond Wezemaal niet bij uitstek bekend als bestemmingsoord voor strafbedevaarten, uit het Amsterdamse vonnis blijkt in ieder geval dat de plaatselijke cultus van Sint Job ook in de noordelijke gewesten een zekere status had.

Plaatselijke cultuurminnaars zijn zich er nog terdege van bewust dat de inmiddels vervlogen roem en glorie van Wezemaal (Vlaams-Brabant), tegenwoordig een deelgemeente van Rotselaar, voor een groot deel te danken was aan de Man Gods. Ergens tussen 1377 en 1437 is deze cultus ontstaan in de aan Sint Martinus gewijde parochiekerk om snel uit te groeien tot het belangrijkste bedevaartsoord van Sint Job in de Nederlanden. Even leek het gedaan met de cultus, toen de kerk in 1489 in de hens werd gezet door troepen van Albrecht van Saksen, maar de pelgrims bleven

komen en mede dankzij hen verrees er een nieuw kerkgebouw. De kerkfabriek kreeg daarbij onverwachts steun van een akelige ziekte die helaas nog steeds niet uit de wereld is verdwenen. Vanaf 1495 verspreidde zich vanuit Napels een nieuwe epidemie over Europa: syfilis. Omdat de ziekte verspreid werd door huurlingen in dienst van de Franse koning, stond ze in Italië bekend als 'de Franse ziekte', terwijl men in Frankrijk liever sprak van 'de ziekte van Napels'. Welnu, omdat van de Bijbelse persoon Job bekend was dat hij lange tijd bedekt was met zweren en bulten en hij daarvan genas dankzij Gods genade, stroomden de syfilisleiders massaal naar Wezemaal in de hoop op genezing. Dankzij de melding van miraculeuze genezingen en de mogelijkheid om in Wezemaal een aflaat te verdienen braken er voor de Sint-Martinuskerk enkele gouden decennia aan met een piek in 1515. Alleen al in 1514 werden in Wezemaal ongeveer 23.000 pelgrimsinsignes van Sint Job verkocht.

Over deze zaken en over nog veel meer gaan twee forse boekdelen, schouder aan schouder in een cassette uitgegeven door Uitgeverij Altiora Averbode 'voor de mensen van Wezemaal' (deze dedicatie past helemaal bij de hartelijke band die de norbertijnen van Averbode onderhouden met hun voormalige parochies). Negen auteurs – Anna Bergmans, Marike de Kroon, Frans Doperé, Ingrid Geelen, Steven Marie, Luc Rombouts, Dirk Van Eldere, Pierre Van Hecke en Bart Minnen – hebben (mede) een of meerdere hoofdstukken vervaardigd. Bijna het gehele eerste boekdeel (p. 27-348) is vervaardigd door Bart Minnen en werd door hem op 8 november 2011 in Nijmegen als academisch proefschrift verdedigd. Een uitzonderlijke maar tevens geslaagde combinatie: eerst een monografie over duizend jaar Sint-Martinuskerk en Sint-Jobverering in Wezemaal, daarna enkele specialistische studies, respectievelijk over pelgrimssouvenirs, bouwgeschiedenis, kerkbeelden, kerkinrichting (inbegrepen textiel en liturgisch vaatwerk) en muziekleven. Verschillende zaken die eerst door Bart Minnen worden besproken, zoals het bijzondere cultusbeeld (afbeelding, in deel 2, p. 117), de insignes, een legende over drie muzikanten die door Job beloond worden, krijgen weer een iets andere benadering in het tweede boekdeel.

Menig 'mens in Wezemaal' zal zich een breuk tillen (of heeft dit al gedaan) aan deze twee zware jongens, om vervolgens weer mild gestemd te worden. Want de boeken zijn prachtig geïllustreerd (glanzend, maar niet te glanzend), de bladspiegel is aangenaam en ook de auteurs – vooral Bart Minnen verdient hier alle lof – nemen de lezer op onderhoudende en tevens zakelijke wijze aan de hand. Minnen biedt de lezer een onderhoudende biografie van een cultus: een grotendeels niet meer te reconstrueren oorsprong, opkomst en bloei (1496-1520), teruggang (door toedoen van de reformatie), bijna ondergang (tijdens de Nederlandse Opstand), Katholieke Reformatie (circa 1600-circa 1760), de ontmanteling van de kerk na de inlijving in de Franse Republiek, de katholieke kerk op volle kracht (in België een eeuw lang: 1842-1965) en ten slotte de secularisatie en verdamping van de cultus (na 1965). Wat het meest fascineert, is eigenlijk datgene waarmee de lezer het meest bekend is: de niet te keren afname van het katholiek godsdienstig leven tot een bijna marginaal maatschappelijk verschijnsel. Eeuwenlang hebben 'de mensen van Wezemaal' zich met hart en ziel ingespannen voor hun kerk en hun Job, wat hun overigens geen windeieren legde. Omstreeks 1960 bestond de jaarlijkse processie op de zondag na het feest van Sint Job (10 mei) nog uit 32 groepen, wat duizenden pelgrims en kijklustigen naar Wezemaal lokte. Maar toen veranderde er veel tegelijk; een van die veranderingen was het einde van de cultus van Sint Job, ofschoon nog niet iedereen de Man Gods is vergeten.

Charles M.A. Caspers

Otten, G.. *De Hartel, een Terheijdense buurtschap in Breda*. Terheijden (De Vlasselt), 2012. (= De Vlasselt nr. 135.) (95 p., ill., litopg.) € 4.

Het zuidelijkste gedeelte van de oude gemeente Terheijden werd op 1 januari 1997 bij Breda getrok-

ken: De Hartel. Gerard Otten publiceerde in het tijdschrift van de Bredase Heemkundige Kring een reeks bijdragen over deze nieuwe aanwinst van Breda die eigenlijk de bakermat is van Terheijden: hier zat ooit de eerste schepensbank! De Terheijdens-Wagenbergse heemkundekring De Vlasselt heeft nu deze bijdragen gebundeld in een net uitgegeven boekje.

De Hartel is niet eens een erg groot gebied: nog geen driehondert hectare. Toch is het een boeiend gebiedje waarvan in tien hoofdstukken evenzovele aspecten behandeld worden, zoals het verdwenen gehucht, de konijnenwarande, de militaire schansen en linie, de landgoederen, de oude en nieuwe wegen, het Wilhelminakanaal en de industrie die neerstreek op een reststrookje langs de rivier de Mark. De tekst wordt aangevuld met afbeeldingen in zwart-wit en een bescheiden notenapparaat en literatuurlijst. Otten laat maar weer eens zien dat, als je er echt induikt, er ook over een klein gebiedje veel te vertellen valt.

Karel A.H.W. Leenders

Sonnemans, Gerard, Jurgens, Theo, Cuijpers, *Blikken op Brabant. De canon van Nederland*

in Noord-Brabants perspectief ('s-Hertogenbosch: Erfgoed Brabant 2012, tweede herziene druk) 275 pagina's. ISBN 978-90-72526-62-5. € 22,50.

Niemand had kunnen voorzien wat de gevolgen waren van het besluit in de vroege 21ste eeuw om een canon van de Nederlandse geschiedenis samen te stellen. De vloed aan lokale, regionale en thematische canons die tot op de dag van vandaag verschijnen als reactie op de nationale canon van de commissie Van Oostrom, is overweldigend. Vele tientallen canons, zo mogelijk zelfs al enkele honderden, zijn er sindsdien verschenen in de vorm van boeken, affiches en websites. Al deze publicaties en presentaties geven blijk van een

sterk gevoelde drang om de geschiedenis die gekoesterd werd door de samenstellers van deze canons vast te leggen en voor het voetlicht te brengen.

Als *format* bleek de canon buitengewoon goed aan te spreken. De wijze waarop de commissie Van Oostrom, mede met het oog op het gebruik van de canon in het primair en secundair onderwijs, de canon overzichtelijk heeft vormgegeven in afzonderlijke vensters die min of meer chronologisch werden geordend en die bovendien ruimte lieten voor enige originaliteit qua onderwerpkeuze en -afbakening, heeft onmiskenbaar bijgedragen aan de populariteit van het fenomeen. De canon werd in brede kring gezien als hét middel om in deze eeuw – die evenzeer gekenmerkt wordt door een grote liefde voor erfgoed als door de haastigheid van de *zap*-generatie – op tamelijk compacte wijze informatie over geschiedenis te presenteren die bovendien toegankelijk was voor een breed, en niet per definitie reeds historisch onderlegd publiek.

Dat het enthousiasme waarmee dergelijke 'subcanons' tot stand kwamen feitelijk de legitimatie en status van de nationale canon – die, gezien het 'gat' dat nu alsnog moest worden ingevuld, immers niet aan alle behoeften voldeed – ondergroeven, drong niet steeds tot alle betrokkenen door. Maar ook al ontbrak bij vele initiatieven de expliciete wens tot het bedrijven van geschiedpolitiek naar eigen invulling – in het voorwoord van deze Brabantse canon heet het bescheiden dat de regionale geschiedenis 'de canon van Nederland meer kleur en reliëf [geeft]' – toch laat het geheel aan aanvullende dan wel corrigerende canons duidelijk zien dat het nationale kader bepaald niet meer het enige, laat staan het vanzelfsprekend dominante kader is om gestalte te geven aan de historische interesse.

Eén van de interessante aspecten van een canon zoals de Brabantse is dat opnieuw duidelijk wordt dat de nationale canon vanuit een dergelijk regionaal perspectief zo nu en dan nogal Hollandocentrisch oogt. Daarnaast laat deze Brabantse canon zien hoezeer de nationale pendant geformuleerd is vanuit een land dat eigenlijk pas in de negentiende eeuw tot stand is gekomen. Waar de nationale canon verder terug probeert te kijken maar wel vast tracht te houden

aan dat negentiende-eeuwse kader, schuurt dat nogal. Dat geldt zeker vanuit het bewustzijn dat ook aanduidingen als Noord-Brabant, Staats-Brabant en het hertogdom Brabant niet simpelweg inwisselbaar zijn.

De redactie van *Blikken op Brabant* toont in een informatieve 'Leeswijzer' zich daar goed bewust van te zijn. Bovendien ontleent men daaraan de vrijheid soms af te wijken van de invulling en van de afbakening van bepaalde vensters en in een enkel geval ook van de chronologische volgorde. Die keuzes zijn alleszins te billijken, al lijkt het samenvatten van zes nationale vensters uit de periode tussen ruwweg het einde van de Opstand tot de Patriottentijd in slechts één regionaal venster, met de veelzeggende naam 'Jaren van stilstand', ook te suggereren dat de Brabantse geschiedschrijving hier lacunes vertoont. Er resteren evenwel 34 aansprekende vensters, van 'Grafheuvels' tot 'Brabant in Europa'. De organisatorische vertaalslag wordt bovendien helder weergegeven in een schematisch overzicht aan het einde van de bundel.

Het rijk geïllustreerde en doorgaans prettig leesbare boek biedt een bont panorama dat de lezer bekend maakt met belangrijke gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen uit de Brabantse geschiedenis. Zowel de steden als het platteland hebben een plaats gekregen, terwijl ook de verschillende regio's over het algemeen evenwichtig vertegenwoordigd zijn. Diverse kaarten helpen de lezer om het gebodene ook letterlijk een plaats te geven. Als handzame achtergrondstudie voor leerkrachten die het 'Noord-Brabants perspectief' op deze historische onderwerpen willen behandelen, zal dit boek zeker zijn praktische nut bewijzen. De theoretische vraag die resteert, is of deze uitgave er wat betreft periodisering, onderwerpkeuze en zelfs inkadering anders zou hebben uitgezien als het géén reactie was geweest op de nationale canon. Dat is uiteraard speculatie – maar het kan niettemin de reflectie stimuleren op wat de Brabantse geschiedenis is en welke canonieke elementen daaruit gekoesterd worden.

Kees Ribbens

Vermunt, Marco, en Alexander van der Kallen. *Opgravingen in Bergen op Zoom* (Utrecht: Stichting Matrijs, 2012). 160 pp. ill. ISBN 978 90 5345 4473. € 24,95.

Waarschijnlijk was in onze provincie Bergen op Zoom de eerste middeleeuwse stad waar archeologisch onderzoek werd uitgevoerd. Dat gebeurde daar reeds omstreeks 1967 door vrijwilligers die zich in 1971 organiseerden in de stichting 'In den Scherminckel'. Na 's-Hertogenbosch (1977), Tilburg (1978-1984 en weer sinds 2008), Breda (1981), Helmond (1987) en Eindhoven (1989) werd in 1998 ook te Bergen op Zoom een stadsarcheoloog aangesteld; later volgde ook nog de gemeente Oss (2008). In de andere Noord-Brabantse steden zoals Geertruidenberg, Oisterwijk, Oosterhout en Sint-Oedenrode vinden of vonden slechts incidenteel opgravingen plaats, in andere steden nauwelijks of zelfs helemaal niet.

Vrijwilligers zijn altijd een belangrijke rol blijven spelen in de Nederlandse (stads)archeologie. Veel stadsarcheologen zijn als scholier of student ooit zo begonnen, zoals ook in Bergen op Zoom. Dat blijkt ook wel uit de bevologenheid waarmee 'Opgravingen in Bergen op Zoom' is geschreven, dat is uitgegeven bij gelegenheid van het veertigjarig bestaan van 'In den Scherminckel'. Zoals we gewend zijn van de uitgever is ook dit boek prachtig vormgegeven. Het is bedoeld als een vlot geschreven publiksboek, maar dit 'overzicht van enkele krenten uit de pap', zoals dat zo bescheiden in de inleiding wordt genoemd, is ook voor vakgenoten interessant. Het is jammer dat er geen noten zijn toegevoegd; dat had de wetenschappelijke waarde aanzienlijk verhoogd. Wel bevat het boek een korte literatuurlijst (zeventig procent van de citaten zijn van de auteurs zelf!) en een topografisch register. De twaalf fraaie getekende impressies van gereconstrueerde gebeurtenissen uit het verleden vertellen meer dan tekst kan doen.

Bergen op Zoom is bij archeologen vooral bekend om het afval van haar pottenbakkerijen, waarover Gerrit Groeneweg in 1992 zijn in Nederland en Vlaanderen veel geciteerde boek publiceerde. Na het lezen van *Opgravingen in Bergen op Zoom* kan men alleen maar constateren dat daar de afgelopen tijd aanzienlijk meer boven de grond is gehaald dan alleen pottenbakkersafval. Het boek is een welkome samenvatting van informatie over de nieuwe archeologische bevindingen die tot dusver voornamelijk gepubliceerd was in lokale periodieken (*De Waterschans* en *Nieuwsbrief Archeologie en Monumenten Bergen op Zoom*) of verborgen was in de groeiende berg van 'grijze' literatuur van wettelijk verplichte archeologische rapportages, waarvoor men creatief moet zijn die te kunnen raadplegen (*Archeologische Rapporten gemeente Bergen op Zoom*).

Het eerste hoofdstuk van het boek gaat over de restanten van een ven dat midden in de stad onder het Thaliaplein is ontdekt. De bodem van dit ven lag bezaaid met de overblijfselen van maar liefst ten minste achthonderd amfoortjes uit het begin van onze jaartelling. Waarschijnlijk ging het oorspronkelijk om enkele duizenden exemplaren, maar het grootste deel van het ven (en daarmee ook de archeologische ondergrond) was reeds door graaf- en bouwwerkzaamheden verdwenen. Het zijn miniaturen van voor olijfolie en wijn gebruikte amforen uit Spanje en het zuiden van Frankrijk. Daarnaast is er ook ander aardewerk en Romeins muntgeld gevonden. Het ven zal gediend hebben als offerplaats van een tempel; vermoed wordt dat die tempel zelf op de plaats van de huidige Sint-Gertrudiskerk heeft gestaan. Deze kerk dateert uit omstreeks het jaar 1200. De vraag of hier sprake is van een continue ontwikkeling in het bestaan van een heiligdom, van de Romeinse tijd tot en met de stichting van de kerk en daarna, wordt in het boek niet gesteld. Het zal toch niet toevallig zijn dat de veronderstelde Romeinse tempel en de middeleeuwse kerk op precies dezelfde plaats liggen? Wel komen in het boek ook allerlei vondsten uit de vroege en volle middeleeuwen aan de orde. Daaruit blijkt dat er een relatie bestaat tussen de archeologische overblijfselen uit die perioden en de stad, die in de dertiende eeuw werd gesticht. Vervolgens komen in afzonderlijke hoofdstukken de dertiende-

eeuwse stad, de stad van de dertiende tot en met de zeventiende eeuw, de Sint-Gertrudiskerk, ambachten (pottenbakkers, lakennijverheid, leerlooiers, beenbewerkers, zwavelstokkenmakers, zilversmeden), het gasthuis (inclusief de mooie forensische gezichtsreconstructie van de meer dan zeventigjarige oude 'Grote Man' en heel modern: DNA-onderzoek), de ontwikkeling van huizen, beerputten en uiteraard ook pottenbakkers (van majolica). De laatste hoofdstukken gaan over ordinaire, maar bijzonder publieksvriendelijke vondsten (enkele schatvondsten van goud en zilver) en overblijfselen uit de Tachtigjarige Oorlog. Exclusief daarin zijn de onderaardse gangen die in 2010 werden ontdekt.

Uit dit boek blijkt dat men aan de hand van de archeologie een fantastisch verhaal kan vertellen over de geschiedenis, niet alleen van de stad, maar ook van het omringende platteland. Het is een boek om van te smullen. Wat in dit boek echter ontbreekt, is een samenhang met geschreven bronnen. Over de eigen stadsgeschiedenis is in Bergen op Zoom al veelvuldig en deskundig gepubliceerd, maar de relatie daarvan met de archeologische bevindingen komt in dit boek nauwelijks uit de verf. Andersom geldt dat ook. Dit is helaas niet uitzonderlijk. In de studie van ons verleden ontbreken nog steeds samenhangende interdisciplinaire studies. De integratie tussen archeologen en historici blijkt nog steeds moeizaam. Er is dus nog veel voer voor volgende generaties onderzoekers van ons verleden. Dat geldt overigens niet alleen voor Bergen op Zoom. Wat hebben al die stadsarcheologen gezamenlijk eigenlijk geleerd van al dat gegraveerd in hun steden, bijvoorbeeld in Noord-Brabant? En wat kunnen historici daarvan leren?

Nico Arts

Wijk, W., *Historische atlas van de Biesbosch. Zes eeuwen Biesbosch in 78 kaarten*. Zwolle (W-books), 2012. (207 blz., krtn., lit., index plaatsnamen, ISBN 978 90 400 0764 4) (Kaarten te

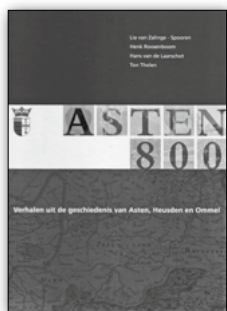
zien op www.erfgoedcentrumdiep.nl/biesbosch) € 29,95.

In deze atlas worden 78 kaarten uit de laatste vijfhonderd jaar betreffende het Biesboschgebied gepubliceerd. De kaarten zijn gegroepeerd in enkele geografische groepen – noord, oost, zuid en west en het Eiland van Dordrecht – en in enkele andere groepen zoals de waterstaatskaarten en de algemene overzichtskaarten. Iedere kaart wordt in zijn geheel afgedrukt, met daarbij een aantal sterk uitvergroete details en een toelichtende tekst. Op de website kan iedereen andere details opzoeken: de website wordt nadrukkelijk als aanvulling op het boek aangegeven. Het is jammer dat de boekuitgever geen oplossing gevonden heeft voor het probleem dat delen van de afgedrukte kaarten in de vouw verdwijnen. Dat is toch een technisch probleem dat echte atlasuitgevers al eeuwen terug opgelost hebben!

Deze atlas is kennelijk bestemd voor een breed publiek. Dat blijkt uit de keuze van de kaarten: vooral kaarten die er netjes uitzien en liefst veel (versterkte) kleuren tonen zijn opgenomen. De vieze zwart/wit kraskaarten waarmee men in de zestiende eeuw en later probeerde allerlei rechten uit te zoeken haalden deze atlas niet. De uitleg is eveneens op een breed publiek gericht, dat zo niet alleen wegwijs gemaakt wordt in het veranderende landschap van de Biesbosch, maar ook in de problemen die aan het begrijpen van oude en nieuwere kaarten verbonden zijn. Hier en daar zijn de teksten wat onnauwkeurig en er zijn geen noten die aangeven waar het beweerde vandaan komt. Wel wordt van iedere kaart aangegeven waar deze bewaard wordt en hoe daar de negentiende-eeuwse beschrijving luidt. De kans is dus niet aangegrepen om die beschrijvingen te corrigeren en te moderniseren.

Het blijft dus nog altijd wachten op een studie die wél alle kaarten van dit gebied omvat, daarvan de onderlinge relaties uitzoekt (er werd heel veel gekopieerd en daarbij al dan niet aangevuld) en die kaarten dan opnieuw beschrijft. Zo'n studie zou een stevige basis bieden voor een modern onderzoek naar de chronologie en geografie van de veranderingen in dit gebied en de fysieke krachten en menselijke ingrepen die daarbij betrokken waren.

Karel A.H.W. Leenders

Zalinge-Spooren, L. van, H. Roosenboom, H. van de Laarschot, T. Thelen.
Asten 800. Verhalen uit de geschiedenis van Asten, Heusden en Ommel. Asten (Gemeente Asten), 2012.
 (328 p., ill., ISBN 978 90 814964 7 6) € 42,95.

Ter gelegenheid van het achthonderd jaar geleden voor het eerst vermeld worden van de dorpsnaam Asten verscheen in 2012 een fors boek waarin acht 'verhalen' over de geschiedenis van deze plaats verteld worden. Het is opmerkelijk dat er geen literatuurlijst en geen voet- of eindnoten te bespeuren zijn. Het boek is flink geïllustreerd en er zijn weinig plaatsen waar het boek openvalt zonder dat er een plaatje te zien is. Kortom, dit is een typisch publieksboek, geen wetenschappelijke verhandeling. Dat is een duidelijke keuze voor de lokale bevolking, maar het is jammer voor de wetenschappelijke onderzoeker van binnen of buiten het dorp en eigenlijk ook voor de auteurs die blijkbaar toch heel wat informatiebronnen hebben opgezocht en gebruikt. Alleen in twee 'raadpleegexemplaren' (beschikbaar op het gemeentehuis en op het archief in Eindhoven) is deze informatie wel te vinden. Wat ouderwets: zet dat dan toch op internet!

De eerste zeshonderd jaar van de dorpsgeschiedenis wordt door Lia van Zalinge-Spooren verteld in het eerste hoofdstuk. Het wel en wee van het

dorpsbestuur en de politiek na 1792 beschrijft ze in het vierde hoofdstuk. Een aardige vondst daarbij is het in verkorte vorm weergeven van de gemeentebegrotingen uit 1815 en 2011: die beliepen respectievelijk 3364 gulden en 33 miljoen euro's bij een slechts vervijfvoudigde bevolking. Voor dat enorme bedrag doet een moderne gemeente inderdaad heel veel meer dan in 1815!

Henk Roosenboom laat in het tweede hoofdstuk zien hoe centraal en dominant kerk en religie in het negentiende- en twintigste-eeuwse Asten lange tijd waren. In het vijfde hoofdstuk behandelt hij de vrijetijdsbesteding in die jongste twee eeuwen: tal van verenigingen en amusementsvormen passeren de revue. Overigens is ook in zijn tweede hoofdstuk al wat over volkse traditionele uitingen te vinden.

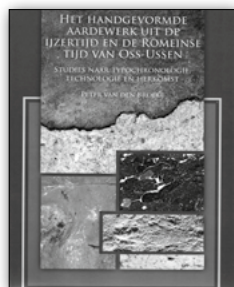
Asten ligt tegen de Peel aan en een deel van dat gebied hoort tot de gemeente. Hans van de Laarschot vertelt hoe de inwoners van Asten met het veen van de Peel omgingen. Ieder had er zo zijn turfkuil, maar al dat gegraveerd werd wel netjes georganiseerd en de 31 peelbanen werden zelfs regelmatig geschouwd. Pas in de late negentiende eeuw kwam daar verandering in toen grote veen-graverijprojecten in zicht kwamen. Tussen 1889 en 1965 heeft het bedrijf van Van de Griendt in de Astense Peel turfstrooisel gemaakt.

Behalve 'Peel' was er ook nog gewone grond in Asten: de zandgrond waarop de Astenaar aanvankelijk vooral als boer zijn brood won. Van de Laarschot begint dat zesde hoofdstuk met een opmerking over de naam Asten. Merkwaardig is dat hij helemaal niet ingaat op de vele twijfels over de interpretatie van deze naam die verwoord zijn in *De Nederlandse Plaatsnamen* van Van Berkel en Samplonius uit 1995. De hoofdstuktitel 'Asnoth, bebouwde grond' wordt door deze naamkundigen allerm minst ondersteund. Met hier en daar een doorkijkje naar eerdere tijden gaat ook dit hoofdstuk over de negentiende en twintigste eeuw, met de nodige aandacht voor de agrarische of bosbouwkundige ontginning van de heide en de Peelmoerassen en de grote veranderingen in de agrarische sector in die periode. Het hoofdstuk eindigt met een indrukwekkende foto van groot-schalige kassen.

Ton Thelen heeft nagezien wat de kranten in de laatste twee eeuwen over Asten te melden hadden. Vanaf de jaren 1920 is er ook het regionale blad *Peelbelang*, dat uiteraard wat dichterbij Asten stond dan de landelijke of provinciale pers. Op basis van persberichten behandelt Thelen eigenlijk alleen onderwerpen als de plannen en uitvoering van infrastructuurwerken (kanaal, spoor, tram, bus, bestrating van wegen) en het notariaat. Soms wrekt zich dat alleen kranten als bron gebruikt werden en had een beetje gericht archiefonderzoek puntjes kunnen ophelderen. Zou er verder niets interessants in die kranten gestaan hebben? Ja, toch wel, maar dat komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. Daar gaat het over de industrie: textiel, heel veel zuivel, strohulzen, ijzergieterij. De firma Eijsbouts begon met uurwerken, dan torenuurwerken, carillonmechanieken en uiteindelijk ook de bijhorende klokken. Met trots wordt nog net gemeld dat dit Astense bedrijf nieuwe klokken voor de Notre Dame in Parijs zou gaan gieten. Dat werd er uiteindelijk maar ééntje, maar dan wel de grootste: de Mariaklok, bijna zeven ton zwaar. Dit werd kennelijk pas bekend toen het boek al bij de drukker lag. De klok hangt intussen in de Parijse toren en Astense klanken galmen nu over de Franse hoofdstad. Wie zou dat in 1212 gedroomd hebben?

Karel A.H.W. Leenders

Prehistorie en Romeinse tijd

Broeke, Peter van den,
*Het handgevormde
aardewerk uit de ijzertijd
en de Romeinse tijd van
Oss-Ussen. Studies
naar typochronologie,
technologie en herkomst.*
Leiden: Sidestone Press

2012, [x+] 439 pp., ills., krtn, ISBN 978-90-8890-097-6,
pb., € 44,95. Dissertatie Leiden, 25 oktober 2012.

De archeologische 'bemoeienis' vanuit Leiden met de gemeente Oss begon in 1976. Geplande stads-

uitbreidingen bij het (toen nog) gehucht Ussen ten westen van Oss werden voorafgegaan door archeologisch onderzoek en dit bleek zo productief dat Leiden gedurende ruim tien jaar actief bleef in Oss-Ussen. Geleidelijk aan breidde het onderzoeksterrein zich uit naar andere (nieuwe) bouwterreinen binnen de gemeente Oss en zo bleef de Universiteit Leiden hier onderzoek doen tot in 2008. Vele generaties archeologiestudenten hebben hier hun veldwerkstages doorlopen en een stroom publicaties zette Oss-Ussen internationaal op de kaart als een van de grootste vlakdekkende opgravingen die ooit plaatsvonden. De vondsten dateren uit de midden-bronstijd en van de vroege ijzertijd tot in de midden-Romeinse tijd. Als een soort bijproducten van dit onderzoek vond ook nieuw onderzoek plaats naar het bekende vorstengraf dat al in 1933 was ontdekt en van de zogenoemde Zevenbergen bij het recent aangelegde verkeersknooppunt Paalgraven.

Peter van den Broeke behoort tot de archeologen die het Leidse onderzoek in Oss vanaf het begin meemaakten en hij ontwikkelde zich als kenner bij uitstek van het inheemse, handgevormde aardewerk, niet alleen uit Oss-Ussen, maar vervolgens ook voor de hele zuidelijke Nederlanden. Vele jaren was zijn hoofdstuk 'Oss-Ussen: het handgemaakte aardewerk' in de door Wijnand van der Sanden en hemzelf samengestelde bundel *Getekend Zand. Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen* (Waalre 1987; pp. 101-119) het referentiepunt voor dit materiaal, terwijl Van de Broeke altijd klaar stond om collega's in persoon bij te staan als het ging om de datering of het identificeren van vondstmateriaal. Na lange jaren van rijping is zijn kennis van dit materiaal nu ook vastgelegd in een proefschrift waarvan gehoopt mag worden dat er ook een Engelstalige bewerking van beschikbaar komt.

Door de aard van het onderwerp is dit een behoorlijk technisch naslagwerk dat ook nog eens volledig over de prehistorie gaat. Een doorsnee historicus met een interesse in (Noord)Brabant zal dit boek dan ook niet snel ter hand nemen. Toch is dit werk van belang, want samen met andere publicaties die zijn voortgekomen uit archeologische onderzoeken in Oss en naaste omgeving biedt dit werk wel belangrijke inzichten over de

vóórgeschiedenis, en hoe dan ook is 'geschiedenis' nu eenmaal een continuüm. Bovendien is aardewerk in de archeologie nog steeds in belangrijke mate een daterend materiaal.

Belangrijk aan dit boek is ook dat Van den Broeke in detail ingaat op de 'typochronologie van het kustaardewerk' en op de herkomst van het (andere) aardewerk. Hij concludeert dat in alle onderzochte periodes in Oss-Ussen naast lokaal geproduceerd aardewerk ook importaardewerk binnenkwam, zowel van de Noordzeekust (en dit niet uitsluitend gerelateerd aan de productie van en handel in zout), maar ook zogenaamd Marne-aardewerk uit Noord-Frankrijk en het zuiden van België. Gedurende de ijzertijd ging het om vijf tot tien procent importaardewerk waarbij – zoals Van den Broeke nadrukkelijk stelt – niet zozeer het aardewerk zelf, maar juist de inhoud van de potten gewaardeerd zal zijn geweest. In de Romeinse tijd nam de import van (inheems)Romeins gedraaid aardewerk sterk toe, maar dat blijft in deze studie buiten beschouwing. Deze laatste vondstcategorie staat centraal in de nog recentere dissertatie van Harry Enckevort, *Gebundelde Sporen. Enkele Kanttekeningen bij aardewerk en nederzettingen uit Romeins Nederland*. Archeologische berichten Nijmegen. Monografieën 7 (2013; dissertatie Leiden, 21 november 2012).

In de samenvatting schetst Van den Broeke beknopt hoe in de loop van de periode die het onderzoek bestrijkt de kernregio (Oss en wijdere omgeving) 'wisselende stijlfaffiniteiten' vertoonde, met invloeden van wisselende omvang en uit verschillende richtingen. In de late ijzertijd en rond het begin van de jaartelling komt die invloed vanuit het oosten en lijkt 'het Oost-Nederlandse rivierengebied (...) een westelijke uitloper van de aardewerkprovincie met Rijn-Wezer-Germaans aardewerk'. Van den Broeke stelt dan dat nog 'onduidelijk is in hoeverre de komst van de (Hessische tak van de) Bataven hieraan heeft bijgedragen'. In de stellingen – die de uitgever niet bij het boek levert – luidt nummer negen nog pregnanter: 'Er is in het Midden-Nederlandse rivierengebied nog geen nederzetting van geïmmigreerde Bataven aanwijsbaar.' Dit betekent niet dat er geen 'Bataven' vanuit Hessen zijn binnengekomen, want daarvoor bestaat afdoende bewijs

van andere aard, maar het illustreert wel dat het daarbij om een zeer klein gezelschap mensen zal zijn gegaan en het laat zien dat dit in cultureel opzicht niet tot een breuk of discontinuïteit leidde. Niet de bevolking wisselde, maar er kwam een nieuwe elite met nieuwe machtsverhoudingen en loyaliteiten.

Voor archeologen mag deze laatste conclusie 'bijvangst' zijn, voor (oud)historici is zij beslist van groot belang. Voor archeologen is dit proefschrift een exemplarisch voorbeeld van typochronologisch, aardewerktechnologisch en natuurwetenschappelijk onderzoek naar aardewerk dat waarschijnlijk nog geruime tijd een referentie en een belangrijk naslagwerk zal zijn.

Lauran Toorians

Middeleeuwen en Ancien Régime

Bastiaensen, Jean, Krista Caimo, Brenda Cijffers-Rovers, Joss Hopstaken en Stefan Van Lani, *Monumenten van zielzorg. Norbertijnen en hun pastorieën in Brabant*

van 1600 tot 1850 (Leuven: Davidsfonds Uitgeverij, 2010). 240 p. + losse kaart. ill. krtn. ISBN 978-90-5826-748-1. € 29.95.

De norbertijnen of witheren onderscheiden zich als reguliere kanunniken (koorheren die zich houden aan een op geschriften van Sint-Augustinus gebaseerde regel) van andere kloosterlingen, met name van alle monniken in de monastieke orden die de Regel van Sint-Benedictus volgen, doordat ze niet alleen contemplatief leven maar zich vooral richten op prediking en praktische zielzorg. Sinds paus Clemens III de premonstratenzerabdijen in 1188 toestemming had verleend om de eigen kerken met kloosterlingen te bedienen, hebben witheren van de talrijke abdijen in het oude hertogdom Brabant de zielzorg op zich genomen in tientallen parochies in de

onmiddellijke en verre omgeving, soms tot op de dag van vandaag. In Noord-Brabant was in de late middeleeuwen een op de zeven pastoors een norbertijn. Hoewel zij werden geacht met drie of meer kanunniken samen te leven, kwam ook de alleen levende pastoor – uiteraard voorzien van één of meer assistenten en een stoet aan personeel – veel voor. Vaak woonde die norbertijnse pastoor op een abdijhoeve die een heel stuk van de kerk verwijderd lag; een pastorie naast de kerk was eerder een uitzondering. Het feit dat het hier gaat om pastorieën van een centraal geleide orde, maakt dat er heel wat overeenkomsten zichtbaar zijn. Zo zijn het vaak imposante gebouwen, voorzien van grachten, dienstwoningen en stallen. Dat maakt ze een dankbaar onderwerp van vergelijkende studie, vooral ook dankzij het ruim voorhanden archiefmateriaal en niet te vergeten de kaartboeken van de abdijen.

Norbertijnse pastorieën in het hertogdom Brabant in de periode 1600-1850 is het onderwerp van deze fraaie bundel, die in 2010 gepaard ging met verschillende tentoonstellingen, onder meer in Museum Tongerlohuys (de oude pastorie van Roosendaal; zie in *NHJ* 29 de recensie van *Jaarboek 'De Ghulden Roos'* 68 (2010)). Krista Caimo en Stefan Van Lani schetsen allereerst het algemene kader en de doelstellingen: een verkenning van de historische, architectonische en monumentale aspecten van dit onroerend kerkelijk erfgoed (9-14). Er komen pastorieën aan bod van tien norbertijnenabdijen gelegen in of met bezit in Brabant: de verdwenen abdijen van Sint-Michiels te Antwerpen, Dielegem en Heilisse, de abdij van Grimbergen en die van Park te Heverlee, de abdij van Tongerlo, de priorij, later abdij van Postel, de abdij van Averbode en die van Berne te Heeswijk, en de voormalige abdij van Mariënweerd nabij Beesd. Zij hadden ooit maar liefst 190 parochies in beheer.

Brenda Cijffers-Rovers behandelt vervolgens de historische en institutionele aspecten van de orde en de door de norbertijnen verzorgde zielzorg (16-47). Zij gaat in op enkele definitiekwesties, want het blijkt nog niet zo eenvoudig een norbertijnse pastorie eenduidig te omschrijven. Cijffers-Rovers onderzoekt voor haar proefschrift uit een totaal van 180 norbertijnse pastorieën in de Antwerpse en Noord-Brabantse Kempen een

steekproef van ruim vijftig, waarvan er nog dertig bestaan, zeven in Nederland en 23 in België. Ze zal vooral kijken naar de bouwgeschiedenis en naar het leven op de pastorie.

De moederparochie Nispen omvatte in de twaalfde eeuw een enorm gebied van 17.000 hectare in een beekdal. Uit deze parochie, waar de norbertijnen van Tongerlo al in 1157 aanwezig waren, ontstonden later de dochterparochies Kalmthout en Roosendaal. De drie pastorieën bestaan nog steeds en vormen het onderwerp van een mooie studie door Jean Bastiaensen en Joss Hopstaken (48-97). De pastorie van Nispen staat in Essen, een gebouw met een bewogen bouw- en bewoningsgeschiedenis die in het abdijsarchief van Tongerlo behoorlijk goed gedocumenteerd is en teruggaat tot de late middeleeuwen en zestiende eeuw. De parochie Kalmthout dateert pas van 1551 en de pastorie uit 1636, gebouwd op de plek van een vroegere uithof van de abdij. Min of meer dezelfde dateringen (parochie 1510, pastorie uit de zeventiende eeuw maar ingrijpend vernieuwd in 1762) gaan op voor Roosendaal. De pastorie werd in 1970 verlaten en 'hersteld' in de oude staat, waarna ze als Museum Tongerlohuys in gebruik werd genomen.

Na een korte schets van de abdij van Park en haar netwerk van zestien pastorieën rondom Leuven door Stefan Van Lani (98-113), behandelt Krista Caimo systematisch, uitvoerig en uitgebreid geïllustreerd al deze pastorieën, waarvan er maar liefst vijftien over zijn (114-213). Een epiloog, een bibliografie, een woordenlijst, de noten én een aardige fietskaart langs de pastorieën in Vlaams-Brabant ronden deze mooie, verkennende en naar meer smakende uitgave af.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Boels, Henk (red.),
*Overheidsfinanciën
 tijdens de Republiek en
 het Koninkrijk, 1600-1850*
 (Hilversum: Uitgeverij Verloren,
 2012) 236 blz., ill.; ISBN
 978-90-8704-248-6; € 25.

De Stichting Geschiedenis van de Overheidsfinanciën publiceerde met *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* haar derde bundel. Het is een rijkgeschakeerde verzameling van bijdragen met als centraal element de wijze waarop de diverse overheden probeerden grip te krijgen op allerlei aspecten van hun financiële handel en wandel. De bijdragen bestrijken de regulering van overheidsfinanciën in de diverse regio's van Nederland, de verhouding tussen de centrale en de regionale overheid en enkele maatregelen van algemene aard.

Voor de lezer met belangstelling voor de Noord-Brabantse geschiedenis is vooral de bijdrage van Ton Kappelhof, 'Besturen op Afstand', interessant.¹ Hij beschrijft de wijze waarop het contact tussen de centrale overheid en de Meierij als een van de grootste districten van de Generaliteitslanden in de achttiende eeuw verliep. De Generaliteitslanden werden op afstand bestuurd. Hoe werkte dat contact tussen de Staten Generaal en de lokale bestuurders in de praktijk en hoe werden de Staten Generaal geïnformeerd over de financiële en sociaaleconomische toestand in de Meierij? Dat zijn de vragen die Kappelhof in dit artikel tracht te beantwoorden.

Het contact verliep aanvankelijk via al dan niet reguliere onderzoekscommissies die naar de Meierij werden gezonden en via rekestten vanuit de regio naar de autoriteiten in Den Haag. Deze beslisten niet meteen, maar vroegen eerst in de betreffende regio om raad. Een dergelijke raadgeving – in dezen over een verantwoorde belastingheffing – bestond uit een verificatie van de feiten, een

algemene beschouwing en een afrondend advies. Uit deze praktijk groeide in de achttiende eeuw een gewoonte van op reguliere basis rapporteren vanuit de Meierij naar de centrale autoriteiten. In deze rapporten van de plaatselijke ontvangers werd de sociaaleconomische stand van zaken van het gebied beschreven. Kappelhof heeft deze rapportages vergeleken met wat bekend is over de prijzen van bijvoorbeeld de boter en de rogge, over de bouwactiviteiten in de verschillende gewesten en dorpen en over de opbrengsten van de tienden. Het blijkt dat de rapportages geen goed beeld gaven van de economische en sociale ontwikkeling van de Meierij. Men heeft, concludeert Kappelhof, te veel geleund op wat de plaatselijke ambtenaren, die hun gegevens weer van de plaatselijke elite kregen, in algemene zin meedeelden en verder geen gebruik gemaakt van kwantitatieve gegevens. Den Haag onderzocht zelf niet en deed ook geen enkele poging om te meten en te tellen. Den Haag was echter wel weer goed op de hoogte van de financiële situatie van de lagere overheden via de Leen- en Tolkamer. De Leen- en Tolkamer was een relatief klein bestuurscollege, bemand door plaatselijke juristen, dat door de Raad van State werd geraadpleegd inzake de goedkeuring van allerlei financiële handelingen van de lagere overheden.

Wellicht heeft Den Haag tussen 1713 en 1787 dus wel getracht enkele vernieuwingen door te voeren met betrekking tot belastingheffing, maar zonder resultaat omdat men slecht op de hoogte was van de werkelijke sociaaleconomische toestand. Het systeem bleef rigide en voldeed steeds minder aan de eisen van eerlijke verdeling en het draagkrachtbeginsel. Daar werd pas wat aan gedaan na de politieke crises van 1787 en 1794.

Karlijn van Blom

¹ Ton Kappelhof, 'Besturen op Afstand, Ambtelijke rapportages over de sociaaleconomische toestand van de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1736-1787'.

Faure, Johan, *Beknopte geschiedenis van de stad Bergen op Zoom*. Een geschiedenisboek uit 1761, ingeleid en geannoteerd door Willem van Ham

(Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2010)
479 p., ill., ISBN 978-90-70641-93-1. € 29,50.

Geschiedschrijving was vóór 1800 nog niet wetenschappelijk professioneel. Naast de traditionele historiografie aangestuurd door kerkelijke en bestuurlijke autoriteiten waren er in de Nieuwe Tijd steeds meer geleerden, antiquiteiten-verzamelaars en liefhebbers die zich in de geschiedenis interesseerden. In de Nederlandse Republiek met zijn decentrale karakter was het genre van de stadsgeschiedenis uitermate populair. Zo schreef de Aalburgse predikant aan het eind van de zeventiende eeuw onder meer de geschiedenissen van Den Bosch, Heusden, Dordrecht en Zaltbommel en publiceerde de Bredase advocaat Thomas Ernst van Goor in 1744 de geschiedenis van zijn geboortestad.

In de lijn met dit genre schreef de hugenoot Jean Faure in de jaren vijftig van de achttiende eeuw een *Histoire abrégée de la ville de Bergen-op-Zoom*. Dit was kort na de verwoesting van de stad door het bombardement bij het beleg en de inname door het Franse leger in 1747. De protestantse familie Faure was iets na 1700 uit het Zuid-Franse Orange vertrokken naar Bergen-op-Zoom. De zelfstandigheid van het prinsdom lag steeds onder vuur van de Franse koning Lodewijk XIV en ook over de geloofsuitoefening bestond na 1685 geen zekerheid meer. In dienst van de markies van Bergen-op-Zoom maakte de familie carrière. Johan (Jean) Faure werd uiteindelijk baljuw van Standaardbuiten en ontvanger van de dijkgeden in Fijnaart en Heijningen, een vermogend man. Het manuscript van zijn in het Frans geschreven geschiedenis verscheen pas in 1761, twee jaar na zijn dood, in druk.

Bij zijn beschrijving van de stad en het Markizaat gaat hij de eerste tachtig pagina's vooral in op de heren, markiezen van Bergen-op-Zoom. Veel lof heeft hij voor zijn broodheer, de paltsgraaf Karel Theodoor van Sulzbach, die in 1742 officieel beleend werd met het Markizaat en toen eveneens keurvorst van de Palts werd. In de volgende honderd pagina's loopt hij door de geschiedenis van de stad van 600 tot 1742. Vervolgens geeft hij een beschrijving van de inwoners, economische bezigheden en, geheel overeenkomstig de achttiende-eeuwse interesse, de belangrijkste gebouwen in de stad. Een bijzondere, bijna apologetisch deel, dat eveneens honderd pagina's beslaat, is de beschrijving van het beleg van Bergen-op-Zoom in 1747. Dit laatste deel vormt een mooie aanvulling op de publicatie van het dagboek dat Jacob Eggers in 1750 in het Frans had geschreven en dat in 2007 uitgegeven is onder de titel *Het beleg en de inname van Bergen op Zoom en het fort De Roovere in 1747* (vertaling Johan Kruis en Wim van Riemsdijk, Bergen-op-Zoom 2007).

De uitgave van Faures geschiedenisboek is waardevol. Door het plaatsen van de vertaling naast de afbeeldingen van het oorspronkelijke Franstalige boekje kan de lezer zien wat er oorspronkelijk stond. Dit is wetenschappelijk verantwoord, maar zorgt er wel voor dat het boek omvangrijker is geworden en er maar beperkte informatie op een bladzijde staat. De inleiding is naar mijn smaak wat fragmentarisch en uiteenlopend. Als lezer wil je vooral weten wie de schrijver was, waarom het geschreven is en wanneer. Doordat dit nu in een bredere context staat, is deze informatie wat lastiger te vinden. Het werk is echter een belangrijke bijdrage: voor de geschiedenis van Bergen op Zoom is dit het eerste en tot nu toe enige overzichtswerk. Voor de historiografie in de achttiende eeuw is het een nieuwe bron en biedt het nieuwe mogelijkheden voor onderzoek.

Joost Rosendaal

Hoorens, Vera,
*Een ketterse arts voor
 de heksen. Jan Wier
 (1515-1588)* (Amsterdam:
 Bert Bakker, 2011), 640
 p., ill., reg., ISBN 978-90-
 351-3377-8. € 49,95.

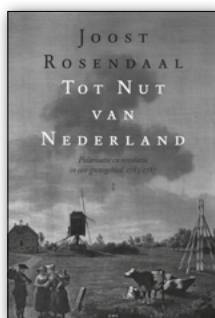
De uit Grave afkomstige geneesheer Jan Wier (Weyer) geldt tot op heden als een grondlegger van de intellectuele verdraagzaamheid waarom ons land tot voor kort bekend stond. Nog altijd heeft hij een hele schare bewonderaars. Zij hebben voor hem een warm plekje in hun hart omdat hij in de woelige en wrede zestiende eeuw een lans brak voor de geesteszieke medemens en voor vermeende heksen die in zijn ogen volmaakt onschuldig waren aan de waanzinnige verwijten die hen ten laste werden gelegd. Geen wonder dat er van hem nogal wat biografische schetsen, vaak hele lofdichten, zijn vervaardigd. Wellicht de omvangrijkste biografie van Jan Wier is het proefschrift dat de Leuvense hoogleraar Vera Hoorens onder begeleiding van haar collega's Catrien Santing en Hans Renders vervaardigde en in 2011 verdedigde aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Een lofdicht is bepaald niet de bedoeling van Hoorens; nu eens stelt ze meedogenloos zijn zwakke kanten aan de kaak dan weer loopt ze warm voor de bekoringen van deze lange man (circa 1,90 meter). Zij stelt zich enkele nuchtere vragen, zoals: 'Wie was Jan Wier en hoe kwam hij tot zijn opmerkelijke oeuvre? Wat is zijn maatschappelijke en wetenschappelijke nalatenschap?' Een rode draad in haar boek is de receptie van Wiers boek, *Over duivelse begoochelingen (De praestigiis daemonum, et incantationibus ac veneficiis, libri v)*, te meer omdat dit boek verschillende keren door de auteur is uitgebreid en opnieuw uitgegeven. Hierin vertelt Wier veel over de verschillende trucs die de duivel heeft om ons voor de gek te houden en zet hij zich af tegen zijns inziens wetenschappelijk ongefundeerde geschriften, zoals de *Heksenhamer* van Heinrich Kramer, waarin geloof

wordt gehecht aan het werkelijkheidsgehalte van de euveldaden der vermeende heksen. Met deze kritiek staat Wier in de lange theologische traditie die is ingezet door Augustinus en verder is uitgewerkt door Thomas van Aquino (kort gezegd: de duivel bedient zich van trucs maar kan eigenlijk niet veel; ook tovenaars kunnen niet veel, het zijn slechts goochelaars).

In twintig hoofdstukken maakt de lezer kennis met Wier als kind en als schepper van zijn tijd. Met haar eruditie en stelligheid wekt Hoorens bewondering, soms ook verwondering, bij de lezer. Is Wier, ondanks zijn kritiek op de katholieke kerk, toch katholiek gebleven? Was hij calvinist? Of was hij spiritualist? Op dat soort vragen, en nog veel meer, wordt in deze biografie ingegaan. Een boeiende historische biografie.

Charles M.A. Caspers

Rosendaal, Joost, *Tot nut
 van Nederland. Polarisatie
 en revolutie in een grensge-
 bied, 1783-1787* (Nijmegen:
 Uitgeverij Vantilt 2012/Tilburg:
 Uitgeverij Zuidelijk Historisch
 Contact 2012) 288 p.; ill.; ISBN
 978 94 6004 0597. € 22,50.

Met het boek *Tot nut van Nederland. Polarisatie en revolutie in een grensgebied* levert de Nijmeegse historicus Joost Rosendaal, na zijn *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003) en *De Nederlandse Revolutie, 1783-1799. Volk, vaderland en vrijheid* (Nijmegen 2005), wederom een waardevolle, buitengewoon lezenswaardige en fraai geïllustreerde bijdrage aan de geschiedenis van ons land in de tumultueuze tijden aan het eind van de achttiende eeuw waarin de hervormingsgezinde burgerij zich tegen aristocraten en Oranje keerde. Dit keer neemt Rosendaal zijn lezers mee naar het gebied waar hij zelf opgroeide, waar zijn interesse in de patriottenbeweging begon en dat destijds het grensgebied tussen het gewest Holland en het Generaliteitsland Staats-Brabant vormde:

het Land van Heusden en Altena en de Langstraat. Het rustieke tafereel van een polderlandschap bij Raamsdonkveer met molen en koeien dat de omslag siert, verdient de Engelse benaming 'cover' – het dekt de dynamiek en onrust die de inhoud van het boek kenmerken, af en vormt daarmee een sprekend contrast met Rosendaals verhaal.

Voor een groot deel richt het boek zich op Heusden – een Hollandse stad op Brabantse bodem. Het thans zo rustig en vredig aandoende vestingstadje was iets meer dan twee eeuwen geleden het toneel van felle factiestrijd, politiek geweld en plunderingen en één van de meest radicale centra van de patriottenbeweging. Rosendaal verhaalt over een Nederland waarin de vaderlandse saaiheid van het bestaan en de hang naar accommodatie en pacificatie enkele jaren lang werden verstoord door burgeroorlog, een escalatie van de verdeeldheid waarbij Heusden als een van de kleine, niet-stemhebbende steden van het gewest Holland vooropliep in de radicalisering. Bij uitbreiding worden politieke spanningen en gebeurtenissen in het omliggende gebied, bij wijze van vergelijkende streekgeschiedenis, beschreven. Naast Heusden neemt Rosendaal zijn lezers mee naar onder andere Woudrichem, Waalwijk, Geertruidenberg, Besoyen, Hill, Dussen, 's-Gravenmoer, Engelen, Raamsdonk, 's-Grevelduin-Capellen, Werkendam en Sprang in een verhaal dat de grote bewegingen van een tijdperk in lokale geschiedenis tot leven laat komen.

Rosendaal bestrijdt de opvatting dat de patriottenbeweging 'een stedelijk fenomeen' was van regenten uit stemhebbende steden die zich tegen de positie van de stadhouder keerden. Hij laat op overtuigende wijze zien dat juist een kleine stad zoals Heusden en delen van het platteland het meest radicaal waren in de roep om verandering en het vestigen van een staatsbestel gebaseerd op het principe van volkssoevereiniteit. Daarmee nuanceert hij tevens het traditionele beeld van patriotten versus Oranje. Rosendaal beaamt dat de onrust begon toen staatsgezinden door de zwakke positie van de stadhouder als gevolg van de Vierde Engelse Zeeoorlog een momentum ontwaarden om de positie van de prins en de prinsgezinde regenten te ondermijnen. Hij bespreekt hoe in diverse steden en dorpen met een beroep op de

oude privileges de stadhouderlijke rechten ten aanzien van de benoeming van lokale bestuurders betwist werden en de roep om het oprichten van burgermilities klonk. Maar hij toont eveneens aan dat de oude tegenstellingen al snel verbreedden in reactie op lokale misstanden en naar aanleiding van nieuwe ideeën over de invloed van burgers op het bestuur. Door middel van een gedetailleerde analyse van politieke bewegingen in de steden en dorpen van het Land van Heusden en Altena toont Rosendaal hoe hervormingsgezinde regentenfacties of niet tot de regentenkringen behorende notabelen de kans zagen en grepen om de middenstand te mobiliseren in hun factiestrijd met prinsgezinde, behoudgezinde regenten, hoe onder invloed van acties, agitaties en provocaties aan beide zijden de polarisatie, spanningen, partijvorming en politisering van lokale samenlevingsverbanden toenamen en hoe dit uitmondde in hoogoplopende conflicten en bestuurlijke crises op lokaal niveau. Rosendaals boek leest als het relaas van een elite die intern verdeeld was en die zich geen raad wist met sentimenten onder de bevolking, er geen oog of begrip voor had, de dynamiek in de samenleving verkeerd inschatte en er daardoor niet in slaagde verzet en onvrede te accommoderen en naar rustiger vaarwater te leiden. Het is een verhaal van mondige burgers die voor de troepen uitliepen en radeloze bestuurders die achter de feiten aanhielden of zich juist aan het hoofd van de verandering plaatsten.

Voor al in de kleine steden en op het platteland veranderde het patriotse programma volgens Rosendaal gedurende en door de strijd van het oude discours gericht op traditionele rechten naar een nieuw, modern discours gericht op bestuur op basis van volkssoevereiniteit en –vertegenwoordiging. Daarmee bewoog de politieke agenda van de patriotten zich voorbij enkel verzet tegen de positie van de stadhouder. Deze beoogde een fundamentele hervorming van het staatsbestel omdat de patriotse wensen binnen de bestaande kaders blijkbaar niet te verwezenlijken waren. In het licht van deze ontwikkeling duidt Rosendaal, net als eerder Niek van Sas in diens *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900*, de patriottenbeweging als beginfase van 'de Nederlandse Revolutie', een overgang van oude

politiek en oude tegenstellingen naar een nieuwe, moderne hervormingsbeweging.

Anders dan andere lokale geschiedenissen, zoals Maarten Praks *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak 's-Hertogenbosch 1770-1820*, beschrijft Rosendaal niet enkel de interne dynamiek van een stad maar ook het samenspel tussen lokale bewegingen en de verhoudingen tussen het lokale en het gewestelijk niveau. Rosendaal presenteert de polarisatie in het Land van Heusden en Altena als een afspiegeling van spanningen in de Republiek der Verenigde Nederlanden als geheel. Het ging om conflicten van lokale aard waarbij de kampen verdeeld raakten langs landelijke 'partijkaders' waarbij die kaders en het inhoudelijk programma zich geleidelijk vormden en versterkt werden door samenwerking en overleg op gewestelijk en landelijk niveau. Door middel van patriotse tijdschriften en kranten werden lokale bewegingen nog sterker met elkaar verbonden omdat zo ideeën uitgewisseld konden worden en nieuws over gebeurtenissen op lokaal niveau verspreid kon worden. Via de pers en provinciale verbanden traden bovendien geleidelijk partijleiders op regionaal en gewestelijk niveau naar voren. Succes op lokaal niveau bracht prestige. Zo kon de Heusdenaar Johannes Conradus de Kock – een van de weinige Nederlanders die het voorrecht ten deel is gevallen om zich door Robespierre cum suis in Parijs een revolutionair kapsel aan te laten meten, zo leren wij van Rosendaal – uitgroeien tot een van de leiders van de patriottenbeweging. Anderzijds was er sprake van een voortdurend schakelen tussen lokaal en gewestelijk niveau in de vorm van pogingen van de Staten om grip op lokale ontwikkelingen te houden of van petitie's en rekestes aan de Staten, hetzij van patriotten die aandringen op hervorming of herstel van oude rechten, hetzij van orangisten die ageren tegen patriotse machtsovernames. Voor lokale bewegingen waren goede contacten met geestverwanten op gewestelijk niveau van groot belang. Zo vonden patriotten uit het Land van Heusden en Altena beschermheren in patriotsgezinde pensionarissen van stemhebbende steden, terwijl Heusdense orangisten via de drost van Heusden, de baron Van der Does, tot diens overlijden op 31 maart 1787 bij de Staten voor hun belangen konden lobbyen.

Rosendaal benadrukt ook in de relatie tussen het lokale en het gewestelijke niveau dat de politieke situatie in de Republiek in de jaren 1780 niet simpelweg geschetst kan worden als patriotten versus Oranje. Binnen Holland was sprake van meervoudige tegenstellingen: orangisten, aristocraten, patriotgezinde Statenleden en burgerdemocraten in wisselende coalities, de Staten en de stemhebbende steden versus kleine steden en het platteland. Lokale en gewestelijke politiek liepen dooreen en kwamen bij elkaar. Bovendien bestond aan de patriotse zijde van het politieke spectrum onenigheid over het tempo van veranderingen.

Met name in de verhouding tussen de Staten en Heusden liepen deze tegenstellingen en onenigheid hoog op en Rosendaal spit deze verhouding dan ook consciëntieus uit. Als niet-stemhebbende stad was Heusden afhankelijk van het oordeel van anderen. De Heusdense patriotten wendden zich dan ook meermaals met wisselend succes tot de Staten met verzoeken om bestuurlijke hervormingen toe te staan. Waar in Heusden de patriotten al snel succesvol waren in het verwerven van controle op het stadsbestuur, was de toestand elders in Holland meer precair en wisten orangisten en aristocraten zich beter te weren. Bovendien eisten de Heusdense patriotten, naast hervormingen op lokaal niveau, ook een plaats voor de stad in de Staten op. Dit maakte dat de Heusdense patriotten zowel wat de inhoud van hun hervormingsprogramma als wat het tempo waarin zij dit programma wensten te verwezenlijken betreft, al snel met de Staten botsten. Rosendaal beschrijft en analyseert het verloop van de patriotse machtsovername in Heusden vanuit deze dialectiek tussen lokale en gewestelijke politiek waarbij pogingen van de Staten om de Heusdense patriotten in te tomen achter de feiten aanlopen, juist bijdragen aan radicalisering en uiteindelijk falen, waarbij de Heusdense patriotten de wijsheid van het *festina lente* leren onderkennen.

Aan het eind volgt dan de klap met het Pruisische sabel, die alles tenietdeed. In het laatste deel van het boek beschrijft Rosendaal hoe op 20 september 1787, met steun van enkele Pruisische huzaren, het orangistische gepeupel uit het omliggende platteland de vesting Heusden binnenviel

en gedurende enkele dagen plunderde. Het is een relaas over plunderingen en zuiveringen in verscheidene steden en dorpen waarbij met politieke tegenstanders werd afgerekend. De patriotten werden ontwapend en bestuurlijke hervormingen werden teruggedraaid. Het succes van de orangistische contrarevolutie kon de patriotse idealen echter niet wegnemen. Onder de oppervlakte bleef de wens tot hervorming bestaan en in verscheidene dorpen in de Langstraat bleef het patriottisme levend. Zo sluit Rosendaal zijn boek af met een lonkend perspectief; een aankondiging dat het boek uit is, maar het verhaal nog niet voorbij. Aan de einder brandde nog licht; ook in steden en dorpen die nog Brabants moesten worden.

Met veel gevoel voor politieke verhoudingen beschrijft Rosendaal in *Tot nut van Nederland* zo de woelige jaren 1785-1787 in het Land van Heusden en Altena en de Langstraat. Veel aandacht gaat uit naar lokale spanningen en tegenstellingen, botsende persoonlijkheden, het toevallige verloop van gebeurtenissen en het samenspel tussen lokale en gewestelijke politiek. In een vertoog dat bol staat van welkome details en anekdotes die het grote verhaal van de strijd tussen patriotten, aristocraten en orangisten verder inkleuren, neemt hij zijn lezers mee in de opkomst, met horten en stoten, de escalatie en het tragisch (voorlopig) einde van een hervormingsbeweging. Kortom, een aanrader voor iedereen die geïnteresseerd is in achttiende-eeuwse, politieke en/of Brabantse geschiedenis.

Raymond Kubben

Sanders, J.G.M., *Kartuizers in het land van de Dommel. Klooster Sint-Sophia van Constantinopel bij 's-Hertogenbosch, 1466-1641*
(Woudrichem: Pictures Publishers 2012) 328 pp., ill., krtn, ISBN 978-90-73187-78-8, hb. € 25.

Ger van den Oetelaar heeft zitting in menig bestuur en draait aan vele knoppen, meestal de knoppen van geldkranen. Geïnteresseerd in zijn

eigen stamboom gaf hij Jean Coenen (1956-2010) de opdracht hiernaar onderzoek te doen en het was in de loop van dit onderzoek dat Coenen in 2009 stuitte op het zeer complete archief van het kartuizerklooster Sint-Sophia van Constantinopel. Dit archief was ooit vanuit Antwerpen en via Mechelen terugbezorgd bij het bisdom 's-Hertogenbosch, daar goed verpakt in de kelder van het archief terecht gekomen en vervolgens nooit meer opgemerkt totdat Coenen het herontdekte. Inmiddels is het archief in bewaring gegeven bij het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) waar Jan Sanders het inventariseerde en ontsloot. Onder de archieftoegang '245 Klooster Sophiae Domus in Vught' is deze inventaris nu samen met digitale foto's van alle stukken te raadplegen via de website van het BHIC.

Ten behoeve van de ontsluiting van dit herontdekte archief en om dit verdwenen klooster meer bekendheid te geven werd nog in 2009 de Stichting Kartuizerklooster Sinte Sophia van Constantinopel opgericht. Volgens de website (die 2010 als jaar van oprichting geeft) heeft deze stichting

'als doel het onthullen van de raadselen van het gelijknamige klooster, dat zo'n 550 jaar geleden tussen Olland en Liempde aan de Dommel stond. Hiervoor werden recent gevonden archiefstukken onderzocht en toegankelijk gemaakt. Deze kennis is onder andere gebruikt voor het realiseren, in samenwerking met kunstenaars en ondernemers, van specifieke produktmarktcombinaties (sic, in het boek staat 'product-markt-combinaties') en het realiseren van een aantal objecten die de huidige kartuizerrelicten in het landschap beter leesbaar maken. Het project levert een belangrijke bijdrage aan het behoud en herstel van de cultuurhistorische waarden in Het Groene Woud.'

Kortom: een nieuwe kraan aan de geldmachine van Ger van den Oetelaar.

Met deze ronkende informatie, inclusief een groepsfoto van het voltallige stichtingsbestuur, opent het boek over de geschiedenis van dit kartuizerklooster. Gelukkig laat de auteur Jan Sanders zich verder weinig gelegen liggen aan

kartuizerbrood, kartuizerwijn, kartuizerkaarsen en andere verworvenheden van de marketing & branding in het historisch bedrijf. Aan de hand van het rijke archiefmateriaal beschrijft hij in dit werk in groot detail de geschiedenis van de kartuizergemeenschap Sint-Sophia van Constantinopel en plaatst hij deze in de bredere context van enerzijds de kartuizerorde (in de Nederlanden en daarbuiten) en anderzijds de meierij van 's-Hertogenbosch. Wie de eerdere publicaties van Sanders kent over de kartuizers bij Geertruidenberg (het Hollandse Huis) weet dat hij als geen ander de aangewezen persoon is om een project als dit uit te voeren.

Het klooster – of naar goed kartuizergebruik beter 'huis' – dat uiteindelijk en op instigatie van Karel de Stoute werd genoemd naar de heilige Sofia van Constantinopel, werd in 1465 gesticht door Ludolf van den Water, kanunnik van het kapittel van Den Bosch. Hij kreeg daarvoor toestemming van de bisschop van Luik en de medewerking van Dionysius, de beroemde monnik in het kartuizerklooster van Roermond die als eerste de gewoonten van de orde op schrift stelde (een echte kloosterregel is er nooit gekomen). De stichting vond in eerste instantie plaats in Olland, maar deze plek beviel niet en al twee jaar later schonk Ludolf van de Water grond op de Eikendonk tussen Den Dungen en 's-Hertogenbosch. Ook deze plek volstond niet en eind 1471 verhuisde de prille kloostergemeenschap naar Vught waar het huis wel tot bloei kwam.

Door de Beeldenstorm in 1566 liep het kloostercomplex in Vught zware schade op en moesten de kartuizers hun huis verlaten om uiteindelijk (rond 1572) in Boxtel terecht te komen. Dit was gunstig omdat de kern van hun goederenbezit zich in de naaste omgeving van Boxtel bevond. Hiermee kwam evenwel geen eind aan het zwerfende bestaan dat niet bepaald des kartuizers kan worden genoemd. Via Esch en Sint-Michielsgestel kwam de gemeenschap in 1594 terecht in Den Bosch waar zij een refugie bezat. Toen ook hier duidelijk werd dat er in de stad geen mogelijkheid was om weer een regulier kartuizerklooster in te richten, werd besloten naar Antwerpen te verhuizen. De uitvoering van dit besluit werd met de nodige omzichtigheid voorbereid en werd

doorkruist door de inname van Den Bosch door Frederik Hendrik. In 1641 verhuisden de laatste kartuizers van de heilige Sofia naar Antwerpen en in 1658 slaagden zij erin met de Staten-Generaal tot overeenstemming te komen over het eigendom van hun bezittingen in de meierij die zij daarop prompt van de hand deden.

Ongeveer honderd pagina's beslaat de gedetailleerde geschiedschrijving van deze kloostergemeenschap die zeker in de laatste decennia van haar bestaan uiterst klein was. Daarna volgen hoofdstukken over de schenkers, de opbouw van het goederenbezit, de exploitatie daarvan en de afbouw van dit bezit. De volledigheid van het archief maakt het mogelijk hierover zeer gedetailleerd te zijn en daarmee biedt dit boek veel informatie over de inrichting en het beheer van gronden in het centrale deel van de meierij met ondermeer een verrassend uitvoerige paragraaf (pp. 183-193) over bosbouw. In een tiende en laatste hoofdstuk rondt Sanders het geheel af met een blik op 'de enkele voormalige kartuizergoederen heden ten dage'. Dit hoofdstuk sluit af met een paragraaf over landgoed De Geelders waarin de kartuizers ooit hout teelden en dat nu als het ware het hart vormt van het Nationaal Landschap Het Groene Woud. Voor wie weet dat Ger van Oetelaar vrijwel tegen De Geelders aan woont en mede aan de wieg stond van dit Nationaal Landschap wordt de cirkel nog verder gesloten. Tekenend voor dit marketing-gebeuren is ook dat het archief waarop dit boek is gebaseerd in het BHIC is beschreven als 'archief van het kartuizerklooster Sophiae Domus in Vught' en deze kartuizergemeenschap inderdaad maar een heel klein deel van haar bestaan in het hart van Groene Woud was gevestigd en haar bloeiperiode beleefde in Vught. Wel lag ten oosten van Boxtel en Liempde steeds een flink aantal van de bezittingen. De titel van het boek spaart de kool en de geit: de Dommel stroomt ook langs Vught en de hele meierij ligt 'bij 's-Hertogenbosch'. Aan de degelijke inhoud van het boek doet het allemaal niks af.

Afzonderlijk bevat dit boek hierna nog een hoofdstuk van de hand van Ger van den Oetelaar over de kartuizers die hij onder zijn voorouders telt, door Tom Gaens samengestelde lijsten van priors, rectoren en procurators, een verklarende

woordenlijst, en uiteraard een bibliografie, noten-apparaat en een register op plaats- en persoonsnamen. Het geheel is overdadig en geheel in kleur geïllustreerd en fraai vormgegeven.

Op de rol staat nu nog een publicatie in de reeks *Studia Cartusiana* met hoofdstukken over de kloosterbewoners, de bibliotheek en het scriptorium en een *calendarium* en kroniek van het huis Sint-Sophia van Constantinopel, plus een aantal kleinere en meer toeristische uitgaven die deels al zijn verschenen.

Lauran Toorians

Taverne, Ed., e.a. (red.),
Nederland stedenland.
Continuïteit en vernieuwing (Rotterdam: nai010
uitgevers 2012) 320 pp.,
ills, krtn, ISBN 978-94-
6208-006-5, pb. € 24,50.

In deze bundel artikelen over Nederland als sterk verstedelijkt land staat één artikel dat ook voor mediëvisten met een Zuidnederlandse oriëntatie beslist het lezen waard is. In knap vijftien pagina's geven Arnoud-Jan Bijsterveld en Frans Theuws daarin een stand van zaken van de huidige kennis betreffende 'Vroege stadswording in Nederland. Een Romeinse erfenis, Karolingische impulsen en een stroomversnelling in de twaalfde eeuw' (pp. 91-107). In kort bestek behandelen zij de Romeinse erfenis, de Karolingische periode en vroege middeleeuwen en de volle middeleeuwen waarin het fenomeen 'stadsrecht' zijn intrede doet. Als casus wordt voor deze laatste periode de meierij van 's-Hertogenbosch bekeken en in context gezet.

Andere artikelen in deze bundel die historici meteen zullen aanspreken zijn dat van Anita Boelen over armenzorg in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd, met Haarlem als voorbeeld, en dat waarin Jeroen Benders en Dick de Boer voor diezelfde periode waterputten en beerputten in

hun sociale context plaatsen. In beide artikelen is sprake van 'de stad als sociaal lichaam'. Wat dat betreft is de benadering in het artikel van Bijsterveld en Theuws nog veel meer archeologisch en institutioneel, maar ook – en daar zit een groot deel van de winst – gericht op het grotere landschappelijke kader waarin de stad was ingebed.

Wat opvalt, is dat in Nederland (of in België) middeleeuwse steden nauwelijks in een internationale, comparatieve context worden bestudeerd. Dat gebeurt nog wel bij de ontwikkelingen in de vroege middeleeuwen (Dorestat naast Quentovic en Haitahbu bijvoorbeeld), maar nauwelijks of niet voor de stadstichtingen in de twaalfde en dertiende eeuw. In Wales, Schotland en Ierland worden die bijvoorbeeld in de context van de Anglo-Normandische expansie bekeken als een van de middelen waarmee de veroveraars hun macht consolideerden en als een frontier-verschijnsel. En ook in het zuiden van Frankrijk vormen de *bastides* een rijk onderzoeksterrein in een min of meer vergelijkbare setting. Ook hier zien we twee geografische onderzoeksgebieden met weinig uitwisseling van ideeën, terwijl het in een aantal gevallen dezelfde baronnen waren die in beide gebieden nieuwe steden stichtten. Op de Britse eilanden waren met enige regelmaat (Zuid-) Nederlanders betrokken bij stadstichtingen, juist in die frontierzone. Gezien de hoge urbanisatiegraad van de zuidelijke Nederlanden (en dus de aanwezige ervaring) en de handelsbelangen (wol) is dit niet verbazingwekkend. Wat wel verbaast, is de geringe belangstelling voor deze grotere, Europese samenhang. Wat de hertog van Brabant in de meierij deed, deed koning David I in het zuiden van Schotland en deden anderen elders ook en vaak volgens dezelfde patronen, zowel letterlijk topografisch als in sociaaleconomische en juridische zin. Dat verdient meer aandacht.

Lauran Toorians

Negentiende en twintigste eeuw

Arts, Jos, *Vlisco*

(Zwolle: WBooks /
Arnhem: ArtEZ Press
2012) 160 pp., ills, ISBN
978-90-89102-75-1,
pb., € 14,95.

Dit kleine, glossy uitgevoerde boekje oogt als een typisch cadeauboekje en hoewel het zeker ook een mooi cadeau zou kunnen zijn, is het uiterlijk hier toch wat bedrieglijk. Het gaat wel degelijk om een serieuze beschrijving van de Helmondse katoendrukkerij Vlisco die met kleurige wax-prints al decennia lang het uiterlijk van Afrika bepaalt. De vrolijke en kleurige kant van Afrika – en dan vooral van landen in West- en Centraal-Afrika als Ghana, Togo, Benin, Nigeria, Congo en Ivoorkust – associëren we meteen met kleding in heldere kleuren in vaak grote dessins die kunnen variëren van tamelijk traditionele bloemmotieven en abstracte vlakvullingen tot maatschappelijke (en soms zelfs politieke) statements. Ook Afrikanen zelf beleven deze stoffen als onlosmakelijk onderdeel van hun eigen identiteit en als een luxeproduct – de stoffen zijn redelijk duur – waarmee je als Afrikaan kunt pronken, juist zonder dat dit de eigen identiteit aantast.

Het is dan ook een klein wonder dat het hierbij gaat om een volledig Nederlands product. In 1846 werd in Helmond een al langer bestaande textieldrukkerij (een vennootschap) omgezet in het bedrijf P.F. van Vlissingen & Co. Pas in 1970 werd die naam officieel veranderd in Vlisco. Het bedrijf bedrukt katoenen stoffen volgens een procedé dat verwant is aan het Indonesische batik. Eind negentiende eeuw begon Vlisco deze stoffen aan te bieden op de Afrikaanse markt, vanaf het begin met '*véritable wax hollandais*' als bedrijfsnaam ingeweven in de zelfkant. De stoffen werden al snel een begrip en met name in de periode van 1947 tot 1960 groeide het marktaandeel spectaculair.

Vlisco kreeg vrijwel de hele (West)-Afrikaanse en ook een deel van de Zuid-Aziatische markt in handen. De dessins werden in eigen huis in Helmond ontworpen door kunstenaars van naam, maar zoals Arts in zijn inleiding schrijft, 'het dessin krijgt pas in Afrika betekenis in dialoog met marktvrouwen en handelaars' en vervolgens kleermakers en draagsters.

De afzet op de Afrikaanse markt verliep vrijwel volledig via regionale en lokale netwerken en het is verbazingwekkend te lezen hoe Vlisco zelfs nooit op het idee kwam zijn '*véritable wax hollandais*' te patenteren of zelf deze lokale afzet onder controle te krijgen. Onvermijdelijk kwamen er dan ook concurrerende producten op de markt die ongehinderd met de goede naam van Vlisco aan de haal konden gaan en waartegen alleen kon worden opgetreden door onverminderd goede kwaliteit te blijven leveren. In de loop van de jaren '60 werd wel al een deel van de productie overgeheveld naar Afrika en in 1981 werd besloten zich nog uitsluitend op de Afrikaanse markt te richten. Maar pas in 1994 nam Vlisco ook zelf de distributie ter hand en besloot de directie dat Vlisco in Afrika een modemerken moest worden, met bijbehorende '*flagship stores*', een marketing strategie en in 2009 ook de opening van Tailor Academies in een aantal grote steden waarvan er later nog meer volgden.

In 2010 werd Vlisco overgenomen door een investeringsgroep. Of al deze vernieuwingen op tijd zijn gekomen om het marktaandeel te behouden, moet de toekomst uitwijzen. Ondertussen zijn de laatste jaren de dessins van Vlisco ook in Nederland opgevallen als fraaie staaltjes van toegepaste kunst die in het museum prima tot hun recht komen.

Jos Arts schetst in dit boek op heldere wijze de bedrijfsgeschiedenis, met het accent op de wisselwerking tussen de aanbieder in Helmond en de markt in Afrika. Toevalligheden blijken daarin een belangrijke rol te hebben gespeeld, waarbij het succes lang als een vanzelfsprekendheid werd beschouwd. Pas toen ook de concurrentie succesvol werd, zag Vlisco zich gedwongen tot een koerswijziging van stoffenleverancier naar modehuis. Het boek is rijk geïllustreerd met dessins en details daaruit, modefoto's en ander fotomateriaal. Jammer is wel dat de oudere zwart-

witfoto's allemaal erg klein zijn afgedrukt. Een chronologisch overzicht en een literatuurlijst maken het geheel af.

Lauran Toorians

Etty, E., C. Hereijgers, L. Voermans, L. Tibbe, A. Rens.
Henriette & Richard Roland Holst. Het boek van de Buissche Heide. Schiedam (Scriptum), 2012.

(287 p., ill., lit., ISBN 978 90 5594 874 1). € 35.

Veel van de publicaties die verschenen in het kader van het jaar van het landgoed 2012 gaan over de monumentale gebouwen of imposante parken en tuinen van landgoederen. Het *Boek van de Buissche Heide* heeft echter niet voor niets als hoofdtitel *Henriette & Richard Roland Holst*, want het boek gaat geheel over leven en werken van deze twee bijzondere mensen, zowel op hun landgoed De Buissche Heide bij Zundert als elders in Nederland. Het landgoed is hier slechts decor voor wat er zich afspeelde in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Het gastenboek van het echtpaar Roland Holst, het échte *Het boek van de Buissche Heide*, wordt bewaard in het Letterkundig Museum in Den Haag. De vele en vaak bijzondere gasten die het echtpaar in Zundert ontving, krabbelden er niet alleen hun naam in, maar noteerden er vaak ook uitvoeriger gedachten. Dit document is de basis geworden van het boek dat vijf vrouwelijke auteurs tot stand brachten. Elsbeth Etty, de biografe van Henriette, opent met Henriette Roland Holst (1869-1952) als 'de moeder van de Buissche Hei'. Carin Hereijgers beschrijft haar als politica, dichteres, toneelschrijfster en biografe. Nadat ze in 1910 politiek het onderspit had gedolven tegen Troelstra, kwam ze in een depressie terecht die ze op de Buissche Heide als het ware van zich afschreef. Drie boeken leverde

het op, waaronder een biografie van Rousseau. Met name daarin komen teksten voor waarvan je je kunt afvragen of die nu op Rousseau's omgeving slaan of op het landgoed in Zundert. Het is daarom jammer dat hier niet gemeld wordt dat Henriette een van de theekoepelheuveltjes wel als het 'graf van Rousseau' betitelde. Lia Voermans beschrijft de netwerken waarin de kunstschilder Richard Roland Holst (1868-1938) opereerde. Op het landgoed liet hij een opmerkelijk atelier bouwen dat, nadat het onlangs in brand gestoken was, gelukkig weer herbouwd is. Van 1925 tot in 1934 was hij directeur van de Rijksakademie van beeldende kunsten in Amsterdam. Zijn grafische kunst wordt daarna besproken door Lieske Tibbe. Zowel Henriette als Richard leefde zo steeds in twee werelden: Amsterdam en ruime omgeving, en de Buissche Heide voor rust en creatief werk. Annemiek Rens stelde een reeks korte biografieën samen van een zestigtal van de personen die tussen 1918 en september 1952 het gastenboek tekenden. Daaronder zijn tal van prominenten uit de wereld van de Nederlandse politiek, wetenschap en kunsten. Na Henriettes dood was het landgoed nog jarenlang het vaste vakantieverblijf voor Willem Drees en de titel van Huizinga's *Herfsttij der middeleeuwen* zou door Henriette ingegeven zijn.

Een volledige lijst van gasten met hun verblijfsdata sluit het centrale deel van het boek af. Noten, bronverwijzingen en literatuur maken het boek als historische studie compleet. Het spreekt vanzelf dat op passende plaatsen gedichten van Henriette en grafisch werk van Richard zijn opgenomen. Verder is het boek rijk geïllustreerd met foto's uit het Boek van de Buissche Heide en uit tal van verzamelingen in binnen- en buitenland. Dit fraai uitgegeven boek maakt duidelijk dat het landgoed De Buissche Heide in de eerste helft van de twintigste eeuw in de Nederlandse politieke, wetenschappelijke en artistieke wereld een onvermoede plaats innam.

Karel A.H.W. Leenders

**Gaal, Frans van, en
Niek van der Donk, De
fabriek in de etalage.**
*De Gruyter: opkomst,
bloei en ondergang
van een systeem*
(’s-Hertogenbosch,
Wolfaert Uitgevers

in opdracht van de Bossche Investeringsmaatschappij,
2012) 143 p., ill., ISBN 9789491044182. € 21,95.

Hoewel het al bijna 35 jaar geleden is dat de naam van De Gruyter definitief verdween uit de Nederlandse winkelstraten, blijft de herinnering aan het ooit vermaarde kruideniersconcern uiterst levendig. Fenomenen als ‘Het snoepje van de week’ of de reclameleus ‘En betere waar, én tien procent...’ zijn verankerd in het collectieve geheugen. In 2000 trok een tentoonstelling in het Noordbrabants Museum over het bedrijf in twee maanden tijd meer dan 60.000 bezoekers. Die belangstelling komt deels voort uit nostalgie: ooit was het landelijk bekende De Gruyter het grootste levensmiddelenbedrijf van Nederland en de belangrijkste onderneming van Den Bosch, die in fabrieken en winkels aan duizenden werk verschaft. Maar de fascinatie wordt ook ingegeven door de vraag hoe dit eens zo toonaangevende bedrijf met zijn ijzersterke merk in betrekkelijk korte tijd ten onder kon gaan.

Die vraag wordt helder en overtuigend beantwoord in dit boek van Frans van Gaal en Niek van der Donk. Hun analyse laat zien dat succes en ondergang van De Gruyter twee kanten van dezelfde medaille zijn. De factoren die lange tijd bijdroegen aan de bloei van de onderneming, stonden in de jaren zestig een aanpassing aan veranderde marktomstandigheden in de weg. Zelfs als het concern nieuwe wegen had willen inslaan – maar niet iedereen binnen de leiding was daartoe geneigd – dan zouden de bedrijfscultuur en de daaruit voortgekomen bedrijfsstructuur, door de auteurs omschreven als ‘de genen’ van het familiebedrijf De Gruyter, dat verhinderd hebben. Zo beschikte de Gruyter over honderden fraai ingerichte winkelpanden, allemaal in eigendom.

Maar juist dat stond een snelle overgang naar grotere supermarkten in de weg, net zoals het lang gekoesterde principe dat alles in de winkels – vele honderden producten, van koffie tot shampoo, van chocolade tot vermicelli, in eigen fabrieken moest worden geproduceerd. Wat ooit de kracht van het bedrijf bepaalde, werd nu een keurslijf, de kurk werd een molensteen. De Gruyter had lange tijd geprofiteerd van een innige samenwerking met de Osse margarinefabrikant Jurgens en diens opvolger Unilever, die ook mede-eigenaar waren van het Bossche bedrijf, maar op het cruciale moment bleken de belangen van de concerns te ver uiteen te lopen om tot een gezamenlijke koers te besluiten. Met talloze voorbeelden en interessante details laten de auteurs zien hoe en waarom groei en expansie omsloegen in stagnatie en vertwijfeling. En waarom De Gruyter niet, en grote concurrent Albert Heijn wél de weg naar de toekomst wist te vinden.

Initiatiefnemer voor dit boek is de Bossche Investeringsmaatschappij. Deze heeft in een van de voormalige fabrieken van De Gruyter aan de Bossche Veemarktkade een bedrijfsverzamelgebouw voor creatieve ondernemingen gesticht. De BIM toont zich ontvankelijk voor de geschiedenis van dit gebouw, die inspiratie kan bieden aan ondernemers van deze tijd. Daarom heeft de oorspronkelijke naam Bedrijvencentrum Brabant plaatsgemaakt voor De Gruyterfabriek, als erkenning van de waarde van dit industrieel erfgoed, een erkenning die met dit boek een extra accent heeft gekregen.

Jan van Oudheusden

Grosfeld, Jeroen, en Helma van der Holst,
Max Liebermann in Dongen (Breda, Breda's Museum, 2012) 44 p.
ill. Geen ISBN. € 2.

In 2012 kon Breda's Museum, door tussenkomst van de Vrienden van het museum en met financiële steun van de Mastboom-Brosens Stichting op de TEFAF een schilderij verwerven van Max Liebermann, een voorstelling van een vrouw in klederdracht, zittend bij een spinnewiel. Een buitenkans, want werk van deze Duitse impressionist komt maar zelden op de markt. De belangstelling van het museum hield verband met de plaats waar het schilderij gemaakt werd, namelijk in Dongen. In de tweede helft van de negentiende eeuw trokken dorp en omgeving kunstenaars aan op zoek naar authenticiteit, naar ongerepte natuur en een boerenleven dat niet leek aangeraakt door ontwikkeling en modernisering. Het is waarschijnlijk August Allebé geweest, hoogleraar aan de Rijksacademie in Amsterdam en vriend van Liebermann, die hem op de aantrekkelijkheid van het Brabantse dorp had gewezen. Dongen was niet de enige plek in Brabant die om die reden door kunstenaars werd bezocht. Joseph Gindra en Victor de Buck werkten in Bladel en in Heeze vestigde zich een complete kunstenaarskolonie, met ook bekende namen als Paul Gabriël, Jan Sluijters en Willem de Zwart.

De nieuwe aanwinst vormde een fraaie aanvulling op – en goedbeschouwd het hoogtepunt van – de deelcollectie van Breda's Museum met werken van kunstenaars die in Dongen en omgeving hadden gewerkt, zoals de genoemde August Allebé, Jan Veth, Suze Robertson en anderen. Na aankoop werd het doek daarom gepresenteerd in een kleine expositie waarop dergelijke werken rondom de nieuwe aanwinst werden gegroepeerd. Jeroen Grosfeld en Helma van der Holst stelden daarbij een kleine maar aantrekkelijke publicatie samen, waarin het schilderij van Liebermann

zorgvuldig in zijn context wordt geplaatst, met aandacht voor zowel de kunstenaar, zijn model en andere in Dongen werkende kunstenaars, als voor het dorp, de huisnijverheid daar en de ontwikkeling die daarin in de negentiende eeuw optrad. Daarmee is de spinster van Liebermann als het ware fraai ingelijst. Met dit verhaal wint het schilderij nog aan diepte en betekenis, waardoor het voor de museumbezoeker nog aantrekkelijker wordt.

Jan van Oudheusden

Heijden, Cor van der,
Door het leven getekend. Een Tilburgse geschiedenis in zes levensverhalen (1850-1950). Zwolle: Waanders 2011, 175 pp., ills, ISBN 978-90-400-7778-4, pb., € 14,95.

Dit boek verscheen al in 2011 en sloot toen aan bij het thema van de Boekenweek in dat jaar: geschreven portretten. In zes hoofdstukken schetst Van der Heijden aan de hand van acht personen een eeuw Tilburgse geschiedenis. Elk hoofdstuk concentreert zich op een ander thema en aan de hand van personen en thema's krijgen we inzicht in de geschiedenis van de stad en tegelijk ook in allerlei maatschappelijke ontwikkelingen die zich in de behandelde eeuw voltrokken, ook in de rest van Nederland.

In het eerste hoofdstuk staan verstedelijking en volkshuisvesting centraal, met de broers Willeke en Bartje van Gorp als hoofdpersonen. Zij zijn klassieke huisjesmelkers maar vormen ook een tragisch duo dat vooral zelf het slachtoffer werd van omstandigheden en van de sluwheid van anderen. In dit hoofdstuk blijkt ook meteen het probleem dat schuilt in de opzet van dit boek. De gekozen hoofdpersonen blijven vaak eendimensionale acteurs die het decor – het grotere verhaal – opleuken, maar die zelf als persoon nauwelijks of niet uit de verf komen. De gekozen structuur blijft daarmee te veel een kunstgreep en het was

aardiger geweest wanneer Van der Heijden had geprobeerd wat minder aan het decor te hechten en het grote verhaal te willen vertellen – dus wat minder geschiedenisleraar te zijn – en meer had geprobeerd zijn personages tot leven te wekken.

De andere thema's die de revue passeren zijn gezondheidszorg, nutsvoorzieningen (drinkwater), onderwijs en religie, sociale strijd en oorlog en bezetting. Zelfs P.C. de Brouwer, over wie toch veel bekend is, blijft hier een zetstuk dat pas tegen het eind van het hoofdstuk over onderwijs en religie tevoorschijn wordt gehaald. Voor hetzelfde geld had dit hoofdstuk aan de persoon van Joannes Zwijsen kunnen hangen. Een interessant voorbeeld van zo'n mismatch tussen persoon en onderwerp is de vroedvrouw Johanna Ledel over wie Van der Heijden eerder ook al publiceerde. Zij belichaamt in dit boek de gezondheidszorg, maar als vrouw die haar echtgenoot verliet en openlijk samenwoonde met een andere vrouw had hier ook een heel ander – en wellicht veel 'nieuwer' en interessanter – verhaal kunnen worden verteld. Geslaagder is het hoofdstuk over de grote textielstaking van 1935 waarin de stakingsleiders Sjekke Spijkers en Jan Coolen de hoofdrol spelen. Deze mannen worden aan de lezer voorgesteld als echte personen van vlees en bloed.

Dat dit boek nogal haastig is gemaakt om te kunnen meeprofiteren van het Boekenweekthema blijkt ook uit de vele tikfouten en slordige zinnen. Dat is jammer, want ondanks alle kritiek is dit zeker voor wie Tilburg kent een heel aardig boekje over een periode waarover de meesten van ons toch niet meer uit het eigen geheugen kunnen putten. Het feit dat het inmiddels is uitverkocht, zal illustreren dat het zijn Tilburgse lezerspubliek daadwerkelijk heeft gevonden.

Lauran Toorians

Leeuw, Kitty de,
Alles Flink Dicht.
De invloed van religie
en ideologie op klee-
gedrag in Nederland
(met casus Tilburg)
1914-1970. Stichting
Zuidelijk Historisch
Contact Tilburg (Tilburg

2012), 366 pp. ISBN/EAN 978-90-70641-96-2. € 29,50.

Historisch-sociologe Kitty de Leeuw is zonder meer de kledingdeskundige van Nederland. Al in haar proefschrift *Kleding in Nederland 1813-1920, van een traditioneel bepaald kledingpatroon naar een begin van modern kledinggedrag* analyseerde zij de transformaties van kleding en kledinggedrag in de overgang van een traditioneel-agrarische samenleving naar een moderne. Kleding droeg lange tijd sociale stand en herkomst uit, maar in de moderniteit werd dat onderscheid allengs diffuser en subtieler. Vooral de vrouwenkleding drukte nieuwe verhoudingen uit en dat bleef niet zonder gevolgen. Juist de overschrijdingen van stand- en seksegrenzen leidde na de Eerste Wereldoorlog tot een golf van morele paniek, met name onder katholieke gezagsdragers, die hiermee één van de pijlers onder hun wereldbeeld zagen verkrummen. Vooral met het oog op actuele discussies over islamitische kledingvoorschriften is dit een interessant en relevant thema.

In haar nieuwste boek, *Alles Flink Dicht*, werkt De Leeuw de invloed van pogingen van (katholieke) geestelijke en ook wereldlijke gezagsdragers om vooral de vrouwenmode te beïnvloeden, verder uit voor de periode tussen 1914 en 1970 en maakt duidelijk dat de hedendaagse ophef over moslims getuigt van een wel heel kort westers geheugen. Ze analyseert pauselijke en bisschoppelijke aansporingen en vermaningen tegen overmatige weelde, dure kleding en sieraden, vooral onder de lagere standen. Boven de eigen stand leven gold als niet-fatsoenlijk, terwijl eronder kleden zou leiden tot respectloosheid. 'Onfatsoenlijk' was het label dat vrouwen kregen die zich, mede onder invloed van sportbeoefening en ander modern vermaak, te modern kleedden – lees: kortere rokken droe-

gen, doorzichtige kousen en sportkleding. Na een veroordeling door paus Benedictus XV van dergelijke kleding als 'onzedig' werd in 1915 in Nederland de katholieke vereniging Vrouwenadel opgericht om het pauselijk woord een handje te helpen. Samen met zedelijkheidsvereniging Voor Eer en Deugd begon hier in de woorden van De Leeuw een heus kerkelijk zedelijkheidsoffensief. Speciale protectie kreeg dit van de Bossche bisschop A.F. Diepen, die met zijn op scholen en internaten veelgebruikte boekje *De wellevendheid* al de grondtoon had gezet van hoe het eigenlijk hoorde binnen de standen en seksen. Hij eiste dat het hele vrouwenlichaam met uitzondering van hoofd, handen en bovendeel van de hals bedekt zou worden. Zijn initialen verschaften hem de bijnaam die De Leeuws boek zijn aansprekende titel gaf: *Alles Flink Dicht*.

Het interessante aan dit boek is allereerst de breedheid ervan. De Leeuw heeft zich er bepaald niet met een jantje-van-leiden van afgemaakt. Zij volstaat niet met het citeren en parafraseren van de talloze herderlijke brieven en brochures tegen onzedige kleding of het ronkende tijdschrift van Voor Eer en Deugd, *Mannenadel en Vrouweneer* – waaruit al te gemakkelijk de 'self-fashioning' van dergelijke instanties (de succesvolle bestijding van een ernstig modeprobleem) als reëel bestaande realiteit zou kunnen worden afgeleid. De Leeuw probeert tevens andere actoren in beeld te brengen en analyseert ook praktijken en initiatieven van andere instanties om via regulering van het kleedgedrag de traditionele stand- en sekseverhoudingen te bewaren. Het loog er niet om: publieke vermaningen, soms met naam en toenaam, via de preekstoel, het onthouden van sacramenten, zusters die onzedig geklede meisjes de toegang tot hun school of patronaat ontzegden. Belangrijk is dat De Leeuw niet volstaat met het opsommen van al die initiatieven, maar ook de vraag stelt hoe ze uitpakten en bovendien ook een vergelijking maakt met de discussies in niet-katholieke kring.

Dat leidt allereerst tot de vraag waarin de spanning tussen voorgeschreven regels en de kledingpraktijk resulteerde. Hoewel behoudende mensen van alle gezindten gekant waren tegen moderne kleding, waren katholieken volgens De Leeuw het meest bezig met de onzedelijke aspecten ervan. De

verontwaardiging mocht echter groot zijn, veel effect sorteerde dat zeker niet altijd. Hoe weinig succesvol de kerkelijke poging om via de kleding de moderniteit aan banden te leggen was, bleek al in 1939, toen aartsbisschop De Jong het kledingbeleid afzwakte en overliet aan de pastoors. Het Vaticaan volgde wat later en liet zich vanaf de jaren zestig niet meer uit over kleding.

Op basis van een dieptestudie in 'dominant katholiek' Tilburg maakt De Leeuw aan de hand van interviews en tijdsdocumenten duidelijk dat er tussen leer en leven ook al ten tijde van het rijke roomse leven de nodige ruimte zat. Die dieptepeiling is wat mij betreft het meest geslaagde deel van het boek. Daar wordt duidelijk dat veel initiatieven 'volijverig, maar ineffectief' waren, zoals de meeste acties van Voor Eer en Deugd. Ook de katholieke pers kon maar weinig uitrichten en veroorloofde zich bovendien ook nog wel eens een onzedig modeplaatje. Veel mensen haalden de schouders op bij de acties van de hogere standen, die niet aansloten bij hun dagelijkse leefwereld, of bogen de regels eigenzinnig bij. Vooral de interviews geven op dit punt veel informatie en laten een geschakeerde praktijk zien. Onder invloed van sociale controle of uit angst in opspraak te komen volgden sommige katholieken de regels. Anderen pasten zich aan of bogen de voorschriften een beetje bij, bijvoorbeeld door aparte kleding voor in de kerk en daarbuiten te hebben. 'Verboden' kledingstukken werden soms aangepast: met losse mouwen, door over een blote jurk op straat een vestje te dragen dat thuis of elders weer uit ging. Soms protesteerden ouders met succes tegen de regels, waardoor die noodgedwongen aangepast werden. Hiermee draagt het boek belangrijke argumenten aan voor de theorie van de 'andere katholieken', die stelt dat de vaak zo hooggeprezen katholieke eenheid voor een belangrijk deel een gekoesterde droom was en de werkelijkheid veel weerbarstiger was. De strijd tegen de moderniteit werd niet in de jaren zestig verloren, maar al veel eerder, dat maakt het boek van De Leeuw heel duidelijk.

Bij een boek dat zoveel thema's aansnijdt is het onvermijdelijk dat niet alles 'flink dicht' beantwoord wordt en er ook ontoereikende interpretaties insluipen, met name waar het de

complexe vooroorlogse verhoudingen in het overbezette katholieke organisatielandschap betreft. De inleiding is tamelijk topzwaar en haalt wel heel veel thema's en concepten van stal (die lang niet allemaal in de analyse of de conclusies terugkomen), waarover bovendien ook nog eens veel te doen is. Waarom sommige (oudere) auteurs wel en andere, meer recente, niet bij de verzuilingsdiscussie worden betrokken, blijft onbesproken. Het gaat zowel om beschavings- als herkerstenings- en zedelijkheidsoffensieven en ook om disciplineren, identiteit en modernisering, Fremdwang en Selbstzwang, lijdzaamheid en eigenzinnigheid, maar een scherpe analyse van gender binnen dit geheel ontbreekt – terwijl juist uit alles blijkt dat de offensieven zich wel heel sterk op vrouwen en meisjes richtten.

Wat dat laatste betreft blijft een opmerkelijk aspect onbesproken. Het is opvallend dat het voor een deel vrouwen zélf waren die voor de oorlog tot de actiefste bestrijders van onzedige mode behoorden. Dat speelde bijvoorbeeld een rol binnen de RK Vrouwenbond, die een diepgaander typering verdient dan de zes pagina's die ze nu krijgt in het algemene deel en de 2,5 in de Tilburgse casus. Die Vrouwenbond is daarom zo interessant omdat hier het centrale thema 'vrouw en stand' voortdurend naar voren trad. Kleding was binnen deze federatie één van de boegen waarover dit conflict werd uitgevochten. Opvallend is dat de leidinggevende vrouwen uit hogere stand veelal één front vormden met de geestelijkheid (terwijl die hen zelf nauwelijks lastig viel met kerkelijke voorschriften). Ze echoden het kerkelijk woord omdat het al te vrije opvattingen in de lagere standen tegenhield en hadden vaak niet eens in de gaten hoe bevoogdend ze waren tegenover vrouwen uit lagere stand. Dat gold ook voor Albertine Steenhoff-Smulders, die hier wordt geïllustreerd als een eigenzinnige hoofdredacteur van *De Katholieke Vrouw* die lak had aan Diepen. Landelijk voorzitter Florentine Steenberghe-Engeringh, die ook voorzitter was van de internationale katholieke vrouwenbeweging, was zeer pausgezinnd en in Nederland de belangrijkste propageerder van de door hem aangereikte koers van de Katholieke Actie. 'Mode' was, zeker binnen de elitaire inter-

ationale vrouwenbond, een belangrijk thema. De Katholieke Actie wordt echter in een aparte paragraaf behandeld, zonder enig verband met de Vrouwenbond te leggen. De cryptische bron voor de geschiedenis van de Vrouwenbond, die wordt omschreven als 'Knipsels in studiezaal KDC' had bovendien specifiekere gemogen.

Dit neemt niet weg dat *Alles Flink Dicht* vooral in de uitwerking een mooi en informatief boek is, niet alleen om te lezen, maar ook om te kijken. De vele illustraties vertellen een verhaal op zich.

Marjet Derks

Meere, Jan M.M. de,
Petrus van Schendel
(1806-1870). Een leven
tussen licht en donker.
Leiden: Primavera Pers
2012, 255 pp., cd-rom,
ills, ISBN 978-90-5997-
131-8, hb., € 39,50.

Bij leven was Petrus van Schendel (1806-1870) een beroemd schilder, maar enige tijd na zijn dood taande zijn roem en langzaamaan raakte hij in de vergetelheid. Zijn bekendheid dankte hij vooral aan zijn schilderijen waarin het tafereel wordt verlicht door een kaars, toorts, lantaarn of andere kunstmatige lichtbron. Hij verdiende er de bijnaam 'Monsieur Chandelle' mee en behoorde tot de best betaalde kunstschilders van zijn tijd. Toen de Romantiek uit de gratie raakte en de negentiende eeuw in de Nederlandse kunstgeschiedenis werd aangemerkt als 'de lelijke tijd' verwerd Van Schendel tot een naam die hooguit bij specialisten nog bekend was. Een expositie in het Breda's Museum en het verschijnen van dit boek, beide in het najaar van 2012, brachten daarin verandering.

Jan de Meere kwam Van Schendel op het spoor toen hij in Brussel onderzoek deed naar de landschapschilder Frederik Marinus Kruseman. Dat leidde tot een belangstelling die lang op een laag pitje sudderde totdat De Meere in 2006 in contact

kwam met de Heemkundekring 'De Vlasselt' in Terheijden, de geboorteplaats van Van Schendel. Dit leidde hem naar nazaten van de schilder die nog veel archiefmateriaal bleken te bezitten. Een tweede aanzet tot nader onderzoek kwam toen het Breda's Museum een enorm werk van Van Schendel in bruikleen kreeg. Deze Geboorte van Christus had jarenlang een verborgen bestaan geleid in een opslagruimte van de H. Kruiskerk in Elsene (Brussel) en was dringend aan restauratie toe. Het bruikleen gaf aanleiding tot het organiseren van een expositie en dat bood weer een mooie gelegenheid om nu ook maar eens met een boek over deze schilder te komen.

Vader Van Schendel was een herenboer annex graanhandelaar en gemeenteraadslid in Terheijden, die in financiële nood raakte toen Petrus van Schendel nog jong was. Zijn gezondheid verslechterde en hij overleed in 1817. Zijn vrouw bleef achter met vier minderjarige, thuiswonende kinderen en moest nu zelf de kost gaan verdienen. Zij deed dat als uitventster op de markt, wat haar – met haar gezin – in 1821 naar Breda deed verhuizen. Daar werd het tekentalent van de jonge Petrus herkend, met als gevolg dat hij van 1822 tot 1828 ging studeren aan de Academie voor Schone Kunsten in Antwerpen. Daarna keerde hij terug naar Breda om zich vervolgens – getrouwd en wel – als kunstschilder te vestigen in Amsterdam. Daar woonde hij niet lang en via Rotterdam en Den Haag streek hij uiteindelijk in 1845 neer in Brussel. Hij had toen al naam gemaakt en in dit Parijs van het noorden nam zijn carrière een hoge vlucht.

Petrus van Schendel moet een praktisch ingestelde man zijn geweest. Na zijn studie wenste hij snel naam te maken en de kost te kunnen verdienen, waar hij wonderwel in slaagde. Avantgarde was aan hem niet besteed en zijn inspiratie putte hij vooral uit de ook toen al klassieke schilderkunst van de Gouden Eeuw. Het feit dat hij zo jong zijn vader verloor, kan daarbij natuurlijk een rol hebben gespeeld, net zoals de vele nachtelijke marktsctènes geïnspireerd kunnen zijn door het feit dat zijn moeder koopvrouw werd. Dat dit hem geen windeieren legde, is al gezegd en hij was beslist ook zelfbewust en trots op zijn kunnen.

De Meere is erin geslaagd een behoorlijk gedetailleerde kunstenaarsbiografie te schrijven en

het boek is erg rijk geïllustreerd. Net als de expositie in het Breda's Museum laat dit zien dat Van Schendel een uitstekend schilder was, maar dat zeker zijn kunstlichttaferelen ook goed lopende handel moeten zijn geweest. Elk schilderij heeft zijn charme en is goed gemaakt, maar door ze allemaal bij elkaar te zien treedt al gauw hetzelfde soort overkill op als bij het zien van een zaal vol bloemstillevens. Wat in positieve zin opvalt, is dat Van Schendel een bijzonder trefzeker tekenaar was. Het is dan ook erg plezierig dat op de cd-rom die achterin het boek is bijgevoegd het overgeleverde schetsboek van de schilder, zijn '*liber veritatis*', volledig in facsimile is opgenomen. Zo'n liber veritatis diende ook als getuigenis van het oeuvre van een schilder. Het moest door zijn nazaten worden bewaard om zo te allen tijde vervalsingen of onterechte toeschrijvingen van werk te kunnen aantonen. Van Nederlandse en Belgische kunstenaars zijn slechts enkele van dergelijke albums bekend.

Behalve als kunstenaar trad Van Schendel ook naar buiten als uitvinder en ook dit aspect van de man krijgt in dit boek de aandacht die het verdient. Zo verbeterde hij het scheprad als voortstuwing voor stoomschepen, experimenteerde hij met scheepsschroeven en dacht hij zelfs na over 'het transporteren door de lucht van personen en kleine goederen'. Later bedacht hij een systeem om het schudden van treinwagons te verminderen en in 1861 publiceerde hij een handboek voor het perspectief in de schilderkunst. Dit laatste onderwerp lag hem al sinds zijn studie in Antwerpen na aan het hart. Succes had Van Schendel met deze uitvindingen en ideeën niet, maar uit zijn uitgewerkte tekeningen en octrooi-aanvragen blijkt duidelijk dat hij hier serieus werk van maakte en dat hier geen dilettant aan het werk was.

In 1848 lanceerde hij een plan om met de inzet van 4545 arbeiders de Antwerpse Kempen (en het noorden van Belgisch Limburg) te ontginnen en om te zetten in productieve landbouwgrond. Het kwam niet verder dan een plan, maar Van Schendel liet zich hiermee kennen als een sociaal bewogen man met sympathie voor de Februari Revolutie in Frankrijk en een drang om 'het lot van met name de onderste lagen van de samenleving' te verbeteren.

Dit boek bevat aan het eind samenvattingen in het Nederlands, Frans en Engels terwijl een Franse vertaling van de volledige tekst (met illustraties) is opgenomen op de cd-rom. Op dit schijfje zijn verder enkele archivalia opgenomen, met in een korte biografische schets door Prosper Cuypers van Veldhoven onder meer de volgende fraaie typering: 'Zijn gedwongen omgang met protestanten deed hem alle eerbied voor de moeder gods verwerpen, ja weigerd hij altijd de groeten van Maria te bidden.' Verder bijvoorbeeld ook de tekst van het pamflet waarmee Van Schendel zich in 1848 'Aan Frankrijk' richtte en een gedetailleerde genealogie.

Petrus van Schendel, die de schaduw zo lief had, is met dit werk volop in het licht gezet. Bovendien levert Jan de Meere hiermee een belangrijke bijdrage aan de al enige tijd in gang zijnde herwaardering van de negentiende eeuw.

Lauran Toorians

Traa, Mark, *Prinses Paulina*.
*Het tragische verhaal van
 het kleinste vrouwtje van
 Nederland*, Amsterdam
 (Athenaeum-Polak & Van
 Genneep) 2012. 223p. ISBN
 978 90 253 6963 7. € 14,95.

verband met het feit dat zij door haar familie als een kermisattractie werd geëxploiteerd, eerst in Nederland, later ook in Parijs, Londen en Berlijn. En al maakten de markten en kermisterreinen op zeker moment plaats voor wat deftiger theaters, de essentie bleef dat het publiek haar tegen betaling kon komen zien en dat haar ooit arme familie er schatrijk van werd. Uiteindelijk maakte men met haar de oversteek naar Amerika, waar ze al na korte tijd vermoedelijk aan een longaandoening overleed.

Net zo fascinerend als haar kleine gestalte is natuurlijk de vraag hoe zij en haar omgeving dit stormachtige leven van reizen en trekken, van een steeds weer vreemde omgeving, van voortdurende optredens voor een verbaasd publiek ervaren hebben. Een vraag die bij gebrek aan bronnen niet echt te beantwoorden is. Maar Mark Traa heeft toch juist hierover een boek geschreven en daarbij gekozen voor een romanvorm die uiteraard alle vrijheid biedt om te speculeren. Het is haar moeder die in het boek als verteller optreedt. Wel heeft Traa, in een poging de historische werkelijkheid zoveel mogelijk te benaderen, voor zijn roman uitgebreide research verricht, zowel over het exploiteren van menselijke eigenaardigheden in het algemeen als over het tragische leven van prinses Paulientje in het bijzonder.

Jan van Oudheusden

Johanna Paulina Musters, in 1878 geboren in een arbeidersgezin in het West-Brabantse Ossendrecht, spreekt bijna anderhalve eeuw later als 'prinses Paulientje' nog altijd tot de verbeelding. Herinneringen aan haar bestaan en bizarre leven worden bewaard in het streekmuseum in haar geboorteplaats. Nog in 1996 verscheen een korte levensbeschrijving van haar in de reeks Brabantse Biografieën. Geen wonder, want met een lengte van 61 centimeter bij haar overlijden in 1895 in New York was zij ongewoon klein. Sterker nog, ze staat te boek als het kleinste vrouwtje ooit ter wereld. Dat zij op zeventienjarige leeftijd aan de overkant van de oceaan aan haar eind kwam, hield

Summaries

Met dank aan Jodi van Oudheusden-Peita voor haar nauwgezette correcties.

Martien van Asseldonk

De laatmiddeleeuwse transitie en de oorsprong van gemeintes en heerlijke rechten op de wildernis in de Meierij van 's-Hertogenbosch

(The Late Medieval Transition and the Origin of the Commons and Authority of Lords over the Wilderness in the Bailiwick of 's-Hertogenbosch)

In 2011 Hein Vera wrote a PhD thesis about various aspects of the wilderness and commons in the bailiwick of 's-Hertogenbosch, situated in the eastern part of Southern Netherlands. Until then, there was a consensus that in the tenth century the wilderness belonged under the authority of the king in his role as overlord. However, Vera argued that from at least the eleventh century onwards, the wilderness was private property of the local lords and landowners. In his view, the commons - the demarcated parts of the wilderness used by farmer-communities - had their origin in privately owned demarcated parts of the wilderness of local lords. In this article counter-arguments to Vera's thesis are introduced, in which some of the loopholes in Vera's less-convincing arguments are discussed. This leaves room for the exploration of other possible scenarios. The article then concludes with a focus on the construction of a different model to that of Vera.

The article first explores why from the seventh till the twelfth century, houses were often rebuilt a few hundred yards from their predecessors. The article also discusses significant changes during the so-called 'late-medieval transition' (c. 1175-1250), such as the end of serfdom and the shifting focus from pig farming to sheep and cattle. The article poses the hitherto unresolved question of whether there were free farmers already before this transition period. In the twelfth century the majority of the population of what later became the village of Veghel, were serfs attached to a relative large property of a landlord situated east of the river Aa. There are strong indications that besides this domain of the local lord, there lived a smaller but relatively wealthy group of free persons mainly on the west side of the river Aa. Archaeologists have concluded that by the thirteenth century, almost all houses in some villages in the bailiwick of 's-Hertogenbosch had shifted from the agricultural fields to lower lying areas. Based on a detailed reconstruction of landownership in Veghel from 1190 onwards, this article concludes that serfs were freed and that the landed property or domain of the local lord was reorganized, with former serfs moving to newly acquired pieces of land. Another contributing factor for the housing shift was that the growth of population led to an increased need for agricultural land.

This article proposes a model in which two main factors contributed to further regulation of the use of the wilderness and the establishment and demarcation of the commons, governed by local farmers. The first factor was the increased use of the wilderness for agricultural and other purposes. The second factor was the increased number of free farmers, which resulted in their greater ability to protect their interests. This model is confirmed by historical records. The first mention of a demarcated commons dates from 1196 and according to historical records the demarcation of the commons largely occurred two or three decades after that date.

Hereafter, research into privately owned and public wilderness is discussed. Privately owned wilderness is already mentioned in historical records from the eight century. In contemporary records, privately owned wilderness was transferred as part of landed property or domains. The records also mention fishing and grazing rights and include a few cases where the wilderness is reserved for hunting by lords. This article asserts that in the twelfth century only a relatively small part of the wilderness was privately owned and that most serfs, farmers and local lords used the wilderness commonly, without claiming private ownership. From the twelfth century onwards the authority of the king weakened and local and regional lords started to usurp royal rights, including the king's authority over the wilderness. The first hard evidence to be found for this is in the land taxes or tributes that the local lords asked from free persons who wanted to purchase the right to use a part of the wilderness privately. It is argued that these tributes were introduced in the eastern part of Southern Netherlands from around 1190 onwards and were common practice by around 1232.

It is interesting that these tributes originated in the same period as the establishment and initial demarcation of the commons. This is no coincidence. Both developments were a result of the end of serfdom and increased number of free farmers, who started to regulate the use of the commons and also needed plots of land for private cultivation. The lords capitalized on this need and introduced land taxes or tributes.

Already before around 1190 in Veghel, parts of the wilderness were demarcated and sold in a large-scale and organized way. It is reasonable to assume that the overlord (the count of Gelre) was in one way or another involved or granting permission, but there is no proof for this assertion. It is also quite possible that in the region, again before around 1190, local free farmers and landlords had started to regulate and agree on the use of natural resources with special sacred, social, or economic significance, like graveyards, roads, waterways, peat swamps and large trees, but supportive information for this early period is only indirect and scarce.

Frans Goris

Hendrik de Coster uit Oisterwijk (Oisterwijk circa 1400 – Brussel 1446), medicorum minimus?

(Henricus Custodis de Oesterwijck (Oisterwijk circa 1400 – Brussel 1446), medicorum minimus?)

This article offers a reconstruction of the life and professional career of Hendrik de Coster, *doctor medicinae*, better known as Hendrik van Oisterwijk, in Latin: Henricus Custodis de Oesterwijck.

Hendrik was born in Oisterwijk (North-Brabant) shortly before 1400 and died, presumably in Brussels, at the end of 1446. He became professor at the medical faculty of the newly founded University of Leuven in the spring of 1428. In this article the role of Walter Moliart – *conservator* of the privileges of this university, prior of the convent of Sint-Geertrui in Leuven and former pastor of Hendrik's parish in Oisterwijk – and other relations who could have helped his career are developed. Hendrik's tasks at the university and in the town of Leuven are also described. By 1430 his career was in trouble: as a teacher he was far less popular than his competitor Johannes de Wesalia, a well-known physician and astrologist. He succeeded in a comeback and remained a professor until 1442, when he became town doctor of Brussels. Six years after Hendrik's death, his daughter married Willem Trabekier who came from an influential Mechlinian family. Hendrik is mainly remembered by his poem *Carmen in laudem Brabantiae*.

Michiel Verweij*Henricus Custodis de Oesterwijck en zijn Lof van Brabant. Tekst en vertaling**(Henricus Custodis de Oesterwijck and his Praise of Brabant. Text and translation)*

This article offers a critical edition with translation into Dutch and a short commentary of Henricus Custodis de Oesterwijck's only known poem *Carmen in laudem Brabantiae* (circa 1430). In the introduction various aspects of the literary quality of the poem and its manuscript transmission are discussed.

Piet Martens*Visserij aan Brabantse grenzen**(Fisheries on the Frontiers of Brabant)*

The Dutch province of North-Brabant is, especially from an historical point of view, usually associated with sandy soil and small farms. However, in the north and west, where the province is bordered by water, there have been in the past, places where large-scale fisheries existed. This article proposes to give an overview of these fishing activities.

Since the sixteenth century there have been *weervisserijen* or weir fisheries (triangular shaped structures made of small trees and brushwood, with one big fyke at the end to catch anchovy) in the salt waters of the Oosterschelde near the town of Bergen op Zoom. This town is still famous for this product, but in relation to the total population it never was a large industry.

Further to the north, in places like Willemstad and Moerdijk there were fishermen working the brackish and fresh waters of Haringvliet and Hollands Diep with large stownets (and equally large boats). They caught eel, smelt and whatever came into their nets. The stownetfishermen also provided the *bootvissers* with bait. *Bootvissers* were small-scale fishermen who worked from open boats with baskets and hoop nets to catch eel.

From the early fifteenth to the end of the eighteenth century, the town of Geertruidenberg, situated on the southern border of what is now the Biesbosch National Park, was an important centre for the catching and trading of salmon in the southern part of the Netherlands. Great sturgeons were also caught and during the spring, large amounts of shad (a big herring-like fish, now extinct in this region) were brought to the market. A large part of the catch was sold in southern towns like Antwerp, Brussels and even Paris. The fish were caught by means of so-called *zalmsteken* (fences consisting of long rows of wooden poles, connected with wickered willow-twigs, forming a coarse net and fykes were placed on both sides of the fence). In those days the Biesbosch was called Verdrongen Waard (meaning 'Flooded Polder'). When the Verdrongen Waard started silting up at the end of the eighteenth century, it became necessary to build dykes and dig the Nieuwe Merwede so that enough water could be carried to the sea. This meant that the salmon could not travel through the Verdrongen Waard any longer, so the large seine-net fisheries in the Nieuwe Merwede were constructed. These big nets were often hauled by horses and later, even with the help of steam engines. Many salmon were caught this way in the closing years of the nineteenth century. After World War One however, there was such a serious decline of salmon that these fisheries had to be closed.

Woudrichem was a town with many fishermen but only a small area of water to be fished. This sometimes led to large-scale poaching by the fishermen. In the last stages of the fisheries, salmon was caught with a so-called *galg*, a big raft, towed by a steam-tug, from which a slip could be lowered to the bottom of the river. In this way the slip was used as an artificial beach to haul in the seine-net. Woudrichem is proud of her fishing past. There is a fisheries museum and a harbour with museum ships and a replica of a *galg*.

In the early sixteenth century all inhabitants of Werkendam were fishermen. In later days the town became a home for river-craft; big barges that sailed the inland waters of Europe. There have always been activities connected with fishing; fishermen from Werkendam caught lamprey, which was sold as bait for cod fishing on the North Sea. They also provided the local market with eel and other fresh-water fish. People from Werkendam were famous for manufacturing wooden baskets for the eel-fisheries in the southern rivers and estuaries of the Netherlands.

Erik-Jan Broers

Rabauwen, vagebonden en andere ledige personen. Strafrechtelijke vervolging van criminele gezelschappen in de zeventiende en achttiende eeuw

(Ruffians, Vagabonds and Other Idle People. Criminal Prosecution of Criminal Groups in the 17th and 18th Centuries)

In the seventeenth and eighteenth centuries, the territory we now know as North-Brabant was made unsafe and its inhabitants terrorized by troupes of beggars and tramps. These groups of outlaws differed one from another in size and structure, origin of its members and organisation of its activities. Former soldiers, mercenaries and deserters, members of notorious families as well as gypsies and other drifters from abroad roamed the countryside. All these vagabonds wandered from one place to another and supported themselves not only by begging but also by extortion, theft, burglary and robbery. If necessary, they used force or threatened to burn down someone's farm or house.

It was very difficult for the local authorities to bring such vagabonds to justice, mainly because their judicial competence was restricted to their own territory. Nevertheless, penal laws were drawn up in which beggars and tramps, especially when they had committed serious offences, were threatened by severe penalties, including death. To end the criminal activities of those vagabonds wandering from one jurisdiction to another, the officers of the law were authorised to track down and arrest all persons without a residence or a steady job. These persons could be interrogated and if necessary tortured to get a confession, after which they were trialed for all crimes they had committed during their peregrinations, even if these offences were committed a long time ago in another jurisdiction. In this essay, special attention is paid to one specific troupe of vagabonds that terrorized Brabant in the eighteenth century, giving insight into the criminal activities of its members, the judicial measures that were taken to track them down, and the penalties that were imposed upon them when they eventually were arrested and brought to trial.

Francien van den Heuvel

Tussenpersoon, handhaver en initiator. Mr. Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst, commissaris van de koningin in Noord-Brabant 1894-1928

(Mediator, Protector and Initiator. Mr. Arthur E.J. Baron van Voorst tot Voorst, Commissioner of the Queen in North-Brabant 1894-1928)

From September 1st 1894 until his death in July 26th 1928, Baron van Voorst tot Voorst was Queen's Commissioner in North Brabant. His terms of reference included both national and provincial tasks. Not only was he accountable to the Home Secretary, he also reported all possible issues in the province. Within the province itself he led the Deputy Council and fulfilled such duties as chairman of the meetings of the County Council. His role can be seen as that of a *mediator* between state and society. In properly fulfilling his tasks as Commissioner he could make an important contribution to the strengthening of the nation state. Thanks to his formal and informal contacts, Van Voorst tot Voorst had opportunities to intervene in communities when it was needed; he also had the ability to individually coach the citizens when problems arose.

During the railway strike of April 1903, Van Voorst tot Voorst revealed himself as a central player by constantly communicating between the ministry, the army and the mayors. All national directives were properly implemented, the commissioner advised the mayors of problems and he deliberated with the army about the deployment of soldiers, for instance for monitoring of the railway line Boxtel-Vlissingen. He also responded to newspaper reports where appropriate.

The duties as protector concentrated mainly on the administrative area. In the title chapter it is described how Van Voorst tot Voorst intervened in a conflict with the town clerk of Halsteren on the one hand and some councillors on the other hand. This case was fought up to the Crown. In his role as initiator he used his influence among others to influence mayors and aldermen of small municipalities towards municipal reorganization. The largest redeployment to which Van Voorst tot Voorst contributed is the merger of six municipalities to form the city of Eindhoven on January 1st 1920.

Van Voorst tot Voorst profiled himself as an important public official on whom one could trust completely at both central and decentralised levels. He served the Southern Netherlands for almost 34 years with great dedication. He showed himself as a mediator who, by means of his expert, righteous and tactical action, made a positive contribution to the development and preservation of Southern Netherlands and of the nation state.

Auteurs

Dr. MARTIEN VAN ASSELDONK (Veghel 1954) promoveerde in 2002 op de ontwikkeling van lokaal bestuur, de bestuurlijke indeling en het ontstaan van dorpsgrenzen in de Meierij van 's-Hertogenbosch in de periode 1200-1832. Sinds 1985 publiceert hij over heemkundige onderwerpen die veelal betrekking hebben op de middeleeuwen. Eerder publiceerde hij in dit jaarboek: 'Census domini ducis' (over hertogelijke cijnzen, 1999), 'Een Hoogmiddeleeuwse IJzeren Rijn (over een tolgeweg door de Kempen, 2003), 'De Tol van Venloen' (2005-2006) en 'Bergeijk in de late middeleeuwen' (2010). In 2002 publiceerde hij 'Texandrië in de 11e en 12e eeuw' in *Taxandria*, Jaarboek van de Koninklijke Geschied- en oudheidkundige kring van de Antwerpse Kempen. Vanaf 1985 werkte hij met tussenpozen aan een reconstructie van Veghel anno 1190, welk onderzoek in januari 2013 afgerond werd en te raadplegen is op www.oudzijtaart.nl. Een wetenschappelijke publicatie hierover is in voorbereiding. Sinds 1981 werkte Martien van Asseldonk als ontwikkelingswerker en management adviseur in onder meer Kenya, Sri Lanka, Afghanistan en Bangladesh.

FRANS GORIS (Moergestel 1946) studeerde aan de Bisschoppelijke Kweekschool te 's-Hertogenbosch. Na het behalen van de acte Nederlands MO-B gaf hij les aan het Eindhovense Eckartcollege. Begin jaren tachtig werd hij onderwijsadviseur in West-Brabant met als aandachtspunt (tweede) taalverwerving. Sinds zijn vervroegd pensioen houdt hij zich bezig met regionale geschiedschrijving. Hij schreef in *De Kleine Meijerij* o.a. over de 'Baron' De Launay in Moergestel, een nazaat van de beruchte zeventiende-eeuwse wapenheraut Jean de Launay. In het tijdschrift *Tilburg* verscheen een artikel over de achttiende-eeuwse Tilburger Joseph Botterman, een vooraanstaand slotenmaker in Parijs, van wie de Fransen ten onrechte beweerden dat het feitelijk zou gaan om Lodewijk XVI.

Dr. MICHEL VERWEIJ (Oirschot 1964) studeerde Klassieke filologie aan de Katholieke Universiteit Leuven, waar hij ook het Diploma Middeleeuwse Studies behaalde. In 1993 verdedigde hij in Leuven zijn doctoraat over twee Neolatijnse schooldrama's (promotor: Jozef IJsewijn). Nadien was hij in verschillende projecten werkzaam in Leuven, Louvain-la-Neuve, Rome en Nijmegen, alvorens hij in juni 2004 tot adjunct-conservator van het Handschriftenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België in Brussel benoemd werd. In 2002, 2003-04 en 2010 was hij gastdocent (*visiting professor*) aan de Katholieke Universiteit Leuven. Verweij publiceerde geregeld over Neolatijnse literatuur, geschiedenis van het Humanisme en middeleeuwse handschriften. Hij was curator van de herdenkingstentoonstelling over paus Adrianus VI in Leuven en Utrecht in 2009-2010.

Dr. PIET MARTENS (Chaaam 1946) volgde een opleiding Economie MO en studeerde later sociologie aan de Universiteit van Tilburg. Zijn afstudeerscriptie had betrekking op culturele evolutie vanuit een gecombineerd sociologisch, historisch en cultureel-antropologisch perspectief. In 1992 promoveerde hij in Tilburg op een historisch onderwerp: *De Zalmvisseren van de Biesbosch. Een onderzoek naar de visserij op het Bergse Veld 1421-1869*. Hij houdt zich bezig met de geschiedenis van visserij, scheepvaart en techniek, naast meer algemeen de sociaalculturele en sociaaleconomische ontwikkeling en publiceert met enige regelmaat over die onderwerpen.

Mr. ERIK-JAN BROERS ('s-Hertogenbosch 1959) is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Publiekrecht, Encyclopedie en Rechtsgeschiedenis van de juridische faculteit van de Universiteit van Tilburg, waar hij zich heeft gespecialiseerd in de geschiedenis van het strafrecht en de rechtspraak-geschiedenis. Van zijn hand verschenen reeds diverse boeken en andere publicaties over het strafrecht en de rechtspraak in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Staats-Brabant.

FRANCIEN VAN DEN HEUVEL MA ('s-Hertogenbosch 1956) heeft in haar werkzame leven ruim 38 jaar op het gebied van (gemeente-)financiën gewerkt. Naast een fulltime baan heeft zij eerst relevante vakopleidingen gevolgd, waarna zij een studie kunst- en cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit Nederland afrondde. Haar afstudeerscriptie was gewijd aan mr. Arthur E.J baron van Voorst tot Voorst, commissaris van de koningin in Noord-Brabant van 1894 tot 1928.

Index

van persoons- en plaatsnamen

A

Aalburg 207, 223
Aalst 29, 43, 187-188
Aardenburg 213
Aarle 32, 35
Aarschot 85, 96-97
Achterhoek, de 202
Affligem 85, 99
Afrika 230
Afrika, Centraal- 230
Afrika, West- 230
Agricola, Rudolphus 77
Aken 29
Akkermans, P. 184-185, 187
Alem 43
Allebé, August 233
Almkerk 189, 207
Alphen 201
Altena, Dirk van 37-38
Amerika 211, 238
Ammerstol 134
Amsterdam 150, 179, 182, 213, 231, 233, 237
Andel 138
Andélius, pastoor 208
Antwerpen 65, 68, 83, 85-86, 94-95, 100-101, 109, 112, 120, 129-130, 201, 212, 221, 227-228, 237
Appels, Aert (Arnoldus Jacobszoon) 53-55
Appels, Henrick Zie: Coster, Hendrik de
Appels, Hendrik Jacobszoon 53-55, 63
Aquino, Thomas van 224
Arendonk 206
Armenië 101
Arnolf, bisschop van Metz 88-89
Arras 78-80
Arts, Jos 230
As, Nel van 208-209
Asseldonk, Martien van 9, 244
Asten 29, 33, 43, 218-219
Atrecht, zie: Arras
Augustinus 76, 210-211, 220, 224
Averbode 37, 85, 221
Azië, Zuid- 230
Azincourt 82

B

Baardwijk 188
Baarle 201-202
Baarle-Nassau 201
Baartmans-van den Boogaard, Joep 170-171
Babyloniënbroek 188, 207
Back, Ghisbertus 68
Back, Margriet 55
Baerten, J. J. 13
Baisy 98
Bakel 19, 21, 29, 32, 39
Bakker, Johan 59

Bakker, Wim de 51, 206
Basel 65
Bastiaensen, Jean 221
Beek 32, 35
Beersmans, de heer 27
Beerzen, de 42
Beesd 221
Beieren 21
Beieren, Albrecht van 207
Beieren, Jacoba van 99, 207
Beieren, Jan van 207
België 30, 44, 78, 191, 210, 214, 220-221, 229
Benders, Jeroen 229
Benedictus 220
Benedictus XV, paus 235
Benin 230
Bergeijk 13, 21, 29, 33, 35-39, 45
Bergen op Zoom 10, 85, 96-97, 105, 108-114, 120, 145-146, 203, 216-217, 223
Bergen op Zoom, het Markizaat van 223
Bergmans, Anna 213
Bergse Veld Zie: *Biesbosch, de*
Berij, Arnoldus 68
Berkel 21, 42, 52
Berkel, Gerald van 218
Berk 33, 36
Bericum 29, 42-43, 202
Berlijn 238
Berne, Folkold van 41
Besojen 188, 225
Betuwe, de 39
Bichelaer, A.H.P. van den 59
Biesbosch, de 10, 108-109, 112, 115, 122-131, 135, 138, 142-144, 146, 217
Biesen, mr. H.J.J. van den 175
Bijsterveld, Arnoud-Jan 13, 28-29, 33, 41, 51, 229
Bille van Liewis, de heer van 27
Blaarthem 33
Bladel 42, 233
Blécourt, A.S. de 14-15
Blok, D.P. 14
Blondin, de heer 79
Boeckholt, Anna Maria van 160
Boekel 187
Boelen, Anita 229
Boendale, Jan van 84
Boer, Dick de 229
Boer, Jan van den 160
Boest, Theodoricus 53
Bohemen 90-91, 98
Bokhoven 188
Bol, Hans 102
Bologna 57
Bolsius, Marc 212
Borkel en Schaft 44
Borret, mr. A.J.L. 172
Bort, Pieter 15
Bosch, Walter 84

Bossche, Gherlacus van den 30
Bottemanne, C.J. 122
Bouillon, Boudewijn van 90-91
Bouillon, Godfried van 90-91, 98
Bouman, Nicolaas 209
Bourgondië, Antoon van 56, 78, 81-82, 90-91, 98
Bourgondië, de hertog van 81-82, 90-91
Bourgondië, Filips (de Goede) van 9, 61-62, 66-67, 78, 81-82, 90-91, 98-99, 207
Bourgondië, Filips (de Stoute) van 99
Bourgondië, hertog Karel (de Stoute) van 228
Bovenheuvel 33
Boxmeer 185
Boxtel 17, 29, 32-33, 43, 182, 228
Boxtel, de heer van 32-33, 39
Brabant 10, 16, 56-57, 61, 78, 81-82, 84-85, 87-102, 105-106, 108-109, 115, 119, 127, 133, 135, 145-146, 149-151, 153, 158-160, 162-165, 201-203, 213, 215, 219, 227, 233
Brabant, de hertog van 9, 14-17, 24-26, 28-29, 31-33, 35-36, 39-43, 45, 52, 82-83, 100, 229
Brabant, hertog Antoon van Zie: *Bourgon-dië, Antoon van*
Brabant, hertog Filips (de Goede) van Zie: *Bourgon-dië, Filips (de Goede) van*
Brabant, hertog Filips (van Sint-Pol) van 9, 58, 61-62, 65, 78, 81-82, 90-91, 98-99
Brabant, hertog Hendrik I van 99, 203, 206
Brabant, hertog Hendrik III van 15
Brabant, hertog Jan I van 84, 99
Brabant, hertog Jan IV van 61, 81-82, 90-91, 98
Brabant, hertog Wenceslas (van Bohemen) van 90-91, 98
Brabant, hertogin Johanna van 99
Brabant, het hertogdom 24, 151, 215, 220-221
Brabant, Maria van 37
Brabant, Noord- 10, 19, 106, 144-145, 151, 168-170, 208-209, 211-212, 215-217, 219, 221
Brabant, Oost- 106
Brabant, Staats- 165-166, 215, 224
Brabant, Vlaams- 213, 221
Brabant, Waals- 98, 101
Brabant, West- 210
Brabant, Zuid- 130
Brabantse Wal, de 203
Brakel 138
Brazilië 211
Breda 19, 56, 58-59, 61, 85, 96-97, 106-107, 120, 145, 177, 180-181, 185, 202-203, 214, 216, 223, 237
Breda, Baronie van 201
Breda, Johannes van Zie: *Eel. Johannes van den*

Brekelmans, Toon 59
 Bremis, Arnould 57
Bretagne 16
Breust 44
Britse eilanden, de 229
Broek 33
 Broeke, Peter van den 219-220
Broekhoven 33
 Broers, Erik-Jan 10, 245
 Brouwer, P.C. de 234
Brugge 67
Brussel 9, 51, 61-62, 65, 67-70, 78-79, 84, 86, 94-95, 98, 101, 130, 201, 236-237
 Buck, Victor de 233
Budel 29, 43
 Buiks, Christ 201
 Buriks, mr. dr. A. 184

C

Caesar 76
 Caimo, Krista 221
 Calotte Zie: Vries, Joseph de
 Campin, Robert 65
Capelle 188
 Caspers, Thijs 202
Castelre 201
Casteren 33
 Celles, Theodorus de 210-211
 Chauliac, Guy de 50
 Cicero 76
 Cijffers-Roovers, Brenda 221
Clairlieu 210-211
 Clarijs, M. 187
 Clemens III, paus 220
 Coenen, Jean 227
Congo 230
 Coolen, Jan 234
 Coster, Catharina de 52, 54
 Coster, de familie De 52-53, 60
 Coster, Hendrik de (rond 1307) 52
 Coster, Hendrik de († voor 1385) 52, 54
 Coster, Hendrik de (circa 1400-1446) 9, 50-70, 74-102
 Coster, Jan de 52, 54
 Coster, Willem de 52, 54
 Costers, Lysbeth 109
 Cranendonck, Willem van 32
Cranendonk 43
Crespin 29
 Cruninghe, heer de 79
Cuijk 211
Cuijk, Land van 203, 211
 Custodis, Henri(cus) Zie: Coster, Hendrik de
 Cuypers van Veldhoven, Prosper 238
Cyprus 213

D

Dalem 138
 Dam, Harm-Jan van 77
 David I, koning van Schotland 229
 Debets, Barbara Catharina Josephina 171
 Delaruelle, Stephan 204
Demen 188
Den Bosch Zie: *s-Hertogenbosch*

Den Briel 144
Den Dungen 42, 228
Den Haag 130, 133, 162, 164, 182, 222, 237
Dennenburg 188
 Despars, Jacobus 67
Deurne 29, 39, 188
Deursen 188
Dieden 170, 188
Dielegem 221
 Diepen, mgr. A.F. 235-236
Diessen 39
Diest 65, 85, 96-97, 102
 Dijk, W.J. 134
Dinther 29, 37, 43, 53
 Dinther, de heer van 39
 Dircks, Jan 10, 150, 157-160, 162, 165-166
 Dirven, George 202
 Does, baron Van der 226
Doeveren 188
 Domela Nieuwenhuis, F. 178
Dommelen 34
Dongen 233
 Donk, Niek van der 232
 Doorn, Th.H. van 140
 Doperé, Frans 213
Dordrecht 142-143, 164, 207, 217, 223
Dorestat 229
 Dorpe, Roland van den 83
Dorshout 27
 Drees, Willem 231
Drenthe 39
Drimmelen 123
Drongelen 188
 Drop, W. 185
Drunen 29, 37, 42-43
 Duffel, Gerard van 204
Duitsland 16, 135
Duizel 33, 36, 188
Dussen 202, 207-209, 225
 Dynter, Edmond de 62, 78-81, 84, 86

E

Echternach 29, 39, 43
Eckart 29
 Edingen, Jan van 84
 Eede, Johannes van den Zie: Eel, Johannes (Zebregt) van den
 Eel, Aert Gijsbrechts van 59
 Eel, Aert Jacobs van 59
 Eel, Appelken (Aert) van 53-54, 68
 Eel, Beatrix van 53-54
 Eel, de familie Van 53
 Eel, Elisabeth Henric Costersdochter van 51-55, 68
 Eel, Elisabeth Jacobsdochter van 53-54, 68
 Eel, Elisabeth van den 59
 Eel, Gerit van 53
 Eel, Hendrik van Zie: Coster, Hendrik de
 Eel, Henrik Lucen van 53, 57
 Eel, Jacob Aert Houtappelszoon van 51, 53-55
 Eel, Jacobus Jacobszoon van 53-55

Eel, Jan van 53
 Eel, Johannes van 53, 59
 Eel, Johannes (Zebregt) van den 53, 57-63, 65, 67
 Eel, Katharina van 54-55, 68-69
 Eel, Margaretha van 54, 69
 Eel, Marije van 53-54, 68
 Eel, Zebertus van den 59
 Eel-Houtappels, de familie Van 59
 Eele, Henricus van Zie: Coster, Hendrik de
 Eels, de familie Van den 59
Eerde 27
Eersel 21, 32-33, 35, 188
Eerschot 34
Eethen 188, 207
 Eggers, Jacob 223
Eindhoven 11, 29, 42-43, 170, 177, 180, 188-195, 197, 203, 205, 216, 218
Elden 171
 Eldere, Dirk Van 213
 Ele, Heinen van 53
 Ele, Jacob Aert Houtappelszoon van Zie: Eel, Jacob Aert Houtappelszoon van
 Ele, Jan van den 59
 Elias, Abraham 158-159
Elsene 237
 Elst, Jacob van der 55
 Elst, Jan Dirks van der 55
 Emebertus, bisschop van Kamerijk 88-89
Emmichoven 189
Empel 29, 43
 Empel en Meerwijk, de heer van 29
 Enckevort, Harry 220
Engeland 16, 207
 Engele Jantje Zie: Dircks, Jan
Engelen 188, 225
Enkhuizen 182
Erp 34-35
 Erp, de familie Van 68
 Erp, Leon (ook Lucas) van 68
 Erp, Willem van 68
 Erpe, Lucas van 68
Esch 32, 42-43, 228
Essen 221
 Etty, Elsbeth 231
Europa 57, 116, 150, 213, 215, 229
Europa, West- 54, 57-58
Everhard, het graafschap van 39
 Evers, de heer 207

F

Faure, Johan 223
Fijnaart 223
 Filips II (van Spanje) 81
 Flitterwijck, Geertrui Claesz van 130
 Flitterwijck, Hendrick Cornelisz van 130
 Franken, Jan 206
Frankrijk 16, 106, 129, 135, 142, 179, 213, 216, 237-238
Frankrijk, Noord- 220
Frankrijk, Zuid- 223, 229
 Franssen, Peter 149-150, 157, 160
 Frederik Hendrik 228
 Frencken, Ch.A.J. 175
 Frits, Casper 166

G

Gaal, Frans van 232
 Gabriël, Paul 233
 Gaens, Tom 228
 Galle, Philips 102
Gansoijen 29, 42, 188
 Gast, Cees de 208-209
Geel 86
 Geelen, Ingrid 213
Geertruidenberg 10, 108-109, 112, 124, 126, 128-130, 137, 142, 146, 207, 216, 225, 228
 Geertruidenberg, de heer van 127-128
Geffen 29, 32
Geldenaken 85, 96-97, 100
Gelderland 145, 171-172
Geldrop 19, 29, 41, 181, 188
 Geldrop, de heer van 40
Gelre, het graafschap 29, 208
 Gelre, de graaf van 31-32, 34, 38-41, 43-46
 Gelre, Willem I van 90-91, 99
Gembloers (Gembloux) 85, 96-97
 Gemert 149, 187
Gemonde 202
Genderen 188, 207-208
Gent 130
 Gerritsen, F.A. 19
Gerwen 39
Gestel en Blaarthem 170, 188-192, 194
Ghana 230
Giersbergen 37
Giessen 207
 Gijselaar, heer 25
 Gindra, Joseph 233
 Gloucester, hertog Humphrey van 92-93, 99
 Gobelens, Avezoete 53-54
 Gobelens, Engelberen 53-54
 Gobelens, Kathelyn 53-54
 Gobelens, Luetgaerd 53-54
 Gobelens, Peter 51, 53-54
 Goede, Filips de Zie: Bourgondië, Filips de Goede van
Goeree 114, 119
Goes 150
 Goor, Thomas Ernst van 223
Gorinchem 109, 136, 138, 141, 146, 207
 Goris, Frans 9, 244
 Gorp, Bartje van 233
 Gorp, Willeke van 233
 Graaf-Herwijnen, Jedidja de 208
Grave 85, 96-97, 99, 224
's-Gravenhage Zie: Den Haag
's-Gravenmoer 225
's-Grevelduin-Capellen 225
 Griendt, familie Van de 218
Grimbergen 85, 221
 Groen, C. in 't 112
 Groeneweg, Gerrit 216
 Groeneweg, Jacob 208
Groningen 182, 224
Groningen, de provincie 172
 Groot, Hugo de 15, 207
 Grosfeld, Jeroen 233
 Grote, Gregorius de 76
 Gruijter, Henricus de 69
 Gruyter, de familie de 232

H

H., de heer A. v. 184-186
 Haan, Jopie de 11
Haaren 29
Haarlem 182, 229
Hageland, het 99
Hagoort 29, 188
Haitahbu 229
 Hak, Wim 207
Halen 85, 96-97
Halsteren 10, 170, 184-186, 196
 Hamoen, Gijs 209
 Hanewinckel, Stephanus 106, 108
Hank 208
Hannuit 85, 96-97
Hapert 33, 37
Hardinxveld 121, 133, 135, 146
Haspengouw, de 94-95, 98, 102
 Hasselman, meester 208
 Hecke, Pierre Van 213
 Heelu, Jan van 84
Heerewaarden 121, 146
Hees 33
Heesch 42, 184
Heeseind 43
Heeswijk 29, 43, 221
Heeze 13, 20, 29, 43, 233
 Heeze, de heer van 39
 Heijden, Arnoldus Willelmi van der 54
 Heijden, Cor van der 233-234
 Heijn, Albert 232
Heijningen 223
Heilisser 28, 30, 221
Helmond 13, 17, 37, 42-43, 85, 96-97, 193, 216, 230
Helvoirt 37, 52-53
Hemiksem 85
Henegouwen 99, 102
 Hereijgers, Carin 231
Herentals 42, 85, 96-97
 Heringa, E. 22
Herlaar 18-19, 29, 42-43
 Herlaar, de heer van 18, 29, 33, 39-41, 43
 Herstal, Pepijn van 102
's-Hertogenbosch 25, 36, 42-43, 56, 68, 84-86, 94-95, 101-102, 106-108, 145, 149, 157, 159-161, 164, 170-172, 174-175, 177, 180-181, 183, 193, 196, 203, 205, 211, 216, 223, 228, 232
's-Hertogenbosch, Anna Catrien van 161, 164
's-Hertogenbosch, de Meierij van 9, 13, 15-18, 20, 24-25, 29, 31, 34-35, 37, 39, 41, 43-45, 53, 102, 106, 157, 160, 164, 222, 228-229
's-Hertogenbosch, het bisdom 227
Hessen 220
Hesteren 149
Heukelom 52, 54
 Heurn, Johan van 15
Heusden 85, 96-97, 141, 207-208, 223, 225-226
Heusden en Altena, het Land van 207-209, 225-227
 Heuvel, Francien van den 10, 245
Heverlee 221

Hiëronymus 76
Hill 188, 225
Hilvarenbeek 29, 34, 39, 41, 77, 86, 102
Hintham 42
Hobbel 33
Hoei 210-211
 Hoek, Luc van 74
 Hoek, P.P.C. 122
Hoksent 19
Holland 16, 85, 99, 102, 127, 145-146, 159, 164, 224-226
Holland, het graafschap 128, 208
 Holland, de graaf van 127
 Holland, graaf Willem V van 15
Holland, Zuid- 126, 145, 164, 172
 Holst, Helma van der 233
 Homerus 82
Hoog-Casteren 33
Hoogeloon 33, 37
 Hoogh, Hendrik Meeus de 127
Hoogstraten 29, 86
Hooidonk 37-39
 Hoorens, Vera 224
 Hopstaken, Joss 221
 Horne, de heer van 137, 208
 Houtappel, Aert Gijsbrechtszoon 53
 Houtappel, Aart Jacobszoon 53-54
 Houtappel, Herman 53
 Houtappels, Aert Jacobszoon 53-54
 Houtappels, Jacobus Zie: Eel, Jacobus Jacobszoon van
 Houtappels-Coster, de kinderen 54
 Houtappels-Van Eel, de familie 53, 60
 Hovers, Floris 208
 Hubertus, bisschop van Maastricht/Luik 101
 Huige, Jan 210
 Huijbers, Anton 56
Huisseling 188
Huissen 171-172
 Huizinga, Johan 231
Huisel 13
 Huysmans, Jacobus Carolus 106-107

I

Ierland 229
 IJsewijn, Jozef 9, 70, 75-79, 86
IJsland 109
 Immerseel, de familie Van 212
 Immerseel, ridder Willem van 212
Indonesië 211, 230
Italië 77, 213
Ivoorkust 230

J

Jacobs, Johanna 210
 Jacobsdr, Cornelien 109
 Janssen, Roger 210-211
 Janssens, J.W. 172
Jekschot 16, 24, 37
 Jekschot, de heer van 16, 24
Jeruzalem 90-91, 213
 Jong, Gerardus de 25

Jong, Hans de 210
 Jong, mgr. Johannes de 235
 Jongh, Piet de 202
 Jorritsma, Paula 208
 Jungerius, Pim 201
 Jurgens, de heer 232

K

Kakebeeke, Arjen 201
Kalmthout 221
 Kan, J.B. 185
 Kappelhof, Ton 222
 Karel de Grote, keizer 88-89
 Karel de Stoute Zie: Bourgondië, hertog Karel (de Stoute) van
 Karel V, keizer 150
 Kaspers, Heinrich 14
Kattenberg 33
Keizersveer 141
 Kempen, A.F.J. van 170
Kempen, de 19, 25, 31, 85-86, 96-97, 101-102, 203
Kempen, de Antwerpse 221, 237
Kempen, de Noord-Brabantse 221
Kempen, de eninge van de 30-34, 37, 39-43
Kempenland 53
Kerk-Oerle 36
Kessel 16
Keulen 78, 213
 Keulen, de aartsbisschop van 42
 Klein, de heer 133
Knegsel 33, 201
 Knip, J.A. 107-108
 Knip, M.D. 107-108
 Knuvelde, Gerard 173
 Kock, Conradus de 226
Kongo, Belgisch 211
 Kopp, W.C.J. 175
Kortrijk 79
Kralingse Veer 132
 Kramer, Heinrich 224
Krimpen aan de Lek 131
 Kristeller, Paul Oskar 78
 Kroon, Marika de 213
 Kruis, Johan 223
 Kruseman, Frederik Marinus 236
 Kuijst, Heilwich 55
 Kuile, G.J. ter 14
 Kuyper, P.Th.J. 170
 Kuyper, Abraham 180

L

Laarschot, Hans van de 218
Lage Landen, de 112
Lage Zwaluwe 114, 120, 131, 145
 Lamberts, G. 137
Landen 85, 96-97
Langel 188
Langstraat, de 203, 225, 227
 Lani, Stefan Van 221
 Ledel, Johanna 234
 Leenders, Karel 13, 18, 21, 25, 36, 43, 201

Leeuw, Kitty de 11, 234-235
 Leeuw, P. de 184-186
 Leeuwen, Wies van 212
Leiden 171, 219
 Leiden, Filips van 15
 Lensvelt, Ton 209
 Leune, J.M.G. 212
Leuven 9, 52-54, 56-68, 70, 75, 77, 79, 84-86, 92-93, 88-89, 98-101, 130, 221, 224
 Leuven, de graaf van 98
 Leuwis, Matthias de 63
 Liebermann, Max 233
Liempde 227-228
Lier 85, 94-95, 102
Lierop 20, 25, 29, 33, 39
Lieshout 37, 42
 Lieshout, de heer van 39
Liessel 188
Limburg 106, 180, 208
Limburg, Belgisch 237
 Linschoten, Gert-Jan van 210
Lith 29, 43
Lithoijen 29, 42
 Lodewijk XIV, koning van Frankrijk 223
Lommel 34-35, 39
Londen 238
 Loon, de graaf van 29, 44
Loon, het graafschap 13, 29
Loon op Zand 29, 42-43, 202
 Lorme, Pierre de 165
Lorsch 37
Luik 86, 98, 101-102
 Luik, de bisschop van 28-29, 31, 43, 228
 Luns, Huib 187, 196
Luxemburg 98
Luyksgestel 18, 29, 35
 Lyntermans, de heer 27

M

Maarheeze 13, 188
Maasland, het 203
Maastricht 44, 84, 94-95, 101, 182, 213
 Maastricht, Cees van 208
 Maerlant, Jacob van 76
Maren & Kessel 29, 43
 Maria-Louise, keizerin 207
 Marie, Steven 213
 Martens, Piet 10, 244
 Martinus V, paus 79
Mechelen 54, 65, 68, 85, 130, 227
 Meere, Jan de 236-238
Meerveldhoven 33, 188
Meerwijk 43
Meeuwen 188, 207
Megen 85, 96-97
 Megen, de graaf van 29
Meierij Zie: 's-Hertogenbosch, de Meierij van
 Merchtenen, Hennen van 83-84, 98
 Merwede, ridder Dirk van 207
 Michiels, Cornelis 149, 157, 160
Middelbeers 35
Middelharnis 115, 120, 144, 146
Middelrode 33
Mierde 34, 37-39

Mierlo 20, 29, 33, 43
Milaan 78-79
Millheeze 38
 Minnen, Bart 213-214
Minnesota 211
Moerdijk 10, 105, 108, 114-116, 119-121, 135, 145-146
Moerenburg 205
Moergestel 17, 29, 32, 43
 Moergestel, de heer van 32
 Mol, J.A. 39
 Molanus, Johannes 63
 Molegraaf, Johan 208
 Moliaert, Willem 59
 Moliart, Walter 52-53, 58-60, 64-65, 68, 70
 Money, David 77
Montpellier 57
 Moorrees, Bernardus 209
Muiden 112
 Musters, Johanna Paulina 238

N

Napels 213
 Napoleon, keizer 170, 207
 Nassau, de graaf van 127
Nebraska 211
Nederland 10, 20, 115, 122, 128-129, 132, 134-135, 141, 143, 145, 178, 210, 215-216, 221-222, 225, 229-236, 238
Nederlanden, de 78, 140, 149-150, 152-153, 165, 213, 228
Nederlanden, de Bourgondische 57
Nederlanden, de Noordelijke 174
Nederlanden, de Zuidelijke 145, 219, 229
Nederlanden, het Koninkrijk der 169-170
Nederwetten 39
Neerloon 188
Neerpelt 44
Netersel 43
 Neve, Willem de 79
New York 238
Nieuwendijk 207-208
Nieuwkuijk 29
Nigeria 230
Nijmegen 213, 224
Nijvel 84, 88-89, 94-95, 100-102
Nispen 221
Nistelrode 42, 149
Noord-Brabant Zie: *Brabant, Noord-*
Noorwegen 142
Nuland 42
Numansdorp 118
 Nuwelant, Hendrik van 32

O

Oeffelt 177
Oerle 21, 33, 39, 188
 Oesterwijck, Henricus van Zie: Coster, Hendrik de
 Oesterzeel, de familie Van 59
 Oesterzeel, Hildegonde van 53, 59
 Oesterzeel, Liela van 59
 Oesterzeel, Willem van 59
 Oetelaar, Ger van den 227-228

Oirschot 17-18, 29, 32, 42-43, 86, 102
Oirschot, de heer van 29
Oirschot, Elisabeth van 160
Oisterwijk 9, 32, 34, 37, 42-43, 51-60, 68-70, 75, 85-86, 98, 102, 205-206, 216
Oisterwijk, Kwartier van 56
Olland 227-228
Ommel 218
Oord, Ad van den 206
Oost-Brabant Zie: *Brabant, Oost-*
Oostelbeers 29, 33, 35
Oosterhout 37, 212, 216
Orange 223
Oranje, Willem (de Zwijger) van 128, 208
Oranje-Nassau, de prins van 128
Orléans 15
Orthen 36-37, 42-43
Oss 42-43, 149, 219-220, 232
Oss-Ussen 219-220
Ossendrecht 238
Otten, Gerard 214
Oudenaerde 67
Overijssel 172
Ovidius 82

P

Palts, de 223
Parijs 53, 57, 59, 67, 79, 81, 219, 226, 237-238
Pas, de heer Van de 195
Pastors, mr. H.J. 193
Peel, de 39, 86, 203, 218
Pelt 35
Pepijn, koning 88-89
Phillips, Anton 190
Postel 85, 96-97, 102, 221
Prak, Maarten 226
Pratensis Oirschotanus, Michael Zie: *Ver-weij, Michiel*
Pruisen 226
Pyl, Albertus Brunonis 63

Q

Quast, Pieter Jansz. 151
Quentovic 229

R

Raamsdonk 225
Raamsdonkveer 225
Rädle, Fidel 77
Raeymaekers, Dries 11
Ram, mgr. P.F.X. de 79
Randeraad, Nico 170, 197
Ravenstein 85, 96-97, 188
Ravenstein, het Land van 211
Rebeque, heer de 79
Reimerswaal 112-113
Renders, Hans 224
Rens, Annemiek 231
Rentenaar, Rob 21
Republiek der Verenigde Nederlanden, de 226

Republiek (der Zeven Verenigde Provinciën), de 174, 205, 208, 211, 221, 223
Republiek, de Franse 214
Retel Helmrich, Victor 202
Rexuel 37, 39
Rideau, P. 79
Riemsdijk, Wim van 223
Riethoven 20, 33, 36
Rijckevorsel, jhr. mr. F.J.J.M. van 173, 175, 186
Rijswijk 209
Rivière, Armand 16
Rixtel 32, 35, 38-39
Robbers, J.A.J. 185
Robertson, Suze 233
Robespierre 226
Rode, het graafschap 25, 30-32, 34, 38-42
Rode, de heer van 28, 39, 41
Roermond 153, 228
Roland Holst, Henriette 231
Roland-Holst, Richard 231
Rombouts, Luc 213
Rome 79, 86, 96-97, 102
Roosenboom, Henk 218
Roosendaal 180, 202, 209-210, 221
Rooy, Piet de 180
Rosendaal, Joost 224-227
Rosmalen 31, 37, 42
Rotselaar 213
Rotterdam 126, 182, 191, 237
Rousseau, Jean-Jacques 231
Ruys de Beerenbrouck, jhr. Ch.J.M. 195

S

Saint-Amand, Philippe Claude de 205
Saksen, Albrecht van 213
Salland 39
Samplonius, Kees 218
Sanden, Wijnand van der 219
Sanders, J.G.M. 227-228
Santing, Catrien 224
Sas, Niek van 225
Savery, Salomon Jacobsz. 151
Schadewijk 33
Schendel, Petrus van 236-238
Schijndel 33, 35, 149, 158, 160, 162, 164
Scholte, dominee 208
Schotland 229
Schrauwen, A.G.A. 175
Schröder, J.E.F.J. 192
Servaas, bisschop van Tongeren/Maastricht 94-95, 101
Sint-Michielsgestel 29, 32-33, 41-43, 108, 228
Sint-Dedenrode 16, 24, 27, 33-34, 37, 39, 41, 85, 102
Sint- Pol, Filips van Zie: *Brabant, hertog Filips (van Sint-Pol) van*
Sint-Truiden 29
Sittard (onder Oerle) 33
Sleeswijk-Holstein 110
Sleeuwijk 138, 207
Sliedrecht 146
Sluijters, Jan 233
Sluyter, Pieter 128

Smarius, Alexander 77
Smeding, Huub 203
Smits, Thor 87
Smitz, J.P.J.M. 192, 195
Sneek 182
Soerendonk 188
Someren 13, 17, 21, 42
Spanje 216
Spijkers, Sjeffe 234
Sprang 188, 225
Sprang-Capelle 188
Staats-Brabant Zie: *Brabant, Staats-Standaardbuiten* 223
Stavoren 182
Steenbergen 85, 96-97, 212
Steenbergen, de heerlijkheid 61, 68-69
Steenberghe-Engeringh, Florentine 236
Steenhoff-Smulders, Albertine 236
Steensel 33, 188
Sterksel 13, 37
Steurs, W. 28
Stockmans, Petrus 15
Stratum 42-43, 170, 188-192, 194-195
Strijp 32-33, 170, 188-192, 194
Sucquet, Jean 63
Sulzbach, paltsgraaf Karel Theodoor van 223

T

Tanerijnen, Willem van 15
Taxandria Zie: *Texandrië*
Terheijden 202, 214, 237
Testers, wethouder 185
Texandrië 31, 39
Texandrië, graaf Ansfried junior van 31
Thelen, Ton 219
Theunissen, L. 201
Theunissen, M. 201
Theuws, Frans 13, 19, 21-22, 229
Thijssen, Clara M.Th.J. 172
Thijssen, Peter 149-150, 157, 160
Thimo, Petrus de 84
Tholen 113-114
Thorbecke, J.R. 175-176
Thorn 29, 38-39
Tibbe, Lieske 231
Tiefenbach, H. 36
Tienen 85, 94-95, 102
Tigelaar, J. 98
Tilburg 21, 29, 32, 34, 42-43, 54, 74, 161, 164, 177, 180, 203-205, 216, 233-236
Tilburg, de heer van 32, 39
Tilburg, Oost- Zie: *Oisterwijk*
Tilburg, Teus van 208
Togo 230
Tollens, Hendrik 136
Tongelre 170, 188-195
Tongeren 101
Tongerlo 85, 102, 205, 221
Toorians, Laurant 13, 202
Tops, Bert 204
Touw, Kees 112, 114
Traa, Mark 238
Trabekier (ook Trabukier), Willem 54-55, 68-69
Trap, Geertruid 162, 165

Troelstra, Jelle 231
Troje 88-89, 94-95, 101
Tulden, Diederik van 77
Turnhout 201, 204
Turnhout, Oud- 204

U

Uden 19, 211
Udenhout 52
Ulicoten 201
Utrecht 16, 63, 112, 137, 172
Utrecht, de bisschop van 31, 39

V

Valkenswaard 43
Valkenisse, Nicolas de 63
Valois, de familie De 98
Vannys (ook Vannijs), Aleyt 53-55
Vannys (ook Vannijs), Jan 54
Vannys (ook Vannijs), Peter Jan 55
Vechtstreek, de 202
Veen 207
Veghel 9, 14, 16, 21-30, 34, 36-38, 43-44, 46, 149, 187
Veghel op de Boekt 21-22, 30
Veldhoven 188
Velthem, Lodewijk van 84
Veluwe, de 22, 44, 202
Venlo 191
Vera, Hein 9, 13-18, 28, 31-33, 35-36, 41, 43-46
Verdronken Waard Zie: *Biesbosch, de*
Vergilius 82
Verhees, Hendrik 12, 34-35
Verhoeven, Gerrit 11
Versluis, Kees 209
Verster, Janine 210
Verweij, Michiel 9, 51, 59, 244
Vesalius Zie: Wesalia, Johannes de
Vessem 33, 36, 39
Veth, Jan 233
Villers-la-Ville 85
Vilvoorde 59, 85, 96-97
Vlaams-Brabant Zie: *Brabant, Vlaams-*
Vlaanderen 16, 102, 106, 130, 216
Vlaanderen, de graaf van 82, 90-91
Vlaanderen, het graafschap 41
Vlaardingen 144
Vlam, J.J.J. de 175
Vlierbeek 85, 100
Vlierden 188
Vliet, zuster Margriet van 210
Vlissingen 182
Vlissingen, P.F. van 230
Vocht, Henry de 75
Voermans, Lia 231
Voorst tot Voorst, Arthur E.J. baron van 10, 168-197
Voorst tot Voorst, Clara G.M.C. van 172
Voorst tot Voorst, Eduard H.J. van 172
Voorst tot Voorst, Eduard L. baron van 171
Vries, Joseph de 164-165
Vries, W.M.Th.C. de 191-192, 194
Vrijhoeven-Capelle 188
Vught 21, 29, 32, 42-43, 149, 158, 181, 202-203, 227-228
Vuuren 138

W

Waalre 19, 29, 43
Waals-Brabant Zie: *Brabant-Waals*
Waalwijk 29, 36, 42-43, 160, 162, 188, 225
Waardhuizen 207
Wagenaar, J.F.A. 175
Wales 229
Water, Ludolf van den 228
Wauquelin, Jean de 81
Wavre 101
Weebosch 33
Weerd, W. de 187
Wehrenberg, Dietmar 16
Werkendam 10, 109, 131, 135, 138, 142-144, 146, 207-209, 225
Wesalia, Johannes de 59-63, 65-66, 68, 70
Wesel 61
Wesselink, Herman 210
West-Brabant Zie: *Brabant, West-*
Westerhoven 33, 38
Weyert, Claes Jan van den 160
Weyts, Jan 210
Wezele, Janne van den Zie: Wesalia, Johannes de
Wezemaal 213-214
Wielant, Filips 152, 160, 163
Wier, Jan 224
Wigbaldus 31
Wijk 209
Wijk en Aalburg 209
Wijnbelt, Teunis 141-142, 146
Wijnbelt, Willem 142
Willem I, koning 211
Willemstad 10, 105, 108, 114-116, 120, 145-146
Willibrord(us) 19-20, 22, 37
Willighen, Godefroid van der 57, 60, 63
Wintelre 33
Woensdrecht 182
Woensel 32, 43, 170, 188-192, 194-195, 197
Woeringen 84, 99
Woerkum Zie: *Woudrichem*
Wolfshoek 33
Woudrichem 10, 109, 135-142, 144, 146, 207-208, 225
Wouw 21

Z

Zalinge-Spooren, Lia van 218
Zaltbommel 223
Zandoerle 33
Zanten, Mieke van 211
Zeeland 99, 113, 115, 145-146, 182
Zeelst 33, 41, 188
Zesgehuchten 188
Zevenbergen 181
Zichem 85, 96-97
Zijtaart 27-28
Zomerén, Martinus van 68
Zondereigen 201
Zonderwijk 33
Zoutleeuw 85, 96-97
Zuid-Beveland 112
Zuid-Holland Zie: *Holland, Zuid-*
Zundert 231
Zwart, Willem de 233
Zwartewaal 144
Zwijsen, Joannes 234
Zwitserland 135
Zwolle 182

1 **Martien van Asseldonk**

De laatmiddeleeuwse transitie en de oorsprong van gemeintes en heerlijke rechten op de wildernis in de Meierij van 's-Hertogenbosch

2 **Frans Goris**

Hendrik de Coster uit Oisterwijk (Oisterwijk circa 1400-Brussel 1446),
medicorum minimus?

3 **Michiel Verweij**

Henricus Custodis de Oesterwijk en zijn *Lof van Brabant*.
Tekst en vertaling

4 **Piet Martens**

Visserij aan Brabantse grenzen

5 **Erik-Jan Broers**

Rabauwen, vagebonden en andere ledige personen.
Strafrechtelijke vervolging van criminele gezelschappen in de
zeventiende en achttiende eeuw

6 **Francien van den Heuvel**

Tussenpersoon, handhaver en initiator.
Mr. Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst, commissaris van de koningin
in Noord-Brabant 1894-1928

7 **Kroniek**

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact,
i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant

